

Міністерство освіти і науки України
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису*

ГЕРАСИМОВ Тимофій Юрійович

УДК 94:394:316.334.56(477.4)"1914/1917"(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ
ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
(1914 – ЛЮТИЙ 1917 РР.)

07.00.01. – історія України

07 Історичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ (Т. Ю. Герасимов)
Науковий консультант

РОМАНЮК Іван Миронович
доктор історичних наук, професор

Вінниця - 2018

АНОТАЦІЯ

Герасимов Т. Ю. Повсякденне життя міського населення Правобережної України в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.). Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «історія України» – Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський, 2018.

У дисертації на основі широкого кола джерел досліджено вплив Першої світової війни на суспільну свідомість мешканців правобережних міст, сферу споживання матеріальних і духовних благ, становище житлово-комунальної сфери та міської інфраструктури.

В роботі проаналізовано стан наукової розробки теми, її джерельну базу та визначено методологію дослідження. Проведений детальний історіографічний огляд досліджуваної проблематики показав, що історики періоду Першої світової війни, радянської доби та зарубіжних країн з різних причин не ставили собі за мету дослідити повсякденність жителів міст Правобережної України в 1914–1917 рр. У сучасній вітчизняній історичній науці інтерес до соціальної історії Великої війни з'явився в 2000-рр. внаслідок відходу від традицій радянської історичної школи та ознайомлення з напрямками наукових досліджень зарубіжних істориків. Проте на сьогодні відсутня праця з комплексним аналізом проблем повсякденності міського населення Правобережжя зазначеного періоду.

Зазначено, що основу джерельної бази роботи становлять неопубліковані архівні документи Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, 8 державних обласних архівів, державного архіву м. Києва, а також матеріали преси Правобережної України як довоєнної доби, так і 1914–1917 рр. Окрім того, для розкриття теми на належному фаховому рівні, автором залучено неопубліковані епістолярні джерела, що містяться у

фондах Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України та Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, та видані спогади і щоденники сучасників Першої світової війни. Представлену джерельну базу доповнюють документальні збірники з вітчизняних та зарубіжних архівних установ, зібрання нормативно-правових актів та статистичні видання. Залучений широкий спектр джерел дозволяє охопити різні аспекти проблеми.

Методологічною основою дослідження стали загальні наукові принципи детермінізму, історизму та об'єктивності. Комплексне висвітлення повсякденного життя міського населення регіону передбачає застосування історико-антропологічного, системного, історико-ситуативного, підходів та використання загальнонаукових і спеціальних історичних методів.

Опрацьована автором наукова література та залучені ним першоджерела дали можливість охарактеризувати розвиток міст Правобережної України в контексті наближення Першої світової війни. Встановлено, що на становище міської інфраструктури найбільш західної частини регіону впливало їхнє прикордонне розташування. З'ясовано, що в довоєнну добу низкою міст було розроблено проекти з модернізації благоустрою, реалізація яких мала припасти на період Першої світової війни.

Акцентовано увагу на проблемі трансформації світогляду жителів правобережних міст напередодні Першої світової війни, що було наслідком переходу від традиційного до модерного етапу розвитку суспільства. Це визначатиме соціальну поведінку містян за воєнної доби. З'ясовано чинники, які вказували на наближення Великої війни в регіоні, та їхні прояви в міському повсякденні. Зазначено, що вони були обумовлені прикордонним розташуванням Правобережжя, загостренням політичної ситуації в Європі, з якими місцеві жителі ознайомлювалися через місцеву пресу, а також антиавстрійською риторикою російських шовіністичних кіл.

Аналізуючи причини змін суспільних настроїв правобережних містян, автор виділив психологічно-емоційну складову проблеми. Наголошено на

тому, що масова ейфорія була багато в чому спричинена колективним самонавіюванням, а ключовим чинником втоми від війни серед населення стало перетворення її на важку рутину. Досліджені найбільш характерні прояви деструктивного впливу Першої світової війни на моральний стан суспільства: поширення монетної спекуляції, шахрайств на благодійності, дитячої проституції та злочинності, ухилень від військового призову, дітовбивств.

Показано, що одним із наслідків географічного розташування Правобережної України була поява в її містах, величезної кількості «прийшлих людей»: окупаційних військ (Кам'янці-Подільському – 1914 р., західній частині Волині – 1915 р.), біженців, поранених військовослужбовців російської армії. Вони були своєрідною з'єднувальною ланкою між «зовнішнім» та «внутрішнім» фронтами, здійснюючи суттєвий вплив на сприйняття місцевим населенням воєнної доби, для більшості якого воно носило уявний характер. З'ясовано зміни, які відбулися в повсякденному житті правобережних містян австро-німецького та єврейського походження під час здійснення щодо них царською владою репресивних заходів.

Розглянуто продовольче становище в містах регіону та його вплив на рівень життя міського населення. Зазначено, що упродовж 1914–1917 рр. розрив між цінами на товари широкого вжитку та доходами пересічних містян зростав. З'ясовані основні причини, які призвели до ускладнення постачання продовольства до правобережних міст та подорожчання товарів широкого вжитку: скорочення імпорту, перерозподіл продовольчих ресурсів для потреб армії, розладнання залізничного транспорту, корупція та спекуляція. На тлі цього відбулося зростання соціальних контрастів, що посилювало в суспільстві антивоєнні та опозиційні настрої.

Показано, що найяскравішим проявом кризи сфери споживання, яка вийшла далеко за межі соціально-економічної площини, стали наслідки запровадження в державі Романових «сухого закону». Він не лише став суттєвим чинником підризу імперської економіки (до війни державна

горілчана монополія була одним із найважливіших джерел поповнення бюджету), а й негативним чином вплинув на здоров'я місцевого населення, яке вживало небезпечні для життя сурогатні напої. Встановлено безпосередній зв'язок між антиалкогольною кампанією та культурно-дозвіллевою сферою. З одного боку, через зростання попиту на розваги та видовища вона призвела до пожвавлення культурного життя, а з іншого боку – сприяла поширенню потягу населення до азартних ігор.

Підкреслено, що військово-політичні події літа 1914 р. спричинили початок значних змін в житлово-комунальній сфері та міській інфраструктурі Правобережної України. Економічні проблеми й міграційні процеси загострили квартирне питання в регіоні, насамперед у таких містах, як Київ, Житомир та Вінниця. Для зняття соціальної напруги держава в 1916 р. запровадила житлове законодавство, яке надавало квартиронаймачам економічний і юридичний захист – обмеження розміру квартплати й заборона свавільного виселення.

Зазначено, що війна перевела житлово-комунальне господарство на екстремальний режим функціонування. Насамперед давалася взнаки залежність підприємств галузі від енергоносіїв та устаткування, розташованих за межами регіону. Переведення економіки на воєнний лад та транспортний залізничний колапс спричинили їхній дефіцит. Як наслідок, у правобережних містах спостерігалися перебої з електричним освітленням, водопостачанням, опаленням, трамвайним рухом, телефонним зв'язком.

Ключові слова: Правобережна Україна, міста, Перша світова війна, повсякденне життя, міське населення, побут, інфраструктура.

SUMMARY

Gerasimov T. Yu. Everyday life of the urban residents of Right-bank Ukraine during the First World War (1914 – February 1917). Qualification scientific work on the rights of manuscripts. Thesis for a Doctor of Historical Sciences degree by specialty 07.00.01 "History of Ukraine" – Vinnytsia State Pedagogical University named after Mikhail

Kotsiubynsky. Kamenetz-Podolsky National University named after Ivan Ogienko.
– Kamyanets-Podilsky, 2018.

In the dissertation, on the basis of a wide range of sources, the influence of the First World War on the public consciousness of the inhabitants of right-bank towns, the sphere of consumption of material and spiritual goods, the situation of the housing and communal sphere and urban infrastructure were investigated. The dissertation analyzes the state of scientific development of the theme, its source base and the methodology of the research. A detailed historiographical survey of the studied issues showed that the historians of the period of the First World War, the Soviet era and foreign countries for various reasons did not set out to explore the everyday life of the towns of Right Bank Ukraine in 1914-1917. In contemporary national historical science, interest in the social history of the Great War appeared in 2000-ies. as a result of the departure from the traditions of the Soviet historical school and familiarization with the directions of scientific research of foreign historians. However, today there is no work on a comprehensive analysis of the problems of town everyday life of right-bank towns of the specified period.

It is noted that the basis of the source base is unpublished archival documents of the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, 7 state regional archives, the State Archives of Kyiv, as well as materials of the right-bank press, both pre-war and 1914–1917. In addition, to uncover the topic at the appropriate professional level, the author is involved in unpublished epistolary sources contained the funds of the Central State Archive of the Museum of Literature and Art of Ukraine and the Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine named after V. Vernadskyi, and published memoirs and diaries of contemporaries First World War. The source database is supplemented by documentary collections from domestic and foreign archival institutions, a collection of normative legal acts and statistical publications. A wide range of involved sources can cover various aspects of the problem

The methodological basis of the study became the basic general scientific principles: determinism, historicism and objectivity. Comprehensive coverage of the everyday life of the towns of the region involves the use of anthropological, systemic, historical, situational, approaches and the use of general scientific and special historical methods.

The author's scientific literature and the primary sources involved have made it possible to characterize the development of the towns of the Right Bank Ukraine in the context of the approaching World War I. It was established that the situation of urban infrastructure in the most western part of the region was affected by their borderline location. It was clarified that in the pre-war days a number of towns have been developed projects for the modernization of landscaping, the realization of which had to fall during the on of the First World War.

The attention is focused on the problem of transforming the outlook of the inhabitants of right-bank towns on the eve of the First World War, which was the consequence of the transition from the traditional to the modern stage of development of society. This will determine the social behavior of the townspeople during the war. The factors that pointed to the approaching of the Great War in the region and their manifestations in the urban everyday have been found out. It was noted that they were caused by the borderline location of the Right Bank, the exacerbation of the political situation in Europe, with which the locals got acquainted through the local press, as well as anti-Austrian rhetoric of the Russian chauvinistic circles.

Analyzing the causes of changes in public opinion of right-bank citizens, the author highlighted the psychological and emotional component of the problem. It was emphasized that the mass euphoria was largely caused by collective fear, and the key factor in the loss of popularity of the war among the population was its transformation into a difficult routine. The most characteristic manifestations of the destructive influence of the First World War on the moral state of society are investigated: the spread of monetary speculation, fraud in charity, child prostitution and crime, evasion from military conscription, child abduction.

It was shown that one of the consequences of the geographical location of the Right-Bank Ukraine was the emergence in its towns a huge number of "coming people": the occupation forces (Kamianets-Podilskyi – 1914, the western part of Volyn – 1915), refugees, wounded Russian servicemen the army. They were a kind of connecting link between the "external" and "internal" fronts, exerting a significant influence on the perception of the local population of the war age, for the most of which it was imaginary. The changes that have taken place in the daily life of right-bank citizens of the Austro-Germanic and Jewish origin during the realization of repressive measures against them by the tsarist authorities have been found.

The food situation in the towns of the region and its influence on the living standards of the urban population are considered. It was noted that during the years 1914–1917 the gap between prices for consumer goods and incomes of ordinary citizens grew. The main reasons that caused complication of food supply to right-bank towns and the rise in prices of commodities of commodities: the reduction of imports, the redistribution of food resources for the needs of the army, the breakdown of rail transport, corruption and speculation have been clarified. Against this backdrop, there was an increase in social contrasts, which intensified anti-war and oppositional sentiment in society. It was shown that the most striking manifestation of the consumer-sector crisis, which went far beyond the socio-economic plane, was the consequences of the introduction of a "dry law" in the Romanov's state. It did not only undermine the imperial economy, because before the war, the state vodka monopoly was one of the most important sources of budget replenishment, but also negatively affected the health of the local population, which used harmful for life surrogate drinks. There is a direct link between the anti-alcohol campaign and the cultural-leisure sphere. On the one hand, due to the growth in demand for entertainment and spectacle, it has led to a revival of cultural life, and on the other hand, it has contributed to the spread of the population's interest in gambling. It has been emphasized that the military-political events of the summer of 1914 led to significant changes in housing and communal

services Sphere and Urban Infrastructure of the Right Bank Ukraine. Economic problems and migration processes have aggravated the housing issue in the region, especially in such towns as Kyiv, Zhytomyr and Vinnytsia. In order to remove social tension, the state in 1916 introduced housing legislation, which granted tenants economic and legal protection - the restriction of the size of rent and the prohibition of arbitrary eviction. It was pointed out that the war transferred housing and communal services to a new, extreme level. First of all, the dependence of the enterprises of the given branch on the energy resources and equipment located outside the region was signaled. The transition of the economy to the military and transport collapse caused their shortage and virtually zero supply chances. As a consequence, in the right-bank cities there were interruptions in electric lighting, water supply, heating, tram traffic, and towns communications.

Keywords: Right Bank Ukraine, towns, World War I, everyday life, urban population, life, infrastructure.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Публікації, у яких опубліковано основні наукові результати дисертації

1.1 Монографія

1. Герасимов Т. Ю. Міста Правобережної України і Перша світова війна: повсякденна історія : монографія. Вінниця : ТОВ Меркьюрі-Поділля, 2017. 436 с.

Рецензії:

Кирієнко О. Ю. Рецензія на монографію: Герасимов Т. Ю. Міста Правобережної України і Перша світова війна: повсякденна історія: Монографія. – Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2017. – 436 с. // Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 132 (5). С. 386–387.

Борчук С. М. Вплив Першої світової війни на повсякденне життя Правобережних міст [Рец.]: Герасимов Т.Ю. Міста Правобережної України і Перша світова війна: повсякденна історія : монографія / Т. Ю. Герасимов. –

Вінниця : ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2017. – 436 с. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ, 2018. Вип. 50. С. 456–457.

1.2 Статті в наукових фахових виданнях України

2. Безуглий А. І., Герасимов Т. Ю. Вплив Першої світової війни на театральне життя міст Правобережної України (1914–1916) // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі України. Серія: Історичні науки. Луцьк : Вид-во СВНУ ім. Лесі Українки, 2017. № 4 (353). С. 38–43.

3. Герасимов Т. Ю. Загострення опалювальних проблем в містах Правобережної України в 1914–1917 рр. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Рівненський державний гуманітарний університет. Збірник наукових праць. Вип. 26. Рівне : О. Зень, 2015. С. 24–26.

4. Герасимов Т. Ю. Кам'янець-Подільський у переддень та на початку Першої світової війни // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки / [ред. кол.: В. Степанков (відп. ред.), В. Смолій, Л. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський : Рута, 2015. Т. 25. С. 391–399.

5. Герасимов Т. Ю. Продовольча ситуація в містах Правобережної України в початковий період «Великої війни» (серпень 1914 – перша половина 1915 рр.) // Історичні і політологічні дослідження. Вінниця : [б. в.], 2016. № 1 (59). С. 7–16.

6. Герасимов Т. Ю. Розвиток трамвайного руху в м. Вінниці в роки Першої світової війни (серпень 1914 р. – лютий 1917 р.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 23. Збірник наукових праць / [за заг. ред. проф. О. А. Мельничука]. Вінниця : ДП Державна картографічна фабрика, 2015. С. 44–47.

7. Герасимов Т. Ю. Санітарні проблеми міст Волинської губернії в 1914 – 1917 рр. // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / [ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін.]. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2015. Вип. 10. С. 172–174.

8. Герасимов Т. Ю., Романюк І. М. Самогубства в містах Правобережної України напередодні та в роки Першої світової війни) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки / [ред. кол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.), С. А. Копилов, С. В. Олійник та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2016. Вип. 9. С. 244–254.

1.3 Статті у зарубіжних наукових виданнях та вітчизняних фахових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз

9. Kholodilin K., Gerasymov T. Coping with Consequences of a Housing Crisis during Great War: A Case of Right-Bank Ukraine in 1914–1918 // Deutsches Institut für Wirtschaftsforschu, 2016. URL : https://www.diw.de/documents/publikationen/73/diw_01.c.544987.de/dp1610.pdf.

10. Герасимов Т. Ю. «Хлібне питання» в містах Правобережної України доби Першої світової війни (1914–1917 рр.) // Інтелігенція і влада: громадсько-політ. наук. збір. Вип. 35. Одеса : Астропринт, 2016. С. 79–89.

11. Герасимов Т. Ю. Благодійництво як індикатор суспільних настроїв у містах Правобережної України в період Першої світової війни (1914–1917 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ, 2017. Вип. 47. С. 89–92.

12. Герасимов Т. Ю. Водопостачання міст Правобережної України в період Першої світової війни (1914 – 1917 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ, 2015. Вип. 44. Том 1. С. 118–121.

13. Герасимов Т. Ю. Вплив Закону «Про заходи щодо скорочення споживання населенням м'яса...» на повсякденне життя мешканців Києва в період Першої світової війни // Інтелігенція і влада: громадсько-політ. наук. збір. Вип. 32. Одеса : Астропринт, 2015. С. 132–142.
14. Герасимов Т. Ю. Вплив Першої світової війни на охорону здоров'я в містах Правобережної України (1914–1917 рр.) // Virtus: Scientific Journal / [ed. by M. A. Zhurba]. 2018. Issue 23. Part 2. Pp. 71–73.
15. Герасимов Т. Ю. Вплив Першої світової війни на телефонний і поштовий зв'язок: соціальний аспект (на прикладі міст Правобережної України) // Гілея: науковий вісник. Київ : Вид-во «Гілея», 2016. Вип. 113 (10). С. 38–40.
16. Герасимов Т. Ю. Гайсин у Першій світовій війні (1914–1917 рр.): деякі аспекти повсякденного життя міста // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ, 2015. Вип. 42. С. 14–17.
17. Герасимов Т. Ю. Електропостачання міст Подільської губернії в роки Першої світової війни (серпень 1914 р. – лютий 1917 р.) // Гілея: науковий вісник. Київ : Вид-во «Гілея», 2015. Вип. 95 (4). С. 35–38.
18. Герасимов Т. Ю. Спекуляція як повсякденне явище в містах Правобережної України в роки Першої світової війни (1914–1917 рр.) // Гілея: науковий вісник. Київ : Вид-во «Гілея», 2016. Вип. 114 (11). С. 37–39.
19. Герасимов Т. Ю. Справа компанії «Зінгер» на Правобережній Україні в період Першої світової війни // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / [за заг. ред. проф. І. С. Зуляка]. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 1. Ч. 2. С. 39–42.
20. Герасимов Т. Ю. Ухилення від військової служби на Правобережній Україні у роки Першої світової війни (серпень 1914 – лютий 1917 рр.) // Емінак: науковий щоквартальник. Київ–Миколаїв : [б. в.], 2016. № 3 (15) (липень-вересень). Т. 2. С. 14–17.

21. Герасимов Т. Ю. Цукрові перипетії в Правобережних містах у роки «Великої війни» (1914–1917 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / [за заг. ред. проф. І. С. Зуляка]. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 2. Ч. 1. С. 57–59.

22. Герасимов Т. Ю., Романюк І. М. Перебіг антиалкогольної кампанії в Києві в період Першої світової війни (1914–1917 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 25. Збірник наукових праць / [за заг. ред. проф. О. А. Мельничука]. Вінниця : ДП ФОП Корзун Д. Ю., 2017. С. 81–86.

23. Герасимов Т. Ю., Романюк І. М. Прояви зворотного боку благодійності в містах Правобережної України в період Першої світової війни (1914–1917 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / [за заг. ред. проф. І. С. Зуляка]. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 2. Ч. 1. С. 127–130.

24. Холодилин К., Герасимов Т. Возникновение жилищного кризиса и борьба с его последствиями: Правобережная Украина в 1914–1918 гг. // Исторический журнал: научные исследования. Москва : ООО «НБ Медиа», 2017. № 1. С. 115–128.

2. Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

25. Герасимов Т. Ю. На соціальному дні: біженці в містах Правобережної України в період Першої світової війни (1914–1917 рр.) // Zbiór artykułów naukowych. Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej "Nowoczesne badania podstawowe i stosowane" (29.04.2017 – 30.04.2017). Warszawa : Wydawca: Sp. z o.o. "Diamond trading tour", 2017. С. 32–34.

26. Романюк І. М., Герасимов Т. Ю. Житлове законодавство Російської імперії доби Першої світової війни як спосіб вирішення квартирної кризи (на прикладі м. Києва) // *Realita a perspektivy vyvoja spolocnosti: socialne, psychologicke a politicke aspekty. Zbornik prispevkov z medzinarodna vedecko-prakticka konferencia (28–29 oktobra 2016). Sladkovicovo : Vysoka Skola Danubius, 2016. С. 25–28.*

27. Герасимов Т. Ю. Загострення квартирної проблеми в Києві в роки Першої світової війни (1914–1917 рр.) // *Уманська старовина: Науковий журнал. Умань: Видавничо-поліграфічний центр Візаві, 2017. Вип. 3. С. 56–61.*

28. Герасимов Т. Ю. Бердичів у роки Першої світової війни: деякі аспекти повсякденної історії міста (1914–1917 рр.) // *Бердичів від давнини до сьогодення. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 12–13 листопада 2015 р.). Вип. 52 / [упор. П. С. Скавронський]. Бердичів : ФОП Мельник М. В., 2015. С. 100–106.*

29. Герасимов Т. Ю., Романюк І. М., Вітюк О. О. Висвітлення історії міст Західної Волині в роки Першої світової війни на сторінках преси Правобережної України (1914 – 1917 рр.) // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі. Науковий збірник. Випуск 58. Матеріали 58 Міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю подій Першої світової війни на Волині, смт. Маневичі, 5–6 липня 2016 року / [упоряд. Г. Бондаренко, А. Силук, П. Хомич]. Луцьк : [б. в.], 2016. С. 8–11.*

30. Вітюк О. О., Герасимов Т. Ю. Висвітлення історії Ушицького повіту в добу Першої світової війни 1914–1918 рр. на сторінках подільської преси // *Вінковеччина в історії Поділля. Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції / [Л. В. Баженов. (відп. ред.), В. В. Войтович (відп. секретар) та ін.]. Вінківці : [б. в.], 2015. С. 70–75.*

31. Герасимов Т. Ю. Вплив Першої світової війни на повсякденне життя мешканців міста Могилева-Подільського (1914–1917 рр.) // П'ята Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція. Матеріали конференції, 16–17 жовтня 2015 р., м. Могилів-Подільський / [ред. кол.: С. Д. Гальчак (гол. ред.), Л. В. Баженов (співголова) та ін.]. Вінниця : ПП Балюк І. Б., 2015. С. 161–167.

32. Герасимов Т. Ю., Вітюк О. О. Місто Проскурів у 1915 р.: сторінки повсякденної історії міста (за матеріалами періодичної преси Правобережної України) // Матеріали I-Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» / [ред. кол.: Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова, відпов. ред.) та ін.]. Хмельницький : [б. в.], 2016. С. 56–58.

33. Герасимов Т. Ю., Вітюк О. О. Проституція на Правобережній Україні в період Першої світової війни (1914 – 1917 рр.) // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж» – 2'2015) / [ред. кол.: А. Г. Філінюк (співголова), О. Г. Погорілець (співголова) та ін.]. Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2015. С. 253–260.

34. Герасимов Т. Ю. Спекуляція в сфері грошового обігу в Києві в серпні 1915 р. // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в XX – на початку XXI століть» / [за заг. ред. проф. Г. М. Стародубець]. Житомир : Полісся, 2015. С. 32–34.

35. Герасимов Т. Ю., Вітюк О. О. Іноземні військовополонені в містах Правобережної України у період Першої світової війни (1914–1917 рр.): погляд з минулого // Князі Острозькі в історії Центрально-Східної Європи: минуле і сучасність: Науковий збірник за підсумками Всеукраїнської науково-практичної конференції. М. Старокостянтинів, 25–27 травня 2017 р. / [ред. кол.: А. Г. Філінюк, докт. іст. наук, проф. (голова); О. М. Завальнюк,

докт. іст. наук, проф. (заст. голови) та ін.]. Старокостянтинів : ФОП Биник Ю. В., 2017. С. 178–182.

36. Герасимов Т. Ю., Романюк І. М. Подільські міста на порозі Першої світової війни // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXVII Всеукраїнської Вінницької історико-краєзнавчої конференції 7–8 жовтня 2016 р. / [ред. кол.: Ю. А. Зінько (відп. ред.), А. В. Войнаровський (відп. секр.) та ін.]. Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2016. С. 198–205.

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень.....	4
Вступ.....	5
Розділ I. Історіографія, джерела та теоретико-методологічні засади дослідження.....	12
1.1. Історіографія проблеми.....	12
1.2. Джерельна база дослідження.....	38
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.....	52
Розділ II. Міста Правобережної України напередодні Першої світової війни.....	64
2.1. Особливості розвитку міст Правобережжя на початку 1900-х рр.....	64
2.2. Трансформація світогляду міського соціуму та його морально-психологічний стан у передвоєнну добу.....	80
2.3. Міста на порозі війни: кінець нормативної повсякденності.....	101
Розділ III. Вплив Першої світової війни на свідомість міського населення.....	117
3.1. Відображення в масовій свідомості жителів міст регіону періоду 1914–1917 рр.....	117
3.2. Прояви девіантної поведінки в міському соціумі Правобережжя...	144
3.3. «Прийшли люди» у правобережних містах: окупанти, іноземні військовополонені, евакуйовані в тил поранені та хворі військовослужбовці російської армії, біженці.....	167
3.4. Загострення національного питання: у пошуках внутрішнього ворога.....	187
Розділ IV. Проблеми споживання міським населенням матеріальних та духовних благ за воєнної доби.....	215
4.1. Продукти харчування та предмети першої необхідності.....	215
4.2. Вплив антиалкогольної кампанії на міську повсякденність регіону..	251

	3
4.3. Дозвілля мешканців міст.....	264
Розділ V. Житлово-комунальне господарство та інфраструктура міст як чинник вирішення повсякденних побутових потреб містян.....	286
5.1. Загострення квартирної проблеми.....	286
5.2. Проблеми житлово-комунальної сфери.....	307
5.3. Розвиток міського транспорту та зв'язку.....	331
5.4. Санітарно-епідеміологічна ситуація та медичне обслуговування містян.....	345
Висновки.....	362
Список використаних джерел та літератури.....	372
Додатки.....	475

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВЗС – Всеросійський земський союз

ВПК – Військово-промисловий комітет

ВУАН – Всеукраїнська академія наук

ГЖУ – Губернське жандармське управління

Держархів Вінницької області – Державний архів Вінницької області

Держархів Волинської області – Державний архів Волинської області

Держархів Житомирської області – Державний архів Житомирської області

Держархів м. Києва – Державний архів міста Києва

Держархів Київської області – Державний архів Київської області

Держархів Рівненської області – Державний архів Рівненської області

Держархів Тернопільської області – Державний архів Тернопільської області

Держархів Хмельницької області – Державний архів Хмельницької області

Держархів Черкаської області – Державний архів Черкаської області

Інститут рукопису НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського

КВО – Київський військовий округ

МВС – Міністерство внутрішніх справ

НАНУ – Національна академія наук України

РСДРП – Російська соціал-демократична робітничка партія

ЦДАМЛМ – Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України, м. Київ

ЦК – Центральний комітет

ВСТУП

Актуальність теми. Попри грандіозні політичні, економічні, суспільно-психологічні наслідки, Перша світова війна впродовж тривалого часу залишалася «забутою» як в історичній науці, так і в народній пам'яті. Якщо в радянський період це було спричинено її перебуванням у «тіні» так званої «Жовтневої революції», то після проголошення незалежності України – доби Українських визвольних змагань. У середовищі вітчизняних науковців масовий інтерес до дослідження різних аспектів Першої світової війни з'явився в ХХІ ст., що не останньою чергою пов'язано з відзначенням сотих роковин від її початку – в 2014 р.

Сутичка між наймогутнішими тогочасними державами, що спалахнула в серпні 1914 р., призвела не лише до бойових дій колосальних масштабів, небачених для того часу втрат серед мобілізованих на фронт солдатів і офіцерів та до загибелі старих європейських монархій. Це була перша в історії людства тотальна війна, яка потребувала максимального залучення економічних і, що важливо, психологічних ресурсів усіх без винятку її учасників. Вона здійснила колосальний вплив на повсякденне життя сучасників, принісши за короткий час радикальні зміни в життєустрій людей. Значну тут відіграло те, що необхідність досягнення перемоги над ворогом у виснажливому військовому протистоянні підштовхувала правлячі режими ворожих країн і блоків до безпрецедентного посилення ролі держави в житті суспільства, внаслідок чого запроваджені нові механізми державного управління пройняли раніше недосяжні для держави сегменти повсякденності.

У містах принесені війною трансформації відбувалися інтенсивніше, ніж на селі, через тіснішу взаємодію держави і суспільства. Оскільки впродовж досліджуваного періоду Правобережна Україна слугувала прифронтовою зоною та ближнім тилом Південно-Західного фронту російської армії, воєнний чинник у повсякденності її жителів відіграв більшу

роль, ніж в інших українських регіонах, що перебували тоді у складі Російської імперії.

Інтерпретація подій 1914–1917 рр. крізь призму історії повсякденності дає можливість реконструювати трансформацію поведінкових практик містян Правобережної України, пов'язаних з адаптацією до воєнної доби, переходом від звичних мирних відносин до екстремальних, а також простежити еволюцію світосприйняття міського соціуму та особливості забезпечення життєдіяльності міст в умовах війни. Наявність деяких паралелей із сучасною військово-політичною ситуацією на Сході України дозволяє говорити про те, що обрана нами для вивчення тема має як пізнавальне і наукове, так і практичне значення суспільно-політичного характеру. Цим і зумовлено її актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до науково-дослідної теми кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського «Поділля в контексті української історії» та узгоджено з науковою темою кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка «Проблеми історії суспільних змін і трансформацій в Україні від найдавніших часів і до сьогодення» (№ держ. реєстрації 0116U008422).

Мета дослідження полягає в науковому осмисленні і вивченні різних аспектів повсякденного життя міського населення Правобережної України в період Першої світової війни.

Для реалізації мети ставилися такі **дослідницькі завдання**:

- визначити стан наукової розробки проблеми, критично оцінити та з'ясувати репрезентативність і достовірність джерельної бази; охарактеризувати оптимальні методи дослідження наукової теми
- проаналізувати соціально-економічне становище, культурний розвиток і морально-психологічний стан жителів міст Правобережної України напередодні Першої світової війни;

- з'ясувати особливості повсякденності міського населення Правобережжя в умовах передвоєнних міжнародних криз та військових приготувань Російської імперії та держав Троїстого союзу;
- висвітлити сприйняття жителями міст Правобережної України воєнної доби;
- охарактеризувати основні прояви девіантної поведінки міського населення регіону;
- показати вплив австро-німецьких окупаційних військ, іноземних військовополонених, поранених солдатів і офіцерів російської армії та біженців на повсякденність містян Правобережної України;
- з'ясувати вплив війни на міжетнічні відносини в містах регіону в контексті репресивних заходів влади супроти осіб австро-німецького і єврейського походження;
- проаналізувати проблеми задоволення міським населенням матеріальних та духовних потреб за воєнної доби;
- дослідити причини та перебіг житлової кризи в містах Правобережжя, а також спроби її вирішення на місцевому та загальнодержавному рівнях;
- розкрити становище міської інфраструктури, діяльності муніципальних комунальних служб та санітарно-епідемічної ситуації в регіоні;
- визначити перспективні напрямки подальшого дослідження проблеми.

Об'єктом дослідження є повсякденне життя міського населення Правобережної України в умовах Першої світової війни.

Предметом дослідження є особливості матеріально-побутового та духовного життя правобережних містян, їхні морально-ціннісні орієнтири, взаємовідносини на етнічному рівні в контексті дискримінаційної політики царату щодо представників окремих національностей, ставлення мешканців міст регіону до подій воєнної доби 1914–1917 рр. в усіх проявах, а також – до груп військових і цивільних осіб, що з різних причин опинилися в містах регіону.

Хронологічні межі роботи охоплюють період з 1 серпня 1914 р. по березень 1917 р. Нижня часова межа зумовлена датою оголошення Німеччиною війни Росії, верхня – визначається початком Лютневої революції в Російській імперії, який ознаменував собою початок нового етапу розвитку суспільства. В розділі 2 для з'ясування низки причинно-наслідкових чинників, що визначали особливості повсякдення за воєнної доби, нами здійснено вихід за окреслені хронологічні межі до початку XX ст.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Правобережної України, до складу якої входили Київська, Подільська та Волинська губернії, що до 1914 р. утворювали Київське генерал-губернаторство.

Методологічною основою дослідження повсякденного життя міського населення Правобережної України в роки Першої світової війни є фундаментальні принципи наукового пізнання діалектики та детермінізму і загальнонаукові – історизму та об'єктивності. Для розкриття теми використано такі теоретико-методологічні підходи, як: антропологічний, системний, історико-ситуативний, формаційний. У процесі виконання науково-дослідницьких завдань застосовано універсальні загальнонаукові (загальні логічні прийоми порівняння і узагальнення, аналізу та синтезу, описово-розповідний, індукції і дедукції), та спеціальні методи історичного дослідження (історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-генетичний, статистичний). Деталізацію методологічних підходів при дослідженні зазначеної проблематики нами здійснено в підрозділі 1.3 дисертації.

Наукова новизна дисертації полягає в здійсненні дослідження найважливіших аспектів повсякденного життя населення міст Правобережної України в роки Першої світової війни шляхом аналізу впливу воєнної доби на суспільну свідомість містян, рівень їхнього життя, становище житлово-комунальної сфери та міської інфраструктури.

У дисертації вперше:

- проаналізовані особливості повсякденності жителів правобережних міст в контексті наближення Першої світової війни;
- охарактеризовано вплив воєнної доби на такі прояви девіантної поведінки в міському середовищі, як суїцид та інфантицид;
- з'ясовано взаємозв'язок між антиалкогольною кампанією і змінами в сфері дозвілля містян;
- досліджено вплив війни на найбільш актуальні проблеми благоустрою міст Правобережної України;
- висвітлено санітарно-епідеміологічну ситуацію в регіоні.

Уточнено:

- вплив воєнної доби на добробут міського правобережного населення;
- особливості культурного життя в містах регіону зазначеного періоду.

Подальшого розвитку отримали:

- теоретико-методологічні аспекти дослідження повсякденної історії;
- відображення подій війни в суспільній та індивідуальній свідомості міського населення 1914–1917 рр.;
- простеження еволюції благодійницького руху як індикатора ставлення міського населення до воєнної доби
- вплив на міську повсякденність притоку біженців, іноземних військовополонених та поранених військовослужбовців російської армії;
- з'ясування низки змін, що відбулися в побуті правобережних містян протягом досліджуваного періоду.

Теоретичне значення дисертації полягає в тому, що теоретичні положення, обґрунтування, висновки роботи можуть бути використані при подальшому дослідженні проблем як повсякденної, так соціальної історії регіону.

Практичне значення. Фактологічний матеріал, теоретичні положення, висновки і узагальнення, що містяться у роботі, суттєво розширюють сучасні знання з історії Першої світової війни в Україні. Результати дослідження можна залучати для написання праць-узагальнень з історії Першої світової

війни 1914–1918 рр., регіональної історії, робіт із краєзнавства. Ними можна послуговуватися під час підготовки лекцій, проведення практичних занять з історії України. Вони стануть у нагоді в подальших дослідженнях повсякденності та соціальної історії зазначеного періоду.

Достовірність отриманих результатів забезпечена детальним вивченням історіографії теми, об'єктивним аналізом джерел, використанням достатнього арсеналу сучасних методів дослідження, що відповідає поставленій меті, завданням та предмету дисертаційної роботи.

Особистий внесок дисертанта. Усі сформульовані в дисертації висновки, теоретичні положення та апробовані матеріали належать особисто автору та є одноосібними (за винятком однієї статті у фаховому виданні, написаної у співавторстві з А. І. Безуглим, де особистий внесок здобувача – 50 %, трьох – з І. М. Романюком (50 %) та двох – з К. А. Холоділіним (50 %)).

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження обговорювалися на засіданні кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Основні положення та висновки дисертаційної роботи оприлюднені в доповідях на 12 наукових конференціях, зокрема 5 міжнародних: «Шості Гуржіївські історичні читання» (м. Черкаси, 17–18 вересня 2015 р.), «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі (сmt. Маневичі, 5–6 липня 2016 року), «Місто Хмельницький в контексті історії України» (м. Хмельницький, 22 вересня 2016 р.), «Реалії та перспективи розвитку суспільства: соціальні, психологічні та політичні аспекти» (м. Сладковичово, Словацька республіка, 28–29 жовтня 2016 р.), «Сучасні фундаментальні та прикладні дослідження» (м. Варшава, Польща, 29–30 квітня 2017 р.); 4 всеукраїнських: «Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в XX – на початку XXI століть» (м. Житомир, 22 травня 2015 р.), «Бердичів від давнини до сьогодення». (м. Бердичів, 12–13 листопада 2015 р.), «Поділля 1793–1917 рр.» (м. Кам'янець-Подільський, 6 квітня 2017 р.);

«Князі Острозькі в історії Центрально-Східної Європи: минуле і сучасність» (м. Старокостянтинів, 26–27 травня 2017 р.); 3 регіональних: «Віньковеччина в історії Поділля» (сmt. Вінківці, 9–10 жовтня 2015 р.), П'ятій Могилів-Подільській науково-краєзнавчій конференції (м. Могилів-Подільський, 16 – 17 жовтня 2015 р.); «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: містечка Правобережної України – історія, проблеми, перспективи розвитку» (сmt. Меджибіж, 30 жовтня 2015 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації відображені в 1 монографії «Міста Правобережної України і Перша світова війна: повсякденна історія» обсягом у 41,0 ум. друк. арк., 35 опублікованих наукових статтях, з яких 8 – у фахових виданнях, затверджених ДАК України, 13 – у національних виданнях, які входять до наукометричних баз, та 3 у зарубіжних збірниках. Чотири статті видані в співавторстві, половина текстів яких належить автору. Результати дослідження додатково реалізовані в 12 статтях у національних та зарубіжних наукових збірниках.

Структура дисертації. Робота побудована за проблемно-хронологічним принципом, визначена змістом проблеми, зазначеними метою та завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, 5 розділів, поділених на 17 підрозділів, висновків, додатків, а також списку використаних джерел і літератури, який налічує 1415 позицій. Загальний обсяг роботи становить 504 сторінки, з них 367 – основний текст (17,8 друк. арк.).

РОЗДІЛ І

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Розкриття історіографії досліджуваної проблематики здійснено на засадах історизму, який передбачає розгляд історичного явища, процесу в їхньому розвитку і зміні, в зв'язку з характером епохи, її культурно-історичним типом, панівним в ту чи іншу епоху типом пізнання, з відповідною теорією та методологією. Ми розділили історіографію проблеми повсякденного життя міського населення Правобережної України в 1914–1917 рр. на такі групи: праці сучасників досліджуваного періоду, радянських дослідників, сучасних українських науковців та зарубіжних істориків.

З огляду на порівняно невеликий часовий проміжок, перша група є найменш представленою й репрезентативною. Це ж саме можемо сказати щодо кола порушених її представниками проблем міського повсякденного життя Правобережної України. З одного боку, зазначеною проблематикою зазвичай займалися не професійні історики, а публіцисти, громадські діячі, державні службовці тощо і тому вона найчастіше мала публіцистичне забарвлення, перевірялася військовою цензурою й була складовою тогочасної імперської пропаганди. Серед них насамперед назвемо видані в Києві праці О. Вікторова [1084], С. Годземби [1138], мета яких полягала в з'ясуванні ступеня проникнення німецького елемента в тодішнє суспільство та доведенні необхідності очищення останнього від так званого «германського засилля».

З іншого боку, автори праць, залежно від займаних ними посад, мали можливість оперувати як доступними для них різноманітними статистичними даними, так і наводити й аналізувати факти в процесі своєї службової діяльності. Важливість цих матеріалів важко переоцінити,

оскільки, з добре відомих причин, далеко не вся необхідна для дослідника документація тих часів збереглася й перебуває на території України.

Тому, наприклад, досліджуючи таку важливу соціальну складову війни, як організація допомоги постраждалим військовослужбовцям та їхнім родинам, не можна не згадати про видану в Києві у роки Першої світової війни працю Є. Гельмгольца [1380]. Її основна частина безпосередньо стосується правобережних губерній, які слугували ближнім тилом Південно-Західного фронту російської армії. Впливу воєнної доби на соціальні й морально-психологічні аспекти дитячого життя присвячено збірник статей «Дети и война» [1146], виданий Київським Фребелівським товариством. Приналежність його авторів до різних професій (наприклад, київський історик Г. Афанасьєв, мировий суддя м. Києва зі справ малолітніх В. Левитський, директор жіночого Комерційного училища М. Володкевич) дало змогу розглянути означену проблематику під різними кутами зору, з використанням власноруч виявленого матеріалу, залученого до наукового обігу.

Представники радянської історіографії, через ігнорування дослідження багатьох аспектів Першої світової війни, залишили поза увагою значний пласт соціогуманітарних питань. Зокрема, це стосувалося літератури міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.), впродовж якого провідним аспектом марксистсько-ленінської історіографії у дослідженні подій війни був революційний рух та боротьба трудящих за встановлення диктатури пролетаріату в Україні [1415, с. 6]. В 20-х рр. минулого століття в окремих роботах усе-таки простежувалися соціальні мотиви висвітлення Першої світової війни, на що, приміром, вказав О. Реєнт [1286, с. 3]. Наприклад, І. Шингаров висвітлив проблеми робітничого та професійного руху друкарів Київської губернії, де, зокрема, акцентував увагу на соціально-економічному впливові воєнної доби на життя пролетаріату як головному чиннику мотивації його опозиційної діяльності щодо царського режиму [1182].

Тоді ж були зроблені перші спроби з'ясувати суспільні настрої в роки війни. У 1922 р. побачила світ книга М. Майорова «З історії революційної боротьби на Україні 1914–1918 рр.» (у 1928 р. її доповнили та перевидали) [1229]. Автор, обраний у 1917 р. керівником більшовицької фракції Київської ради робітничих депутатів, інтерпретував події з погляду їхнього активного учасника. Він констатував поширення патріотичних почуттів у середовищі українських більшовиків, що в недалекому майбутньому кардинально суперечитиме парадигмі радянської історичної науки. О. Гермайзе, проаналізувавши антивоєнні прокламації часів Першої світової війни на території України, зробив висновок про стихійне й повільне наростання антивоєнних настроїв у суспільстві [1134].

З нагоди десятирічного ювілею ВУАН Ф. Ернст видав книгу «Київ: провідник» (1930) [1387], де було зазначено, що впродовж 1914–1917 рр. Київ був головним тиловим центром Південно-Західного фронту. З початком війни йому довелося жити своєрідним тиловим життям, де військові інтереси домінували над цивільними. Згадано також, що місто заповонила значна кількість біженців, виселенців та працівників різних евакуйованих установ унаслідок відступу російської армії влітку 1915 р.

На початку 1930-х рр. одночасно із остаточним установленням сталінської диктатури в СРСР посилювався ідеологічний тиск на історичну науку. Він розпочався з листа Й. Сталіна «О некоторых вопросах истории большевизма» до редакції журналу «Пролетарская революция» та виступу секретаря Оргбюро ЦК ВКП(б) Л. Кагановича на зборах, присвячених десятиріччю Інституту червоної професури у 1931 р. [1415, с. 6]. У 1938 р. вийшов друком «Краткий курс истории ВКП (б)» [1177], з тезами якого радянські дослідники «імперіалістичної війни» повинні були зв'язати свої наукові праці в обов'язковому порядку. А вже наступного року, відповідно до нього, був опублікований збірник документів «Большевики в годы Империалистической войны» [158], на сторінках якого, зокрема, містилися прокламації Київського комітету РСДРП. Сутність зазначеного видання

зводилася до декларування принципового небажання робітничого класу брати участь у братовбивчій війні за чужі інтереси. Ця догма протрималася в радянській історіографії до 1970–1980-х рр. [1194; 1203].

У 50-60-ті рр. почали з'являтися праці з регіональної історії, для написання яких автори залучали досить багатий фактичний матеріал. Значним кроком вперед у цьому напрямку можна вважати роботу І. Зеленюка «1917 рік на Поділлі» [1171]. Опираючись на архівні документи, він констатував суттєве подорожчання товарів широко вжитку вже навесні 1915 р. та неефективну політику влади щодо стримування цін. Останнє автор пояснив свавільними діями купців та спекулянтів, котрі були повними господарями ринку. У подібному руслі луцькі історики в колективному нарисі висвітлили соціально-економічне становище Волині [1181].

Слухняне дотримання радянськими дослідниками догматичних установок, стереотипів і шаблонів, трактування подій крізь призму партійної історії (у 1960–1980 рр. були видані нариси історії обласних партійних організацій) [1251–1257], не дозволило їм зробити суттєвий прорив у висвітленні впливу Першої світової війни на повсякденне життя міського населення Правобережної України, навіть після публікації багатотомного видання «Історія міст і сіл України» [1382]. По-перше, воно чітко демонструвало, що Велика війна жодним чином не належала до пріоритетних періодів для дослідження, вважаючись другорядною подією, хронологічно розташованою між двома російськими революціями початку ХХ ст. По-друге, на сторінках зазначеної праці головними дійовими особами традиційно були представники капіталістичних (буржуазних) та робітничих верств населення. З огляду на те, що правобережний регіон, за винятком Києва, не вважався промисловим, життя переважної більшості міського населення залишилося поза увагою. Тому, наприклад, у томах, присвячених історії Вінницької й Житомирської області, подіям Першої світової війни у Гайсині [1383, с. 195] та Житомирі [1384, с. 97] автори відвели невеличкі абзаци (кожний по – 5 рядків), в яких розповідалося про погіршення умов

життя місцевих робітників, а в томі 23 (Хмельницька область), у статті про Стару Ушицю досліджуваний період не згадується зовсім [1385, с. 350–357].

У четвертому томі багатотомного видання «Історія Української РСР», окрім традиційного висвітлення антивоєнних виступів робітників і селян упродовж Першої світової війни, було непрямым текстом зазначено, що в 1914 р. військово-патріотичне піднесення передусім спостерігалось в містах, оскільки «шовінізм спочатку отруїв міську середню буржуазію, інтелігенцію та осіб вільних професій, а вже потім – частину селянства» [1183, с. 329].

У цей же період з-під пера радянських науковців з'явилися праці із загальної історії окремих міст. У 1964 р. вінницькі історики опублікували книгу «Вінниця: історичний нарис» [1090], в якому Першу світову війну було висвітлено за всіма класичними радянськими канонами. Автори акцентували увагу на різкому погіршенні матеріального становища робітників, що стало головним подразником їхньої революційної активності. Коротко згадано також про бідування родин мобілізованих солдатів, грошова допомога яким з боку держави була мізерною. Цілковито в дусі марксистко-ленінської ідеології написано «Историю Киева» (1983 р.) [1178]. Хоча на початку висвітлення історії міста в період Першої світової війни у праці, в притаманному тоді стилі зазначено про патріотичний підйом населення («шовіністичний угар»), що супроводжувався благодійницьким рухом (змагання буржуазії «на щедрість»), далі йшлося лише про антивоєнні настрої робітничого класу, який потерпав від інфляції та репресивних утисків царату. На відміну від згаданого «Провідника» Ф. Ернста, у вище зазначеній праці жодного слова не було написано про об'єктивні обставини, що зумовлювали погіршення рівня життя пролетаріату.

Таким чином, у радянській історіографії проблематика повсякденного життя жителів міст регіону розглядалася опосередковано й заангажовано, в контексті загострення класових протиріч у період Першої світової війни як передумову приходу більшовиків до влади. Найчастіше, в поле зору істориків доби СРСР потрапляли питання матеріального становища робітників та

ставлення різних класів до воєнної політики правлячого режиму. Зрештою, аналіз радянських науковців зводився до коментування, ілюстрування тези В. Леніна про виникнення однієї зі складових революційної ситуації – посилення злигоднів і бідуваль народних мас.

Проголошення незалежності України в 1991 р. відкрило для сучасних українських науковців нові можливості для вивчення нашого минулого. Завдяки демократичним перетворенням та падінню «залізної завіси» історики отримали свободу у виборі тем наукових досліджень, а також наукових підходів і методів для вирішення поставлених завдань. Ознайомлення ж із теоретичними напрацюваннями європейських істориків дало змогу вийти на шлях інтеграції у світову науку. Все це сприяло появі великої кількості праць як з історії України, так і окремих регіонів і населених пунктів, як з соціально-економічної, політичної історії, так й проблем повсякденності, що стосувалися як періодів сталого розвитку, так і часів військово-політичних катаклізмів.

Тенденцію до поступового зростання інтересу сучасної української науки до соціальних аспектів Першої світової війни чітко видно з аналізу кількох відомих загальних праць з вітчизняної історії. Так, якщо в 9-му томі багатосерійного наукового видання «Україна крізь віки» (Сарбей В. «Національне відродження України», 1999) [1321] переважна більшість матеріалу стосується військово-політичних подій і національного руху, а соціальне становище населення характеризуються винятково в контексті антивоєнного селянського й робітничого руху внаслідок господарської розрухи і погіршення життя народних мас, то в книзі В. Литвина «Україна: доба війн та революцій 1914–1920» (2003) [1225] вже розкриваються соціально-економічні, морально-психологічні та гендерні аспекти життя тилового населення. В енциклопедичній статті О. Реєнта (Енциклопедія історії України, т. 8) (2011) [1389] чимало місця відведено характеристиці двох масових соціальних явищ – біженства та благодійницького руху.

Вже на сьогоднішній день можна говорити про справжній бум в українській історичній науці у галузі дослідження соціальної проблематики зазначеного періоду. Ця тенденція яскраво простежується в двотомному виданні Інституту історії НАН України «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна» [1081], перший том якого містить розділ «Соціально-економічне становище та повсякденне життя українського соціуму». Крім того, в Україні, починаючи з 2014 р. (до сторіччя від початку Першої світової війни), у Вінниці [1185], Києві [1273], Львові [1272], Маневичах [1237] та Черкасах [1271] було проведено низку міжнародних та всеукраїнських конференцій з досліджуваного періоду, на яких, зокрема, розглядали різні аспекти соціальної складової воєнної доби (суспільні настрої, благодійництво, біженство тощо) та окреслювали перспективи наукових пошуків.

Визначені нами територіальні й хронологічні межі дослідження, його об'єкт і предмет, дослідницькі завдання спонукали нас до проведення аналізу сучасної української історіографії теми у такій послідовності. Спочатку ми охарактеризуємо наукові студії, які безпосередньо стосуються повсякденної проблематики та історії міст Правобережної України напередодні та в роки Першої світової війни. Далі охарактеризуємо дисертаційні роботи, найбільш наближені до нашої тематики. Насамкінець будуть проаналізовані за проблемно-хронологічним принципом наукові дослідження вітчизняних істориків, у яких у тому чи іншому вигляді містяться сегменти повсякдення.

Отже, в сучасній вітчизняній історичній науці є низка праць, які висвітлюють історію міст періоду, що передував Першій світовій війні. Насамперед згадаємо монографії, написані працівниками відділу історії України XIX – початку XX ст. – структурного підрозділу Інституту історії НАН України, який здійснює дослідження соціально-економічної, громадсько-політичної, інтелектуальної історії України модерної доби. В науковій праці В. Молчанова «Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914)» [1244] охарактеризовано особливості добробуту мешканців губернських центрів: Кам'янця-Подільського, Києва та

Житомира. Зокрема, автор розглянув обсяги й характер споживання мешканцями міст товарів широкого вжитку, характер і розвиток надання транспортних послуг, житлове забезпечення та еволюцію побутового обслуговування. Монографія О. Вільшанської «Повсякденне життя міст України кін. XIX – початку XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості» [1088] висвітлює соціокультурні явища, які призвели до змін у повсякденності містян у зазначений період, наприклад, роль технічних винаходів, що впроваджувалися в побут.

Проблемам розвитку міст Правобережної України передвоєнної доби присвячені статті А. Гуменюка, С. Добржанського та О. Прищепи.

А. Гуменюк дослідив роль міграційних процесів у формуванні міського населення Правобережної України як важливого джерела поповнення чисельності містян. Автор зауважив, що на зламі століть в економічному житті регіону почали реалізовуватись потенційні можливості, серед яких однією з першорядних було зростання міст. Саме тому впродовж 1897–1914 рр. міське населення краю зросло на 70 %, що майже вдвічі перевищувало темпи збільшення кількості жителів усієї Правобережної України [1141, с. 115].

С. Добржанський, на підставі проведеного порівняльного аналізу статистичних даних, довів, що розвиток міст Правобережної України на початку XX ст. був нерівномірним. За підрахунками автора, губернські міста Правобережної України за всіма показниками, зокрема демографічними, суттєво переважали інші населені пункти та демонстрували наявність помітного кількісного контрасту між повітовими центрами, навіть у межах однієї адміністративно-територіальної одиниці. Так, різниця між найбільшим і найменшим містом на Волині становила понад 4 рази, Київщині – понад 7 разів, Поділля – понад 5 разів. Водночас, дослідник указав на повільні темпи економічного розвитку Кам'янця-Подільського, що обумовлювалося відсутністю залізниці [1149, с. 63–66].

О. Прищепя підкреслила, що міста Правобережжя в зазначений період пройшли складний шлях нарощування своєї ваги в житті суспільства, коли на українських землях як складових частин імперії Романових відбувалися важливі трансформації, викликані реформуванням всіх сторін її життя. Зауваживши, що темпи урбанізації в Правобережній Україні мали тенденцію до поступового й неухильного зростання, дослідниця наголосила на особливій ролі Києва, який напередодні Першої світової війни дедалі більше увиразнювався як локальна столиця Правобережжя із властивою лише йому специфікою міського життя [1279, с. 132].

Вона також є автором монографії «Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст.» [1278], у якій детально розглянуто питання соціально-економічного, демографічного та етнічного розвитку міських поселень Волинської губернії. В поле її зору потрапили такі проблеми, як розвиток міського самоврядування, планування та забудова міст, соціальне забезпечення, культурно-освітнє життя тощо. Подібною як за назвою, так і за структурою є монографічна праця С. Єсюніна «Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.» [1159]. Автор зазначив, що в досліджувану ним добу розвиток подільського міського простору був зумовлений адміністративним та військово-стратегічним чинником, а також соціально-економічними процесами, викликаними реформами 60-х рр. XIX ст.

Таким чином, в наукових студіях, присвячених міській історії регіону періоду, що передував Першій світовій війні:

- розглянуто особливості розвитку Правобережної України як великого адміністративно-територіального утворення, а також специфіку окремих його частин – Поділля та Волині;
- значну увагу приділено повсякденному життю містян, передусім його матеріальних аспектів.

Зібраний їхніми авторами багатий фактичний матеріал та зроблені ними теоретичні узагальнення дають можливість розглянути повсякденність

доби Першої світової війни у тісному історико-генетичному зв'язку з довоєнним періодом та глибше осягнути зміни, що в ній відбулися.

Помітною подією в дослідженні історії повсякденності періоду 1914–1917 рр. стала публікація О. Вільшанської «Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни» (2004) [1089]. Автор, узявши за основу джерельної бази тогочасні місцеві газети та спогади сучасників, порушила досить широкий спектр проблем, що стосувалися, насамперед, зміни суспільних настроїв мешканців українських губерній упродовж 1914–1917 рр. і впливу війни на їхнє матеріально-побутове становище. Основну увагу дослідниця приділила таким питанням, як: патріотичний підйом населення на початку воєнної доби, благодійницький рух, поширення військовою пропагандою антинімецьких настроїв у соціумі, перебіг антиалкогольної кампанії, продовольча та житлова кризи, падіння загального життєвого рівня, функціонування транспорту та зв'язку. О. Вільшанська дійшла висновку, що Перша світова війна породила у втомленому суспільстві потужне бажання до кардинальних змін, роблячи майбутні масштабні зрушення невідворотними. Важливо, що значна частина матеріалу статті присвячена висвітленню реалій повсякденного життя міського населення Правобережної України, а саме: Києва, Вінниці, Житомира, Кам'янця-Подільського.

Запропоновані О. Вільшанською методологічні підходи та ґрунтовний аналіз повсякденності й на сьогодні залишаються певним орієнтиром для дослідників повсякденної історії доби Першої світової війни. У цьому сенсі показовою є стаття А. Лисого та М. Марценюка, присвячена повсякденному життю мешканців Вінниці в 1914–1917 рр. [1223]. Завдяки залученню інформації з місцевої преси та держархіву Вінницької області автори ввели до наукового обігу значну кількість нового матеріалу.

Міська повсякденність Правобережжя 1914–1917 рр. у тому чи іншому вигляді представлена в працях з історії міст. Найбільше наукових студій присвячено Західній Волині. Насамперед, виокремимо статтю О. Соловйова

«Міста Волині у вирі фронтового життя Великої Європейської війни» [1311]. В ній автор зосереджує увагу на довоєнному зростанні міського простору досліджуваного регіону, зокрема соціально-економічної та культурно-побутової сфери, з метою розкриття деструктивного впливу воєнної доби на їхній розвиток. Окрему увагу також приділено життю західноволинських міст у період австро-німецької окупації в 1915–1918 рр., щоправда, здебільшого, крізь призму висвітлення національно-освітньої діяльності українських січових стрільців. Деякі аспекти повсякденності (продовольче питання, становище міського господарства, організація соціальної допомоги постраждалим від війни тощо) простежуються в наукових студіях з історії Луцька [1145], Ковеля [1144], Дубно [1293], Кременця [1292], Рівного [1100]. При цьому наголосимо, що з огляду на їхнє прифронтове розташування, зазвичай в названих працях військова тема явно домінує над повсякденною. До того ж джерельну базу побудовано на місцевих архівах та спогадах сучасників, без залучення матеріалів з тогочасної періодичної преси та ЦДІАК України.

Досить фрагментарно досліджено повсякденне життя жителів подільських міст. До згаданої праці з історії Вінниці в 1914–1917 рр. можна лише додати наукову розвідку вінницького дослідника О. Вітюка, присвячену Ушицькому повіту [1094], до складу якого тоді входили три міста: Нова Ушиця, Стара Ушиця та Вербовець. Використання подільської газетної періодики надало можливість автору охарактеризувати діяльність місцевих благодійницьких комітетів та показати вплив Першої світової війни на життєвий рівень міського населення вже на її початку.

Досліджуючи міську повсякденність означеного періоду, автор опублікував низку праць з історії Поділля: «Кам'янець-Подільський у переддень та на початку Першої світової війни» [1115], «Гайсин у Першій світовій війні (1914–1917 рр.): деякі аспекти повсякденного життя міста» [1111], «Вплив Першої світової війни на повсякденне життя мешканців міста Могилева-Подільського (1914–1917 рр.)» [1109], «Місто Проскурів у 1915 р.:

сторінки повсякденної історії міста (за матеріалами періодичної преси Правобережної України)» [1127].

Попри наявність досить представницької джерельної бази (насамперед, ідеться про щоденні місцеві газети) та зростання в сучасній науці інтересу до соціальної та регіональної історії, зовсім небагато праць про міське життя таких великих, за регіональними мірками, міст Східної Волині та Київщини, як: Бердичів, Житомир, Черкаси та Умань в роки Першої світової війни. Наявні в статтях П. Скавронського [1307], І. Ковальчука [1198] і Т. Клименко [1196] окремі сегменти повсякденності викладені в подібній логічній послідовності: патріотичний підйом населення на початку війни, мобілізація, благодійницький рух, нестача продовольства, біженство.

Дещо краще досліджено історію Києва. Зміни в громадському побуті населення міста та суспільно-психологічні настрої киян на початку Першої світової війни з'ясувала О. Вільшанська [1086]. У своїй статті дослідниця, зокрема, підкреслила, що на початковому етапі воєнної доби велику роль у формуванні суспільних настроїв відіграла місцева преса, яка, незалежно від того чи іншого політичного спрямування (реакційна чи ліберально-демократична), висловлювала однастайність у проімперських поглядах на війну. Вона також зазначила про один із яскравих проявів впливу масового патріотичного сплеску на міський побут – випадки відмови представниць аристократичних родів від розкошів. Особливості громадсько-політичної ситуації в Києві у її початковий період проаналізував О. Мінгазутдінов [1241], використавши матеріали київських газет. На відміну від нього, В. Купченко та В. Серга відтворили життя міста воєнної доби винятково за документами Держархіву м. Києва. В їхній статті увагу передусім приділено діяльності органів влади, зокрема Київської міської думи, спрямованої на надання соціальної допомоги постраждалим від війни – пораненим військовослужбовцям і біженцям [1209].

У роки української незалежності висвітленню історії Першої світової війни присвячено низку дисертаційних робіт. Серед них ми виокремимо ті, які географічно та предметно близькі до нашої тематики.

У кандидатській дисертації П. Кліщинського «Правобережна Україна в роки Першої світової війни: соціально-економічний та громадсько-політичний аспекти (1914 – лютий 1917 рр.)» [1414] наголошено на прифронтовому статусі правобережних губерній. Зокрема, зазначено, що часткове ведення військових дій та загроза окупації території регіону стали причиною руйнування звичного устрою життя місцевого населення. Досліднику, певною мірою, вдалося відтворити міську повсякденність правобережного регіону або, принаймні, проаналізувати ті чинники, які визначали її особливості. Так, висвітлюючи примусову евакуацію прифронтового населення та біженство, П. Кліщинський показав масштаби та особливості процесу одного із найтрагічніших епізодів війни. Серед причин переміщення значної маси цивільного населення автор вказав: по-перше, на політику російської військової влади; по-друге, на сам факт війни, який гнав людину в тил. З'ясування змін в соціально-правовому статусі іноземних громадян та національних меншин дозволило пролити світло на урядові репресії супроти осіб австрійського та німецького підданства, а характеристика ролі преси в конструюванні «образу ворога» – на поширення засобами пропаганди в суспільстві атмосфери ненависті та нетерпимості. Автор також зазначив, що падіння життєвого рівня, зумовлене зростанням цін на продукти першої необхідності та зниженням реальної заробітної плати, призвело до спалахів робітничого руху. Проблему благодійницького руху на Правобережжі згадано в підрозділі про діяльність громадських організацій та установ в умовах війни.

У дисертаційній роботі Б. Бернадського [1410] окрему увагу приділено аналізу соціально-економічного становища Волинської губернії, в погіршенні якого велику роль відіграв військовий чинник, адже західна частина регіону впродовж 1915–1916 рр. стала ареною бойових дій між арміями Російської

імперії та Центральних держав. Різке збідніння місцевого населення та проведення царською владою репресій за національною ознакою призвели до зростання опозиційних настроїв у суспільстві.

Руйнівний вплив воєнної доби на соціальне становище населення Західної Волині проаналізовано в дисертації І. Береста [1409]. Автор підкреслив, що центральною соціальною проблемою місцевих жителів було виживання як таке. Вона полягала в переході значної їхньої кількості в маргінальний статус унаслідок воєнних дій та деформації економічного життя, а також у потерпанні від масового поширення інфекційних захворювань. У дисертаційній роботі також наголошено на різкому зменшенні війною природного приросту населення регіону та порушення нею його статевої структури. Останнє вкрай негативно позначилося на становищі дітей.

У сучасній українській історіографії проблема впливу війни на суспільні настрої населення здебільшого висвітлена з акцентом на політичні та економічні детермінанти. Психологічні чинники майже не згадуються. Класичним прикладом цього є фундаментальна праця О. Рєєнта та О. Сердюка [1287], опублікована Інститутом історії НАН України, до 90-ї річниці Великої війни, а також написана ними велика за обсягом стаття про загострення суспільних суперечностей у 1914–1917 рр. [1285]. Обидва науковці головні причини кризи суспільства вбачають у погіршенні економічної ситуації, поразки на фронтах та політичних чварах у Петрограді на засіданнях Державної думи. Автори наголосили на моральному занепаді соціуму, зумовленому зростанням соціальної несправедливості та соціальних контрастів. Песимістичні настрої серед населення посилювалися також корумпованістю чиновництва, що підривало авторитет царського режиму. Привертає увагу зроблений короткий аналіз тогочасної преси, яка влітку 1914 р. постійно інформувала читачів про назрівання в Європі війни.

Засобам російської військової пропаганди в Правобережній Україні присвятив низку праць Р. Куцик. Зокрема, автор дослідив різноманітні

інформаційні прийоми, які застосовували засоби масової інформації для впливу на суспільну свідомість населення [1214], воєнні брошури [1211] та карикатури [1212], нормативно-правову базу інформаційної політики російської імперської влади [1213], роль православної церкви у пропаганді [1215].

Низку праць написано на тематику благодійницького руху як одного з індикаторів суспільних настроїв. Щоправда, він передусім розглянутий під кутом аналізу діяльності громадських організацій. Найбільший унесок у дослідженні означеної проблематики зробили Н. Загребельна та І. Коляда [1167]. В монографії автори зауважили, що сплеск громадської активності щодо організації допомоги постраждалим від воєнних дій цивільним та військовим особам був наслідком неефективності самодержавного устрою, який не мав змоги впоратися з викликами часу. Дослідник громадської благодійності О. Донік [1150] зазначив, що з початком війни філантропічні почуття охопили представників різних соціальних верств і прошарків. Зокрема, активну участь у благодійницькому русі взяла учнівська молодь. Не оминув автор увагою і приватну доброчинність, висвітливши діяльність родини Терещенків у Києві. Становище благодійництва на Черкащині, частина якої в 1914–1917 рр. входила до складу Київської губернії, проаналізувала Т. Курінна [1210]. З огляду на незначну кількість студій з історії досліджуваного нею регіону, значення дослідження Т. Курінної виходить за окреслену в ній проблематику. Велику увагу зосереджено на внеску жінок у благодійницьку сферу. Особливості розвитку «сестринського руху» в Російській імперії з'ясувала Ж. Тітовська [1317]. Вона назвала образ сестри милосердя найбільш характерним прикладом емансипації. В її статті висвітлено статус російських общин сестер милосердя, особливості їхнього підпорядкування та діяльності, специфіку підготовки, побутові умови тощо.

Наукових студій про девіантну поведінку як прояв деструктивного впливу Першої світової війни на суспільство в сучасній українській історичній літературі порівняно небагато. Про спричинене спекулянтами

зникнення розмінних монет з грошового обігу побіжно згадує Г. Голиш [1139]. На його думку, те явище було наслідком розладнаної війною фінансової сфери. Низку прикладів девіантної поведінки наводить київський історик О. Кирієнко [1191]. Автор зазначив, що Велика війна стала випробуванням моральних принципів та стійкості щодо труднощів, які тоді існували для пересічного населення, і, зрештою, це проявилось в маргіналізації значної його частини. Акцент було зроблено на дослідженні руйнівного впливу воєнної доби на становище дітей та жінок. По-перше, це проявилось в зростанні дитячої злочинності, утечах хлопчиків на фронт. По-друге, дедалі більше жінок стали займатися проституцією, передусім стихійною. Найбільш ганебним було поширення цього заняття серед дітей. Дослідник не залишив поза увагою й такі характерні для тієї доби прояви девіантної поведінки, як контрабанда, мародерство, незаконне виробництво алкогольних напоїв, усіляких видів шахрайства, зокрема на благодійництві.

Взаємовідносини військових Центральних держав з місцевим населенням окупованих міст є одним з найменш вивчених епізодів міської повсякденності Правобережної України. Як вже було сказано вище, лише незначною мірою проливає на нього світло науковий доробок волинських істориків [1311; 1143]. У колективній монографії «Західне Полісся: історія та культура» розглянуто діяльність австро-німецьких окупаційних адміністрацій, спрямовану на економічну експлуатацію краю, а також висвітлено культурно-просвітницькі заходи прибулих до захоплених волинських міст галицьких українців [1170]. О. Кирієнко окрему статтю присвятив становищу іноземних військовополонених [1190]. Він вказав на провідну роль Києва в транзиті австро-угорських та німецьких солдатів і офіцерів, котрі потрапили в полон на Південно-Західному фронті, та дійшов висновку, що військовополонені стали складовою та невід'ємною частиною тогочасного соціального життя. Автор наголосив на толерантному ставленні до зазначеної категорії осіб з боку російського військового командування,

чий правовий статус регламентувався «Положенням про військовополонених».

Починаючи з 2000-х рр. біженство – одна з ключових соціальних проблем Першої світової війни – стало чи не провідною темою для висвітлення в українській історіографії. Науковці досліджують це питання комплексно, з'ясовуючи причини, що призвели до виникнення біженства, встановлюючи приблизний національний та соціальний склад біженців, чисельність, напрямки руху тощо. Підсумком багаторічних досліджень попередників на цю тематику є монографія Л. Жванко «Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.)» [1164]. Її робота цікава також тим, що вона показує особливості стосунків між місцевим та прибулим населенням. У своїй докторській дисертації дослідниця наголосила, що вона лише фрагментарно використовувала засади повсякденної історії і в подальшому її дослідження можуть стати основою, на якій згодом постануть ґрунтовні праці, керовані принципами зазначеного наукового напрямку [1413]. Окремі елементи повсякденності присутні в її статті «Женщина-беженка Первой мировой войны: штрихи к психологическому портрету (на примере украинских губерний). 1915–1917» [1163].

О. Сердюк [1302] вказав на вагому роль тиражованою пресою пропаганди, яка в масовій свідомості населення одночасно сіяла зерна ворожості до австро-німецьких військ і страх перед ними, що в кінцевому рахунку, й спровокувало величезні потоки біженців. Т. Лазанська [1219] підкреслила їхній негативний психологічний вплив на жителів тилкових міст. Їм від біженців передавалися страх і паніка. Дослідниця також географічно структурувала рух біженців на теренах Правобережної України. Його епіцентрами стали Волинь та Поділля. Київська ж губернія займала проміжне становище на шляху тих, хто рухався на схід і південь, проте вона одразу після Волинської губернії приймала масовий наплив біженців. Проблемі біженства на території Подільської губернії присвячено праці В. Сологуба [1312] та Л. Багас [1060]. У публікації В. Сологуба зазначено про низьку

спроможність військової влади контролювати масовий рух біженців, яку було частково компенсовано активною діяльністю громадських організацій. У статті Л. Багас акцентовано увагу на наданні центральними та місцевими органами самоврядування соціальної допомоги біженцям

Утискам підданих Центральних держав, котрі проживали в Правобережній Україні, присвячені статті П. Білецького [1072] та П. Кліщинського [1197]. У них, насамперед, ідеться про зміни соціально-правового статусу носіїв іноземного підданства, відчуження їхнього майна та примусове виселення. Антинімецьку пропаганду на сторінках київської преси в другій половині 1914 р., спрямовану на формування в масовій свідомості «образу ворога», досить детально охарактеризував І. Басенко [1064].

Особливості ставлення царської влади та суспільства до євреїв ґрунтовно дослідила Л. Білоус [1073; 1074]. Зокрема, вона наголосила на тому, що в довоєнний період у масовій свідомості євреї вважалися «чужими», нелояльними до трону та держави, перебуваючи в статусі маргіналів. В умовах війни вони одразу отримали статус «ворога». І навіть з огляду на це, стверджує дослідниця, патріотичний підйом на початку воєнної доби не залишив єврейське населення байдужим. Сплеск у євреїв патріотизму також доводить В. Доценко [1152]. На його думку, зростання антисемітизму в державі зумовили невдачі російських військ у Східній Пруссії вже у перший місяць війни, коли армійське командування розпочало пошук винних за національною ознакою. Депортації євреїв розпочалися в січні 1915 р. Далі автор дослідив організацію допомоги єврейським біженцям і виселенцям благодійними товариствами і установами, зокрема, в Києві, Проскурові, Житомирі, Вінниці. В роботі О. Кенц [1189] названо приклади неприязного ставлення подільського суспільства до євреїв через їхні спекулятивні дії у продовольчій сфері.

Серед сучасних науковців чималою зацікавленістю користуються продовольчі проблеми міст у період війни. Загалом це пояснюється

безперечним зв'язком між падінням рівня життя широких мас і подальшими революційними подіями. Відтак велику увагу приділено дослідженню продовольчої політики царських урядів, забезпеченню продовольством міст та добробуту їхніх мешканців. Вагомий внесок у висвітлення зазначених питань зробила Н. Шапошнікова [1330]. В своїй монографії автор довела, що запізнiла реорганізація продовольчої системи Російської імперії мала призвести до загострення продовольчої кризи вже влітку 1915 р., однак вона була відтермінована щедрим тогорічним врожаєм. Погіршення ситуації з продовольством зумовило антиурядові настрої широких верств населення, виникнення й посилення суспільно-політичної кризи. У монографічній праці також міститься докладна інформація щодо інфляційних процесів на продовольчому ринку та погіршення матеріального становища народних мас.

У згаданій монографії О. Реєнта та О. Сердюка [1287] значне місце відводиться аналізу продовольчої ситуації в містах. Зокрема, підкреслено специфіку Правобережної України, з огляду на її прифронтове розташування. Унаслідок цього, підкреслили автори, воєнний чинник у продовольчій сфері там відчувався сильніше, ніж на території інших українських губерній.

Впливові війни на життєвий рівень населення присвятив свою працю В. Молчанов [1243]. У ній автор дійшов висновку, що після початку воєнних дій добробут мешканців міст став погіршуватись. Головними чинниками, які спричинили його погіршення, були: активне адміністративне втручання держави в ринкові процеси, що призвели до розбалансування ринку і значної невідповідності між попитом та пропозицією; поширення практики реквізицій і конфіскацій на користь армійських підрозділів армії Романових; зростання спекуляції, що спричинило прискорення збільшення цін, як на продовольство, так на товари широкого вжитку. Крім того, дослідник вказав на такі негативні наслідки запровадження «сухого закону», як: скорочення державних прибутків та поширення серед населення вживання сурогатних напоїв. О. Вітюк у статті про правове регулювання життя територіальних

громад на Східному Поділлі в 1914 р. навів приклади імплементації антиалкогольного законодавства Російської імперії на місцевому рівні [1092].

Проблему дозвілля жителів правобережних міст досліджено здебільшого в культурному контексті. Насамперед варто назвати фундаментальну працю «Нариси з історії театрального мистецтва України XX століття», опубліковану колективом авторів Інституту проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України [1250]. Вона дає досить розлогу інформацію щодо діяльності представників українського національного театру в 1914–1917 рр. Наукова розвідка П. Горбатовського проливає світло на вплив Першої світової війни на становище польського театру в Києві [1140]. Він зазначив, що його функціонування було припинено через нагальну необхідність членів Товариства шанувальників мистецтва, яке ним опікувалося, надавати фінансову допомогу родинам фронтовиків та постраждалим від воєнних дій особам. Про те, як воєнна доба позначилася на книжковому асортименті подільських міст, ідеться в статті Т. Кароєвої [1185]. Вона зауважила, що поширення державою літератури на військову тематику серед населення надавало можливість останньому, на відміну від читання газет, більш глибоко і широко осмислювати поточні події.

Становище міської інфраструктури в 1914–1917 рр. висвітлено епізодично. Так, у названій вище статті В. Молчанова [1243] названо причини загострення житлових проблем міст: призупинення спорудження житла через брак фінансування та використання громадських будівель і осель місцевих мешканців для розквартирування солдатів і офіцерів російської армії. Житлові негаразди слухачок Київських жіночих курсів висвітлені в праці О. Драч [1154]. У дослідженні Є. Джумиги розглянуті чинники, що зумовили виникнення паливної кризи [1148]. На думку автора, дефіцит палива був закономірним результатом мобілізації економічних ресурсів Російської імперії, внаслідок чого постачання вугілля переорієнтовувалося на військові потреби, що, зазвичай здійснювалося за рахунок задоволення опалювальних потреб міст. С. Машкевич [1235] порушив проблему впливу

воєнної доби на роботу міського транспорту, дослідивши функціонування київського трамвайного господарства. Проблематика ж функціонування засобів зв'язку в містах у 1914–1917 рр. частково висвітлена в працях істориків, котрі досліджували діяльність російських спецслужб: О. Кирієнка [1193], М. Щербака [1333], О. Ярмиша [1340]. Санітарно-медична сфера згадується, переважно, у контексті організації допомоги постраждалим фронтовикам [1150; 1210], біженцям [1164], а також у згаданих нами працях з історії західноволинських міст [1145; 1293]. Виняток становить наукова розвідка О. Щур, присвячена розвитку подільської медицини в 1914 р. [1335]. У ній зазначено, що напередодні Першої світової війни кількість медичних працівників відносно чисельності місцевого населення була невеликою, що негативно позначалося на сфері охорони здоров'я. Ситуація помітно погіршилася за воєнної доби, коли було мобілізовано значну частину лікарського персоналу.

Отже, можна констатувати, що станом на сьогодні сучасними українськими науковцями проблеми повсякденності міського населення Правобережжя окресленого періоду висвітлені нерівномірно. З одного боку, є чимало праць, присвячених проблематиці забезпечення міст продовольством, рівню життя містян, біженців, благодійництва. З іншого боку, в студіях вітчизняних науковців лише епізодично порушуються питання становища міської інфраструктури за воєнної доби, зміни в культурно-дозвіллевій сфері, ціннісно-світоглядних трансформацій широких верств тощо.

Зарубіжну історіографію умовно можна поділити на три категорії: українську зарубіжну, західну та російську.

Серед представників української діаспори повсякденна історія Правобережної України не входила до кола наукових інтересів. Це стосується як сучасників Першої світової війни, які після Визвольних змагань емігрували (наприклад, Д. Дорошенка) [1151], так і істориків більш пізнього періоду. В їхніх працях насамперед розглядалася проблематика національного руху в контексті майбутніх змагань за українську державність

[1082; 1188; 1242; 1142]. До того ж, дослідження історії повсякденності унеможливлювалося відсутністю доступу до таких важливих першоджерел, як архівні документи та місцева газетна періодика 1914–1917 рр.

У західній історіографії є лише кілька наукових праць, в яких висвітлено окремі аспекти міської повсякденності Правобережної України. Насамперед, варто назвати дослідження німецького вченого К. Холоділіна, присвячене загостренню житлового питання в Правобережній Україні в 1914–1918 рр. [1360]. Окремий внесок у висвітленні міської історії зазначеного періоду зробив історик із Фрайбурзького університету Р. Нахтігаль. У своїй статті він охарактеризував життя військовополонених з Центральних держав, розміщених у Дарницькому таборі, розташованому неподалік Києва. Автор зауважив, що в роки Першої світової війни через українську столицю пройшла переважна більшість контингенту полонених, частині з яких надавали медичну допомогу в місцевих військових шпиталях [1260].

Утім, ми не могли обійти величезний масив теоретичних напрацювань з історії Першої світової війни, оскільки Правобережна Україна була частиною загальноєвропейського соціокультурного простору. Відтак екстраполяція теоретичних узагальнень відомих західних фахівців з воєнної доби 1914–1918 рр. на означений регіон є не лише доцільною, а й, на нашу думку, необхідною.

Передусім варто звернути увагу на «Міжнародну енциклопедію Першої світової війни» [1399] – найбільшого з наявних на сьогодні інтернет-ресурсів, спеціалізованих на означеному періоді. Станом на грудень 2018 р. «Енциклопедія» містила понад 1300 англomовних рецензованих статей (їхня кількість постійно збільшується), авторами яких є відомі фахівці з історії Великої війни з різних країн. Усі публікації розміщені у відкритому доступі, що, безумовно, є великою перевагою цього ресурсу. Переважна частина праць висвітлює історію держав, які були головними учасниками Першої

світової війни: Австро-Угорщини, Великої Британії, Німеччини, Османської імперії, Російської імперії, США, Франції.

Проблему повсякденності періоду Великої війни висвітлено в публікації американського професора Т. Проктора «The Everyday as Involved in War» [1404]. Він зазначив, що за воєнної доби цивільне населення намагалися виробити новий повсякденний менталітет для пристосування до війни. Теоретичну складову його праці ми розглянемо в підрозділі 1.3. Принагідно зауважимо, що Т. Проктор також є автором монографії «Civilians in a world at war, 1914–1918». В її основі лежить популярна в західній історіографії концепція «домашнього фронту» (home front), на якому після початку «тотальної війни» проживало цивільне населення [1365, с. 4]. Важливим аспектам міської повсякденності 1914–1918 рр. присвячена стаття відомого американського історика-урбаніста Е. Ліса [1401]. У ній він підкреслив, що в роки війни міста стали місцями внутрішніх конфліктів і труднощів, і це в окремих випадках (зокрема, у Російській імперії) призвело до політичних революцій.

Окремий інтерес становлять праці представників західної історичної школи, які фокусували увагу на історії Російській імперії для з'ясування причин краху династії Романових. Так, американський дослідник Дж. Санборн, проаналізувавши настрої в російському імперському суспільстві напередодні воєнної доби, наголосив на тому, що тогочасний патріотизм характеризувався прихильним ставленням до Російської імперії в статусі великої держави, який мав бути підкріпленим військовими звитягами [1370]. Інший фахівець зі США – П. Голквіст – дослідив зміни в суспільних настроях населення Росії впродовж 1914–1921 рр. [1355]. Темі біженства в російській державі присвятив свою роботу професор Манчестерського університету П. Гетрел. Він створив «узагальнений образ біженця», охарактеризував дії влади і громадськості щодо створення «біженської ідентичності», а також показав, як соціальна проблема ставала предметом політичного протистояння між державою і суспільством [1350]. Книга

американського історика Е. Лора стосується важливого сюжету історії Першої світової війни в Росії – дискримінаційної та каральної політики влади щодо підданих ворожих держав та євреїв [1226]. Ще один дослідник зі США – А. Мак-Кі, достатньо скрупульозно охарактеризував причини й наслідки антиалкогольної кампанії [1230]. На тлі незначної кількості досліджень про дозвілля містян, зокрема про їхню культурно-дозвілєву сферу, великий інтерес становлять праці британських учених Дж. Губертаса [1357] та Ф. Мюррея [1363]. Дж. Губертас простежив еволюцію патріотичної символіки в популярних розвагах і культурній продукції, Ф. Мюррей – вплив війни на становище російського театру.

Не менш важливими є праці західних істориків, присвячені європейським містам у період Першої світової війни. Застосування компаративного аналізу дасть змогу виокремити спільні риси у характері впливу воєнної доби на міську повсякденність, незалежно від специфіки того чи іншого міста або регіону. Насамперед назвемо двотомне видання «Capital Cities at War: Paris, London, Berlin 1914–1919» [1373], в підготовці якого під керівництвом Дж. Вінтера та Ж.-Л. Робера взяли участь провідні британські, німецькі та французькі історики. Ця праця ґрунтується на гіпотезі, згідно з якою місцеві громади брали участь у Великій війні як економічні та соціальні одиниці, і саме тому людський вимір воєнної доби аналізується через колективне життя на місцевому рівні. У фокусі уваги фахівців опинилися такі соціальні проблеми «тотальної війни», як: цивільна мораль, матеріальне становище широких верств, медицина, продовольство, спекуляція, житлове питання тощо. Крім того, у праці висвітлено повсякденне життя Парижа, Лондона і Берліна напередодні Великої війни. В наукових працях Р. Чікерінга «The Great War and Urban Life in Germany: Freiburg, 1914–1918» [1341], М. Хілі «Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I» [1354] та в колективній монографії «Der Erste Weltkrieg und die Städte: Studien zur Rhein-Ruhr-Region» [1345] зроблено

акцент на негативних соціально-економічних наслідках Першої світової війни, які зумовили крах німецької та австрійської монархій.

У сучасній російській історіографії питанню повсякденності населення доби Першої світової війни приділено чимало уваги. Йдеться як про праці науково-методологічного спрямування, так і про дослідження з повсякденної історії окремих міст чи регіонів.

Найпершою варто назвати монографію О. Сенявської, котра провела ґрунтовний аналіз психологічного аспекту війни, зокрема й Першої світової. Дослідниця зауважила, що в створених воєнною добою екстремальних умовах виявляються не тільки позитивні, а й негативні людські риси, які можуть набувати у них принципово іншого значення. За її словами, адаптація суспільства до війни призводить до появи жахливої соціальної хвороби – звички до насильства, яка в подальшому позначається у всіх сферах суспільного життя і, як правило, протягом досить тривалого часу [1299].

О. Сухова в своїй праці зауважила, що вивчення повсякденності воєнних періодів дозволяє не тільки зафіксувати сліди кардинальних змін сприйняття «речового світу», подієвих практик, міжсуб'єктних відносин, а й визначити найбільш значущі пласти буденності, відповідальні за стабільність та вітальність людського буття. Дослідниця зазначила, що за ступенем впливу на подальший перебіг людської історії першість у рейтингу належить Першій світовій війні [1314].

Роботи ж, присвячені регіональній повсякденності зазначеного періоду, важливі тим, що їхні автори виводили певні закономірності, які були подібними в різних частинах Російській імперії. З-поміж них виокремимо праці з історії повсякденного життя жителів Москви [1291] та містян Поволжя [1416] й Західного Сибіру [1218].

Доречно буде коротко проаналізувати окремі наукові студії російських науковців, у яких висвітлено вплив Першої світової війни на суспільні настрої міського населення. Так, наприклад, М. Юдін вказав на суттєву різницю в реакції містян і селян на початок війни. Головною причиною цього

він вважає відмінності в культурі міського та сільського соціумів. Містяни відрізнялися більшим динамізмом і заглибленістю в політичні проблеми, зокрема й питань зовнішньої політики. Селяни ж, з огляду на специфіку культури та світогляду, меншою мірою були схильні до таких форм прояву своїх настроїв, як маніфестації та мітинги. Для мешканців міст причини та цілі війни виглядали чіткішими [1337]. О. Семенова на прикладі дослідження трансформації патріотизму міського населення Поволзького регіону, дійшла висновків про те, що ще навесні 1915 р. у свідомості народних мас популяризувалася ідея необхідності укладення миру [1297]. С. Шишкіна важливим чинником еволюції суспільних настроїв небезпідставно назвала слабкість громадянського суспільства [1331].

Окрім того, в російській історіографії є низка праць, у яких тією чи іншою мірою показано ефект, який справила воєнна доба на девіантну поведінку міського соціуму. Наявні в статті Я. Гілінського та Г. Румянцевої статистичні дані переконливо свідчать про зменшення кількості самогубств у Російській імперії після початку війни [1136]. В роботах М. Зюбана [1175] та С. Беленцова [1067] досліджено спричинене війною поширення проституції та дитячої злочинності. Ухилення від військового призову шляхом навмисного заподіяння травм та симулювання хвороб, що в 1914–1917 рр. набуло в містах масового характеру, дослідив О. Асташов [1057]. О. Чагадаєва в своїй дисертації стверджує, що «сухий закон» так і не сформував у населення стійкого негативного ставлення до пияцтва. Натомість він став каталізатором розвитку революційної ситуації в Російській імперії [1418].

Підбиваючи підсумки аналізу стану наукової розробки теми, можна констатувати, що проблематика повсякденності доби Першої світової війни стала предметом аналізу українських науковців лише в 2000-х роках. Це зумовлено відходом від традицій радянської історичної школи, в якій «маленька людина» була лише «гвинтиком системи», і тому їй не відводилося місця при науковому аналізі подій і явищ, та проникненням в

українську наукову спільноту новітніх концептуальних підходів до вивчення минулого. Проблеми міської повсякденності регіону досліджені нерівномірно. Наприклад, на момент написання дисертації найбільше студій присвячено проблематиці біженства, благодійництва і продовольчого забезпечення міст, дуже фрагментарно висвітлено становище міської житлово-комунальної сфери і санітарії та майже цілковито залишено поза увагою питання переходу мирного життя у воєнне й відповідної трансформації світогляду широких верств.

1.2. Джерельна база дослідження

Висвітлення повсякденної історії міського населення Правобережної України в 1914–1917 рр. потребує залучення широкого комплексу джерел. Згідно з сучасною класифікацією, використані нами джерела можна поділити на такі основні групи: 1) опубліковані джерела; 2) неопубліковані архівні документи; 3) матеріали особового походження; 4) статистичні джерела; 5) періодична преса.

Опубліковані джерела містяться в зібраннях нормативно-правових актів і збірниках документів з вітчизняних і зарубіжних архівних установ.

Велика кількість юридичних документів досліджуваного періоду зібрана в чотирьохтомному виданні «Законодательные акты, вызванные войною» (1915–1916) [154–157]. В ньому опубліковані закони, маніфести, рескрипти, укази, урядові положення і постанови та інші нормативно-правові акти, що регулювали життя підданих, які мешкали в містах Правобережної України за воєнної доби. Крім того, варто назвати «Практическое руководство» [161], присвячене проблемі регулювання ринку житла в Російській імперії у 1916–1917 рр. Його автори проаналізували «Квартирный закон» від 9 вересня (27 серпня) 1916 р., вказавши на його недосконалість і непристосованість до реалій, що зумовило необхідність внесення змін у житловому законодавстві вже Тимчасовим Урядом.

Цінну інформацію з нашої проблематики можна знайти в збірниках документів, виданих за часів незалежності України. Найперше, назвемо збірник Л. Жванко «Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали. (1914–1918)» [160]. Серед зібраних автором 250 різноманітних за характером та походженням документів, є низка таких, які відповідають нашій тематиці. Це, насамперед, замітки з періодичних видань Правобережної України, в яких йдеться про організацію на місцевому рівні заходів з допомоги біженцям. Проблему біженства згадано на сторінках виданого Інститутом історії України збірника «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2 кн. Кн. 2: Мовою документів і свідчень» [159]. Зокрема, один із документів засвідчує важке становище біженців у Здолбунові влітку 1915 р. та, водночас, – жахливе санітарне становище міста. Окремий інтерес для дослідника повсякденності жителів правобережних міст становить Глава 6. «Воєнне повсякдення та духовне життя». В цій частині збірника знаходимо документ про організацію санітарно-курортного лікування поранених солдатів та офіцерів на базі приміщень освітніх установ у лютому 1915 р., що перебували тоді під юрисдикцією Київського учбового округу, а також інформацію про виявлених російськими військовими повій у Луцьку, залишених австро-угорцями після їхнього відступу в червні 1916 р. На сторінках першої книги трьохтомного видання «Alma mater: університет св. Володимира напередодні та в добу української революції 1917–1920: матеріали, документи, спогади» [163] можна ознайомитися зі списком університетських викладачів німецького походження та справою професора Ф. Кнауера, які в роки Першої світової війни зазнавали утисків з боку влади.

Значно більше матеріалу з досліджуваної проблематики міститься на сторінках неопублікованих документів, які зберігаються в державних архівах. Нами було опрацьовано низку документів фондів десяти архівних установ України, а саме: Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), Державних архівів Вінницької, Волинської, Житомирської, Київської, Рівненської, Тернопільської, Хмельницької та Черкаської

областей, а також державного архіву м. Києва. При цьому варто акцентувати увагу на різній наповненості цих архівів та фондів необхідними для дослідження матеріалами. Автором опрацьовано матеріали 39 фондів, з них у ЦДІАК України (16), Держархів Вінницької області (7), Держархів Волинської області (1), Держархів Житомирської області (2), Держархів Київської області (2), Держархів Рівненської області (2), Держархів Тернопільської області (1) Держархів Хмельницької області (3), Держархів Черкаської області (1), Держархів м. Києва (4).

Серед матеріалів ЦДІАК України нашу увагу насамперед привернули фонди силових структур, насамперед – Волинського (ф. 1335), Київського (ф. 274) та Подільського (ф. 301) губернських жандармських управлінь. В них зберігається інформація про перевірки та арешти мешканців регіону й іноземних підданих за підозрою у зборі розвідувальних даних на користь спецслужб держав Троїстого союзу як прояву в регіоні передвоєнної шпигуноманії; поширення чуток серед населення про ймовірність початку війни; окупацію в серпні 1914 р. Кам'янця-Подільського австро-угорськими військами, випадки ухилення військовозобов'язаних від мобілізації; міжнаціональні відносини тощо. У них також містяться звіти, які виконували соціологічну функцію: класифікували і пояснювали настрої цивільних жителів як «патріотичні», «пригнічені», «байдужі» для запобігання заворушенням і вжиття заходів щодо їхнього корегування. Велика цінність цих матеріалів зумовлена й тим, що вони містять епізоди з історії правобережних міст, які не підлягали розголосу в тогочасній пресі, суворо контролюваною військовою цензурою.

У фондах Київського жандармського поліцейського управління залізниці (ф. 278) та його Київського відділення (ф. 280) містяться справи, аналіз яких дає змогу ознайомитися з підпільною антивоєнною діяльністю українських і російських соціалістичних партій, які поширенням нелегальної літератури відповідного змісту намагалися вплинути на масову свідомість місцевих жителів. У зазначених фондах нами знайдено велику кількість

документів про заходи царських правоохоронних органів щодо розшуку дітей, котрі тоді масово втікали на фронт.

У фонді Канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора (ф. 402) зберігаються тексти виданих на початку Першої світової війни очільником регіону обов'язкових постанов, які значною мірою впливали на повсякденне життя жителів правобережних міст (впровадження військової цензури, зобов'язання для домовласників надавати свідчення про німецьких і австро-угорських підданих, перелік обов'язкових заходів щодо покращення міської санітарії тощо).

Матеріали фонду Управління попечительства Київського учбового округу (ф. 707) дають інформацію щодо благодійницьких заходів, організованих педагогами та дітьми для надання допомоги евакуйованим у тил солдатів і офіцерів російської армії. Ці документи зайвий раз засвідчують тотальний характер Першої світової війни, яка глибоко проникнула як в організацію навчально-виховного процесу, так і в дитячу свідомість.

Держархів Вінницької області передусім вирізняється наявністю двох потужних фондів – Д-230 та Д-286 – Вінницької та Гайсинської міських управ відповідно. Їх опрацювання дає змогу з'ясувати вплив Першої світової війни на житлово-комунальне господарство Вінниці та Гайсина та простежити зміни цін на товари широкого вжитку. Крім того, у фонді Д-200 нами знайдено письмові клопотання біженців, що опинилися за воєнної доби у Вінниці, про надання їм фінансової допомоги від місцевого повітового предводителя дворянства, князя В. Щербатова. Ці «листи відчаю» не лише дозволяють поглянути на те, в якому жахливому матеріальному становищі перебували біженці. Вони показують трагедію однієї людини, відірваної війною від своєї оселі, таким способом виводячи її з тіні історичного процесу, адже в архівних документах, які зазвичай містять статистичні дані, вона виглядає деперсоніфікованою та безликою.

Опрацювання фонду Подільського губернського статистичного бюро Губернського виконавчого комітету Ради робітничих, селянських і

червоноармійських депутатів (ф. Р-965) дало можливість з'ясувати негативний вплив Першої світової війни на демографічне становище Київської, Волинської та Подільської губернії. В одному з документів фонду містяться дані щодо народжуваності й смертності в Гайсині в досліджуваний період.

У Держархіві Волинської області переважна більшість необхідних для нашого дослідження справ зберігається у фонді Луцької міської управи (ф. 3). Ці документи розповідають про важке санітарно-епідеміологічне становище міста через наближеність до фронту, а також констатують зростання цін на продукти харчування в січні–липні 1915 р. Варто при цьому вказати на майже повну відсутність архівних справ у період з вересня 1915 р. по червень 1916 р., що було пов'язано з евакуацією міської управи напередодні окупації міста австро-угорськими військами.

Значний обсяг інформації, пов'язаний з характеристикою становища інфраструктури Житомира періоду Першої світової війни, містить фонд Житомирської міської управи (ф. 62) Держархіву Житомирської області. Насамперед мова йде про проблеми, пов'язані із забезпеченням міста електричною енергією та підтриманням його вулиць у належному санітарному стані. Фонд Волинської губернської земської управи (ф. 183) містить багатий статистичний матеріал, який проливає світло на рух епідемічних захворювань у губернії впродовж 1914–1916 рр. та дає можливість оцінити рівень їхньої небезпеки для життя місцевих жителів.

Важко переоцінити значення фонду Київського губернського із земських і міських справ присутствія (ф. 9) Держархіву Київської області. Передусім це стосується протоколів засідань міських дум. По-перше, без опрацювання цих матеріалів неможливо адекватно висвітлити історію міст Київської губернії в 1914–1917 рр. По-друге, нам вдалося ввести до наукового обігу суттєву кількість маловідомих цікавих та важливих фактів з повсякденної міської історії Київщини доби Першої світової війни, які насамперед висвітлюють проблеми постачання до міст продовольства та

міського благоустрою. Варто також виокремити фонд Штабу Київського військового округу (ф. 2031), документи якого розповідають про зростання кількості впійманих владою дезертирів у регіоні наприкінці 1916 – на початку 1917 рр., що свідчило про моральний розлад армії, який, безумовно, відповідним чином позначався на суспільних настроях місцевого населення.

На жаль, зовсім обмаль матеріалу з досліджуваної проблематики надає нам Держархів Рівненської області. Передусім це пов'язано з прифронтовим розташуванням міст, ділову документацію якого в 1915 р. евакуювали через військову загрозу з боку Центральних держав. У фонді Дубенського міського спрощеного громадського управління (ф. 359) зберігається інформація про незадовільний санітарний стан Дубно влітку 1914 р.; труднощі, що виникли з хлібопостачанням міста внаслідок відправлення російською військовою владою хлібних продуктів до сусідньої окупованої Галичини; продовольчі проблеми навесні-влітку 1915 р. та в другій половині 1916 р. тощо. Фонд Рівненської міської управи (ф. 165) зацікавив нас матеріалами про плани щодо облаштування в місті в переддень війни трамвайного руху та становища місцевого продовольчого ринку в першій половині 1915 р.

Важливими для дослідження повсякденності подільських міст є документи Держархіву Хмельницької області, хоча, зазначимо, його інформаційна цінність постраждала в 2003 р. через пожежу, внаслідок якої було повністю втрачено справи Кам'янець-Подільської міської управи (ф. 249). Фонд Подільського губернського правління (ф. 227) містить детальну інформацію про епідемію азійської холери в губернії влітку-восени 1914 р.; письмові звернення містян до місцевої влади для з'ясування відомостей щодо їхніх призваних на фронт чоловіків, батьків і синів; плани евакуації з міст важливих підприємств та установ тощо, реалізація яких актуалізувалася влітку 1915 р. У фонді Подільського губернського із земських та міських справ присутствії (ф. 409) ми насамперед звернули увагу на заплановані заходи кам'янецької влади з нагоди вшанування 100-річчя народження Т. Шевченка та покращення міської інфраструктури в березні

1914 р. Ці два документи вказують на існування в місті напередодні Першої світової війни потужного проукраїнського руху, про що тоді цілковито заперечувала реакційна преса, та засвідчують деструктивний вплив воєнної доби на розвиток подільського губернського центру.

Завдяки опрацюванню фонду Київського електричного товариства (ф. 149) Держархіву м. Києва ми досить детально висвітили проблему забезпечення Києва електроенергією за воєнної доби. З фонду Київської міської управи (ф. 163) нами взято матеріал для з'ясування особливостей організації медичної допомоги в місті пораненим військовослужбовцям російської армії та становища трамвайного господарства в період Першої світової війни. У фонді Київської міської поліції (ф. 237) містяться накази щодо дотримання правопорядку в Києві в 1915 р. у зв'язку так званою «розмінною кризою» та списки готелів і мебльованих кімнат у місті із зазначеними цінами за їхні послуги, необхідні для аналізу квартирного питання.

У фонді Кременецької міської думи (ф. 242) Держархіву Тернопільської області є документи про заходи місцевої влади щодо налагодження продовольчої ситуації в місті, надання допомоги родинам призваних на фронт чоловіків, проблеми будівництва міської електростанції, що загострилися в зв'язку з війною. Аналогічно до двох названих вище архівних установ Західної Волині матеріали зазначеного архіву не охоплюють події середини 1915–1916 рр. через евакуацію на схід органів місцевого самоврядування.

У Держархіві Черкаської області нами використано кілька справ з фонду Черкаської міської думи (ф. 8). В них ідеться про залучення іноземних військовополонених до робіт на місцевому цегляному заводі, на підставі чого нами зроблено висновки про диференційований підхід працедавців щодо оплати праці робітникам зазначеної категорії. В одному з документів розповідається про ініціативу місцевого винахідника щодо будівництва в місті заводу з переробки сміття на паливні матеріали, необхідні на опалення

приміщень, що в умовах енергетичної кризи в регіоні мало надзвичайну актуальність.

Важливу роль у дослідженні проблем повсякденності традиційно відіграють матеріали особового походження. Ми їх розділили на дві підгрупи: неопубліковані та опубліковані. Перші зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського та Центрального державного архіву-музею літератури та мистецтва України. Здебільшого це приватні листи, щоденники, а також рукописи, пов'язані з професійною діяльністю. Написані вони сучасниками Першої світової війни – літераторами, науковцями викладачами, громадськими діячами. Попри очевидний суб'єктивний характер цих матеріалів та технічні труднощі роботи з ними (відсутність датування, нерозбірливий почерк тощо), ці «безпосередні аннали минулого» можна справедливо вважати незамінним джерелом з історії повсякденності [1201, с. 145].

В Інституті рукопису НБУВ увагу автора привернув зібраний відомим тогочасним літературознавцем О. Назаревським (ф. 78) матеріал про київського поета В. Отроковського, якому в жовтні 1914 р. виповнилося 22 роки. В його поезії чітко простежувалося негативне ставлення до війни молодой людини, що різко розходилося з войовничим настроєм більшості його однолітків у початковий період воєнної доби. Сам же О. Назаревський на початку 1917 р. у листах до свого батька писав про труднощі з придбанням дров для обігріву житла. Значний науковий інтерес становить машинопис публічної лекції професора Імператорського Київського університету Св. Володимира В. Синайського на тему: «Война и гражданско-правовой порядок» (ф. 145), прочитаної ним у 1914–1917 рр. У ній чітко простежувалися пропагандистські мотиви, сутність яких зводилася до того, що війна, попри принесені нею страждання, мала бути потужним інтеграційним чинником для суспільства, створивши якісно новий цивільно-правовий порядок.

Цінною є інформація, що міститься в сховищах ЦДАМЛМ. Так, у листах українського живописця К. Піскорського (ф. 335) до батьків розповідається про пережиті ним побутові негаразди у Бердичеві в 1916 р. У приватній кореспонденції матері Н. Полонської-Василенко – М. Меншової (ф. 542) є матеріал про продовольчі проблеми Києва другої половини 1916 р.

Опубліковані матеріали особового походження представлені у вигляді мемуарів та щоденників. Їхніми авторами були військовослужбовці, дворяни, інтелігенти та робітники.

Серед значного масиву мемуарів, залишених військовослужбовцями про Першу світову війну, можна виділити лише невелику кількість робіт, які стосувалися повсякденності жителів правобережних міст. Наприклад, О. Брусилов [170] у своїх спогадах колоритно розповідає про передвоєнний розвиток Вінниці, мешканці якої, за його спостереженням, навіть і не думали про можливість майбутньої війни. В «Записках» Д. Ф. Гейдена [178–180], котрий на початку Великої війни був призначений штаб-офіцером Генерального штабу для особливих доручень при О. Брусилові, йдеться про мобілізацію у Вінниці влітку 1914 р., поневіряння біженців із Західної Волині восени 1915 р. та незадовільну роботу залізниці в 1916 р. Офіцер царської армії Г. Софронов [189], котрий у 1916 р. був відряджений до Вінниці, у своїх мемуарах указав на сповнене контрастами життя в місті: з одного боку, робітники не мали змоги достатньо харчуватися, а з іншого – на міських вулицях було багато людей, що не жаліли гроші на розваги. Автор також звернув увагу на поширення індиферентних настроїв як серед містян, так і військовослужбовців.

Назвемо кількох представників дворянства, що в період Першої світової війни перебували в містах Правобережної України і залишили про це свої свідчення. Княгиня М. Барятинська [169] в своїх спогадах зазначила про величезну кількість австро-угорських полонених у Києві восени 1914 р. Великий князь Олександр Михайлович розповів про сестру Миколи II Ольгу Олександрівну, котра працювала сестрою милосердя в одному з київських

шпиталів, що для представниць аристократичних родів було тоді пріоритетним заняттям [171]. Пошиттям білизни для військових займалася подільська аристократка К. Сайн-Вітгенштейн, про що вона занотувала в «Щоденнику» [182]. Крім того, княгиня засвідчила панічні настрої в Києві влітку 1915 р. (там вона опинилася восени 1914 р. у зв'язку з наступом австро-угорських військ на Кам'янець-Подільський), спричинені невдалими діями російських військ.

Найбільша кількість мемуарів написана інтелігенцією: Г. Григор'євим [175], Д. Дорошенком [177], О. Кошицем [183], С. Лифаром [184], В. Приходьком [186], С. Русовою [187], О. Толстим [190], Є. Чикаленком [192], О. Шульгіним [193]. У фокусі їх уваги частіше за все потрапляли такі події, як оголошення війни, мобілізація, паніка в Києві в 1915 р., перебування іноземних військовополонених і біженців. Характерно, що переважна більшість представників цієї групи мемуаристів декларувала антимілітаристські настрої.

Сповнені пацифізму спогади представників робітничого класу, які в період Великої війни були членами РСДРП (б), – А. Грінберга [176] та Л. Кагановича [181]. За їхніми словами, робітники виступали затятими противниками війни, навіть на самому її початку.

У дослідженні звернено увагу на зарубіжну мемуарну літературу. Автори спогадів мали підданство тих держав, у яких, подібно до Росії, Перша світова війна призвела до революційних подій – Німеччини та Австро-Угорщини. Саме це спонукає нас до пошуку аналогій у повсякденності соціумів названих країн досліджуваного періоду. Мемуари німецького генерала Е. Людендорфа [185], засновника концепції «тотальної війни», цікаві його поглядами на взаємозв'язок тилового та фронтового життя. Влітку 1916 р. він побував у Ковелі та Володимир-Волинському, де розміщувалися штаби німецької та австро-угорської армій.

Книга відомого австрійського письменника С. Цвейга «Вчорашній світ. Спогади європейця» [191] присвячена політичному та культурному

життю Європи кінця XIX – першої половини XX ст. Для нашої дисертаційної роботи ця книга цікава тим, що блискуча освіченість та високий інтелектуальний рівень австрійського прозаїка дали йому змогу глибоко осмислити спостережені ним тогочасні події і соціальні явища, зокрема розглянути феномен реакції віденців на початок війни з погляду соціальної психології. Зроблені С. Цвейгом узагальнення є досить цінними для розуміння особливостей суспільних настроїв міського населення Правобережної України в перші дні воєнної доби. Аналіз західноєвропейської історіографії так званого феномену «1914 року» показує, що його узагальнення лежать в основі сучасної наукової інтерпретації подій початку Першої світової війни. Принагідно зазначимо, що влітку 1915 р. С. Цвейг відвідав Галичину, де збирав для бібліотеки Військового архіву оригінали російських прокламацій і оголошень.

Наступною групою є статистичні джерела. Інтерес до них зумовлений необхідністю аналізу впливу Першої світової війни на зміну чисельності населення міст Правобережної України. За основу нами взято щорічні видання Центрального статистичного комітету МВС Російської імперії [165–167].

Повсякденне життя міського населення Правобережної України неможливо дослідити без використання тогочасної місцевої преси. Саме на початку XX ст. масові газети, орієнтовані на широкі верстви населення, стали потужним інформаційним ресурсом, що водночас формував і відображав громадську думку [1065, с. 15]. Попри військову цензуру, преса слугувала своєрідним «колективним щоденником», що досить детально та оперативно фіксував різнобічність міського життя регіону. Водночас, варто наголосити на тому, що газети, надаючи масу матеріалу на будь-яку тематику, далеко не завжди є корисними для наукового пізнання. Інформація потребує жорсткої верифікації та критичного аналізу, інакше вона в окремих випадках може ввести в оману. Це насамперед стосується матеріалів про суспільні настрої

населення в роки війни та життя на окупованих територіях. Новини про економічні та побутові проблеми є більш об'єктивними.

Цілком закономірно, що провідним видавничим центром тоді слугував Київ, у якому станом на 1914 р. виходило до 30 щоденних видань суспільно-політичного характеру [1216, с. 46]. В місті видавалася газета з найбільшим накладом у Правобережній Україні – «Киевская мысль». У роки Першої світової війни щоденно виходило до 80 тис. примірників [1375, с. 149]. Попри те, що за воєнної доби часопис зайняв абсолютно провладну позицію, ставши потужним рупором російської військової пропаганди, в середовищі реакціонерів продовжувала існувати думка про його соціал-демократичне спрямування та прихильність до єврейського населення [12, арк. 13]. За ідейним напрямом своєрідним «підголоском» «Киевской мысли» була «Южная копейка». Вона завойовувала читацьку аудиторію низькою ціною, «жовтизною» та оперативною подачею новин [1065, с. 18]. Антиподом «Киевской мысли» була літературна й політична «Киевлянин» газета – орган національно-монархічного напрямку, що пізніше став ідейно спорідненим із програмою клубу російських націоналістів. Однак ще напередодні війни газета, всупереч державній підтримці, стала втрачати колишню популярність. Ще більш консервативним і радикально-націоналістичним виданням був «Киев», заснований Київським товариством поширення російського друкованого слова [1216, с. 46–47]. Окрім постійних шовіністичних закидів убік «мазепинців» і євреїв, він відзначався гострою критикою київської влади.

У Київській губернії в роки Першої світової війни свої газетні видання мали Бердичів та Умань – «Южное слово» і «Голос Умани», відповідно. За своєю редакційною політикою та ідеологічною спрямованістю ці газети тяжіли до «Киевской мысли».

Натомість у Кам'янці-Подільському місцева преса перебувала під сильним впливом націоналістичних та релігійно-консервативних кіл. Щоденну політичну, суспільну та сільськогосподарську газету «Подольнин»

видавав Подільський союз російських націоналістів [1375, с. 596], а політичний, церковно-громадський і літературний часопис «Подолія» – Подільська єпархія [1236, с. 267]. Більш демократичну вінницьку культурно-політичну та літературну газету «Юго-Западный край» випускала місцева міська дума [1376, с. 639]. Наприкінці 1914 р. Проскурівська повітова земська управа почала видавати власний друкований орган – щоденне політичне, громадсько-літературне видання «Наша земская газета». З 1 січня 1915 р. цей друкований орган був перейменований на «Земскую мысль» [1216, с. 48].

У Волинській губернії наймасовішими газетними виданнями в роки Першої світової війни були приватні газети – «Жизнь Волыни» та «Наша Волынь», які виходили в Житомирі [1240, с. 4] і, як усі перераховані вище часописи, були позбавлені будь-якої опозиційності до російського імперського режиму.

Загалом, газетні матеріали ми розділили на три групи: інформаційні, літературно-художні та аналітичні.

Варто зазначити, що такі газети, як «Киевская мысль», «Юго-Западный край» і «Жизнь Волыни» надавали всебічну інформацію не лише про життя міст, в яких вони видавалися, а й завдяки наявній широкій мережі кореспондентів і дописувачів повідомляли читачам про події в Київській, Подільській та Волинській губерніях, відповідно. На окрему увагу заслуговують репортажі кореспондента газети «Киевская мысль» А. Бринського із Рівного [230], що восени 1915 р. опинився під загрозою австро-угорської окупації, та з Луцька [229] і Дубно [232], до яких він влітку 1916 р. увійшов разом із російськими військами. Автор писав статті на основі власних спостережень і розповідей місцевих мешканців, зокрема й про життя під владою окупантів. З огляду на відсутність інформації відповідного змісту в держархівах Луцька та Рівного, а також у мемуаристиці, публікації А. Бринського можна справедливо вважати досить цінним історичним джерелом.

Використана нами значна кількість інформаційних статей представлена у вигляді оглядів засідань місцевих органів самоврядування, звітів про діяльність державних структур і громадських організацій, короткої хроніки місцевих подій. Крім того, регулярно друкувалися оголошення розпоряджень центральної та місцевої влади, повідомлення про видачу продуктів через картки, інформацію про базарні ціни тощо.

Літературно-художні матеріали представлені фейлетонами, різноманітними художніми замальовками, уривками з оповідань, віршів тощо. Попри очевидну присутність в них художнього вимислу, саме з їхньою допомогою мешканці тогочасних міст «оживають». Це насамперед зумовлено особливістю стилю викладу новин у газетах досліджуваного періоду, де пряма мова та інтерв'ю фактично не використовувалися. Цінність літературно-художніх матеріалів полягає також у порівняно меншій залежності від військової цензури, здатності доносити до читачів інформацію «між рядками».

Газетна аналітика періоду Першої світової війни, спрямована на висвітлення найактуальніших питань тогочасного суспільства, виконана у науково-публіцистичному стилі, з чітким викладом авторської думки. Усі аналітичні публікації можна умовно поділити на економічні та соціальні.

Статті економічного спрямування торкаються впливу війни на рівень життя суспільства. Так, наприклад, у 1915–1916 рр. в київських часописах вийшло кілька статей, присвячених загостренню житлового питання в місті. В них зазначаються основні причини цього явища та аналізуються можливі шляхи його вирішення [481; 418; 446]. Чималою увагою в аналітиків користувалася проблема зниження купівельної спроможності населення [463; 464; 834].

В соціальній аналітиці порушувалися питання впливу Великої війни на поширення злочинності [868], самогубств [715], становище жінок у суспільстві [478; 336], споживання алкоголю [447] тощо.

Отже, джерельну базу з повсякденного життя міського населення Правобережної України в роки Першої світової війни можна вважати цілком репрезентативною і достатньою для розкриття теми. Це дало змогу розглянути міську повсякденність з кількох ракурсів. Перший – з позиції представників центральної та місцевої влади, а також членів громадських і політичних організацій, інформація про діяльність яких зберігається в опублікованих і неопублікованих архівних документах. Другий – з позиції приватної особи, представленої в мемуаристиці й листуванні. Третій – з позиції редактора та журналіста газети, яка визначалася ідейною спрямованістю видання, особистими переконаннями та громадською думкою.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Сучасні тенденції в історичній науці зумовлюють необхідність запровадження нових теоретичних і методологічних підходів щодо вивчення історичних процесів в Україні. Наша дисертація виконана в рамках соціальної історії, частиною якої і виступає історія повсякденності.

Історія повсякденності як самостійний напрямок в історіографії постає у другій половині XX ст. Активно розвиваючись у французькій, німецькій, італійській, американській та інших історичних школах, він здобув визнання як людинознавчий. Його апологетами вважають «аналістів» М. Блока, Л. Февра, Ж. Дюбі, Ж. Ле Гоффа, Ф. Броделя [1249, с. 4, 7].

У вітчизняній історіографії системну мотивацію постановки проблеми історії повсякденності вперше здійснив О. Удод. На підставі аналізу чинних у сучасній гуманітаристиці категоріальних визначень повсякденності він дійшов висновку, що ні українська, ні західна історіографії на початок XXI ст. не завершили інституалізації цього напрямку в методології історії [1258, с. 16; 1320]. Передусім це пояснюється тим, що повсякденність важко піддається формалізації, оскільки вона не має спеціальних (лише їй

притаманних) суспільно-політичних, соціально-економічних, культурно-філософських інститутів, що могли би бути виокремлені (автономізовані) для її дослідження. Саме тому дефініція «історія повсякденності» є однією з ключових теоретико-методологічних проблем однойменного наукового напрямку [1258, с. 8]. Вона перебуває в перманентному процесі інтерпретації та зміни парадигм.

На думку автора, складність у формулюванні дефініції «історія повсякденності» насамперед полягає в тому, що вона неминуче призводить або до необхідності здійснення занадто абстрактних узагальнень під час виявлення характерних рис повсякденності, або до наведення невичерпної кількості ознак, які входять до змісту поняття. Це зумовлено тим, що інтерпретативний характер «повсякденності» створює її складну внутрішню структуру, породжує множинність різномасштабних «реальностей», які переплітаються, конкурують і взаємодоповнюють одна одну.

Так, наприклад, у виданій Інститутом історії України НАНУ «Енциклопедії історії України» зазначено, що історія повсякденності – один із сучасних напрямів розвитку історичної науки, в рамках якого ведуться дослідження умов життя, праці та відпочинку (побуту, умов проживання, раціону харчування, способів лікування, соціальної адаптації), а також факторів, що впливають на формування свідомості та норм поведінки, соціально-політичного уподобання тощо переважної більшості населення («пересічних людей») тієї чи іншої країни в той чи інший історичний період [1381, с. 618]. Натомість у періодичному виданні Інституту загальної історії Російської академії наук «Социальная история. Ежегодник» зазначено, що історія повсякденності – це галузь історичного знання, предметом вивчення якої є сфера людської буденності в множинних історико-культурних, політико-подієвих, етнічних і конфесійних контекстах. У центрі уваги історії повсякденності перебуває комплексне дослідження способу життя та його змін у представників різних соціальних верств, їхньої поведінки й емоційних реакцій на життєві події [1283, с. 93].

Попри очевидну концептуальну визначеність обидві дефініції поняття «історії повсякденності» не виглядають логічно завершеними і повними. Якщо, наприклад, українська дефініція не включає у себе соціальну стратифікацію, міжетнічний і міжконфесійний аспекти повсякденності, то в російській, з незрозумілих причин, відсутній соціально-економічний контекст.

Ми переконані в тому, що дефініція «історії повсякденності» значною мірою формується під впливом специфіки історичного періоду (воєнна доба) та об'єкта дослідження (повсякденність міського населення). На її основі будується концепція, структура наукового дослідження та, власне, авторське розуміння поняття «історія повсякденності», відповідно до якого, вона є комплексним багатоаспектним напрямом історичної науки, спрямованим на висвітлення: а) діяльності «пересічної людини» чи типового представника окремої соціальної категорії, пов'язаної із задоволенням своїх щоденних фізичних і духовних потреб; б) їхньої соціальної адаптації до певних умов життя; в) відображення в індивідуальній і масовій свідомості історичної реальності та світосприйняття загалом; г) взаємовідносин між різними групами населення: як постійними (гендерний і етнічний рівень), так і тимчасово сформованими (місцеві жителі й «прийшли люди», військові й цивільні особи); д) системи життєзабезпечення населених пунктів.

Аналізуючи повсякденність, необхідно вказати на те, що її прийнято інтерпретувати в двох площинах. Їх умовно можна назвати «технологією життя» або «рівнем життя» (інструментарій і способи забезпечення сфери повсякденних побутових потреб) та «аксіологією життя» або «стилем життя» (сенсово-смісловне наповнення й система життєвих орієнтирів) [1258, с. 16–17}. У процесі вивчення повсякденної історії обидві площини часто накладаються одна на одну. І хоча дослідження нематеріальної повсякденності не відкидає можливість абстрагування від матеріально-побутової сфери, висвітлення останньої неминуче призводить до необхідності з'ясування внутрішнього боку людських дій і стереотипів

поведінки, за якими приховані певні психологічні мотиви і особисті переживання людини у повсякденному житті [1258, с. 29]. Це чітко видно в розділах 2–5 нашої дисертації.

Зауважимо також, що відповідно до зазначених нами завдань конструювання повсякденності передбачає виокремлення в ній двох секторів: проблематичного і непроблематичного. Перший охоплює нестандартні ситуації й життєві епізоди, динамічність, напруженість буття, натомість другий – це звичайний, рутинний, статичний порядок існування. Оскільки людській психіці притаманне постійне прагнення трансформації проблемних моментів у непроблематизоване осягнення, такий підхід дозволяє диференційовано підійти до характеристики екзистенційних, переломних періодів історичного буття – революцій, війн, реформ, переворотів тощо. Це дає змогу показати, яким чином соціальні групи й індивіди визначають сфери проблематизації та шляхи депроблематизації в щоденній практиці, конфлікти між реальностями і засобами їхнього розв’язання [1222, с. 13, 16]. Саме Перша світова війна перевела суспільство до іншого екзистенційного виміру, а зламаний надзвичайними обставинами уклад життя перетворився на екстремальну повсякденність. Цим і зумовлена структуризація нашої дисертаційної роботи, в якій розділ II присвячений нормативній повсякденності (довоєнний період), а розділи III, IV, і V – екстремальній (воєнна доба). Екстремальна (воєнна) повсякденність підпорядковується загальним закономірностям історичних досліджень повсякденності в цілому, проте має свою специфіку, яка визначається екстремальністю стану суспільства, країни, народу в стані збройних конфліктів, особливо – великомасштабних воєн [1300, с. 199].

Проте поділ повсякденності на ці два рівні є значною мірою умовним з огляду на їхній очевидний діалектичний взаємозв’язок. Як справедливо зазначив Т. Проктор, «хоча війна за визначенням являє собою незвичайний, ненормальний стан, велика її частина є повсякденною і звичайною. Люди чіпляються за свої рутини і створюють нову повсякденну «нормальну»

реальність у розпал війни» [1404]. Ми, зі свого боку, стверджуємо, що в передвоєнний час суспільство або певна його частина може перебувати в стані очікування війни, і саме це накладає на нормативну повсякденність ознаки екстремальності.

Дослідження повсякденності міського населення передбачає розгляд міста як особливого соціокультурного середовища, що розвивається під впливом регіональних і загальнодержавних контекстів і є простором існування для людей.

Концептуальне визначення феномену міста в історичному процесі зустрічається як у зарубіжній, так і у вітчизняній історіографії. Зазвичай науковці сходяться на тому, що міста є двигунами і рушіями змін [1359, с. 39]. Ф. Бродель, наприклад, порівняв їх з електричними трансформаторами: «вони підвищують напругу, прискорюють обмін і безперестанку вершать життя людей» [1077, с. 509]. Нідерландський науковець Г. Янсен стверджує, що міста є складним явищем, які не зводяться до однієї узагальненої характеристики. В них тісно переплітаються демографічні, економічні, соціальні, політичні й культурні аспекти [1359, с. 63]. Я. Верменич вважає місто «складним багатофункціональним організмом, що живе й розвивається водночас і за законами живої природи, і за ритмами добре або погано відлагодженого механізму. Це сукупність безлічі центрів, які діють із різною швидкістю і не обов'язково передбачуваними результатами. Це своєрідне співтовариство громадян, далеко не завжди знайомих один з одним, але пов'язаних між собою тісними узами співпричетності до участі у справах міста» [1083, с. 17].

Комплексне дослідження повсякдення жителів правобережних міст доби Першої світової війни потребує формування відповідної теоретико-методологічної бази. Фактична неможливість висвітлення порушених історією повсякденності питань у певних дослідницьких рамках зумовлює необхідність виходу за межі традиційної історичної методології [1165, с. 40]. Тому, як стверджує О. Коляструк, історик повсякденності повинен

використовувати інтегративні підходи, оскільки він, на відміну від істориків у чистому вигляді, досліджує і історію побуту, і подієву історію, і історію казусів, і історичну психологію [1258, с. 21]. У нашій дисертації нами застосовано такі підходи:

Перший – історико-антропологічний. Відповідно до нього, головним об'єктом дослідження є людина, а не конкретні історичні процеси. Суспільство насамперед розглядається через соціальні відносини в усій їхній цілісності й багатоаспектності. Беручи до уваги те, що міста зазвичай пропонують своїм мешканцям приблизно однакові, спільні для всіх умови існування, без огляду на соціальну приналежність, економічний добробут, рівень освіти, автор не став висвітлювати міську повсякденність з акцентом на соціально-економічну диференціацію містян. Водночас зазначимо, що використання терміну «містянин» аж ніяк не є запереченням ні класової, ні будь-якої іншої соціальної стратифікації.

Другий – системний. На основі системного підходу, що включає уявлення про цілісність об'єктів світу, співвідношенні цілого і частин, ієрархічної структурованості кожного об'єкта, був виявлений комплекс соціально-економічних, соціокультурних, демографічних, суспільно-політичних процесів, що відбувалися в містах Правобережної України як напередодні війни, так і протягом неї, і впливали на світогляд містян. За допомогою цього підходу міське населення показано як цілісну соціальну категорію, якій були притаманні певні світоглядні установки.

Третій – історико-ситуативний. Завдяки ньому розглянуто ставлення містян досліджуваного регіону до влади, національних меншин, прояви патріотизму, вплив на світогляд містян якості постачання міст продовольством, їхнє включення в культурний простір в аспекті конкретної історичної ситуації – Першої світової війни.

Методологічну основу дисертації склали фундаментальні принципи діалектики та детермінізму. В основі першого лежать принципи розвитку (сутнісна характеристика історичних змін) і все загальності зв'язків (як

багатоаспектності повсякденності). Другий виступає у формі причинності як сукупності обставин, які передують у часі певній події і викликають її. Він є зв'язком явищ і процесів, коли одне явище, процес (причина) за певних умов породжує, формує інше явище, процес (наслідок). Виконання поставлених у дисертації дослідницьких завдань вимагало від автора причинного наукового пояснення історичних фактів та явищ, оскільки пошук причини і наслідків дозволяє проблематизувати описання минулого, перетворити розповідь у дослідження.

У процесі роботи над дисертацією автор також керувався такими загальнонауковими універсальними принципами, як історизм та об'єктивність.

Принцип історизму вимагає від автора виявлення характеру таких закономірностей: виникнення й розвитку суспільних підвалин, переходу від одного якісно визначеного ступеня їхнього розвитку до наступного, трансформації елементів попереднього історичного етапу в новий. З цього погляду повсякденне життя міського населення Правобережної України розглядається у зв'язку із суспільно-політичними, соціально-економічними, культурно-світоглядними процесами, що відбувалися в Російській імперії напередодні та в роки Першої світової війни.

Принцип об'єктивності означає неупередженість, незалежність від світоглядних і суспільно-політичних орієнтацій тієї соціальної верстви, до якої належить дослідник, відображення всього спектру ціннісних орієнтацій суспільного ладу та державного устрою. Він зобов'язує робити висновки на основі джерел, які розглядаються в контексті свого часу. Об'єктивність дослідника полягає не в утримуванні від критичних суджень, оцінок, світоглядних і моральних проблем, а в правдивому відображенні палітри суперечностей. Враховувався різнобічний спектр чинників, що вплинули на повсякденність міського населення Правобережної України. Все це дозволило всебічно оцінювати ситуацію, що склалася у регіоні в досліджуваний період.

В основі дисертації лежать загальнонаукові та спеціальні історичні методи дослідження.

Під час написання роботи автор активно послуговувався такими логічними методами як аналіз (всебічне вивчення об'єкта) та синтез (поєднання частин у єдину систему). Наприклад, завдяки їхньому застосуванню було сформовано структуру дисертації та вироблено власну дефініцію «історія повсякденності».

Використання методів дедукції та індукції дозволило на підставі дослідження низки однотипних фактів зробити загальні висновки щодо різних аспектів міської повсякденності регіону.

За допомогою методу аналогії автору шляхом вивчення сучасної зарубіжної історичної літератури вдалося встановити еквівалентність між реакціями на початок Першої світової війни міського населення Правобережної України та західноєвропейських країн.

Статистичний метод дозволив проаналізувати динаміку зміни чисельності міського населення Правобережної України як важливого чинника загострення житлових проблем та порівняти співвідношення попиту і пропозиції на житловому ринку впродовж певного часового проміжку, а також зростання цін на товари першої необхідності в 1914–1917 рр. і їхній вплив на купівельну спроможність окремих працівників.

Використання описово-розповідного методу дало автору можливість проілюструвати обставини життєдіяльності людини в умовах Першої світової війни, їхній вплив на психоемоційну та матеріально-побутову сфери.

Завдяки методу гіпотези – наукового припущення, покликаного описати, пояснити чи передбачити будь-які історичні факти, події та процеси за відсутності джерел, які б їх підтверджували, автор указав на зміну політичних поглядів міського населення Правобережжя впродовж Першої світової війни, а саме: популяризацію соціалістичних ідей через падіння загального рівня життя.

Важливі результати в дослідженні повсякденного життя правобережних міст дало застосування спеціальних методів історичного дослідження. Завдяки використанню історико-порівняльного методу автору вдалося виявити основні тенденції еволюції ставлення міського населення до Першої світової війни, кризи моральних цінностей суспільства, загострення проблем житлового, санітарно-епідемічного, продовольчого характеру тощо. Застосування історико-типологічного методу дало можливість класифікувати способи ухилення чоловіків призовного віку від мобілізації, причини поширення проституції, види пропагандистських кінострічок тощо. Історико-генетичний метод допоміг виявити причинно-наслідкові зв'язки соціальних явищ в роки війни шляхом аналізу формування світоглядних установок та ціннісних орієнтирів у масовій свідомості мешканців міст Правобережної України напередодні воєнної доби.

У концептуальному плані нашого дослідження необхідно розтлумачити значення термінів, вживаних під час написання дисертації. Нами вони розділені на дві категорії.

До першої належить соціальна термінологія.

Міське населення – населення, яке проживає в міських населених пунктах. До нього автор відносить *містян* – постійних мешканців міста та *«прийшлих людей»* – тимчасове населення.

Суспільство – єдність людей, об'єднаних певними відносинами, обумовленими історично змінним способом виробництва матеріальних і духовних благ [1390, с. 859]. У нашому дослідженні поняття «суспільство» та «соціум» є тотожними.

Суспільна свідомість – духовна сторона історичного процесу, не просто сукупність індивідуальних свідомостей, а цілісне духовне явище, що має певну внутрішню структуру і включає різноманітні рівні (теоретичну і повсякденну свідомість, ідеологію і суспільну психологію) та форми свідомості (політичну і правову свідомість, мораль, релігію тощо) [1391, с. 619].

Соціальний – пов’язаний із життям і стосунками людей у суспільстві; суспільний [1390, с. 476].

До другої категорії ми віднесли економічну термінологію.

Інфраструктура – комплекс споруд, будівель, систем і служб, необхідних для функціонування галузей матеріального виробництва та забезпечення умов життєдіяльності суспільства. У дисертації досліджуються проблеми невиробничої інфраструктури: міський транспорт, зв’язок, комунальне господарство, охорона здоров’я тощо.

Житлово-комунальна сфера (господарство) – сукупність галузей, що забезпечують населення такими необхідними ресурсами, як вода, тепло й електроенергія. В дисертації термін вживається в сучасному розумінні. Відповідний підрозділ роботи (5.2) сформовано з урахуванням рівня розвитку благоустрою міст регіону та особливостей способу життя містян, притаманному початку ХХ ст. Тобто автор проаналізував діяльність міських господарських служб, підприємств, які надавали відповідні послуги, а також висвітлив окремі продовольчі проблеми.

Окремої аргументації потребує зазначена в дисертації верхня часова межа дослідження – березень 1917 р. Попри очевидну розбіжність із офіційно встановленою датою закінчення Першої світової війни – 11 листопада 1918 р. (підписання Комп’єнського перемир’я між Антантою та Німеччиною), вона повністю відповідає побудованій нами концептуальній моделі дослідження, оскільки головним наслідком Першої світової війни була зміна політичного режиму. Саме з весни 1917 р. Велика війна перестала бути детермінатою міського повсякденного життя, поступившись революційним подіям. До того ж, у західній історіографії межа між завершенням воєнної та початком мирної доби не є чіткою. Так, Дж. Вінтер і А. Прост стверджують, що «межі війни не фіксуються раз і назавжди, тому що війна не є дискретною сутністю, вона є чимось заплутаним, концептуалізованим і уявним». Наприклад, у Франції воєнний стан було скасовано в листопаді 1919 р. [1374, с. 6]. Австрійський історик В. Дорнік зазначає, що попри початок Першої світової

війни у Східній Європі в серпні 1914 р., як і на інших фронтах, її кінець важко визначити, оскільки там воєнні дії не закінчилися ні після Брест-Литовського перемир'я, ні після поразки Німеччини й Австро-Угорщини [1396].

Отже, для виконання зазначених у дисертації дослідницьких завдань автор застосував різні теоретико-методологічні підходи (історико-антропологічний, системний та історико-ситуативний) та використав загальнонаукові та спеціально-історичні методи пізнання. Це дозволило комплексно та ґрунтовно відтворити повсякденне міське життя регіону в роки Першої світової війни.

Висновки до розділу

Аналіз різних груп історіографії, безпосередньо чи опосередковано присвячених українській історії, зокрема, Правобережної України, в період Першої світової війни, дає підстави констатувати відсутність наукових студій, які б повною мірою висвітлювали проблеми повсякденного життя жителів міст досліджуваного регіону в 1914–1917 рр. У цьому ми вбачаємо кілька причин.

По-перше, дослідження міської повсякденності, не кажучи вже про соціальну історію загалом, не входило до числа пріоритетних напрямків наукової діяльності істориків радянської доби. Увесь їхній творчий доробок спрямовувався на з'ясування економічних і суспільно-політичних передумов приходу більшовиків до влади в 1917 р. Написані ними праці в контексті марксистсько-ленінської ідеології майже повністю позбавлені принципу об'єктивності.

По-друге, в Україні історія повсякденності, як один із сучасних напрямів історичної науки, лише здійснює перші кроки. У вітчизняній історичній школі йде процес очищення від радянського бачення історії Першої світової війни, що супроводжується запозиченням методологічних

прийомів у зарубіжних науковців та виробленням власної концепції історії повсякденності.

По-третє, історики із зарубіжних країн впродовж періоду існування СРСР були позбавлені можливості займатися дослідженням означених проблем через відсутність доступу до таких важливих першоджерел, як матеріали з державних архівів та газетної періодики 1914–1917 рр.

Залучені автором джерела були систематизовані та критично проаналізовані. Для репрезентативності дослідження були опрацьовані фонди двох центральних архівних установ України, восьми державних обласних архівів, держархіву м. Києва та матеріали найпопулярніших газет, які виходили в містах Правобережної України в роки Першої світової війни. Для повноти розкриття теми були використані джерела особового походження: як опубліковані, так і неопубліковані.

Комплексне використання джерельної бази у поєднанні з ознайомленням із науковим досвідом, представленим в опублікованих працях істориків, а також використання широкого спектру сучасних наукових підходів, принципів та методів, дало змогу провести історичне дослідження повсякденного життя міського населення Правобережної України в роки Першої світової війни, мінімізувати суб'єктивні оцінки і, водночас, – окреслити пріоритетні напрямки подальшого студіювання зазначеної проблематики.

РОЗДІЛ II

МІСТА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

2.1. Особливості розвитку міст Правобережжя на початку 1900-х рр.

Упродовж 1900–1914 рр. у міському житті Правобережної України виникли передумови для багатообіцяючих змін. Вихід економіки Російської імперії на новий рівень, започаткований кількома десятками років раніше, що дав поштовх для розвитку інфраструктури з використанням досягнень технічного прогресу, а також швидкі темпи урбанізації, не лише мали змінити зовнішній вигляд міст і спосіб життя їхніх мешканців, а й, безсумнівно, створити умови для формування нового типу містянина з певним життєвим укладом, відповідним світоглядом і соціальною психологією [1088, с. 7].

Саме Правобережжя у період від початку XX ст. до Першої світової війни за темпами урбанізації посідало провідне місце в імперії Романових, випередивши навіть найбільш економічно розвинуті її частини. Протягом 1897–1914 рр. населення міст краю зросло на 70 %. За той же час у столичних російських губерніях (Петербурзькій і Московській) приріст міського населення становив 65,4 %, на Лівобережжі – 64 % [1329, с. 44], а в Південній Україні – 53,6 %. Втім, та ж статистика переконливо свідчить, що попри зростання чисельності міського населення, Правобережна Україна, залишалася аграрним краєм, з чітко вираженим кількісним переважанням селянства, хоча й останнє було основною складовою в переселенських потоках через брак вільних земель [1141, с. 115]. Згідно з підрахунками відомого демографа А. Рашина, станом на 1 січня 1914 р. питома вага міського населення в правобережних губерніях була такою: у Волинській – 8,4 %, у Київській – 18 %, у Подільській – 8,8 %. Серед усіх 50 губерній Європейської частини Російської імперії вони посідали 37, 9 та 34 місця,

відповідно. Середній же показник становив 15,3 % [1284, с. 101]. Високий рівень урбанізації Київської губернії тримався за рахунок Києва, в якому мешкала більша частина містян Київщини – 520,5 тис. з 863,3 тис., тобто 60,3 % [165, с. 37]. Оскільки приблизно таке ж співвідношення між сільським і міським населенням було притаманне більшості регіонів Російської імперії, з явним домінуванням малих і середніх міст, де зберігалися сільськогосподарські заняття містян, авторитетний російський та радянський статистик В. Семенов-Тян-Шанський небезпідставно зазначив, що про урбанізацію в Росії на початку XX ст. можна казати лише «напівголосно» [1205, с. 48]. У Правобережній Україні напередодні Першої світової війни після Києва найбільша кількість населення проживала в Бердичеві (94 тис.), Житомирі (86,5 тис.), Кам'янці-Подільському (49,9 тис.) та Вінниці (49,2 тис.) [165, с. 35, 37, 42].

Варто при цьому зазначити, що в Російській імперії статус міста не отримало чимало населених пунктів унаслідок відсутності чіткої класифікації всіх поселень на міські та неміські за найбільш раціональними критеріями, а також невизначення юридичного статусу такої категорії поселення, як містечко. Таким чином, міста були не тільки і не стільки торговельно-промисловими, скільки адміністративними центрами й військовими форпостами [1159, с. 28].

Регіональною особливістю Правобережжя була наявність приватновласницьких міст, статус яких залишався незмінним ще із середньовічних часів. До цієї групи належало 8 міст: Рівне, Дубно, Острог, Ізяслав, Старокостянтинів – Волинської, Ямпіль – Подільської, Бердичів, Липовець – Київської губерній [1279, с. 132]. Приватновласницький статус іноді негативно позначався на їхньому розвитку. Невизначеність юридичних і економічних прав таких міст призводила до численних конфліктів між їхніми власниками, з одного боку, та державною адміністрацією, органами міського самоуправління і громадянами, – з іншого. Так, наприклад, у 1912 р. власник Рівного різними способами затягував процес спорудження міської

електростанції, натомість добиваючись реалізації власного проекту [1280, с. 131].

На тлі всіх трьох губерній Подільська вирізнялася наявністю, поряд з губернськими й повітовими, малих заштатних міст. Саме представники останньої категорії були найменш чисельними не лише на Поділлі, а й у Правобережній Україні: в 1913 р. у Старій Ушиці мешкали 7,3 тис. осіб [1093, с. 72], у Сальниці – 4,8 тис., у Вербовці – 3,6 тис. [1158, с. 393]. Водночас, заштатні міста – Бар, Жмеринка та Хмільник, у яких динамічно розвивалася економіка, – значно випередили за багатьма показниками такі повітові центри, як Брацлав, Ольгопіль та Ямпіль [1159, с. 47].

Розташування Правобережної України на південному заході Російської імперії, на кордоні з Австро-Угорщиною, в якій царат розглядав потенційного ворога, здійснюючи відповідне військово-стратегічне планування, певним чином зумовлювало довоєнний розвиток прикордонних міст. Воно могло бути суттєвим гальмівним чинником, адже вкладання чималих коштів у розвиток міської інфраструктури, з огляду на ймовірність майбутньої війни з імперією Габсбургів, виглядало досить ризикованою справою. Це, зокрема, торкнулося найбільш західного губернського центру регіону – Кам'янця-Подільського. Напередодні Великої війни місто, попри свій високий статус, перебувало далеко не на провідних ролях в економічному розвитку Подільської губернії, відстаючи від Вінниці, Проскурова й навіть містечка Дунаївці. Влітку 1913 р. місцева газета «Подільський» зазначала, що Кам'янець потерпав як від «нерухливості та інертності міських верховодів», так і від відсутності залізничного сполучення [439, с. 3], хоча тоді Подільська губернія за протяжністю залізничної мережі посідала одне з перших місць в імперії [1159, с. 157].

Варто зауважити, що будівництво Подільської залізниці, початок якого, зрештою, свідчив про досягнення перемоги економічного чинника над військовим, відбувалось перед війною повільними темпами. Після тривалого пошуку інвесторів [1159, с. 152], у серпні 1911 р. роботи нарешті

розпочалися. Одна з ліній мала йти до Кам'янця-Подільського. Оскільки здебільшого робітники не були місцевими, будівництво відбувалося під наглядом царських спецслужб. На думку їхніх керманичів, поява в регіоні значної кількості «чужорідних елементів» могла б сприяти посиленню діяльності австро-угорської агентурної мережі [53, арк. 257]. З тих самих міркувань влада заборонила без дозволу здійснювати фотозйомку будівельних робіт та пов'язаних із залізницею об'єктів [134, арк. 55]. Повільність прокладання залізниці непокоїла як місцеве населення, так і столичні високі кабінети. У зв'язку з цим, на початку літа 1913 р. до міста із імперської столиці прибула спеціальна комісія [870, с. 3].

На початку того ж року в Кам'янці-Подільському за нез'ясованих причин згоріла місцева електростанція. За однією з версій, вона запалала після вибуху, що, на нашу думку, могло свідчити про причетність іноземних спецслужб. На відновлення функціонування станції знадобилося кілька місяців [554, с. 4].

Утім, перша половина 1914 р. для розвитку Кам'янця-Подільського виглядала обнадійливо. Прокладення залізничної лінії від Проскурова до міста, що після згаданого прибуття Комісії відбувалося посиленням темпом, дозволяло міській владі дивитися в майбутнє з оптимізмом. Відповідний настрій панував на засіданні Кам'янецької думи 4 березня*. «Таким чином, Кам'янець, – заявлялося на зібранні гласних з приводу будівництва залізниці, – долучиться до життя іншого культурного світу й отримає можливість завоювати собі в губернії те місце, яке по праву йому належить, як культурному та адміністративному центру. (...) Намічаються усі симптоми прийдешнього швидкого розвитку». За словами одного з присутніх, місто вже реагувало на можливе приєднання до залізничної мережі зростанням кількості міського населення, пожвавленням торгівлі й промисловості, «розростанням навсбіч». Далі на засіданні обговорювали питання розробки проекту розширення водогону та будівництва каналізації. Згідно з ним,

* У дисертації все датування здійснюється за Григоріанським календарем.

розширений водогін мав бути розрахований на 75 тис. населення, а довжина каналізаційної мережі – становити 30 верст. З огляду на те, що для здійснення модернізації міського благоустрою знадобилися чималі кошти, влада міста домовилася про отримання позики в Лондоні на суму 2 млн. руб. на умовах оплати 5,25 % річних та погашення суми боргу протягом 60 років [138, арк. 2, 4зв.–6].

Вплив географічного чинника на соціально-економічний розвиток прикордонних міст відчувався й у західній частині найменш урбанізованої губернії регіону – Волинської. З військово-стратегічного погляду, з-поміж 12 волинських міст найбільш важливе місце відводилося Ковелю. Розташування неподалік кордону з Австро-Угорщиною та наявність великого залізничного вузла робили місто надважливим стратегічним об'єктом для протиборчих сторін у майбутній війні [1143, с. 91]. Саме це, робимо припущення, спричинювало неквапливість його електрифікації, хоча в 1914 р. у губернії Ковель за кількістю населення (майже 30 тис. осіб) поступався лише Житомиру та Рівному. Лише за 10 днів до вступу Російської імперії у війну з газет стало відомо, що місту вдалося отримати від влади дозвіл на позику 150 тис. руб. для обладнання електростанції [1043, с. 3]. У розташованому ж східніше Острозі, з населенням на 12 тис. осіб менше, ніж у Ковелі, електричне освітлення провели за два тижні до початку Першої світової війни – 16 липня. Епохальність значення цієї події для життя острожців передали місцеві кореспонденти газети «Жизнь Волыни»: «Наше місто однією ногою стало на шлях культури: в ньому з'явилося електричне освітлення. Залишається лише навести лад на брудних вулицях та виклопотати проведення залізниці через Острог – і місто тоді не можна буде впізнати» [1042, с. 3].

Пафос газетярів є доречним, оскільки будівництво електростанцій було першочерговим кроком для здійснення модернізації міської інфраструктури Правобережної України, яка так тоді була на часі. Забігаючи наперед, зазначимо, що Перша світова війна стала своєрідним «дедлайном», до якого

міським управлінням необхідно було встигнути завершити реалізацію модернізаційних проєктів. Приклади Кременця, Гайсина і Умані, які в переддень війни перебували на різних стадіях досягнення поставленої їхньою владою мети, були тому підтвердженням. Так, коли 9 червня 1914 р. Кременецька міська управа уклала з інженером С. Шкловіним проєкт угоди щодо будівництва в місті на концесійних засадах електростанції [128, арк. 250], у Гайсині відповідні роботи вже розпочалися [87, арк. 168]. Натомість 6 липня в Умані відбулося випробування новозбудованої електростанції. Однак це означало лише часткове виконання угоди з концесіонерами [1043, с. 3], оскільки після проведення електрики передбачалося не пізніше кінця 1914 р. влаштувати в місті трамвайний рух [461, с. 2].

Амбіційність плану уманського керівництва не була випадковою, оскільки на початку ХХ ст. транспортне питання виходило на одне з чільних місць у сфері міського благоустрою. Пересічному мешканцю регулярно користуватися послугами гужових перевізників рідко коли було доступним, хоча самоврядування й встановлювало такси. Напередодні Першої світової війни в Правобережній Україні простежувалася тенденція до значного подорожчання плати за пересування гужовим транспортом. Так, якщо в 1907–1908 рр. середня вартість проїзду візником у Житомирі становила 20–25 коп., то в 1912 р. вона коштувала вже в кілька разів дорожче. Ціна однієї поїздки за межі міста становила від 2 руб. 50 коп. до 3 руб. [1244, с. 127–128]. Подорожчання плати за перевезення зумовлювалося підвищенням їхньої собівартості. Протягом останніх довоєнних років ціна одного коня зросла з 70–90 руб. до 200 руб., а одного пуду вівса – з 40–50 коп. до 1 руб. [855, с. 3]. Автомобілі, що стали з'являтися на міських вулицях ще наприкінці ХІХ ст., радикально вирішити транспортну проблему не могли, хоча їхня кількість й постійно зростала. Міська влада встановлювала спеціальні обов'язкові постанови щодо правил їзди та реєстрації зазначених транспортних засобів. Процес запровадження регулярного автосполучення відбувався повільно,

адже автомобілі коштували дуже дорого. Наприклад, ціни на французькі авто «Darracq» коливалися від 3360 руб. до 6150 руб. [1159, с. 161, 163]. Натомість поява у містах трамваїв створювала в повсякденності справжній переворот. Трамвайні вагони, що курсували вулицями, не лише спрощували та здешевлювали внутрішні міські перевезення, а й працювали у важливому соціально-психологічному контексті, сприяючи уніфікації, стиранні соціально-економічних відмінностей між містянами [1408, с. 79].

Першим містом із трамвайним рухом у Правобережній Україні став Київ. На його вулицях трамваї з'явилися ще влітку 1891 р. Трамвайним господарством керувало акціонерне Товариство Київської міської залізниці (КМЗ). У вересні 1904 р. помер місцевий підприємець Л. Бродський, який володів двома третинами акцій КМЗ, а його спадкоємці продали всі свої акції групі бельгійських банків і капіталістів. Ще в жовтні 1912 р. Київська міська дума ухвалила рішення про здійснення містом права на викуп трамвайного підприємства з січня 1915 р. Проведення операції, яка потребувала величезної суми (щонайменше 12 млн. руб.), передбачало отримання позики [1235, с. 149–150]. Припадання терміну викупу на воєнну добу вже само собою віщувало великі перешкоди. В Житомирі відкриття трамвайного руху відбулося на початку вересня 1899 р. [795, с. 1], а у Вінниці – наприкінці жовтня 1913 р. [1270].

Таким чином, у передвоєнний час на теренах Правобережної України трамвайний рух діяв лише в трьох містах – по одному в кожній губернії. Варто зауважити, що до них тоді, окрім Умані, прагнули долучитися ще як мінімум два міста. В березні 1914 р. до Рівненської міської думи звернувся місцевий житель Х. Вакс – довірена особа лондонської фірми Шоман і К°. Пропонована англійцями концесія передбачала прокладення трамвайних рейок з Рівного до с. Шубки, де розташовувався військовий полігон. Гласні думи одразу пристали на цю вигідну для міста пропозицію. Для реалізації концесії передбачалося створення акціонерного товариства «Рівненський трамвай» [1267, с. 172–173; 123, арк. 54–56]. На початку літа того ж року

міський голова Кам'янця-Подільського отримав від домовласника Л. Ландвігера клопотання щодо надання йому концесії на побудову в місті трамвайних ліній. Один з пунктів пропонованої угоди надавав кам'янецькій владі право на викуп трамвайного підприємства через 15 років після введення його в експлуатацію [726, с. 2–3].

Ще однією технічною новинкою, покликаною полегшити життя містян та прискорити роботу бюрократичного апарату, замінивши незручний і дорогий телеграф, був телефонний зв'язок. Перші мережі з'явилися наприкінці XIX ст. Уже на початку нового століття спорудження телефонних ліній переживало справжній бум. У Подільській губернії, наприклад, у 1913 р. телефонний зв'язок запровадили у 8 з 17 міст [1159, с. 212]. Утім, напередодні війни телефон здебільшого залишався засобом передавання інформації, аніж засобом регулярного спілкування [1088, с. 37]. Водночас телефонізація міст, особливо розташованих неподалік кордону з Австро-Угорщиною, створювала для російської контррозвідки додаткові клопоти. Так, у квітні 1914 р. під підозрою в співпраці з іноземними спецслужбами опинилася завідувач рівненської телефонної станції Н. Кришкевич. Підполковник Окремого жандармського корпусу Беленцов запідозрив жінку в збиранні розвідувальної інформації та її передаванні шляхом використання свого службового становища. Проте встановлений після того за Н. Кришкевич негласний військовий нагляд усі підозри спростував [56, арк. 354, 488].

Чи не найважливішим показником розвитку міського благоустрою регіону було водопостачання, а точніше – довжина водогінних мереж та їхня ефективність. Стрімка урбанізація початку XX ст., призвівши до скупчення населення й зведення нових будинків, загострила проблеми санітарії та пожежної безпеки. Використовувати в побуті криничну та річкову воду не завжди було безпечно. У Правобережній Україні чи не в найгіршому становищі перебувала Подільська губернія, де станом на 1910 р. діяв лише один водогін у Могилеві-Подільському, хоча до початку війни отримали

можливість споживати водогінну воду жителі Вінниці, Жмеринки та Кам'янця-Подільського. Особлива ситуація з водопостачанням склалася в Проскурові, міська дума якого через брак коштів напередодні війни водогін так і не збудувала, хоча, тим часом, у його передмісті Дубове військове відомство ще в 1909 р. облаштувало локальний водогін для потреб військового містечка 35-го драгунського Білгородського полку [1161, с. 331–332]. Однак робота міських водогінних мереж далеко не завжди була безперебійною. Цим, наприклад, відзначався водогін Києва, збудований ще в 1895 р. [1387, с. 173]. Подача водогінної води була нерегулярною, що призводило до побутових незручностей. Натомість скарги від обурених споживачів на адресу міської влади надходили регулярно. Так, у липні 1913 р. до очільника Києва звернувся директор Київського політехнічного інституту, в будівлі якого постійно зникала вода. Внаслідок цього кілька разів припиняли заняття в лабораторіях. У зверненні також йшлося про те, що невирішеність тієї проблеми негативним чином позначалася на пожежній безпеці [721, с. 3]. Невдовзі після початку війни побоювання директора втілиться в життя.

Збільшення кількості населення міст неминуче призводило до актуалізації житлового питання. Протягом останніх передвоєнних років будівельний ринок Правобережної України переживав свій найбільший розвиток, перетворившись на дуже прибутковий бізнес. Ажіотаж у цій сфері призвів до помітного зростання цін на будівельні матеріали та робочі руки. Не обійшлося, звісно, й без спекуляції. Так, наприклад, улітку 1913 р., у розпал «будівельної гарячки» в Кам'янці-Подільському, довелося відмовитися від придбання деревного матеріалу одному із заможних міських домовласників. Утримувачі складів встановили такі високі ціни, що покупець вирішив за краще придбати деревину за межами міста. При цьому важливо наголосити на тому, що будівельний бум в подільському губернському центрі був пов'язаний із зовнішньополітичним чинником – закінченням Першої Балканської війни [333, с. 3], вказуючи цим самим на високу

чутливість будівельного ринку навіть до віддалених театрів воєнних дій. Протемпи зростання будівництва в Києві на початку XX ст. свідчили дані щодо кількості наданих міською управою дозволів на зведення будинків. У 1903 р. їх видали 200, в 1904 р. – 332, у 1905 р. – 332, у 1910 р. – 459, у 1913 р. – 390, протягом січня–травня 1914 р. – 214. Напередодні Першої світової війни, поряд з новими багатоповерховими будинками, досить часто здійснювали роботи з будівництва нових поверхів над раніше збудованими будівлями, а в багатьох центральних частинах міста зносили маленькі будинки й на їхньому місці зводили нові багатоповерхівки [911, с. 3]. Через очевидну комерційну причину їхньої появи їх називали «прибутковими». Нові квартири здавали в оренду, за що домовласники отримували відповідну плату [1088, с. 6].

Зрештою, зростання пропозиції на житловому ринку Києва жодним чином не знижувало вартість орендних квартир та кімнат. Насамперед це було наслідком високих темпів збільшення кількості населення міста, яке напередодні війни стало найбільшим в Україні, випередивши Одесу (520,5 тис. та 499,5 тис. осіб, відповідно) [1284, с. 93]. В лютому 1914 р. було проведено анкетування для встановлення гостроти квартирного питання в Києві. Аналіз даних, зібраних з 4 тис. респондентів-квартиронаймачів, показав, що в середньому одна київська родина за оренду квартири сплачувала понад третину свого доходу*. Підрахований статистикою середній об'єм житлового простору на одну людину становив всього лише 7,7 куб. метрів [566, с. 2]**. Висока щільність мешканців у київських квартирах, особливо малогабаритних, порівняно недорогих, зумовлена ще й очевидним перевищенням попиту над пропозицією на житловому ринку, загострювала стосунки між сторонами найму. Нерідко квартиранти ставали заручниками свавілля домовласників. Доходило навіть до того, що

* Для порівняння, в Німеччині в 1907–1910 рр. оренда за житло в середньому становила 17-18% [1360, с. 2].

** У тогочасних європейських великих містах проблема з вільним житлом була широко поширеною. Наприклад, у Берліні, який на початку XX ст. демонстрував подібні до Києва темпи зростання кількості населення, більшість жителів були «прийшлими», тобто немісцевого походження. Внаслідок того в 1911 р. понад 60 тис. берлінців мешкали в підвалах [1373, с. 44].

квартиронаймачам забороняли народжувати дітей. Ті родини, які «проштрафилися», виселяли. Страх втрати без даху над головою змушував деяких квартирників вдаватися до відчайдушних кроків. Один з них, наприклад, одразу після народження доньки, відвіз її в село до родичів [328, с. 3].

Серед чисельного прошарку малозабезпечених орендарів житла, котрі юрилися в тісних приміщеннях, було багато студентів. Організовані студентською молоддю товариства взаємної допомоги хоч і діяли енергійно [1207, с. 25], однак напередодні війни ситуація значно погіршилася. В 1913 р. наявних ресурсів вистачало не більше, ніж для 10 % нужденних студентів. Це також призвело до того, що 11 квітня з Університету Св. Володимира через несплату за навчання відрахували близько тисячі студентів з усіх факультетів – майже 20 % від їхньої загальної кількості [330, с. 2]. Зазначимо, що в тогорічному бюджеті Російської імперії на освітні потреби виділяли лише 4 %, в той час, як на військо – 27 %, на заготівлю й продаж горілки – 6,5 %, на утримання поліції та в'язниць – 5 % [686, с. 2].

Напередодні Першої світової війни у регіоні спостерігався швидкий розвиток товарно-грошових відносин, унаслідок чого розширювався асортимент товарів. Обсяги споживання незаможними містянами таких продуктів харчування, як цукор, білий хліб, оселедці тощо помітно зросли, чому, не останньою чергою, сприяла розгалужена мережа товариств споживчої кооперації. Всього в Правобережній Україні їх було близько 2 тис. На основі наведених В. Бінштоком обсягів середньодобового споживання харчових продуктів жителем міста в Російській імперії на початку XX ст. ми склали місячну норму споживання (30 днів) [1071, с. 21]. Результат проведених підрахунків виражений у представленій таблиці.

Табл. 1

Продукти	Місячна норма споживання у фунтах*
Хлібопродукти	59,2

* 1 російський фунт дорівнює 409,5 г.

Картопля	24,4
Овочі й фрукти	8,9
Олія	1,7
Молоко і молочні продукти	21,9
Цукор	4,69
М'ясо	15
Риба	2,5
Всього м'ясних продуктів	17,6
Яйця	1,7

Ці данні стануть надзвичайно важливими для аналізу продовольчого становища міст за доби Першої світової війни в підрозділі 4.1.

Розширення мережі закладів торгівлі і громадського харчування сприяло задоволенню різноманітних потреб усіх категорій населення [1244, с. 194], зокрема й тієї, що з певних причин не вживала м'яса. Для них напередодні війни відкривали вегетаріанські їдальні. Про поширення ідей вегетаріанства в тогочасному соціумі свідчила лекція, прочитана в Києві в середині квітня 1913 р. працівником журналу «Вегетарианское обозрение» І. Первером. У заповненій повністю слухачами залі лектор наголошував на фізіологічній користі відмови від м'ясної їжі та її гуманістичних аспектах, ототожнюючи вегетаріанство з людяністю [196, с. 2]. За іронією долі, вже за три роки цей прояв «людяності» Російська імперія намагатиметься поширювати в народних масах у межах своєї продовольчої політики.

Водночас кон'юнктура ринку не завжди позитивно впливала на добробут споживачів. Чи не в кожному місті між містянами та торговцями велися маленькі «війни» за встановлення прийнятних цін на товари. Поширеним важелем впливу на останніх було запровадження такс. Спочатку їх поширювали лише на кілька видів товарів: хліб, борошно, м'ясо. Згодом до переліку увійшли крупи, олія, дрова, дріжджі, свічки тощо. Торговці та підприємці повсякчас намагалися такси саботувати, отримуючи у відповідь від міських управ покарання у вигляді штрафів [1071, с. 92]. І хоча

ціноутворення демонструвало певну стабільність, а загалом ціни в регіоні, якщо й зростали, то не стрибкоподібно, в деяких містах Правобережної України перед війною намітилися тривожні симптоми. Причому, виникали вони зненацька. Так, узимку 1913 р. торговельна криза охопила Бердичів. Місто мало розвинуту промисловість і надважливий залізничний вузол, і тому посідало особливе місце в планах майбутніх учасників Першої світової війни [1304, с. 89]. Багато великих торгівельних фірм припинили свою діяльність, залишивши без роботи цілі штати працівників. Криза також боляче вдарила по місцевих ремісниках, які опинилися в ролі безробітних і не мали коштів на придбання їжі. Все це супроводжувалося різким підвищенням цін на продукти харчування та послуги [275, с. 4]. Тоді ж продовжував демонструвати чутливість до подій на Балканському півострові Кам'янець-Подільський. Наприкінці весни 1913 р. його жителі зіткнулися зі стрімким подорожчанням овочів. Містян «підвели» болгари, котрі орендували в місті ділянки землі для городництва, продаючи врожай за помірними цінами. Проте воєнні дії на Балканах змусили болгарських підданих свій бізнес у Кам'янці згорнути, а кам'янецькі садівники, скориставшись зникненням з ринку конкурентів, установили монопольні ціни на овочі [264, с. 3].

Важливим джерелом наповнення місцевих ринків товарами слугувала контрабанда, яка особливо масовою була в прикордонних населених пунктах Правобережної України. Найбільше ввозили спирту. Спроби Російської імперії запобігти незаконному ввезенню й вивезенню товару були малоефективними, оскільки, як це було традиційно для царської політики, йшла боротьба з наслідками, а не з причинами, – застосовувалася лише система покарань [1277, с. 32].

На початку XX ст. у регіоні, як і в Європі загалом, зароджувалася міська масова культура. В її епіцентрі перебували театр і кінематограф, які швидко інтегрувалися у повсякденність містян [1400].

У найбільших містах стали з'являтися стаціонарні професійні театри. Наприклад, у 1907 р. у Києві почав функціонувати театр М. Садовського. У ньому ставили переважно українську класику [1079, с. 364]. Ціни на квитки в театрі були доступними. Вони коливалися від 10 коп. до 1 руб. 20 коп. Завдяки ціновій політиці, а також організації М. Садовським виїзних вистав, зазначена установа швидко здобула в населення славу театру «для мужиків і плебсу». Крім того, серед київських глядачів все більшої популярності набували «театри мініатюр». Ознайомлення з тогочасними періодичними виданнями дозволило В. Молчанову дійти висновку про широкий спектр театральних послуг у місті [1244, с. 176–177]. Це розмаїття дало підстави відомому києвознавцю В. Щербині назвати довоєнний період «часом самого блискучого розвитку Києва, який став одним з найкультурніших міст цілої Європи і одночасно – осередком України, що саме почала відроджуватись» [152, арк. 3].

Пожвавлення театального життя самим лише Києвом не обмежувалося. У Житомирі ще з кінця XIX ст. діяв міський театр, на сцені якого, окрім місцевої трупи, часто виступали театральні колективи з інших міст [1384, с. 96]. У Подільській губернії станом на 1911 р. театри функціонували в шести найбільших містах. У Проскурові, наприклад, повноцінний міський театр з'явився в 1907 р. після того, як для нього звели окрему будівлю [1159, с. 237–238]. Однак за красою та оснащеністю вона поступалася театральній споруді у Вінниці, побудованій у 1910 р. [1091, с. 94].

На початку XX ст. у Правобережній Україні в міському дозвіллі дедалі більшу роль став відігравати кінематограф. У 1911 р. в Подільській губернії, наприклад, поряд зі згаданими шістьма театрами, функціонувало 16 кінотеатрів у дев'ятьох містах. Однак кінострічки часто були низького мистецького та морального ґатунку й демонстрували їх у погано пристосованих для того приміщеннях [1244, с. 177]. Зазначимо, що тенденція до зростання популярності дешевих і невибагливих розваг, які насамперед

пропонували публіці кінотеатри, простежувалася в усій тогочасній Європі [1370, с. 58].

Водночас, у мирний час кінематограф давав можливість публіці побачити батальні сцени з чужої війни. В квітні 1913 р. з глядацького місця одного з кінотеатрів Києва можна було відчуті «ефект присутності» на театрі воєнних дій на Балканському півострові. Місцевий фейлетоніст написав про побачену ним воєнну хроніку такі рядки:

«Затрещали барабаны,
Грозно вздрогнули Балканы,
Затряслась, как лист, земля,
Кровь окрасила поля...
Но тут скрыл от нас экран
Дым от пушек и туман» [1027, с. 2].

Останні мирні роки характеризувалися стрімким розвитком спорту та фізичної культури. У містах стали масово виникати спортивні клуби. У жовтні 1908 р. у Кам'янці-Подільському за ініціативою М. Алмазова заснували першу в губернії спортивну організацію – гімнастичне товариство «Сокол». У 1910 р. у Вінниці було засновано учнівський яхт-клуб «Спорт» [1159, с. 246]. Наявність значної кількості човнів давала можливість товариству щоосені влаштовувати змагання з веслування. Крім того, в місті з'явилися футбольні команди «Сокіл», «Стелла» та з пивоварного заводу Фучека. Вінницькі футболісти мали сильних суперників в особі футболістів зі Жмеринки. Поєдинки між ними проходили в завзятій боротьбі [1091, с. 107].

Зростання ролі спорту потребувало розвитку відповідної інфраструктури. В 1912 р. у Києві відбулося відкриття «Спортивного поля» – стадіону з закритими трибунами на 1000 місць, відкритими – на 1750 місць та глядацьким майданчиком, де могли розміститися ще 2000 вболівальників. Саме ця споруда стала головною ареною Першої Всеросійської Олімпіади. Її було розпочато 20 серпня 1913 р. Впродовж кількох днів вона стала

головною подією в житті містян. Прикрасою змагання був футбольний турнір, у якому взяли участь чотири кращих київських команди. У фіналі перемогу здобув колектив з «Політехніки». Перебіг і результати Олімпіади доводили, що в переддень Першої світової війни спорт став окремим соціально-культурним явищем [1339, с. 115–116].

Наприкінці червня 1914 р. у житті Києва відбулася не менш значуща подія – приліт до міста з Санкт-Петербурга сконструйованого етнічним українцем І. Сікорським літака «Ілля Муромець». Після закінчення перельоту на ньому влаштовували щоденні польоти над київськими вулицями протягом півтора тижня. За словами І. Сікорського, це було зроблено для того, щоб «надати можливість здійснити прогулянку повітрям тим, хто того бажав, а таких кожного дня набиралося досить багато» [188, с. 267]. Гудіння моторів «Іллі Муромця» одразу привертало увагу населення Києва, яке спостерігало за ним з вікон, балконів і, навіть, дахів будинків. Преса відзначала магічний вплив літака на киян усіх вікових і соціальних груп [263, с. 2]. Після початку Першої світової війни поява над вулицями Києва літальних апаратів викликати в його мешканців зовсім інші відчуття – страху й паніки.

Варто зазначити, що використання досягнень технічного прогресу могло створити в межах міст, навіть у їхніх центральних частинах, своєрідний контраст. Картина міського життя виглядала так, ніби в ній поєднувалося два століття: XIX та XX. То ж не дивно, що О. Брусилов побачив у Вінниці в 1913 р. «дивовижне поєднання культури та глушини». У своїх спогадах генерал це описав так: «Поряд з цілими старосвітськими садибами в садах і городах посеред міста – театр, який сміливо можна перенести до будь-якої столиці, шестиповерховий готель з ліфтом, електрикою, трамваї, водогін, чудові парні візники. І тут же бокові вулички та провулки, що заросли травою, та поросята, кури й курчата, котрі мирно розгулювали» [170, с. 46].

Одночасно із поміченим О. Брусиловим внутрішнім контрастом, у міському просторі Правобережжя існував контраст зовнішній. Оскільки на

початку XX ст. впровадження здобутків технічного прогресу для розвитку міської інфраструктури здійснювалося не скрізь і неоднаковою мірою, диференціація міст поглиблювалася. Деякі з них продовжувалися залишатися суто адміністративними центрами, фактично нічим не відрізняючись від навколишніх сіл та містечок.

Таким чином, напередодні війни відбулося зростання ролі міст у соціально-економічному та культурному розвитку Правобережної України. Ці зміни набули кількісного і якісного характеру: одночасно зі збільшенням чисельності міського населення впроваджувався урбаністичний спосіб життя з притаманними йому перевагами. Однак ці зрушення давали суперечливий ефект. Насамперед, стрімка урбанізація потребувала відповідних темпів розбудови міської інфраструктури, оскільки в іншому випадку створювалися умови для загострення житлових, санітарних, транспортних проблем, що, звісно, потребувало чималих інвестицій. У зв'язку з цим напередодні Першої світової війни в низці правобережних міст були розроблені проекти з модернізації благоустрою, або ж розпочато роботи з їх утілення в життя.

2.2. Трансформація світогляду міського соціуму та його морально-психологічний стан у передвоєнну добу

Висвітлення повсякденного життя населення міст Правобережної України передбачає розгляд світоглядних трансформацій у міському соціумі, що за воєнної доби визначатимуть характерні норми соціальної поведінки містян. Вони завжди детерміновані конкретно-історичними умовами розвитку світогляду [1315, с. 73]. У філософській літературі під ним розуміють цілісне уявлення про світ, яке визначає місце людини в світі, напрямок його діяльності, програмні принципи його свідомого ставлення до дійсності, а також систему внутрішніх детермінант особистості, що виступають основою її соціальної поведінки. Він формується під безпосереднім впливом умов життя, передаючись від покоління до покоління

з досвідом людей у формі здорового глузду, стихійних, несистематизованих, традиційних уявлень про світ [1063, с. 87–89]. В окремі періоди цивілізаційного розвитку світогляд окремого індивіду та «колективний свідомий світогляд» (часто його називають менталітетом) зазнають значних змін. Масштабність таких змін багаторазово зростає під час соціокультурних трансформацій. У перехідні епохи попередні норми й цінності відходять у минуле, хоча нові ще не ствердилися [1305, с. 73].

У передвоєнну добу відбувався процес формування сучасного, «буржуазного», типу суспільства, що кидав виклик традиційному устрою життя. Однак якщо в країнах Заходу на початку ХХ ст. процес суспільної модернізації досяг завершальної стадії, сформувавши модерний тип суспільства, то в Російській імперії, зокрема і в Правобережній Україні, він лише здійснював перші кроки, наражаючись на потужний спротив з боку консервативних сил, в авангарді яких стояла церква. Вони, подібно до європейських консерваторів, вважали міста, які уособлювали суспільний прогрес, тими місцями, де губилися старі цінності й соціальні зв'язки [1359, с. 37]. Варто, однак, наголосити й на тому, що швидкість модернізації суттєво обмежувалася урбанізацією, оскільки прибулі селяни зі своїми традиційними моделями поведінки і мислення чинили сильний вплив на культуру і менталітет містян [1238].

Згідно з Б. Мироновим, модернізм передбачав виникнення сучасної особистості, котра прийняла нову систему цінностей (індивідуалізм є «масовим відчуттям», «другою релігією», «новою технологією суспільного та людського успіху»); відхід від традиційних поглядів на подружні стосунки; більш тісну інтеграцію жінки в соціум; створення нації не лише на основі мови, релігії, культури чи території, а як сукупності людей, об'єднаних відповідно до їхньої волі, які ідентифікують себе з цілим та усвідомлюють свою єдність [1239, с. 304–305].

Далі ми спробуємо з'ясувати, наскільки ці прояви модернізму були притаманними передвоєнному міському соціуму Правобережної України, і як вони впливали на його морально-психологічний стан.

Починаючи з кінця XIX ст. у духовному житті населення міст відбувалися помітні зміни. Церква, що завжди відігравала велику роль у світогляді містян, швидкими темпами втрачала свої позиції. Процес секуляризації суспільства найбільше охопив його освічені верстви – учнівську молодь та світську інтелігенцію. Це насамперед проявлялося в їхньому прохолоднішому ставленні до релігійної обрядовості, релігійних цінностей і духовенства. На авторитеті останнього негативно позначилося незадовільне державне фінансування церкви. Відсутність легального матеріального забезпечення мотивувала священиків до пошуку засобів для існування за рахунок вірян [1245, с. 148]. Окрім того, помітно похитнули традиційні уявлення про віру та православну церкву революційні події 1905–1907 рр. [1391, с. 847]. Саме тому, наприклад, у 1912 р. в тогочасній пресі розповідалося про низьку відвідуваність храмів Київської єпархії [1245, с. 148].

Варто зазначити, що церковний індиферентизм населення в державі, де невідокремлена від неї церква була важливим сегментом її системи управління та бюрократичних структур, а отже, мала одне із головних завдань – забезпечити законослухняність російських підданих [1199, с. 333], створював серйозну загрозу для царського режиму і, як засвідчать події, призведе його до краху в недалекій історичній перспективі.

Оскільки для особистості нового типу релігійні цінності відходили на другий план, страх опинитися в пеклі за непростенні і незамолені гріхи поступається місцем страху перед бідністю або банкрутством [1411, с. 18]. У відповідь на цей прояв трансформації світогляду населення церковні кола застосовували через підконтрольні друковані органи відповідну риторичку. Наприклад, менше ніж за місяць до початку Першої світової війни газета «Подолія» писала про «симптоми», які вказували на «хворобливий стан»

тогочасного суспільства: «Мало хто живе життям душі і серця, а всі невтомно турбуються про наживу та примноження матеріальних благ, ніби в них полягає головна мета життя та єдине джерело всілякого щастя. (...) Спочивай, їж, пий і веселися – ця програма життя євангельського багатія стала ніби єдиною солодкою мрією людей нашого часу» [936, с. 1].

На швидкість проникнення нових цінностей у Правобережну Україну безпосередньо вплинув промисловий переворот у Російській імперії кінця XIX – початку XX ст. Економіка переживала кадровий дефіцит і тому царські уряди відчинили двері перед тисячами західних спеціалістів, світогляд котрих здебільшого не був традиційним.

Окрім духовенства, противниками проникнення до Російської імперії нових цінностей були також представники тогочасної літератури. За словами сучасного дослідника С. Екштута, вони «привчили освічену публіку з обуренням дивитися на «негідника-підприємця»» і тому, на його думку, західні цінності так і не отримали в тогочасному суспільстві моральної санкції [1336, с. 224]. Варто зазначити, що в роки Першої світової війни, яка призведе до продовольчої кризи та зниження життєвого рівня населення, сформоване в масовій свідомості упереджене ставлення до представників торгівельної сфери зумовить наростання соціальної напруги. Ці настрої посилять преса.

Та водночас виразником нової системи цінностей виступало так зване занепадництво. Воно знайшло вираження в російській декадентській літературі кінця XIX – початку XX ст., якою особливо зачитувалася тогочасна молодь, що, безперечно, здійснювала великий вплив на формування її світогляду. Саме на межі тих століть усталена картина буття перестала бути цілісною, виник злам, який позначився на житті суспільства, формуючи мотиви занепадництва, зневіри. Сталося це під впливом кризи класичної європейської філософії. В Російській імперії каталізатором занепадницьких настроїв стала поразка революції 1905–1907 рр. та подальша реакційна урядова політика. Флагманом цієї літератури прийнято вважати

М. Арцибашева – відомого тогочасного письменника, драматурга та публіциста, уродженця Харківської губернії. Головною складовою його творчої системи традиційно називають ніцшеанський «здоровий індивідуалізм». У творчості письменника, як ні в кого іншого, проявилися мотиви повної втрати віри в усі вічні та непорушні категорії людського буття [1076, с. 56]. Він неодноразово зазначав, що вбачав свою мету в зображенні «самого образу часу», створюючи тип літературного героя, котрий своїми судженнями та діями розкривав найважливіші тенденції тієї епохи [1313, с. 26].

Консервативні сили вважали творчість М. Арцибашева небезпечною для молодшого покоління, вважаючи подібну літературу проявом «останньої стадії своєї дегенерації», оскільки вона пропагувала «вільне кохання та інші принади сучасного порнографічного настрою» [709, с. 1]. Саме цих мотивів було більш, ніж удосталь, у романах «Санин» (1907) та, написаному вже під час війни, «Женщина, стоящая посреди» (1915) [1313, с. 26]. Крім того, в своїй творчості письменник постійно звертався до питання суїциду – прояву занепадництва в граничній концентрації. Цій проблемі він присвятив свій найбільший твір – роман «У последней черты» (1912) [1261], в якому розповідається про самогубство семи людей із середовища інтелігенції.

Вустами Наумова – одного з героїв роману, прихильника добровільного зведення рахунків з життям, який, щоправда в цій справі був лише «теоретиком», автор відверто піддає естетизації суїцид: «... з усіх смертей, які є на світі, найбільш природна – самогубство. (...) Всяка смерть є насилля над людиною і лише самогубство вільне. Не можна сказати, що це природно, якщо я хочу жити та помираю, але не можна сказати, що я чиню ненормально, якщо я помираю добровільно, коли мені немає для чого жити, коли мені просто не хочеться жити!» [1132, с. 247]. Постійна культивування в романі суїциду як начебто найкращого виходу з безвихідної ситуації доводить сюжетну лінію до цілком прогнозованого завершення – накладанням на себе рук найбільш затятого противника ідеї самогубства –

студента Чижа. Не дивно, що цей твір письменника призвів до збільшення в Російській імперії кількості суїцидів [1076, с. 57], зокрема й у містах Правобережної України.

Відомий філософ та соціолог Е. Дюркгейм поділив самогубства на три типи: егоїстичне (люди не бачать сенсу в житті), альтруїстичне (індивід вбачає сенс життя поза ним самим) та аномічне (безладна, нерегульована людська діяльність з супутніми їй стражданнями). Він підкреслив, що відсоток самогубств залежить тільки від соціологічних причин і контингент добровільних смертей визначається моральною організацією суспільства. Е. Дюркгейм назвав суїцид своєрідною платою за цивілізацію в період глибоких суспільних перетворень, і тому він більше притаманний місту, ніж селу. На поширення самогубств істотно впливали громадські настрої зневіри й розчарування [1155, с. 18, 285, 485].

Напередодні Першої світової війни на сторінках правобережних газет регулярно виходили публікації про випадки скоєння самогубств. Наводилися окремі факти в усіх деталях, у межах допустимих для тогочасних журналістських стандартів подробицях, суха статистика та аналіз причин здійснення суїцидів з погляду соціальної психології та релігії. Зауважимо, що систематичні повідомлення газет про випадки самогубств варто пояснювати з редакційною політикою, спрямованою на пошук матеріалу для привертання уваги читачів, а цікавість до негативних новин (окрім самогубств – убивств, пограбувань, проявів жорстокості тощо) визначається самою людською природою, яка полягає в бажанні бачити кров і страждання на відстані, у повній безпеці. Ознайомлення з цією інформацією можуть як викликати «моральну паніку» (у мірі накопичення подібні історії змушують людей все більше боятися, хоча й злочини, про які йдеться, трапляються рідко) [1347], так і виробити звикання до насильства, сприйняття його як невід'ємного елементу буденності.

Зупинімося на деяких газетних публікаціях зазначеного періоду. Вони здебільшого стосувалися Києва, де, як свідчить статистика, спроби скоєння

самогубств набули загрозливої тенденції. Одна з газет розмістила статистичні дані, взяті з київської станції «швидкої допомоги», відповідно до якої протягом 1903–1912 рр. кількість замахів на власне життя зроста майже втричі. В останній звітний рік їх було 728. Досить показовим є наявність у музеї «Товариства швидкої допомоги» колекції засобів для самогубств. Зі слів його працівників, найбільшою популярністю серед самогубців користувалися предмети побуту – все, що в момент афекту потрапляло під гарячу руку: нашатирний спирт, цукрова сіль, карболова кислота тощо. Порівняно менше було охочих задіяти мотузку чи кухонний ніж. Випадків застосування вогнепальної зброї через її малодоступність майже не фіксувалося [928, с. 4]. Наприкінці лютого 1913 р. київська «Южная копейка» в статті «Эпидемия самоубийств» повідомляла: «Останнім часом значно почастишали самогубства в місті. Були дні, коли за «швидкою допомогою» реєструвалося по 8–10 випадків». Далі газета коротко описала 5 спроб самогубств [1048, с. 3]. Використання медичного терміну «епідемія» вже само собою означало сприйняття суїциду як суспільної хвороби, спалахи якої напередодні Першої світової війни преса фіксувала неодноразово [1049, с. 4; 1050, с. 3].

Більш детальний аналіз випадків суїцидів у регіоні автором здійснено у публікації «Самогубства в містах Правобережної України напередодні та в роки Першої світової війни» [1132].

Самі ж причини для скоєння самогубств та їхні способи втілення в життя були різноманітними. Наведемо деякі приклади. У травні 1913 р. учинив суїцид київський робітник Ф. Литвинов. 27-річний чоловік, котрий страждав нервовими розладами, розпоров собі живіт. Присвячена цьому випадку газетна замітка мала влучний та водночас цинічний заголовок – «Харакири» [215, с. 3]. Наступного місяця у Києві покінчили з життям чотири повії. Самогубства відбулися одночасно, в різних кінцях міста [658, с. 2]. Очевидно, всі чотири акти суїциду повій відбулися без взаємного погодження. У своєму дослідженні Е. Дюркгейм пов'язував подібні випадки

з певною «колективною силою», яка «направляє їх в один і той самий бік», прояви якої «залежать винятково від стану соціального середовища» [1155, с. 412].

Варто при цьому зазначити, що статистика самогубств у найбільших імперських містах (Санкт-Петербурзі, Москві та Одесі) початку ХХ ст. вказувала на помітні вікові та гендерні зміни. По-перше, дедалі частіше стали зводити рахунки з життям молоді люди віком до 30 років – понад 60–70 % [1136]. По-друге, співвідношення між суїцидами чоловіків та жінок вирівнювалося. Так, якщо в 1903 р. на одне жіноче самогубство припадало 2,3 чоловічих, то вже у 1912 р. – 1,75 [1101, с. 239].

Е. Дюркгейм пов'язував відсоток самогубств серед жінок зі ступенем їхньої участі в суспільному житті [1155, с. 403]. Подібну точку зору висловлювали церковні кола, щоправда, називаючи це наслідком відходу жіноцтва від традиційних цінностей. Наприклад, 21 січня 1914 р. у реакційній газеті «Подолія» зазначалося, що «жінки, «забувши» про Бога, бажали досягнути «примари щастя», яке неминуче призводило до розчарувань та, відповідно, до самогубств [934, с. 2].

Утім, з популярністю в тогочасному суспільстві ідеї суїциду мусила рахуватися і сама церква, зокрема й на найвищому рівні. В жовтні 1913 р. Священний Синод дозволив церковне відспівування тих самогубців, які мали медичні свідоцтва про наявність у них психічного розладу [925, с. 2].

Поширення самогубств, насамперед, серед чоловіків, варто пов'язувати зі зловживанням алкоголю. На їхній взаємозв'язок вказував відомий тодішній лікар І. Введенський у своїй праці «Опыт принудительной трезвости» [1080, с. 4]. Протягом останніх кількох десятиліть існування Російської імперії в середовищі правлячих кіл та інтелігенції точилися жваві дискусії щодо необхідності боротьби з пияцтвом у державі. Найбільш важливим і суперечливим її методом була державна монополія на горілку, запроваджена за ініціативою міністра фінансів С. Вітте в 1895 р. Уряд сподівався, що закриття більшості приватних питних закладів та їхня заміна казенними

горілчаними лавками звільнить народ від «ярма» шинка і перетворить російських підданих на «справних платників податків та трударів». Однак наступники С. Вітте мали інші погляди на горілчану монополію, котра приносила в бюджет чималі прибутки. Тому кількість приватних питних закладів навпаки – зростала. Внаслідок лібералізації торгівлі алкоголем та бурхливого промислового розвитку в 1904–1913 рр. споживання горілки та пива на душу населення збільшилося на 20 %. Проте, як це було традиційно заведено в Росії, зміна напряму державної політики в тій чи іншій сфері час від часу відбувалася внаслідок зміни настрою самодержця. Микола II вирішив остаточно приборкати «зеленого змія» після побачених ним злиднів у волзьких селах під час святкування 300-річчя Дому Романових у 1913 р. Очолити боротьбу за народну тверезість доручили новому міністру фінансів П. Барку, котрий, починаючи з весни 1914 р., видав низку циркулярів, спрямованих на обмеження торгівлі алкоголем, що передбачало закриття відповідних торгівельних закладів [1230, с. 148–151].

Розгорнута напередодні війни антиалкогольна кампанія передбачала не лише закриття місць торгівлі алкоголем, а й просвітницькі та релігійні заходи. Велику роль у боротьбі з пияцтвом було покладено на попечительства з народної тверезості та церкву. 11 травня 1913 р. у Києві відбулося скоординоване ними «свято тверезості». Воно розпочалося з архієрейського богослужіння в Братському монастирі, Володимирському соборі, церкві Св. Магдалини на Шулявці та в інших місцевих храмах. Опівночі з них вийшли хресні ходи. На площах у присутності чисельного натовпу були проведені молебні з виголошенням особливої молитви та проповідей про тверезість та згубний вплив пияцтва [209, с. 2].

За місяць до початку Першої світової війни чиновники завзято рапортували про припинення діяльності питних закладів. Працівники акцизного відомства порушували питання щодо їхнього функціонування навіть там, де місцева влада відповідних рішень не ухвалювала. Так, згідно з розпорядженням управителя акцизними зборами Київської губернії

В. Новожилова, його підопічні мали збирати статистичний матеріал про продаж міцних спиртних напоїв у регіоні. Очільник планував повністю заборонити торгівлю алкоголем на площах, базарах та ринках з 1 січня 1916 р. [524, с. 2].

Реакція правобережного населення на антиалкогольну політику влади не забарилася. В середині липня 1914 р. газета «Подільнин» писала про те, що лікарські відділення губернського правління дедалі більше стали отримувати клопотання про дозвіл на купівлю перегінних апаратів [208, с. 4].

Трансформаційні процеси, що на початку XX ст. охопили правобережні міста, не оминули інститут сім'ї. Вони передбачали поступовий відхід від традиційних уявлень про священний характер подружнього союзу між чоловіком і жінкою.

Згідно з дослідженням С. Екштута, ще в останні десятиліття XIX ст. у російському суспільстві життя в цивільному шлюбі перестало вважатися аморальним вчинком [1336, с. 171]. Зростання кількості неофіційних шлюбів спричинювалося також дуже складною процедурою розлучень у державі Романових, де законодавство про розлучення було набагато суворішим, ніж в інших європейських країнах, оскільки шлюбборозлучними процесами відала церква. Шлюб міг бути розірваний тільки формальним духовним судом на прохання одного з подружжя на наступних підставах: 1) у разі доведення факту подружньої зради; 2) у разі дошлюбної нездатності до шлюбного співжиття; 3) у разі, коли один з подружжя засуджений до покарання, з позбавленням всіх прав стану, або ж засланий у Сибір з позбавленням всіх прав і переваг; 4) у разі безвісної відсутності суб'єкта шлюбу. Шлюб не міг бути розірваний за взаємною згодою подружжя [1338, с. 192–193].

Саме тому в правобережних газетах регулярно друкували інформацію про послуги адвокатів, які спеціалізувалися на процедурі розлучення. Оскільки, припускаємо, їхні послуги були недоступними для широкого загалу, не говорячи вже про їхню ефективність, у регіоні досить часто використовували інший спосіб виходу із ситуації – зміну статусу співжиття з

іншою особою протилежної статі з офіційного на неофіційний. Наприклад, у середовищі тогочасної української інтелігенції з «незаконними» дружинами мешкали К. Василенко та Є. Чикаленко.

Суспільство стало лояльно ставитися до тих жінок, які пішли з сім'ї працювати і жити незалежно від чоловіка [1085, с. 93]. На авансцену повсякденності стала виходити «нова жінка». Цей тип героїні добре простежувався в західноєвропейській [1326, с. 284] та російській літературі й мистецтві [1336, с. 199]. Крім того, лібералізація в пореформену добу політики урядів щодо можливості жіноцтва здобувати освіту сприяло росту самосвідомості та активності жінок, спричинила появу основної емансипаційної тріади «освіта – фахова праця – матеріальна незалежність» [1264, с. 76].

Проте, водночас, традиційні погляди на роль і місце жінки в суспільстві ще досить сильно відчувалися. Це, зокрема, позначилося на поширенні вбивств матерями немовлят, здебільшого незаконнонароджених. Зазначимо, що дітовбивство – один із тих злочинів, які в різні епохи розцінювалися по-різному. Пояснювалося це протиріччями в поглядах на значення і суспільну небезпеку цього злочину на різних етапах розвитку суспільства [1075, с. 379].

У кримінальному праві вбивство дітей віком до 12 місяців кваліфікують як інфантицид. Історія людства показує, що він глибоко укорінився в культурі і детермінований необхідністю пристосування до життя в суспільстві [1358, с. 4]. Відповідно, вивчення випадків інфантициду як соціального явища є засобом пізнання історії соціального життя окремого періоду [1344, с. 2]. Це передбачає виявлення причинно-наслідкових комплексів, які їх обумовили, і пошук відповідей на цілу низку питань передусім соціопсихологічного та соціокультурного характеру.

В період існування Російської імперії жінок, які народжували «незаконних» дітей, піддавали громадському осуду та ганьбі, а тому дітовбивство могло виглядати найпростішим способом їх уникнення. Згідно з тогочасними релігійними традиціями аборт, вбивство дітей і навіть

контрацепція називалися «душегубством» і засуджувалися однаковою мірою. Іноді доходило до того, що спроби запобігти зачаттю за допомогою трав чи заговорів каралися суворіше, ніж аборт, оскільки це була не лише спроба посягання на життя ненародженого немовля, але й язичницьке, антихристиянське знахарство та ворожіння [1055, с. 757]. Саме це дало підстави В. Маслійчуку назвати дітозгубництво однією з дихотомій суспільного життя: «з одного боку, суспільство докладає усіх зусиль для належної статевої поведінки, тавруючи блуд до шлюбу й покриток. З другого боку, саме зневага й майбутнє таврування змушують блудниць йти на злочин, приховувати вагітність та вбивати народжену чи ненароджену дитину» [1234, с. 94–95]. Проте не варто применшувати значення економічного чинника, оскільки, як стверджував тогочасний відомий учений-юрист М. Гернет, дітозгубництво найбільше поширювалося в місцях з низьким рівнем життя [1135, с. 126].

Зазначимо, що в Російській імперії вбивство матір'ю новонародженої дитини стало розглядатися як привілейований злочин в Уложенні 1845 р. У ньому зазначалося, що «становище винної в цьому злочині незвичайне, і вона, терзаючись соромом, страхом, докорами совісті, та виснажена тілесними стражданнями, майже позбувається розуму, отже, зазіхає на жахливий злочин без ясного щодо цього усвідомлення». Злочин карався тюремним ув'язненням терміном на 2 роки або засланням. Дія цієї норми поширювалася лише на ті випадки, коли мати позбавляла життя свою дитину, яка була за своїм статусом «незаконнонародженою». Якщо ж мати вбивала законнонароджену дитину, покарання було суворішим. Таке поблажливе ставлення російського імперського законодавства до матерів-убивць незаконнонароджених дітей можна пояснити прагненням держави впорядкувати статеве життя в суспільстві, ввести його у визначені моральні та етичні рамки. В Кримінальному уложенні 1903 р. покарання ще пом'якшили – за вбивство позашлюбних дітей карали відправленням до виправного будинку [1247, с. 102]. Варто при цьому вказати на значну

кількість виправдань матерів-дітовбивць під час судових засідань. У 1899–1903 рр. їх було 62,8 %, у 1904–1906 рр. – 78,4 %. При цьому за той самий період кількість обвинувачених скоротилася з 995 до 553 осіб, тобто в 1,8 раза [1135, с. 255].

Очевидно, тенденція до спаду дітозгубництва переважно стосувалася міст, де процес модернізації суспільства відбувався швидше, ніж на селі. Згідно з дослідженням М. Гернета, у містах Європейської Росії випадки вбивств новонароджених дітей траплялися майже вдвічі рідше, ніж у селах: якщо в міських поселеннях на 100 померлих осіб припадало 3,5 дітовбивств, то в сільських – 6. Зменшення кількості випадків дітозгубництва він пов'язував зі «зростанням поваги до чужого життя» та «культурним розвитком народної маси» [1135, с. 144, 147]. Зі свого боку, ми додамо фактор поступового покращення матеріального становища населення напередодні Першої світової війни.

Таким чином, можемо констатувати, що на початку ХХ ст. результатом суспільної модернізації, яка насамперед полягала у зменшенні впливу релігії на соціум, стало, з одного боку, зростання кількості самогубств, та, з іншого боку, зменшення числа випадків убивств новонароджених дітей. За воєнної доби ситуація зміниться кардинальним чином.

Початок ХХ ст. позначився зростанням чисельності жіночих організацій різних спрямувань. Так, у Києві були створені жіночий клуб та загальне зібрання. Представниці цих організацій брали участь у міжнародних конгресах [457, с. 126], всеросійських жіночих з'їздах, всеросійському з'їзді щодо боротьби з торгівлею жінками тощо [1328, с. 79]. Остання проблема набула гострої актуальності для найбільших міст, особливо Києва, де з-поміж проданих у рабство жінок нерідко були неповнолітні дівчата [480, с. 3].

На теренах Росії «найдавніша професія» була легалізована імператором Миколою I в 1843 р. Встановлення державою контролю над проституцією передбачало створення спеціальної законодавчої бази, що визначала як правовий статус повії, її права та обов'язки, так і жорсткі вимоги щодо

спостереження за станом здоров'я. Тому в імперії повій зобов'язували проходити медичний контроль не рідше двох разів на місяць. Навмисна спроба приховати венеричне захворювання розцінювалася як кримінальний злочин. При цьому, повій, у яких були виявлені венеричні хвороби, держава лікувала безкоштовно [1231]. На початку ХХ ст. контроль над платним наданням інтимних послуг у Російській імперії посилювався. 8 жовтня 1903 р. товариш міністра внутрішніх справ М. Зінов'єв підвищив мінімальний вік заняття проституцією з 16 до 21 року. Законом від 25 грудня 1909 р. суворо заборонялося залучення до неї неповнолітніх дівчат та примушування жінок [1175, с. 85–86]. Останній захід був обумовлений проблемою існування дитячої проституції. В 1904 р., наприклад, зі 179 затриманих у Києві 9 повій не досягли 14-річного віку [1353, с. 160].

Вказані зміни в імперському законодавстві відбувалися, зокрема, під тиском громадськості. Справа була не лише в традиційному моральному осуді проституції як девіантного явища, а й у боротьбі з нею в контексті відстоювання гендерних прав. Наприклад, у 1906 р. «Київське товариство оборони жінок», що боролось за дозвіл жінкам оволодівати різними професіями, організувало жіночий гуртожиток, мешканки якого вирішили залишити заняття проституцією та повернутися до нормального життя. Примітно, що за результатами опитування, проведеного Товариством, лише 27 % респонденток причиною опанування «найдавнішої професії» назвали матеріальні нестатки [1244, с. 147].

Крім повій, напередодні війни на київських вулицях дедалі частіше можна було побачити малолітніх злочинців. Їхня поява мала закономірний характер, адже протягом 1910–1912 рр. дитяча злочинність у Російській імперії зросла на 46 %. Насамперед це варто пов'язувати зі стрімким ростом числа жителів міста, які повинні були асимілюватися в міському житті. Це призводило до збільшення соціальних контрастів, поширення бідності й зростання кількості неблагополучних сімей [458, с. 2].

Початок XX ст. також ознаменувався сплеском націоналізму в Російській імперії. Згідно з концепцією відомого британського вченого Е. Геллнера, це було природним наслідком трансформації аграрного суспільства в індустріальне [1102, с. 93, 95]. Оскільки необхідну для того уніфікацію культури можна було здійснити лише з допомогою державного націоналізму, ще в пореформену добу інтелектуальна верхівка сконструювала уявлення про поліетнічну російську націю як інтегровану державою спільноту. На практиці втілити концепцію єдиної нації під скіпетром Романових так і не вдалося [1309, с. 101]. Натомість це супроводжувалося загостренням національного питання, зокрема й у Правобережній Україні, де етнічна строкатість міського населення була однією з найвищих у державі.

Згідно з переписом 1897 р., етнічна структура Правобережжя виглядала таким чином: українці – 77 %, євреї – 12,5 %, росіяни – 4,3 %, поляки – 3,4 %, німці – 2 %. Однак у містах співвідношення між національностями виглядало іншим. У 28 міських населених пунктах переважало єврейське населення, в 11 – українське, в 1 – російське. Найбільш «українськими» були: Васильків, Верboveць, Звенигородка, Канів, Кременець, Ольгопіль, Стара Ушиця, Тараща, Черкаси, Чигирин та Ямпіль – ті міста, які за кількістю населення та економічним розвитком не перебували на провідних ролях у регіоні. Натомість росіяни домінували в Києві – 54,2 % від загальної кількості населення міста. Найбільше поляків концентрувалося в Житомирі – 11,3 %. Представництво німців зазвичай не досягало й 1 %. Виняток становив Новоград-Волинський з 2 % німецьким населенням [168].

На початку XX ст. кількість осіб німецького походження в містах продовжувала збільшуватися. Якщо до того часу вихідців з Німеччини заохочували колонізувати землі для заняття сільським господарством (на Правобережжі – Волинську губернію), то вже потім іммігрантів залучали в межах, так званої, державної модернізаційної стратегії. До них належали: адміністративний персонал, «білі комірці», кваліфіковані та некваліфіковані

робітники, майстри, торгівці, техніки, дрібні та середні підприємці. Всього впродовж 1901–1914 рр. до Російської імперії перебралися майже 250 тис. німецьких та 30 тис. австрійських підданих [1226, с. 14]. В очах значної частини населення саме вони разом з євреями уособлювали капіталістичні відносини та владу грошей [1336, с. 224].

З-поміж понад 100 народів та народностей, що мешкали в імперії Романових, євреї становили окрему категорію «іногородців», права яких визначалися особливим «обмежувальним» законодавством щодо їхнього права на проживання, здобуття освіти, професійної діяльності тощо [1332, с. 83]. Відповідно до перепису 1897 р., відносно чисельності міського населення найбільшу частку вони становили у Балті – 56 %, Барі – 57,7 %, Бердичеві – 77 %, Летичеві – 56 %, Луцьку – 59,5 %, Острозі – 62 %, Радомишлі – 68,5 % [168]. Характер розселення євреїв у регіоні був зумовлений скерованою політикою урядів царської Росії для запобігання їхнього потрапляння до великоросійських губерній. Вони мали право мешкати в так званій «смугі єврейської осілості». З усіх міст регіону поза «смугою» перебував лише Київ, куди євреїв допускали на певних умовах [1274, с. 124–125].

За царювання Миколи II антисемітська агітація посилювалася. В 1903 р. газета «Знамя» надрукувала «Протоколи сионских мудрецов», в яких ішлося про всесвітню єврейську змову проти решти людства. Цей фальшивий, начебто викривальний документ, перевидали ще кілька разів. Зміст «Протоколів» цілковито відповідав поглядам правлячої верхівки, котра вважала революційний рух у Російській імперії справою рук євреїв. Найстрашнішим виявом державної антисемітської політики були погроми в 1905 р., спровоковані урядом з допомогою «чорної сотні». Вони відбулися в таких містах регіону, як Черкаси, Житомир, Київ. В останньому під час погрому пограбували близько 1,5 тис. єврейських квартир, убили 47 та поранили 205 осіб [1275, с. 63].

Чорносотенна монархічна організація «Союз русского народа» виникла в листопаді 1905 р. Її відділи були створені в усіх трьох правобережних губерніях. Соціальний склад рядових чорносотенців був строкатим: дрібна буржуазія, торгівці, духовенство, селянство, робітники. У Києві – оплоті чорносотенного руху в Україні – регіональну організацію очолювали професор М. Міщенко та домовласник Ф. Постний [1294, с. 92]. Основу київського відділення складали великоросійські шовіністи та зрусифіковані українці, а його рупорами були газети «Киевлянин» та «Киев» [1096, с. 59]. Причину популярності чорносотенців у місті здійснив спробу осмислити К. Паустовський у розповіді про дитячі та юнацькі роки відомого киянина М. Булгакова: «В ті роки Київ був містом гострих протиріч. Поруч із передовою науковою та артистичною інтелігенцією існував та благоденствував злий та пронирилий обиватель. Вислів «київський міщанин» був широко поширений і став прозивним. (...) Із гущі цього відразливого суспільного прошарку виходили і нелюди, і чорносотенці. Їхньою фортецею була Києво-Печерська лавра» [174, с. 77].

Ставлення ж самої російської православної церкви до «єврейського питання» було неоднозначним. З одного боку, принаймні, на офіційному рівні, вона погроми засуджувала, керуючись тим, що «самоправне насилля над співгромадянами незалежно від їхньої національної та релігійної приналежності є ганебним для християнського ім'я злочином, яке порушує громадський порядок і розладнує економіку». Водночас не можна заперечувати охоплення частини православного духовенства антисемітськими настроями. Існує думка, що вони були викликані радше не релігійними, а політичними причинами: засуджувалося не розп'яття Христа, а «відречення від Бога» єврейськими революціонерами [1176, с. 217]. Однак цими «претензіями» до євреїв реакційні кола не обмежувалися. Наприкінці липня 1914 р. в одній з подільських газет вони звинуватили юдеїв у масовій фальсифікації основних продуктів споживання. Саме тому, на їхню думку, за темпами приросту єврейське населення випереджало слов'янське [803, с. 2].

Упродовж останніх довоєнних років єврейські погроми не вщухали. Нові хвилі спровокували дві знаменні події в 1911 р. у м. Києві: убивство євреєм Д. Богровим П. Столипіна та насильницька смерть 12-річного хлопчика А. Ющинського, котра призвела до дуже резонансної «справи Бейліса» [1275, с. 64]. До побиття євреїв активно долучалися члени київської студентської чорносотенної організації «Двухглавый орёл». У лютому 1913 р. вони на місцевій товарній станції організували невелику агресивно налаштовану групу людей, яка скандувала: «Нехай живе Росія! Бийте жидів! За кожного зарізаного жида – 10 рублів!». Все закінчилося побиттям одного єврея та колотнечею з поліцією [773, с. 3]. У липні того ж року антисеміти влаштували на Слобідці – місцевості на лівому березі Дніпра, де влада дозволила жити єврейському населенню – ще більш жорстоку та зухвалу акцію. Група з 15 молодиків, котра прибула туди з Києва, з криками «бий жидів!» стала лупцювати палицями усіх євреїв, що траплялися їй на дорозі, зокрема жінок та дітей. Побитих людей зловмисники кидали у смердючі ями та калюжі, розташовані по краях вузької вулиці. Серед постраждалих було багато важкопоранених [515, с. 3].

У квітні 1914 р. євреї Умані опинилися перед небезпекою погромів після інциденту, що стався в єврейській пекарні, де її працівники випадково поранили християнського хлопчика. Деякі жителі міста вважали, що поранення мало ритуальний характер, оскільки маца була окроплена його кров'ю, і її не лише не знищили, а відправили на продаж. Крім того, воду, в якій хлопчик мив поранену руку, наступного дня нібито використали для випікання маци. Антисемітські настрої в місті підігрівалися місцевою правою пресою. Єврейське населення відкрито звернулося до влади з проханням про захист [9, арк. 11].

Наприкінці осені 1913 р. в скрутному становищі опинилися єврейські студенти-випускники Київського комерційного інституту. Адміністрація навчального закладу розпорядилася виселяти всіх студентів-євреїв, котрі закінчили навчання, не складаючи при тому державних іспитів. Залишитися

могли лише ті, в кого були права на проживання в місті. Очевидно, що таке рішення мало антисемітський підтекст, оскільки згідно з тогочасними правилами євреям після закінчення вишів дозволялося жити в містах поза зоною осілості до складання державних іспитів упродовж трьох років. Саме цим керувався один із випускників названого закладу, звернувшись із клопотанням до Київського губернського управління. Однак губернська влада у відповіді зазначила, що наявне в клопотальника залікове свідоцтво не є дипломом, а відтак він не має права проживати в Києві [416, с. 2].

За місяць до початку Першої світової війни київська губернська адміністрація приступила до виселення з міста «безправних» єврейських ремісників. Місцева поліція проводила облави для виявлення «нелегалів» [732, с. 3]. Вози з майном ремісничих родин зазвичай вирушали на Слобідку. Багатьом єврейським виселенцям примусовий переїзд погіршував їхнє матеріальне становище [344, с. 3]. Тож не дивно, що з кожним останнім довоєнним роком втомлене від дискримінації з боку держави та суспільства єврейське населення все частіше залишало межі Російської імперії. В Подільській губернії, приміром, у таких містах як Кам'янець-Подільський, Проскурів, Вінниця та Балта існували спеціальні комітети Колонізаційного єврейського товариства, яке допомагало євреям виїздити з Росії до країн Нового Світу. Таким способом у 1912 р. з губернії емігрувало понад 100 родин. Приблизно стільки ж їх виїхало протягом перших чотирьох місяців 1913 р. [1046, с. 4].

Проте і без повноцінної інтеграції євреїв до імперського суспільства останнє не виглядало монолітним. Зростання російського шовінізму зіштовхувало його з національними почуттями українського населення. Навесні 1914 р. цей антагонізм виявився під час святкування сторічного ювілею Т. Шевченка. В наповненому російськими націоналістичними групами Києві «підготовка» до святкування розпочалася за кілька місяців до його початку. «Киевлянин» та «Киев» оголосили «мазепинцям» інформаційну війну, спрямовану проти урочистостей і закладин пам'ятника

поетові. Так, у січні того року в «Киевлянин» вийшла стаття з красномовною назвою «Допустимо ли?». Там же було надруковано резолюцію однієї з націоналістичних організацій із закликом до місцевої російської громадськості рішуче протестувати «проти будь-якої спроби надати Шевченковим святам політичного антиросійського характеру» [1227, с. 60–61]. Редакція «Киева», натомість, випустила з нагоди святкування ювілею поета цикл «викривальних» статей: «Шевченко и евреи» [1037, с. 1–2], «"Религиозность" Т. Г. Шевченка» [210, с. 2], «Поляки и Шевченко» [856, с. 2].

«Шевченківські дні» на київських вулицях супроводжувалися затриманнями та розгонами демонстрантів – проукраїнськи налаштованих студентів [620, с. 4]. Мобілізоване ж російськими шовіністами київське студентство з протилежними поглядами, влаштовувало показово антиукраїнські акції, в яких найпомітнішу роль відігравав один з їхніх лідерів В. Голубєв. 12 березня 1914 р. він у складі зібраної групи студентів демонстративно спалив портрет Т. Шевченка навпроти міського театру [940, с. 3].

Варто зазначити, що висвітлення в тогочасній пресі святкування ювілею Кобзаря чітко показало, наскільки далеко газетні редакції були готові зайти заради зображення перед читачем «правильної» картини світу, яка не мала суперечити імперській ідеології. Яскравим прикладом маніпуляції суспільною свідомістю можна вважати висвітлення часописом «Киев» вшанування сотої річниці Т. Шевченка в Кам'янці-Подільському. 18 березня 1914 р. у відповідній статті зазначалося: «Шевченківський ювілей пройшов тут непомітно. Не лише жодних вуличних демонстрацій не було, але й у навчальних закладах ішли звичайні заняття цілком нормально. Купка місцевих українофілів хотіла влаштувати громадську панахиду в Олександрівській церкві і навіть випустила оголошення про неї, але поліція надрукувала контр-оголошення в місцевому органі «Подольнин», і на панахиду ніхто не з'явився. Відсутність усяких ексцесів з такого зручного

приводу, як святкування пам'яті «українського батька», зайвий раз підтверджує, що в нашому місті, як і по всій губернії, прибічників мазепинського руху та навіть просто української мови дуже мало» [555, с. 5]. Насправді ж, як свідчать архівні документи, «тиша й спокій» у Кам'янці-Подільському в день святкування ювілею поета були забезпечені превентивними заходами губернської виконавчої влади та МВС, адже 23 лютого Комісія Кам'янецької міської думи постановила назвати вулицю і школу на честь Т. Шевченка, провести урочисте засідання думи, прочитати реферат, відслужити панахиду та влаштувати в Пушкінському домі вечір, присвячений поету. Проте за кілька днів голови земських управ, міські голови та міські старости Подільської губернії отримали від центральної влади наказ не допустити вшанування пам'яті Т. Шевченка. Поліція повинна була вести суворий нагляд за недопущенням публічного святкування як з боку громадських груп, так і приватних осіб [135, арк. 1, 3зв].

Усі названі нами приклади зіткнення російських шовіністів та царської влади зі «свідомим» українським населенням та євреями свідчили про загострення в імперському суспільстві національних протиріч. Перша світова війна дозволить на певний час спрямувати цю накопичену агресивну енергію проти зовнішніх ворогів, однак вже згодом – поверне проти «внутрішніх».

Таким чином, напередодні воєнної доби в містах Правобережної України відбувався перехід від традиційної форми суспільства до модерної. Попри певні позитивні наслідки (зменшення кількості дітовбивств, збільшення соціальної ролі жінки), цілком закономірно, цей процес (так було і в країнах Західної Європи) не проходив безболісно. В Російській імперії, і на Правобережжі зокрема, останнє посилювалося внутрішньою політикою царських урядів. У сукупності ці причини (об'єктивного та суб'єктивного характеру) призвели до дезінтеграційних процесів у суспільстві на кількох рівнях. Перший – на рівні «я-суспільство», коли трансформація ціннісної системи з кожним передвоєнним роком усе частіше призводила до відчуження особистості, зокрема з суїцидальними наслідками. Другий –

міжетнічний. Його причина полягала в підтримці імперським режимом російського шовінізму, наслідком чого стали єврейські погроми та антиукраїнські заходи, особливо посилені під час святкування 100-річчя від народження Т. Шевченка. Третій – ідеологічний. Він полягав у тому, що Російська православна церква, яка була важливою складовою імперського державного механізму, швидко втрачала авторитет.

2.3. Міста на порозі війни: кінець нормативної повсякденності

У попередньому розділі, аналізуючи повсякденність, ми вказали на її поділ на два рівні, залежно від особливостей того чи іншого історичного періоду. Нормативна повсякденність стосувалася мирної доби, а екстремальна – воєнної. Відповідно до цього, дата закінчення першої припадала на 31 липня 1914 р., а початок другої – на 1 серпня 1914 р. Утім, як вже було зазначено, поділ на ці два рівні значною мірою має умовний характер, оскільки будь-якій війні, тим більше, світовій, передує процес підготовки майбутніх її держав-учасниць до збройного конфлікту, що здійснюється на різних рівнях і проявляється в різних сферах, зокрема й повсякденній. Іншими словами, в кінці нормативної повсякденності спостерігаються ознаки повсякденності екстремальної. І чим ближче розташування регіону щодо кордону з імовірною ворожою державою, тим яскравіше вони простежуються.

Ще задовго до початку Першої світової війни людство усвідомлювало, що історія суспільства йде мирно-воєнними циклами, тобто шляхом чергування війни та миру. Згідно з цією концепцією, за циклом «мир-війна» йде новий цикл «війна-мир» [1095, с. 269]. Про це, зокрема, зазначалося в одній зі статей популярної в Російській імперії «Энциклопедии военных и морских наук» (Санкт-Петербург, 1883). Автори видання вважали війну перманентним явищем – наслідком одвічної боротьби між народами, а часи перемир'я – лише переходом її в приховану форму [1378, с. 269]. Цим

твердженням вони перефразовували афоризм відомого військового теоретика К. Клаузевіца: «Війна – це продовження політики іншими засобами». В ХХ ст. цю ідею озвучили такі відомі політики, як Ж. Клемансо («мир – це продовження війни іншими засобами») та У. Черчілль. Британський прем'єр-міністр стверджував: «Смішно думати, що війна закінчилася, оскільки війська припинили битися». Таким чином, з їхніх слів можна було зрозуміти, що війна починається не з часу її оголошення і закінчується не з укладенням миру, а набагато раніше та пізніше цих офіційних моментів [1099, с. 72].

У містах Правобережної України, розташованій на кордоні зі стратегічним суперником Росії – Австро-Угорщиною та неподалік від Балканського півострова, відродження впливу на якому входило в плани Туреччини, тяжкий «подих» майбутньої війни відчувався сильніше, ніж у переважній більшості регіонів імперії. Відбувалося це після закінчення чергового циклу «війна-мир», пов'язаного зі збройним протистоянням Російської імперії з Японією в 1904–1905 рр. Відтак для мешканців правобережних міст період з 1905 р. по 1914 р. деякою мірою можна назвати «міжвоєнним».

Російсько-японську війну справедливо вважають провісником Першої світової [1095, с. 81]. Попри очевидну різницю між обома воєнними конфліктами (війна на Далекому Сході була регіональною), вони за характером свого впливу на суспільно-політичну ситуацію в Російській імперії демонстрували дивовижну подібність. Оскільки обидві війни мали безпосереднє відношення до спричинення революцій, логічно припустити, що події 1904–1905 рр. виглядали своєрідною репетицією більш масштабних лихоліть 1914–1917 рр., або ж, навіть, – зменшеною копією. Тому вважаємо за доцільне з'ясувати вплив російсько-японської війни на міську повсякденність на прикладі Києва. На сторінках місцевої преси було зазначено:

1. Оголошення війни населення міста зустріло велелюдними патріотичними маніфестаціями [438, с. 2] та урочистими проходами мобілізованих військовослужбовців [807, с. 3].

2. Упродовж перших місяців війни мілітаристські настрої глибоко проникали в масову свідомість киян [1041, с. 3], про що, зокрема, свідчив чималий попит серед мешканців Києва на географічні мапи із зазначенням далекосхідного театру воєнних дій, а також прагнення дітей туди потрапити [626, с. 2].

3. Після спаду патріотичної ейфорії російсько-японська війна поступово перетворювалася на рутину [248, с. 4], що закономірно призвело до індіферентності як з боку місцевої влади, так і міського населення [1007, с. 3]. Внаслідок того восени 1905 р. мешканці Києва разом із новобранцями зустріли звістку про Портсмутський мир з не меншим ентузіазмом, ніж початок війни в лютому 1904 р. [638, с. 3].

Наскільки подібною буде модель поведінки влади та населення міста в 1914–1917 рр. – покажуть наступні розділи нашого дослідження.

Після завершення військового протистояння на Далекому Сході восени 1905 р. центр військово-політичної нестабільності перемістився до Європи, а кожна подальша криза дедалі ближче наближалася до правобережних губерній: Марокканська криза 1905 та 1911 рр., Боснійська криза 1908–1909 рр., італійсько-турецька війна 1911 р. та дві Балканські війни 1912 та 1913 рр. З огляду на те, що в 1904–1907 рр. на противагу Троїстому союзу сформувався військово-політичний блок Антанта, кожний із таких конфліктів міг перерости у повномасштабну війну [1268, с. 29].

В планах Росії та Австро-Угорщини Правобережній Україні відводилося особливе місце. Російський царизм розглядав Правобережжя як зручний плацдарм для майбутнього наступу з метою ліквідації національно-визвольного руху антиросійського спрямування. Натомість, правлячі кола Австро-Угорщини планували завоювання Поділля та Волині для усунення небезпеки для Галичини [1070, с. 134].

За таких умов правобережні губернії перетворювалися на арену протистояння царської контррозвідки з агентурною мережею держав Троїстого союзу. Відгомін тієї війни на «таємному фронті», інтенсивність якої з наближенням до серпня 1914 р. усе більше зростала, міг створити в найбільш політично свідомої частини міського населення відчуття неминучого завершення мирного періоду життя.

Робота російської та австро-угорської розвідки поживалася ще на початку XX ст., про що свідчило обопільне засилання по обидва боки кордону агентів. У Російській імперії їх почали готувати з 1902 р. у спеціальних школах [1306, с. 86]. Зважаючи на загрозу бойового зіткнення, завдання агентів насамперед полягало в збиранні інформації про дислокацію, бойову та мобілізаційну готовність, штати й озброєння військ. Такі відомості здобувалися, крім агентурного шляху, через комівояжерів, торгівців, мандрівників [1069, с. 208]. Відтак в прикордонних районах працівники органів держбезпеки та правоохоронці були зобов'язані до зазначених вище осіб ставитися з підвищеною прискіпливістю. Зазначимо, що прикордонні жандарми, попри скептичне ставлення до них самої ж царської адміністрації, виконували великий обсяг роботи, яка не була безрезультатною. Їхня найбільша цінність полягала в тому, що вони, постійно проживаючи на кордоні, були добре знайомі з місцевим населенням і мали власну негласну агентуру [1324, с. 36]. Тому в березні 1911 р. їм вдалося виявити двох агентів. Першим виявився 58-річний мешканець містечка Клевань К. Романовський, котрий під виглядом агента з продажу меблів регулярно навідувався до Рівного та сусідніх міст для збирання розвідувальних даних. Другим був підполковник генштабу австрійської служби П. Грігоріні. Вдаючи із себе комерсанта, він збирав свідчення про кількість і склад військ проскурівського гарнізону, цікавлячись, крім того, ставленням солдатів і офіцерів до можливої війни з Австро-Угорщиною, про яку тоді ходили чутки [53, арк. 53, 60–61].

Починаючи з 1911 р. до керівництва усіх трьох губернських жандармських управлінь – Волинського, Подільського та Київського – щоразу надходила інформація про відрядження австро-угорською стороною груп шпигунів. 18 січня того року начальник КВО повідомив очільнику Волинського ГЖУ, що уряд Австро-Угорщини відправив до Російської імперії 150 агентів таємної поліції з явками до різних революційних та повстанських організацій для ведення військової розвідки [53, арк. 7, 67]. Наприкінці березня 1913 р. на стіл керівника Подільського ГЖУ поклали доповідь про прибуття до Росії сімох осіб для здобуття тим чи іншим способом з Генерального штабу мобілізаційних планів та важливих секретів державної оборони [34, арк. 105]. 13 лютого 1914 р. начальник Київського ГЖУ отримав від Одеського контррозвідального відділу інформацію, згідно з якою Відень наповнював військовими розвідниками Правобережну Україну, насамперед Подільську губернію, для проведення антиросійської агітації серед польського населення [35, арк. 67].

Різке зростання розвідувальної активності припало на 1912 р., коли імперії Романових та Габсбургів упритул наблизилися до війни внаслідок ультимативної вимоги Австро-Угорщини до Сербії вивести війська з Адріатичного узбережжя. Цей ультиматум викликав хвилю невдоволень у Російській імперії. Справа дійшла до вуличних шовіністичних маніфестацій [1179, с. 17]. Одна з них відбулася в Києві 18–19 листопада, біля будівлі австро-угорського консульства. І хоча київський поліцмейстер вжив спеціальних заходів щодо недопущення агресивних акцій супроти дипломатичного представництва, виділивши додаткові наряди з поліцейських та кінну варту, уникнути розбиття вікон та обмазування чорнилами дверей не вдалося [42, арк. 117]. За збігом обставин, саме тоді в місті викрили цілу шпигунську групу з австрійських та російських підданих. Її керівник Г. Кюнцер отримував інформацію про передислокацію артилерійських частин, штати й озброєння мирного і воєнного часів дивізіонів важкої артилерії, авіаційних парків, кавалерійських частин і

«добровольчих команд» від своєї коханки, котру він напередодні познайомив з двома російськими офіцерами [1069, с. 208].

Варто вказати на те, що в регіоні ідентифікація шпигунів здійснювалася не лише за критерієм громадянської чи етнічної приналежності до держав Троїстого союзу. Згідно з У. Фуллером, досить часто їхній пошук скеровувався поширеним в тогочасному суспільстві стереотипним ставленням до єврейського населення та капіталістичних відносин [1324, с. 17]. Ось чому, наприклад, у 1913–1914 рр. у правобережних містах серед жертв «полювання на відьом» виявилось багато турок та євреїв. Помітна присутність вихідців з Османської імперії в регіоні пояснювалася їхньою жвавою торгівлею хлібобулочними виробами. Їхня регулярна комунікація з місцевим населенням, серед якого були, звісно, й військовослужбовці, слугувала підставою для підозри в збиранні важливої інформації для іноземних спецслужб. Одним із них був турецький пекар А. Зігаль-Оглу, якого 19 червня 1913 р. обшукали й арештували у Могилеві-Подільському. У жандармському рапорті зазначалося, що його затримали після спілкування з відпущеним у запас місцевим солдатом, під час якого він нібито розпитував про кількість та розташування російських військ [41, арк. 62]. У першій половині 1914 р. арешти підданих Туреччини продовжувалися, в процесі яких жандарми перевіряли також місцевих євреїв, вважаючи їх співниками турецьких шпигунів, передусім, через тісне бізнес-партнерство. Наприклад, згідно з одним доносом, туркам активно допомагав єврейський утримувач Кам'янець-Подільської земської поштової станції, яка нібито слугувала важливим пунктом для розвідників із Османської імперії [54, арк. 111, 494].

Ще один приклад – підвищена увага російської контррозвідки до діяльності компанії «Зінгер» – всесвітньо відомого виробника швейних машинок. Завдяки великій кількості представників-комівояжерів, продавців та рекламних агентів, серед яких було багато євреїв, торговельна мережа фірми повністю покривала територію Російської імперії, зокрема – регіону

[1123, с. 40]. Вона мала магазини в Києві, Вінниці, Житомирі, Бердичеві, Рівному [1088, с. 53]. Оскільки дохід рекламних агентів залежав від широти знайомств серед містян, вони зазвичай володіли неабиякими комунікативними здібностями. Лише в Києві на початку 1913 р. працювали 115 агентів, середній місячний заробіток яких тоді становив 40–60 руб. [576, с. 3]. Їхня надзвичайна активність і розгалуженість торговельної мережі створювали в середовищі царських силовиків переконання про шпигунський характер діяльності компанії «Зінгер». Воно підсилювалося тим фактом, що, попри її американське походження, пост директора-розпорядника в Російській імперії займав офіцер німецької армії А. Флор, а представництво компанії в Москві було філіалом офісу фірми, розташованому в Гамбурзі [1123, с. 40].

Поступове проникнення передвоєнної шпигуноманії в масову свідомість міського населення Правобережжя відбувалося завдяки місцевій пресі. Так, улітку 1912 р. в одному з номерів житомирської газети «Жизнь Волини» з'явилася публікація з обвинуваченням у шпигунстві на користь Німеччини працівників вінницького насінневого заводу «Раббетке і Гізеке» [97, арк. 70]. Підставою для написання статті стала перевірка царськими спецслужбами контролера підприємства К. Гаде, котрий виїхав з Вінниці для огляду бурякових плантацій у Волинській губернії, відвідавши низку населених пунктів, зокрема Рівне та Володимир-Волинський [41, арк. 113]. Після того між адміністрацією заводу та газетою розпочалася «сутичка». Проти автора викривальної публікації порушили справу заклеп, хоча до війни її в суді так і не розглянули [1130, с. 202]. Факт неабиякої цікавості газетного видання до цієї події та сам характер підозри К. Гаде у шпигунстві дає нам підстави зробити наступні висновки:

- процес «полювання на відьом» охопив не лише органи безпеки, а й, принаймні, частину громадськості, адже преса була її рупором;
- очевидна абсурдність звинувачення зазначеного німецького підданого в шпигунській діяльності на підставі його службової поїздки до місць

виращування цукрового буряка була, як ми вважаємо, конкретним проявом процесу формування в масовій свідомості уявлень про «чужого» як потенційного ворога в разі початку війни.

Інформація про перипетії на «таємному фронті» публікувалася і в інших правобережних губерніях. Наприклад, у лютому 1913 р. газета «Подолія» повідомила читачам про прибуття до міста звільненого з австрійської в'язниці гусятинського лісопромисловця А. Фрідмана, арештованого раніше на кордоні за підозру в шпигунстві [487, с. 4]. Наприкінці того ж року зі шпальт київської «Южной копейки» кияни дізналися про ув'язнення на 4 роки за шпигунську діяльність працівника одного з міських товариств споживачів Офмана [451, с. 3]. Через два місяці героями хроніки кам'янецького часопису стали арештовані за тією ж причиною австрійські піддані Клінгер та Шехтер [308, с. 4].

За день до вбивства у Сараєво ерцгерцога Франца Фердинанда очільник Подільського ГЖУ отримав з Варшави від начальника відділу з охорони порядку та громадської безпеки інформацію про створення в правобережних губерніях українських мілітарних організацій-січей. Зазначалося, що в деяких містах, зокрема в Києві, організовані таємні військові відділи. Зброю вони начебто отримували контрабандою з Австро-Угорщини [32, арк. 85]. І хоча інформацію не було підтверджено, напруга на кордоні двох імперій з кожним днем зростала. Наприкінці липня у зв'язку з високою ймовірністю початку війни правоохоронці отримали наказ посилити стеження на прикордонній смузі для недопущення проникнення на територію Росії австро-угорських розвідників [59, арк. 257]. Уже 29 липня в кам'янецькому «Гранд-Готелі» за ордером місцевого ГЖУ поліція арештувала прибулих з-за кордону австрійських підданих Я. Заводного, К. Прохощу та К. Гушера [216, с. 4].

Напередодні війни правобережна преса неодноразово повідомляла про діяльність в регіоні різноманітних «спеціалізованих» організацій, які займалися звільненням чоловіків призовного віку від військової служби за

певну грошову винагороду. Одна з таких, наприклад, діяла в Києві. Спосіб звільнення від призову був досить простим та ефективним. Під час проходження медичної комісії призовників замінювали каліками з їхніми документами. Крім того, організація займалася заміною оригінальних документів підробленими, підробляла штемпелі, підмінювала фотокартки тощо. Географія клієнтури аферистів покривала весь правобережний регіон. Вартість однієї послуги варіювалася від 5 до 25 тис. руб. Поліція викрила організацію на початку 1913 р. [206, с. 3]. Того ж року в Кам'янці-Подільському розпочався судовий розгляд так званої «Справи Ладінзона», названої на честь відомого тоді рабина – одного з організаторів групи, що спеціалізувалася на сприянні в ухилянні від служби в армії шляхом підкупу представників влади [557, с. 4].

Присутність серед фігурантів зазначених порушених кримінальних справ значної кількості єврейських прізвищ, які публікувала преса, посилювала антисемітські настрої в суспільстві. Правоохоронці, «забувши» про хвилю погромів, пов'язували зростаючу напередодні війни єврейську еміграцію з «бажанням ухилитися від відбуття військової повинності».

Балканська криза кінця 1912 р., що поставила на межу війни Росію та Австро-Угорщину, спричинила в містах Правобережної України низку тривожних чуток. Узимку 1912/1913 рр. на заході Волинської губернії внаслідок поголосів про можливу війну відбувся застій у торговельній сфері. В Рівному, наприклад, банкрутами стали 50 торгівців, у Дубно – 10, в Кременці – 4 [41, арк. 1, 33–35]. На початку 1913 р. у Сальниці чулки про війну поширював місцевий приватний учитель Г. Арбісман після повернення з навчання в зуболікарській школі у Варшаві [97, арк. 74зв]. Оскільки ведення подібних розмов негативно позначалося на суспільних настроях, а отже підривало державну безпеку, влада встановлювала спеціальний нагляд за найбільш «балакучими» особами. Вбачання в їхніх діях злого умислу формувалося завдяки надходженню від російської агентурної мережі інформації, згідно з якою правобережні губернії поповнювалися агентами,

котрі начебто навмисно поширювали в містах чутки про високу ймовірність майбутньої війни. Крім того, зазначалося, що вони насамперед контактували з незаможними верствами для підбурення їх до вчинення розправи над багатими містянами в разі виникнення військового конфлікту [19, арк. 4].

На початку 1914 р. розмови та чутки про ймовірність війни між імперіями Романових і Габсбургів набули ще інтенсивнішого та відвертішого характеру. Активні поголоси серед населення прикордонної смуги змусили працювати царські спецслужби в посиленому режимі. Силовики отримали наказ з особливою прискіпливістю стежити за контрабандистами та – на рівні з ними – за місцевими євреями та поляками [59, арк. 45]. Формулювання останнього завдання не було випадковим. Воно зумовлювалося сформованим у царському бюрократичному апараті уявленням про соціальну тотожність польського і єврейського населення на підставі їхніх тісних контактів у торговельній сфері, і, заразом, однакову політичну неблагонадійність [1195, с. 552, 557].

Передвоєнна атмосфера відчувалася під час проведення «шевченківських днів» у Києві, коли, згідно із жандармським зведенням, десятки демонстрантів разом із антимонархічними гаслами вигукували: «Геть Росію! Нехай живе Австрія та вільна Україна!» [37, арк. 3–5].

Знаково, що саме тоді в місті відбулося засідання «Клубу російських націоналістів», в порядку денному якого було питання релігійного пригноблення режимом Габсбургів «угро-русів» (тобто, українців). Приводом до того стало закінчення Мармарош-Сіготського процесу – кримінальної справи, порушеної проти православних русинів із с. Іза через їхній вихід з Берестейської унії. На засіданні наголошувалося, що австро-угорська влада добувала покази свідків методом застосування тортур. Зокрема, повідомлялося, що тамтешні «інквізитори» заганяли православних дівчат у крижану воду, здійснюючи цим самим обряд «Хрещення», а також підвішували селян на деревах, від чого одна жінка померла. Доповідь завершувалася такими словами: «Російське суспільство має негайно

реагувати на наругу над кращими основами народного духу, що дорогі не лише зарубіжним нашим братам, але й державній Росії, основ, що становлять найбільше національне багатство нашого народу – православної віри та російської мови». Цей недвозначний натяк на необхідність радикальних дій в ім'я захисту інтересів «кривних побратимів», що проживали в імперії Габсбургів, відповідав передвоєнній риториці правлячих кіл держави Романових, котрі розробляли загарбницькі плани щодо Галичини. Перебіг засідання Клубу висвітлювала київська преса, пропагуючи цим самим антиавстрійські та мілітаристські настрої в суспільстві [310, с. 5]. Останні ж чітко спостерігалися в новорічному віршованому привітанні, надрукованому в газеті «Подолія»:

«Кровавых распрей времена
 Пережила ты, Русь святая:
 То смуты, иго, то война, –
 И всё ты вынесла, родная!(...)
 Ты в православии своём
 Была века не колебима,
 А с верой в Бога и с Царём
 Русь никогда непобедима» [725, с. 2].

Улітку 1914 р. засоби масової інформації Антанти і Троїстого союзу поступово формували громадську думку щодо неминучості війни [1407]. Так, у першій половині червня правобережна преса повідомляла про перебування в Санкт-Петербурзі британської військово-морської ескадри, кораблі якої оглянув Микола II. На борту корабля командувача ескадри цар влаштував сніданок. Доволі докладно газети розповідали читачам про прибуття до столиці Російської імперії «апостола реваншу» французького президента Р. Пуанкаре [1287, с. 4–5]. Після вбивства Франца Фердинанда газетярі регулярно інформували містян про загострення відносин між Австро-Угорщиною та Сербією. Через неприховані симпатії до слов'янської країни дії Відня висвітлювалися з позиції ворожості. 17 липня один із подільських

часописів, розповідаючи про погроми сербських закладів, магазинів, будинків та квартир, зазначав: «Особливо старається мусульманська наволоч, охоча до легкої наживи. (...) Австрійський світик починає розпадатися» [513, с. 2]*.

Символами наближення Першої Світової війни можна справедливо вважати австро-угорські аероплани, що здійснювали польоти над правобережними містами для ведення аерофоторозвідки. Аналіз архівних документів та газет дозволяє говорити про їхню активізацію з лютого 1913 р. В одному з газетних номерів повідомлялося, що в ніч на 27 лютого над Гайсином чергово кружляли два аероплани. Оскільки вони летіли з увімкнутими яскравими прожекторами, освітлюючи потрібні їм об'єкти, помітити їхню присутність могли багато жителів міста. Відсутність у російських військових протиповітряних засобів дозволило пілотам виконати своє завдання і повернутися на місце постійної дислокації [961, с. 3]. Нами з'ясовано, що навесні того року австро-угорські аероплани з'являлися над такими подільськими містами, як Літин, Вінниця, Жмеринка, Нова Ушиця, Проскурів, а 27 червня один з них бачили жителі Володимира-Волинського [41, арк. 25, 38, 41–42].

Після широко висвітленого пресою вбивства наступника австрійського престолу в Сараєво поява над містами Правобережної України розвідувальних австро-угорських літальних апаратів слугувала вагомим додатковим чинником у формуванні громадської думки про ймовірність майбутньої війни. В липні 1914 р., напередодні оголошення мобілізації, з різницею в кілька днів жителі Житомира [260, с. 3] та Кам'янця-Подільського

* У реакції австро-угорської преси на сараєвське вбивство чітко простежувалися антиросійські мотиви. Так, у номері «Зальцбурзької хроніки» від 1 липня 1914 р. загибель ерцгерцога Франца Фердинанда вважали наслідком сплеску слов'янського націоналізму, який протягом багатьох років управлявся «недобросовісними слов'янськими расистами по обидва боки австро-угорського кордону», насамперед – з Росії, де проводилася ««пан-російська і православна» політика» [1346, с. 14].

спостерігали за польотами іноземних аеропланів, які вивчали розташування російських військових частин [316, с. 4].

Оголошення Австро-Угорщиною війни Сербії 28 липня 1914 р. запустило незворотній процес. Наступного дня Микола II підписав указ про оголошення воєнного стану в низці губерній. У Правобережній Україні його оголосили в усіх повітах Київської та Подільської губерній, а у Волинській – у 10 з 12 (окрім Ковельського та Володимир-Волинського) [154, с. 1–2]. 30 липня, вслід за частковою, оголосили загальну мобілізацію [1081, с. 441]. Після того в містах з ініціативи влади та проросійських організацій відбулися масові проурядові акції. У Києві телеграфне розпорядження про оголошення мобілізації було отримано 29 липня приблизно о 21.00. Через 30–40 хв. на вулицях поліцейські розклеїли перші офіційні оголошення на червоному папері. Дільничні наглядачі отримали наказ негайно сповістити всіх рестораторів та власників пивних про закриття їхніх закладів на весь період мобілізації у Києві. Оголошення вручали також двірникам деяких житлових будинків для інформування мешканців. Збірним пунктом для явки запасних* призначили місце поблизу Політехнічного інституту [741, с. 3]. Одне з перших оголошень, що з'явилося біля входу до будівлі міської думи, швидко привернуло увагу киян. Пролунали вигуки «ура!», «геть Австрію!» та співання «Боже, царя храни». Звідти маніфестація, кількісний склад якої стрімко збільшувався, рушила вул. Хрещатик. Найбільш радикально налаштована частина її учасників з антиавстрійськими лозунгами вирішила підійти до консульства Австро-Угорщини з боку вул. Пушкінської, однак цьому їм завадила поліція. Обхідний маневр натовпу для наближення до дипломатичного представництва з Бібіківського бульвару також зазнав невдачі – його розсіяли кінні городові. Київські правоохоронці, крім того, посилили охорону будівлі німецького консульства, розташованого на вул. Інститутській. Маніфестації тривали в місті до глибокої ночі [629, с. 3].

* У збройних силах Російської імперії існували запасні частини і з'єднання, для підготовки, сформування та відправки у воєнний час на театр війни.

Населення Кам'янця-Подільського подібним чином відреагувало на оголошення мобілізації 30 липня. Того дня на Новому бульварі зібралася група монархічно налаштованої інтелігенції з російською державною символікою й почала співати «Боже, царя храни». Далі маніфестанти вирушили до будинку подільського губернатора та редакції газети «Подільський». Під час ходи оснащена національними прапорами маніфестація співала патріотичні російські пісні та вигукувала «ура!» [630, с. 3]. За два дні Німеччина оголосила Росії війну.

Таким чином, можна зробити висновок, що початок Першої світової війни для певної частини міського населення Правобережної України, якщо й не виглядав незворотнім логічним наслідком переходу мирної фази у воєнну, то, принаймні, не був великою несподіванкою. З огляду на відсутність навіть приблизних даних щодо чисельності представників зазначеної категорії містян, ми лише вкажемо, що вона формувалася під дією таких чинників, як: а) наближеність до кордону Російської імперії з Австро-Угорщиною, де процес підготовки обома противниками сторонами до війни було видно, так би мовити, неозброєним оком (встановлення особливого прикордонного режиму, аеророзвідка); б) інтерес до суспільно-політичного та зовнішньополітичного життя, зумовлений сподіваннями, народженими модерністським сприйняттям дійсності.

Висновки до розділу

Напередодні Першої світової війни в матеріальному та духовному вимірах міської повсякденності Правобережної України відбулися помітні зміни. Вони були зумовлені значними зрушеннями в економіці, кризою православної церкви та проникненням у свідомість містян західних цінностей доби модернізму.

Темпи розбудови міської інфраструктури регіону були хоча й швидкими, проте не скрізь однаковими. Все залежало як від фінансових можливостей самих міст, енергійності їхніх керівників, так і від військово-

стратегічного планування з огляду на сусідство з Австро-Угорщиною. В низці правобережних міст розроблені місцевою владою плани щодо поліпшення міської інфраструктури мали бути реалізовані вже після 1 серпня 1914 р. На тлі одноманітного міського соціально-культурного простору Правобережної України виділявся Київ. У переддень війни місто перетворилося на один з провідних соціально-економічних та культурно-освітніх центрів у Російській імперії. Його бурхливий розвиток різко загострив «житлове питання».

Зростання міст супроводжувалося формуванням суспільства модерного типу. Традиційні цінності відходили у минуле, на їхнє місце приходили нові – «буржуазні». В новоствореній системі ціннісних орієнтирів у міському соціумі змінювалися погляди на сутність людського життя, роль жінки в суспільстві, інститут сім'ї. Цілком закономірно, ця світоглядна переорієнтація не завжди позитивно впливала на морально-психологічний стан населення. Свідченням того, наприклад, стало масове поширення в містах Правобережної України самогубств.

Трансформація світоглядних орієнтацій призвела до зниження ролі Російської православної церкви в житті соціуму. Це автоматично підривало ідеологічні підвалини держави Романових, яка тоді вела підготовку до Першої світової війни. Послабленню позицій царської влади в регіоні зумовлювало загострення міжетнічних стосунків. Наслідком зростання підтримуваного правлячим режимом російського шовінізму стали масові єврейські погроми та утиски так званого «мазепинського руху».

Сусідство правобережного регіону з потенційно ворожою для держави Романових імперією Габсбургів визначило в ньому особливу передвоєнну атмосферу. Можна говорити, що дух майбутньої війни постійно ширився у повітрі з кінця 1912 р. Через надзвичайну важливість регіону для потенційно протиборчих сторін у містах розгорнулася жвава боротьба між спецслужбами. Інтенсивність війни на «таємному фронті» та діяльність засобів масової інформації в окремих випадках цю таємничість нівелювала, що ставало предметом суспільного розголосу і, отже, тією чи іншою мірою

проймало масову свідомість. Криза міжнародних відносин після Сараєвського вбивства, розвідувальні польоти австро-угорських аеропланів над правобережними містами та оголошена імператором Миколою II мобілізація були останніми акордами мирної доби, які передували добі воєнній.

РОЗДІЛ III

ВПЛИВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА СВІДОМІСТЬ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

3.1. Відображення в масовій свідомості жителів міст регіону періоду 1914–1917 рр.

У день оголошення Німеччиною війни Росії в містах Правобережної України панували настрої, притаманні усім тогочасним країнам-учасникам світового військового конфлікту. Про це свідчать проведений нами історіографічний огляд подій серпня 1914 р. у європейських державах [1341; 1348; 1352; 1372] та закономірності моделі колективної соціальної поведінки в екстремальних умовах. Насамперед ці настрої характеризувалися двоякістю: з одного боку, в масовій свідомості містян була відчутна патріотична ейфорія, де колективне несвідоме брало гору над індивідуальним світосприйняттям, а з іншого боку – егоїстичні почуття з тривогою за власне життя та життя близьких і рідних. Недаремно С. Цвейг, котрий у ті буремні дні був свідком масових акцій у Відні, зазначив, що гуртування їхніх учасників зумовлювалося масовим переляком [191, с. 211].

У репортажах правобережної преси реакція міського населення на початок війни стала провідною темою для висвітлення. Так, наприклад, в одному з житомирських часописів розповідалося про різке прискорення життя в місті, що уподібнилося до розворушеного мурашника. У широкій палітрі настроїв домінували паніка та невизначеність [485, с. 3].

Сильне почуття спільності, яке на початку Першої світової війни виникло в містах Правобережжя, проявлялося в чисельних проурядових акціях за участі представників усіх соціальних верств [1081, с. 441]. Щоправда, ця масовість у киянина В. Шульгіна викликала скепсис: «Це було диво. Неповторне. Я спостерігав це все, але пояснити собі не міг. Я був

холодний, як крига, не вірячи своїм очам, і в глибині душі відчував, що це натхнення всіх та всього – марево» [193, с. 238].

Як ми вже зазначали, попри всю урочистість, масштабність та ейфорію в містах, про які правобережні газети писали в притаманній їй манері (вдавання до перебільшення), на її шпальтах неважко було помітити природний страх населення перед війною. Перебування в натовпі ці обидва почуття загострювало. Масовий войовничий ентузіазм і паніка часто були однотипними явищами, що відображали психологію натовпу [1299, с. 56]. І якщо у Житомирі місцевій владі вдалося заспокоїти населення, серед якого ходили розмови про ймовірну окупацію [815, с. 3], то колективний молебень в Кам'янці-Подільському закінчився «ввічливим від'їздом» його очільника внаслідок підходу до міста армійських підрозділів з Австро-Угорщини [368, с. 3].

Емоційно-патріотичне піднесення та, не останньою чергою, колективний інстинкт самозбереження, стали запорукою успішно проведеної мобілізації в Правобережній Україні. На початку війни записатися до армії добровільно у суспільстві вважалося справою честі [1081, с. 441]. Протилежну думку мали лише переконані пацифісти, кількість яких була дуже незначною. Серед них, наприклад, був 28-річний житель Кам'янця-Подільського В. Приходько. У спогадах він відверто зазначав, що не бачив у війні жодного сенсу, підтверджуючи свій пацифістський світогляд словами про те, що йому «всяке вбивство, насильство глибоко чужі й противні». Від мобілізації на фронт В. Приходька врятував поставлений напередодні війни діагноз міокардиту, про який йому під час проходження медичної комісії нагадала дружина, та знайомство з лікарем К. Солухою, котрий саме тоді перебував на призовному пункті [186, с. 146]. Успіхи призовної кампанії хіба що деякою мірою затьмарили безлади в Радомишлі 3 серпня 1914 р. Їх можна розглянути з різних ракурсів, а відтак ми ще не раз про них згадаємо в нашому дослідженні. Тут ми лише зазначимо, що того дня понад тисячу щойно призваних запасних здійснили напад на місцевий казенний винний

склад. Звідти вони вирушили на Базарну площу й під антисемітськими вигуками розгромили кілька єврейських лавок і будинок радомишльського багатія Авербуха [276, с. 3].

Перша світова війна глибоко проникла в дитячу психіку. Діти, як і дорослі, були втягнуті в новий світ воєнної доби, який трансформувався перед їхніми очима, змушуючи їх знайти місце в ньому [1365, с. 1]. Сучасники зазначали, що масові патріотичні маніфестації, які супроводжувалися проходами на війну запасних солдатів, заряджали дітей моральним піднесенням, моторошним захватом від того незвичайного, важливого і страшного, свідками і учасниками чого вони були. На дитячу свідомість активно впливали глузування над противником, які виражалися в карикатурах, лубочних картинках, у театральних виставах, кінематографі, газетній і брошурній літературі [1334, с. 163–164]. Вони поширювали серед дітей викривлені погляди на війну [1343, с. 42], призводячи, зокрема, до чисельних випадків їхньої втечі на фронт. За свідченням київського мирового судді в справах малолітніх В. Левитського, в окремі дні до Києва повертали назад по 30–40 дітей-утікачів [1220, с. 14]. Це явище не останньою чергою спричинювалося тим, що тогочасна преса, окрім регулярного висвітлення подвигів російських солдатів, час від часу повідомляла про героїчні вчинки на театрі воєнних дій «юних добровольців». Так, наприклад, 17 вересня 1914 р. популярна житомирська «Жизнь Волини» надрукувала статтю під назвою «Дети-герои» із розповіддю про пригоди кількох хлопчаків, які в складі московських полків взяли участь у шести боях і повернулися неушкодженими [456, с. 3]. 25 листопада той же часопис ознайомив читачів із двома малолітніми героями віком 13 і 15 років. У першого був Георгіївський хрест 4-го ступеня, в другого – хрести 3-го та 4-го ступеня [628, с. 3]. 22 грудня «Южная копейка» написала про 8-річного хлопчика А. Сердюкова, котрий пробув на фронті майже 3 місяці. Солдати вирішили відпустити його додому через настання холодів. Він приїхав до Києва в

солдатській шинелі та кашкеті, привізши трофейні каску та штик й маючи тверді наміри повернутися до окопів після свят [596, с. 3].

Оскільки втеча дітей на війну була притаманна й протиборчій стороні, їх можна було зустріти в прифронтових і тиллових містах регіону. Серед них, наприклад, був 13-річний хлопець, котрого восени 1914 р. доправили до Рівного разом із австро-угорськими військовополоненими. Російські військовослужбовці передали затриманого рівненським правоохоронцям в статусі малолітнього бродяги, а ті його відправили своїм київським колегам [627, с. 2].

Романтика втечі на фронт не обійшла й дівчат. У пресі досить часто з'являлися повідомлення про їхнє зникнення з дому після відповідних розмов. Так, скажімо, сталося в січні 1915 р. із 12-річною вінничанкою І. Пеленгер та її двома однолітками [639, с. 3]. У вересні 1916 р. вирішила відправитися на бойові позиції й племінниця депутата Державної думи К. Григорович-Барського. Дядько дізнався про її витівку, коли вона рухалася Києво-Ковельською залізницею, будучи вдягненою в шинель [22, арк. 460].

Тогочасні події відбивалися в дитячих воєнних іграх, хоча, за спостереженням Т. Лубенця, на самому початку війни дитячі майданчики в Києві спорожніли. Проте невдовзі вони були переповненими. Щоправда, на зміну традиційним дитячим забавам прийшли ігри «у війну», які набули форми одержимості. Вони настільки захоплювали дітей, що ті після закриття майданчиків не розходилися по домівках, як раніше, а продовжували їх скрізь, де це було можливо [454, с. 2]. Діти ділилися на «росіян» і «ворогів». Чисельна перевага завжди була на боці перших, а в полон здебільшого потрапляли «німці», «австрійці» й «турки» [1334, с. 178]. Приват-доцент Київського жіночого комерційного училища В. Зеньківський, підбиваючи підсумки проведеного анкетування серед дітей, зазначив, що тоді «у війну» грали 79 % хлопчиків і 52 % дівчат [1172, с. 51].

Іноді ігри «у війну» були настільки запеклими, що діти залишали «поле бою» з синцями й подряпинами. На околицях Житомира, приміром, їх почали

влаштовувати вже в серпні 1914 р. у вигляді «стінки на стінку» [509, с. 3]. У вінницьких навчальних закладах за «ворогів» змушували грати тих, хто отримував погані оцінки [354, с. 2]. Тонка лінія між воєнними іграми й звичайними бійками викликала занепокоєння в батьків і в дитячих психологів. На думку Т. Лубенця, подібного роду забави давали подвійний ефект: з одного боку, вони викликали в дитини жорстокість, ворожість і нещадність до «ворога», а з іншого – «безмежне співчуття до побаченого пораненого» [454, с. 2].

Мілітаризація суспільної свідомості створила колосальний попит на інформацію. Насамперед населення цікавили новини з передової та міжнародні події, які, на відміну від довоєнного періоду, відбувалися вже не лише у газетах, а, за образним висловленням С. Цвейга, «стукали в двері» [191, с. 39]. Очевидна необхідність контролю за військовими й політичними новинами спонукала Миколу II вже на другий день після оголошення війни підписати указ про затвердження Тимчасового положення про військову цензуру [154, с. 17]. Відповідно до нього, редакторів періодичних видань зобов'язували надавати місцевому військовому цензору набрані номери видань за кілька годин до виходу в світ [373, с. 4]. Окрім газет, основним джерелом інформації про перебіг війни були спеціальні телеграми з Російського телеграфного агентства [770, с. 2]. І перші, і другі розбирали вмить. Із Кам'янця-Подільського, наприклад, повідомляли, що їх містянам доводилося брати «з боєм». Новинний ажіотаж був настільки значним, що восени 1914 р. доступ до офіційних телеграм відкрили ув'язненим [379, с. 2].

Преса, орієнтуючись на панівні в суспільстві настрої, намагалася надати цікаву для населення інформацію з максимальною оперативністю [1068, с. 167]. Тому протягом усього досліджуваного періоду лівова частка газетних шпальт присвячувалася війні. З іншого боку, газетам, що традиційно формували громадську думку, відводилося одне з чільних місць у системі військової пропаганди, яка в роки Великої війни здійснювала свої перші кроки [1369, с. 6]. Ішлося не лише про інформування щодо воєнних

успіхів Російської імперії та її союзників для створення в читачів впевненості про невідворотність майбутньої перемоги. В перші воєнні місяці чи не в кожному газетному номері друкувалися статті, що з історико-філософського погляду роз'яснювали сутність війни, формуючи її позитивний образ. Вони повинні були заохотити цивільних осіб забути про свої поневіряння і уявити себе учасниками трансцендентної, всесвітньо-історичної події.

До тієї справи було активно залучено православну церкву, яка вважала війну можливістю відновити свій колишній вплив на суспільство. Ми проаналізували відповідні публікації одного з її друкованих органів «Подолія». Наприклад, в одному з вересневих випусків (1914 р.) було зазначено: «Всі ми повинні знати та вірити, що священна війна, яка для нас розпочалася, потребує найвеличніших зусиль і, може бути, небувалого самопожертвування» [382, с. 1]. В іншій статті збройний конфлікт між Росією – з одного боку та Німеччиною й Австро-Угорщиною – з іншого боку, розглядався крізь призму історичного протистояння між слов'янською та германською цивілізаціями [722, с. 1]. Зокрема, пропагувалася ідея месіанства: «Очікується прихід слов'янства, щоб відродити Європу, запровадити принцип всесвітнього братерства й царства Христового на землі» [285, с. 1]. Нарешті, наголошувалося на тому, що в тій війні Росія боролася за «збереження спадку своїх пращурів і Святої православної віри» від зазіхань ворожого матеріалістичного світу [511, с. 1]. Зауважимо, що релігійні діячі брали активну участь у поширенні воєнної пропаганди в усіх державах-учасниках Першої світової війни, з використанням подібної риторики. Так, у серпні 1914 р. в розташованому на південному заході Німеччині Фрайбурзі у місцевому соборі священник у своїй проповіді говорив про «Священну війну за свободу Німеччини, яка дозволить зцілити рани на тілі німецького народу» [1341, с. 75].

Однак у кінцевому результаті в Російській імперії не відділена від держави православна церква своєю активністю лише поширила антирелігійні настрої у суспільстві, автоматично знижуючи цим авторитет влади

[1371, с. 304]. Згідно з дослідженням професора Оксфордського університету П. Гоулігена, Велика війна посилила атеїзм і змусила деяких релігійних людей повністю втратити віру, оскільки через тривалість соціальних страждань і невтручання «вищої сили» для їх зупинення, населення стало сумніватися в існуванні метафізичної реальності [1398]. Висновки цього західного вченого є актуальними і для досліджуваного нами регіону, оскільки в Європі вплив війни на релігію був однаковим, і, зрозуміло, ситуація на Правобережжі не була в цьому сенсі винятковою.

Ще одним важливим засобом воєнної пропаганди були спеціально видані брошури. На відміну від преси, вони мали неперіодичний характер, вузьке тематичне спрямування і зазвичай присвячувалися конкретно-визначеній тематиці. Їхні накладі, як правило, не перевищували кількох тисяч примірників. Брошури виходили друком з ініціативи органів влади, військових структур, організацій і товариств, що мали проурядову орієнтацію. Серед них виокремимо брошури «Победа или рабство: По поводу происходящей вооружённой борьбы между Россией и Германией» (Київ, 1915), «Причины теперешней войны» (Петроград, Київ, 1916), «Описание жизни и подвига героя-мученика крестьянина Стефана Веремчука» (Петроград, 1916) [1211, с. 366–370].

У Російській імперії, як і майже в кожній тогочасній воюючій державі, письменники, журналісти та представники науково-освітніх кіл сприяли формуванню громадської думки воєнної доби [1397]. Так, наприклад, 14 березня 1915 р. в приміщенні Педагогічного музею в Києві відбулася лекція професора-філолога університету Св. Володимира А. Лук'яненка на тему: «Слов'янство в його історичній боротьбі зі східним світом, турецьким та західним, германським» [44, арк. 118]. Професор права з того ж університету В. Синайський переконував студентів у такому: «Сучасна війна з її кривавими зірницями прийшла в світ для того, щоб ви, люди, щиро відмовилися від егоїзму, бо той егоїзм губить усе прекрасне, всю культуру, усі сподівання кращої душі людини. Людство, як і його цивільно-правовий

порядок, повинно вийти з цієї війни оновленими, і в цьому – велике значення нинішньої війни, якою б вона жахливою не була...» [151, арк. 28]. «Виховний бік» Першої світової війни побачив також тогочасний письменник В. Розанов у своїй широко відомій серед читачів книзі «Война 1914 года и русское возрождение». Він, зокрема, писав, що саме за воєнної доби відбулося перевтілення обивателя в громадянина. Подібно до Синайського, Розанов резюмував: «Щоб там не було, яким би не був хід війни, які б випробування не чекали на нас, – ми будемо пам'ятати й будемо втішені тим, що ми в них – одужуємо» [1288, с. 35, 39].

Проте, якою б потужною тоді не виглядала військова пропаганда, і як би активно не толерувалася в суспільстві ідея про необхідність виконання боргу перед Вітчизною, кількість людей з нонконформістськими поглядами на війну не лише не зменшилася, а й, по мірі набуття військового конфлікту затяжного характеру, навпаки – зростала. Зазвичай, пацифісти (з релігійних, гуманістичних і політичних переконань) і, вочевидь, «мирні люди Сідела»^{*} висловлювали свої позиції в приватних розмовах, оскільки проводити антивоєнну агітацію в публічних місцях було надто небезпечно: за воєнної доби пацифізм ототожнювався зі зрадництвом [1308, с. 263]. Остерігатися потрібно було як поліції, так і самих слухачів. Підтвердженням цього слугувала безрезультатна діяльність більшовиків, які на самому початку війни намагалися поширювати антимілітаристські настрої в робітничому середовищі. В ніч на 7 серпня 1914 р. у Києві було викрито підпільну друкарню місцевого комітету РСДРП. Під час обшуку правоохоронці виявили прокламації антивоєнного та революційного змісту [158, с. 5]. Однак і без того вести агітацію серед робітників стало неможливим через побоювання бути побитим ними ж самими [1203, с. 68], хоча й вони далеко не завжди могли зрозуміти сенс військового протистояння Російської імперії з державами Троїстою союзу [175, с. 268].

^{*} Британський учений М. Сідел сформував п'ять типів ставлення до війни: «мілітаризм», «пацифізм», «мирність», «дефенсизм» і «хрестовий похід» [1352].

Тоді ж активізувалася антивоєнна діяльність студентів Київського комерційного інституту, які з початку жовтня 1914 р. поширювали антиурядові заклики та прокламації. 16 листопада вони закликали бойкотувати збір «Київ – Польщі», а 20 листопада, в день роковин смерті Л. Толстого, влаштували одноденний страйк з роздаванням у своєму навчальному закладі листівок товариства «Червоний Хрест» [11, арк. 6] й інших організацій із закликом проти війни та смертної кари. Наголошувалося на жахливому поводженні з євреями-солдатами в деяких підрозділах царської армії. Зокрема, ішлося про один з полків, що проходив через містечка в Подільській губернії, грабуючи єврейські будинки та магазини й гвалтуючи єврейських жінок. Організатором антивоєнних акцій була «Економічна комісія». В ніч на 18 грудня обшукали та арештували членів її президії: С. Мікадзе, М. Меркель, В. Дьяконов та Н. Рензін [9, арк. 179].

Абсолютно не розділяв пропаговану державою концепцію позитивного впливу війни на суспільний розвиток український історик літератури та поет В. Отроковський, котрий тоді проживав у Києві. В грудні 1914 р. 22-річний молодий чоловік висловив свої внутрішні переживання у таких віршованих рядках:

«Из георгин под частоколом дня
Зрачки впивают пышный бархат крови,
Прозрачен пальцев судорожных воск.
Но мертвизна ненужных паутин
Предчувствием отчизны одичалой
Резнит венцы политых медью копи» [148, арк. 24].

Аналіз архівних документів засвідчив, що царські спецслужби фіксували випадки антивоєнної агітації серед новобранців та поранених солдатів у містах Правобережної України ще в перший військовий рік. Так, на початку 1915 р. власник готелю в Житомирі Н. Шейгец відмовляв новобранців від відправлення на фронт, аргументуючи це такими словами: «Куди ви йдете, що ви знаєте? Ви ж не навчені, не вмієте стріляти і що ви там

будете робити? Однаково Львів не сьогодні – завтра австрійці візьмуть назад» [38, арк. 53зв]. Навесні того ж року жандармам донесли на ковельського фельдшера, що вів підбурюючі розмови з військовослужбовцями, котрі після одужання мали повертатися на фронт. Згідно із заявою інформатора, той начебто казав, що «не варто вбивати, а краще здаватися в полон» [50, арк. 24]. Улітку 1915 р. було арештовано жителя Умані Л. Моргуліса, котрий проводив у місті сеанси з хіромантії, під час яких закликав російських військових здаватися в полон для прискорення закінчення війни [7, арк. 4].

Упродовж воєнної доби як індикатор суспільних настроїв була благодійність. Зазначений концептуальний підхід до проблеми доброчинності в роки Першої світової війни в містах Правобережної України знайшов відображення в окремій статті автора [1105].

Із самого початку благодійницький рух підживлювалася патріотичним піднесенням населення та усвідомленням його прогресивної частини в неспроможності громіздкого державного апарату надавати адекватну допомогу постраждалим від воєнних дій [1169, с. 4]. Тому благодійницький рух охопив як представників різних соціальних верств і прошарків, так і станові й державні установи. На початку війни всі вони з великою енергійністю приступили до організації в кожному місті різноманітних благодійних товариств, комітетів зі збору пожертвуваль, попечительств з опіки постраждалих на фронті військовослужбовців та їхніх родин тощо [1150, с. 61].

Необхідність піклування про поранених солдатів і офіцерів спричинила масовий запис жіноцтва до лав Червоного Хреста – сестер милосердя. Туди приймалися жінки та удови всіх станів віком від 18 до 40 років. До них, як правило, ішли охоплені патріотичною романтикою молоді ентузіастки та ті, котрі опинилися в скрутному становищі й не мали інших можливостей для заробітків [1317, с. 75]. Поряд з тим прагнення допомогти постраждалим військовослужбовцям могло навіть пересилити категоричне неприйняття ідей

війни. Представницею цієї категорії була жителька Умані Н. Суровцева. Всупереч своєму пацифізму та певному австрофільству, вона одразу ж після прибуття до міста перших ешелонів з пораненими записалася на сестринські курси. Для 18-річної дівчини політичні переконання перестали бути вагомими в той момент, коли вона побачила рани, страждання важкопоранених і душевні переживання тих солдатів, котрі збожеволіли на війні [1206, с. 118].

З-поміж цілої когорти представниць аристократичних родів, що вирішили стати сестрами милосердя, особливо вирізнялася сестра російського імператора Велика княгиня Ольга Олександрівна, котра тоді мешкала в Києві разом з матір'ю-імператрицею Марією Федорівною. У своїх спогадах інший Великий князь – Олександр Михайлович – писав про її надзвичайну відданість сестринській справі. Вона починала свій робочий день о 7-й годині і могла працювати до глибокої ночі, перев'язуючи прибулих поранених. Не всі солдати вірили в те, що за ними доглядала рідна сестра Миколи II [171, с. 95].

Жінки вищого світу також активно долучалися до пошиття білизни, якої тоді дуже бракувало. В Києві цим особисто займалася дружина генерал-губернатора Є. Трепова. Для того при очолюваному нею дамському комітеті було влаштовано спеціальний відділ [1081, с. 445].

Ще однією формою допомоги пораненим військовим стало добровільне надання приміщень для лазаретів у приватних квартирах. Деякі заможні люди брали поранених до себе додому. Хоча допомога менш грошовитих містян також була відчутною й викликала в суспільстві багато поваги. До них, наприклад, належав учитель малювання Вінницького реального училища В. Коренєв, який на початку війни взяв на свій рахунок одне ліжко в шпиталі, щомісяця оплачуючи його утримання [90, арк. 163в].

Починаючи з серпня 1914 р. в містах відбувалися масові заходи зі збору коштів для поранених. Набуло значної популярності залучення до благодійництва культурних закладів. Так, у київському міському театрі

наприкінці того літа був проведений великий концерт, прибутки від якого (3 тис. руб.) передали пораненим солдатам, а 19 вересня в залі Купецького зібрання з тією ж метою влаштували літературно-творчий вечір [1168, с. 222]. Подібні заходи були проведені й в інших правобережних містах, з більш-менш розвинутою культурно-розважальною інфраструктурою. Прикладом ентузіазму благодійників була діяльність учителя Летичівської чоловічої гімназії Д. Поповича. В невеликому 12-тисячному місті йому з допомогою учнівською молоді та колег вдалося організувати в приміщенні Громадських зборів кілька благодійних концертів з виторгом 560 руб. Його перерахували на користь пораненим військовослужбовцям [1105, с. 90].

Іншими формами благодійності були щомісячні відрахування із зарплати, лотереї-алегрії [783, с. 2], «кружкові збори» [913, с. 2] тощо. Усе це проводилося як для надання допомоги військовослужбовцям і їхнім родинам, так і постраждалому від бойових дій населенню, зокрема біженцям. Окрім того, кошти збиралися для підтримки мешканців країн, що з особливою силою відчували на собі наслідки війни – Сербії [551, с. 1] та Бельгії [273, с. 3]. Місцеве населення ставилося до таких акцій здебільшого зі зрозумінням, оскільки ці країни сприймалися невинними жертвами австро-угорської та німецької експансії. Щоправда, організації зі збору пожертвувань не завжди користувалися стовідсотковою довірою суспільства. Це, наприклад, проявилось вже в 1914 р., коли було створено комітет «Київ – Польщі». Місцеві студенти, підбурені київською групою партії есерів, звинувачували його в несправедливому розподілі розданої допомоги, називали «комітетом польської буржуазії та літераторів», які «нещодавно ще бойкотували усіх неполяків й здійснювали дику травлю євреїв», та під час війни об'єдналися з «російськими чиновниками-казнокрадами» [10, арк. 47]. Це не був єдиний вияв недовіри суспільства до царської бюрократії. Згідно з даними Київського ГЖУ, розмови про корумпованість царських бюрократів активно панували серед населення в січні 1915 р. Тоді їх відверто називали «зłodіями

народних грошей» [12, арк. 64] авторитет яких, як буде видно далі, дедалі більше погіршуватиметься.

Оскільки організація благодійності потребувала від її провідників та учасників багато зусиль і часу, не всім їм вдавалося пройти нелегкий іспит на витривалість. На третьому році війни газета «Юго-Западный край», характеризуючи настрої тогочасного соціуму, писала: «Нашої публіки вистачає дуже не надовго. Як швидко спалахує, так швидко й згасає» [512, с. 2]. Прикладом швидкого згасання людського ентузіазму був різкий спад благодійницького руху в Могилеві-Подільському вже навесні 1915 р. З початком воєнних дій у місті почали діяти організації для допомоги родинам запасних, що через призов опинялися в матеріальній скруті, зумовленої тимчасовою втратою годувальника, – Попечительство та місцевий Педагогічний комітет. Перша організація надавала фінансову підтримку кільком сотням родинам, а друга – безкоштовно навчала більш ніж 100 дітей, батьки котрих пішли на фронт. Окрім того, Комітет опікувався дешевою їдальнею, призначеної для зазначеної категорії родин. Проте невдовзі члени Попечительства замість виконання суспільно-важливих завдань почали більше цікавитися власними проблемами. Унаслідок постійних чвар та розколу відбулася зміна керівництва. Водночас, можливостей дієдатнішого Педагогічного комітету, що складався винятково з місцевої молоді, для широкої допомоги родинам запасних явно не вистачало [1109, с. 162–163].

Хоча якщо названий випадок навряд чи можна було назвати тоді типовим, натомість інші благодійні організації, незважаючи на негативні соціально-економічні чинники, продовжували свою роботу протягом всього досліджуваного нами періоду, ще в 1915 р. в тогочасному суспільстві простежувалася поступова втрата інтересу до пожертвувань на користь нужденним й охолодження філантропічних почуттів. Це добре видно зі статті в «Южной копейке» під назвою «Гримасы улицы» (1 червня 1915 р., за старим ст.), у якій розповідалося про байдужу та неквапливу реакцію киян на

втрату чоловіком свідомості в людному місці, коли той під час падіння розбив голову [444, с. 2].

З огляду на цю тенденцію не буде зайвим охарактеризувати одну з форм ініційованої державою добровільно-примусової доброчинності. Навесні 1916 р. на теренах Правобережної України розпочалося масове залучення учнів для роботи на шкільних та громадських городах. У зазначеному заході влада вбачала як педагогічну, так і економічну користь. Перша полягала у виробленні в дітей поваги до фізичної праці, друга – в збільшенні запасів продовольства в імперії на тлі його постійної нестачі [1186, с. 106, 110]. На виконання цього органи міського самоврядування, з одного боку, повинні були виділяти під городи земельні ділянки, а працівники навчальних закладів, з іншого боку, – організовувати трудові дружини з учнів. Місцеві думи зазвичай активно цій справі сприяли, що не останньою чергою пояснювалося наявності в їхньому розпорядженні великої кількості невикористаних земель [119, арк. 21зв., 23; 118, арк. 187]. Тому, наприклад, у травні 1916 р. у різних частинах Києва дружинами учнів народних училищ було засіяно 11,5 десятин міської землі. На городах посадили картоплю, моркву, кукурудзу й капусту [733, с. 3].

Варто зазначити, що городні дружини потребували невеликого фінансування, оскільки роботи найчастіше організовувалися неподалік від місця проживання (витрати на транспортування були мінімальними чи взагалі відсутніми), а діти працювали знімами (3–5 год.), а це знижувало вартість їхнього харчування. На городи відправляли як хлопців, так і дівчат. [1186, с. 107]. Одна з таких ділянок, приміром, отримала назву «Город трудової дружини Черкаського першого вищого початкового училища в пам'ять Другої Великої Вітчизняної війни». Було передбачено, що зібраний на ній учнями врожай безкоштовно роздадуть родинам фронтовиків [118, арк. 187].

Не зважаючи на необхідність проведення городніх робіт здебільшого під час літніх канікул, організація трудових дружин здійснювалася без якого-

небудь помітного спротиву від педагогів і учнів. На нашу думку, це можна пояснити не стільки патріотичним почуттями, скільки боязною санкцій з боку адміністрацій закладів й осуду колег, однокласників, друзів тощо. Практика задіяння школярів у сільськогосподарських роботах активно використовуватиметься радянським режимом.

Неодноразові повідомлення правобережними газетами про прояви місцевим населенням індивідуальності доводили її системний характер. Так, у січні 1916 р. в «Юго-Западном крае» були піддані різкій критиці місцеві багатії за явне небажання жертвувати на користь бідного населення. Автор стверджував, що благодійність більшості заможних людей зазвичай обмежувалася висловленням співчуття, а як тільки йшлося про реальну допомогу, вони одразу вказували на «дорожнечу життя». Розміщення статті на першій шпальті часопису, та ще й у новорічному номері, вже само собою засвідчувало суспільну значущість проблеми [415, с. 1]. 1 лютого 1917 р. бердичівське «Южное слово», констатуючи спад благодійності в місті, писало: «Збіднів наш Бердичів, зовсім збіднів... людьми. (...) Раніше були люди, грошей було менше, нині грошей стало більше, зате людей – менше» [695, с. 3]*. Тоді ж у газеті «Подольнин» на тему кризи благодійництва вийшов друком вірш поета-лірика В. Тарноградського:

«К вам, жизнью довольным и сытым
Взываю, кто слёз далеки.
Уже-ли на помощь забытым,
Никто не протянет руки...
Сердцам, истекающим кровью,
Сердца не забьются в ответ? [1166, с. 148]».

На нашу думку, спад благодійництва і втрата населенням інтересу до військово-політичних подій були спричинені трансформацією Великої війни в

*Спад благодійницького руху був притаманний навіть державам з більш розвинутими громадськими інститутами. Наприклад, у Парижі в 1915 р. зменшення військової загрози супроводжувалося зменшенням внесків його жителів в благодійницькі організації [1373, с. 90].

рутину. Іншими словами, війна, ставши рушієм повсякденності, в ній же і розчинялася. Особливо це стосувалося міст, розташованих порівняно далеко від лінії фронту. Восени 1914 р. О. Толстой спостерігав у Києві картину, подібну до тієї, яку навесні 1917 р. побачив у Відні С. Цвейг. Австрійський письменник писав про «поділ країни на дві окремі території: території солдатів, які воювали і зазнавали значних труднощів, і території залишених у тилу тих, хто продовжував безтурботне життя» [191, с. 236]. Після побаченого О. Толстим транспортування в трамвайних вагонах поранених до лазаретів, у якому брали активну участь гімназисти, вже наступного дня він, пройшовшись міськими вулицям, опинився в іншій реальності: «Дивлячись на веселий, нарядний, легковажний натовп, я зовсім забув, що за триста верст йде небачена ще битва народів, де два мільйони солдатів вибивають один одного кулями й штиками з лісів та ярів, де ревуть шість тисяч гармат, носяться й падають розбиті аероплани. Кажуть, що в Києві в перші дні була паніка, потім багато поранених, повернувшись, порозповідали про події, і суспільство заспокоїлося» [190, с. 371].

Невід'ємними атрибутами нової, породженої війною, реальності стали публікації в пресі списків вбитих, поранених та пропалих безвісти нижніх чинів*. На тлі регулярних повідомлень про успіхи російської армії та союзних держав вони ніби давали місцевому населенню розуміти, яку ціну їм за це доводилося платити. Але тут була й інша сторона медалі. Регулярне ознайомлення містянина з фактами смертей і каліцтв серед фронтовиків у вигляді сухої статистики рано чи пізно призводило до сприйняття тисяч людських трагедій, як чогось природного й буденного.

Сформовані Генеральним штабом списки втрат надходили до Волинських, Київських та Подільських «губернських відомостей», які потім розсилали всім поліцейським управлінням, становим приставам, міським управам і волосним правлінням для надання мешканцям міст і сіл відповідної

* Перший, або нижчий, ступінь військових чинів у царській армії. Група нижніх чинів мала два головні підрозділи: рядові та унтер-офіцери.

інформації. Найчастіше зверталися ті, хто протягом тривалого періоду не отримував від чоловіка чи сина жодної звістки [131, арк. 123, 132, 518, 635]. Списки понесених втрат на фронті друкували не лише в губернських виданнях. Так, наприклад, на сторінках газети «Подолія» за листопад 1914 р. (за старим ст.) знаходимо таку кількість загиблих, поранених і зниклих безвісти уродженців Подільської губернії: 7 листопада – 64 [945, с. 4], 9 листопада – 66 [946, с. 4], 12 листопада – 103 [947, с. 4], 19 листопада – 75 [948, с. 4], 23 листопада – 152 [949, с. 4].

Повідомлення про загибель на полях битв містян супроводжувалося появою нового елементу міського ландшафту – військових цвинтарів або ж – спеціально відведених місць для поховань. Ініціатором цього був Олександрівський комітет, чию відповідну пропозицію Микола II схвалив 2 жовтня 1914 р. [87, арк. 202]. Невдовзі вона надійшла до місцевих органів влади у вигляді циркулярів губернаторів [84, арк. 29; 49, арк. 5]. Одними з перших на вказівку влади відгукнулися Летичівська [606, с. 4] та Кременецька [128, арк. 324] думи, постановивши наприкінці 1914 р. виділити землі на міських цвинтарях для полеглих військовослужбовців. У серпні 1915 р. влада Жмеринки звернулася до місцевих землевласників з проханням надати земельну ділянку для облаштування братського кладовища [484, с. 3]. У Вінниці на початку другого року війни із похованням воїнів виникли серйозні проблеми, хоча ще на початку 1915 р. на виконання губернського циркуляру міська дума виділила частину Замостянського цвинтаря [396, с. 2]. Однак вже незабаром на ньому зовсім не залишилося вільних місць. У жовтні того року проблему вдалося вирішити шляхом розширення цвинтаря на Замості за рахунок придбання біля нього земельної ділянки площею 160 сажнів* [83, арк. 87].

Загалом публікації в газетах прізвищ загиблих, поранених і зниклих на фронті й постійні поховальні процесії померлих від ран військових створювали в містах гнітючу атмосферу смерті й страждань, до якої міське

* Міра довжини в Російській імперії. Дорівнювала 2,1336 м.

населення мусило звикати з перших днів війни. Вона також посилювалася появою на вулицях міст скалічених воїнів у формі царської армії, що, згідно з тогочасною пропагандою, так успішно боролися з ворогом в ім'я захисту своїх земель, перемоги слов'янського світу над германським та інших ідеалів. Наприкінці листопада 1914 р. двоюрідна сестра М. Булгакова Іларія, котра мешкала тоді в Києві, у листі до його брата Миколи писала: «Війна втомлює всіх. Усе частіше на вулицях з'являються повзучі на милицях «вони». Жах. Учора ввечері біля зупинки трамвая проходили мірним кроком, не поспішаючи, наші – росіяни. Йшли до вокзалу, відправляючись на війну» [174, с. 54].

На нашу думку, швидкість трансформації екстраординарності в нову норму повсякденності залежала від двох чинників: часу та інтенсивності. Причому, другий був вагоміший. Це, зокрема, проявлялося в різній реакції правобережного населення на польоти авіації Центральних держав. Так, наприклад, наприкінці 1915 р. виблискування на місячному світлі хреста на куполі житомирської архієрейської церкви було сприйнято деякими житомир'янами за прожектор ворожого аероплану. У зібраному з того приводу натовпі велися панічні розмови про ймовірність ворожого бомбометання [283, с. 3]. Натомість у розташованих ближче до лінії фронту містах поява австро-угорських та німецьких аеропланів зустрічалася місцевим населенням зі спокоєм, навіть без відволікання від своїх повсякденних справ. Про це в 1916 р. писали кореспонденти «Жизни Волыни» з Рівного [322, с. 6], Луцька [615, с. 6] і Здолбунова [716, с. 4].

Звідси робимо висновок про тісний взаємозв'язок між усвідомленням реальної картини війни та її адекватним сприйняттям. Саме тому жителі прифронтових міст сприймали війну не більше, не менше, як сувору дійсність, тобто такою, якою вона була насправді. На противагу їм, більшість населення тиллових міст не мала безпосереднього досвіду війни, спостерігаючи за нею, так би мовити, «чужими очима» – переважно з газет і солдатських листів [1342, с. 31].

Сформований військовою пропагандою образ війни призвів до його гіпертрофованого відображення в масовій свідомості: він одночасно приваблював і дуже сильно лякав, особливо в моменти очікування. Хоча лінії між фронтом і домом в дійсності не існувало, містяни таке існування уявляли, що створювало підґрунтя для поширення чуток і панічних розмов. Чутки також спричинювалися підвищеною цікавістю людей до перебігу подій на фронті, мобілізації, наказів уряду в умовах впровадженої військової цензури, що не давали можливості отримати об'єктивної інформації про новини на фронті та всередині країни [1147, с. 98].

Саме тому, не зважаючи на успішну кампанію російських військ у Галичині влітку-восени 1914 р., широко висвітлену в місцевій пресі, населення правобережних міст регулярно підпадало під дію чуток. У повній відповідності із природою людської психіки, «чим очевидніша яка-небудь безглуздість, тим охочіше люди були готові в неї вірити» [394, с. 2]. Так, наприкінці серпня 1914 р. серед житомирян велися розмови про те, що Японія начебто оголосила війну Росії [345, с. 3]. На початку жовтня того ж року серед вінницької єврейської громади було зроблено інформаційний «вкид» щодо перемог Німеччини й Австро-Угорщини над російськими військами. Спецслужби встановили особистість дезінформатора – ним був директор одного з цукрових заводів на Волині на прізвище Горенштейн, який нібито мав письмові зносини із закордоном, де мешкав його батько [61, арк. 214]. Закономірно, що після пережитої триденної окупації в серпні особливо чутливим до чуток був Кам'янець-Подільський. Наприкінці жовтня містом ширилися поголоски про наближення ворожих військ [784, с. 4].

Для запобігання розповсюдження панічних настроїв серед населення 2 квітня 1915 р. головний начальник КВО В. Троцький видав обов'язкову до виконання постанову про заборону розголошення й поширення хибних чуток, що «порушували суспільну тривогу». Винні в порушенні постанови підлягали притягненню до адміністративної відповідальності – ув'язненню до 3-х місяців або штрафу до 3 тис. руб. [764, с. 2]. Зволікання названого

військового чиновника в боротьбі з чутками викликають подив, оскільки його одеський колега М. Ебелов зробив відповідне розпорядження ще на початку вересня 1914 р. [1147, с. 98].

Однак ці заходи влади не змогли зупинити другий, ще потужніший виток чуток, викликаний поразкою російських військ у травні 1915 р. У червні в Острозі ширилися панічні розмови про погане озброєння й дезорганізованість царської армії. Не виключено, що генератором чуток була місцева австро-німецька агентура [52, арк. 56]. Натомість у волинському губернському центрі розповсюджувачем тривожних поголосок про наступ австро-угорських та німецьких військ на Житомир і Київ виявився психічно неврівноважений син місцевого священика [51, арк. 25].

Чутки про наближення ворожих армій спричинили в містах регіону неймовірну паніку. Її, як ішлося вище, роздмухувала військова пропаганда, яка майже рік формувала негативний образ ворога, поширюючи серед населення почуття ненависті та страху. Боязнь окупації спонукала багатьох містян негайно залишати міста в пошуку безпечного місця, недосяжного для «кровожерливих німців». Інстинкт самозбереження брав гору над здоровим глуздом. У фейлетоні, надрукованому на початку липня в Проскуріві, було яскраво змальовано панічну атмосферу в місті, зумовлену чутками, переданими «зіпсованим телефоном». За спостереженням його автора, панічні розмови про необхідність утечі з Проскурова вели як жінки, так і чоловіки [233, с. 4].

На початку вересня 1915 р. тривожні настрої охопили населення Рівного. Одразу по залишенню російськими військами Луцька, у місті розпочалася поспішна евакуація урядових і громадських установ, банків та різних підприємств, зокрема електростанції. На людних місцях були вивішені оголошення про обов'язкове виселення чоловічого населення віком від 17 до 45 років. Під впливом чуток містяни стали масово залишати Рівне [779, с. 2]. Здебільшого вони вирушали в напрямку Житомира. Для житомир'ян поява рівненських біженців слугувала додатковим стимулом до панічної втечі з

міста залізницею й шосейними шляхами. Багато хто від'їжджав до Києва з подальшим рухом на схід. Оскільки на переповненій залізниці багаж не приймали, деякі жителі Житомира кидали своє майно напризволяще [306, с. 2].

З Києва ж тоді, як образно писав Д. Дорошенко, «утікали так, мов би перед ордами Чингіз-Хана» [177, с. 57]. Про неабияку паніку в місті згадував Є. Чикаленко, за словами якого «всі мешканці тікали на зламану голову». Він же стверджував, що перший приклад панічної втечі подало військове командування, що наказало побудувати через р. Дніпро близько десяти тимчасових мостів й розпочало вивезення своїх родин до Харкова, Ростова-на-Дону та на Кавказ. Це призвело до появи на пристані великого натовпу утікачів, готових сплатити будь-які гроші за квиток на місце на пароплавах, які відходили на схід та на південь [192, с. 343]. К. Сайн-Вітгенштейн про панічну ситуацію в Києві записала в щоденнику: «Усі пакуються, збираються, біжать. На вулицях і в трамваях всі стурбовані, тільки й чути розмови – куди тікати та як дістати квитки. А ця остання річ важка: біля міської станції ледве не по три доби чекають черги. З іншого боку, весь вокзал завалений біженцями, починаючи з перонів й усіх залів та коридорів і закінчуючи сходами потягу» [182, с. 49]. Через панічні настрої в місті різко подорожчали корзини, валізи та ящики, а у банках та ощадних касах відбувся масовий наплив клієнтів для отримання вкладів. Магазины й лавки припинили відпуск товарів у кредит [297, с. 1]. Усе це зумовлювали чутки про підхід до міста австро-угорських і німецьких військ. Так, наприклад, один з панікерів доводив, що бачив у Жулянах австро-угорців, а ще один – чув у трамваї, начебто хтось на власні очі бачив, як якийсь відставний генерал купував бінокль для спостереження з міста за рухами німецьких підрозділів [865, с. 1]. Масовий відтік населення з Києва спав у другій половині вересня того ж року після припинення наступу на схід військ Центральних держав [1005, с. 3].

Таким чином, наприкінці літа – на початку осені 1915 р. жителі правобережних міст, зокрема, кияни, отримали сильний психологічний удар. Його з однаковою силою відчували як ті, хто ставився до війни з усією серйозністю, активно допомагаючи фронту й тилу, твердо вірячи при цьому в кінцеву перемогу над ворогом й у силу російської армії, так і ті, хто сприйняв воєнну добу, як ефемерне явище, з безтурботною легковажністю. Цей несприятливий хід подій остаточно підірвав віру населення в нетривалу й переможну війну, на якому, власне, переважно й трималося патріотичне піднесення [1081, с. 443].

Затяжний характер війни призвів до збільшення в міського населення попиту на гадалок, провидців та хіромантів. Це насамперед були матері й дружини, котрі хотіли дізнатися про долю їхніх мобілізованих синів і чоловіків. Бізнес на гаданні процвітав, як ніколи, хоча газети попереджали населення про його шахрайську сутність [573, с. 2]. Попри це, самих віщунів правоохоронці зазвичай не затримували, оскільки ті потенційно могли слугувати цінним джерелом інформації.

Те, що містяни з не меншою цікавістю стежили за прогнозами щодо закінчення війни, свідчило як про втому від неї, так і про бажання настання миру. На початку липня 1915 р. «Юго-Западный край» описав типову для тих часів сцену: «На базарі сидить якийсь «пророк-старець» і збирає біля себе натовп народу. Чути зітхання жінок і дзвін монет, які рясно опускали до чашки за «пророцтво». Підійшовши ближче, ви чуєте гугнявий речитатив: «І ось, брати й сестри, настала велика війна, і відкрив мені Бог, що закінчиться вона тоді, коли буде кінець світу. А світу кінець буде наприкінці цього місяця». Народ хреститься й відходить. Стає тихо» [357, с. 4]. Соціальний запит на дату закінчення війни існував у всій Європі. Результати тамтешніх «експертів» активно передруковувала преса Правобережжя. Завдяки тому, скажімо, в середині 1915 р. місцева публіка дізналася про досить цікаве пророкування кінця війни, оприлюднене французьким виданням «Фігаро». Спосіб підрахунку базувався на досвіді обчислення кінця франко-пруської

війни, внаслідок чого тоді вдалося точно визначити дату підписання Франкфуртського мирного договору – 10 травня 1871 р. Аналогічно до того Перша світова війна мала скінчитися 11 листопада 1915 р. [1035, с. 4]. Як виявилось, похибка становила рівно 3 роки. Вражаючим був прогноз, передрукований зі столичної газети «Новое время» у Вінниці в грудні 1916 р. Відповідно до нього дата закінчення війни – 25 жовтня 1917 р. Вона була підрахована методом кабалістичної нумерології, з використанням року народження німецького імператора Вільгельма II (1859) й «звіриного числа» 666 [587, с. 2].

З осені 1915 р. розпад суспільної згуртованості прискорився. Стрибки цін на продукти першої необхідності, зростання соціальних контрастів, корумпованість бюрократії, гарячі політичні дебати в Державній думі тощо явно дисонували з принципом поділеної на всіх жертви, на якому ґрунтувалися соціальні відносини [1373, с. 105]. Вже тоді у зведеннях жандармських управлінь про політичні настрої населення вказувалося на тенденцію до зростання бажання містян досягнення миру.

Однієї з форм вираження антивоєнних настроїв було падіння престижу військової служби. Нецензурна лайка жителя Києва Ф. Короля в приміщенні Південноросійської трудової артілі, в якій він висловив неповагу до ордена, отриманого під час російсько-японської війни для підбурювання ратників ополчення до саботування призову, це чітко ілюструвала [6, арк. 8зв]. Улітку 1916 р. на вагонах із солдатами, що відправлялися з київської залізничної станції, також можна було помітити зневажливі написи крейдою: «Вирушають консерви», «Вирушають до Німеччини 500 пудів гарматного м'яса» тощо [25, арк. 64].

Занепадницькі настрої в тилу деякою мірою зумовлювалися нездоровою морально-психологічною атмосферою в армії. Показовий приклад – випадок, що трапився 3 листопада 1916 р. у житомирському трамваї, коли прапорщик 13-го стрілецького полку Станкевич зробив зауваження молодшому офіцеру за сидіння в середині вагону всупереч

встановлених правил. Одразу після того місцевий робітник Д. Кириляк звернувся до пасажирів з такими словами: «Ось тут бідолашні солдати повинні на площадці мокнути, а там за їх спиною усі ховаються... Тут ось багато офіцерів і їх там не знайдеш, знаємо, як вони воюють, за іншими ховаються, мій брат казав, що їх на позиціях два дні не бачив» [47, арк. 14]. Варто зазначити, що й сам тил був як деморалізуючий чинник для армії. В 1916 р. київська газета писала, як поранені офіцери після повернення з фронту для лікування, бачачи в місті «цинічний і огидний розгул», ставили собі запитання: «Невже й за цю погань ми проливаємо свою кров?» [602, с. 2].

Публічну невдоволеність війною висловлювала проукраїнська частина київської учнівської молоді під час відзначення 55-річних роковин від смерті Т. Шевченка. Вшанування постаті поета – символа єдності українського народу, який перебував під владою ворогуючих між собою династій Романових і Габсбургів, слугувало приводом для засудження братовбивчої війни. В їхній прокламації містився заклик до необхідності припинення боротьби за інтереси Росії: « (...) а ні одного життя для оборони нашого дотеперішнього поневолення. Хай ворог гине. Хай розпадеться від гуркоту гармат царат азійський, хай на руїнах його заблісне навіки негасне сяйво незалежності нашої. (...) Вставайте, кайдани порвіте...». Усього в демонстрації взяла участь 201 особа: 87 чоловіків та 114 жінок. Склад учасників вирізнявся етнічною строкатістю: крім українців були 21 виходець з Кавказу та 58 євреїв. Демонстранти мали на меті влаштувати панахиду у Володимирському соборі. Коли їх туди не пустили, вони на паперті опустилися на коліна і проспівали «вічну пам'ять» [15, арк. 2, 5, 43].

Погіршення матеріального становища широких мас, що перетворило їхнє життя на виживання, змінило разом й систему цінностей. Моральні норми замінили «закони джунглів». Розпалювана пропагандою й реакційною пресою ненависть до зовнішніх та внутрішніх ворогів (насамперед, до євреїв та німців) створила в суспільстві атмосферу нетерпимості й озлобленості.

Агресія панувала скрізь: у трамваях, на базарах, у торгових лавках, у взаєминах між домовласниками й квартиронаймачами тощо. Вона виявлялася в грубощах, штовханині та навіть у бійках [799, с. 2]. Наочні приклади цього ми неодноразово спостерігатимемо в подальших частинах нашого дослідження.

Панування в міському середовищі відчаю знайшло відображення в жартівливо-суїцидальних мотивах, що проникли в художні жанри тогочасної журналістики. Так, у травні 1916 р., у традиційній рубриці «Подольнина», під назвою «Крылатые рифмы», містилися такі рядки:

«Вся-то смята жизнь моя!

Долю, волю продал я.

Боже, что же делать мне?

Нет ли петли на стене?» [597, с. 3].

Наприкінці серпня того ж року в «Юго-Западном крае» вийшов фейлетон із заголовком «Современное положение с точки зрения самоубийцы». В ньому автор скаржився на неможливість покінчити з життям через труднощі з придбанням отрути та мила. Єдине, що йому вдалося, – вкрасти мотузку в магазині [261, с. 2].

Негативне ставлення громадськості до Г. Распутіна, зумовлене засобами масової інформації як ліберального, так і реакційного спрямування (його однаковою мірою ненавиділи громадські та політичні діячі, представники правлячої знаті, ура-патріоти) прискорювало падіння авторитету правлячого режиму. В салонах, кав'ярнях, довгих чергах за продовольством повторювали слова В. Пуришкевича про те, що країною управляє «темний мужик» [1287, с. 448]. С. Лифар згадував, що в Києві вбивство Распутіна вітали, як визволення: «Це вважали поваленням диявола, подвигом великого апостола, який скидає в прірву лже-богів» [184, с. 17]. Опозиційні настрої в міському середовищі також проявлялися у систематичних висловлюваннях невдоволеності урядовою політикою через затяжний характер війни, які підігрівалися «згори» жорсткими виступами

членів Державної думи з обвинуваченням вищих урядовців у зраді [28, арк. 124]. В містах ширилися чутки про підривну діяльність цариці Олександри Федорівни, яка була німецького походження, збагачення правлячої верхівки за рахунок війни й підписання невдовзі сепаратного перемир'я [1287, с. 448]. Поголоски про можливе настання миру викликали в соціумі жваву реакцію. Наприкінці осені 1916 р. поширення чутки про отриману російською владою депеші про укладення перемир'я призвело до появи біля редакції вінницької газети «Юго-Западный край» велелюдного натовпу. Вінничани вимагали від часопису підтвердження або спростування інформації [29, арк. 122]. У середині грудня населення Житомира жваво читало поширену в місті телеграму про наміри держав Четверного союзу приступити до мирних перемовин [401, с. 4]. Протягом усього 16 грудня в редакції газети «Жизнь Волини» лунали телефонні дзвінки із запитаннями про урядову відповідь на ноту [792, с. 4].

Падіння авторитету влади поступово призводило до втрати серед населення довіри до офіційної преси. З особливо великим скепсисом ставилися до висвітлення подій на театрах воєнних дій освічені кола, покладаючись на здобуття інформації з власних джерел [14, арк. 297]. Ще 12 лютого 1915 р. А. Кримський, перебуваючи в Звенигородці, у листі до В. Вернадського писав, що тодішню пресу не можна було впізнати – «до того вона оббрехала перед самою собою» [173, с. 319]. У січні 1917 р. відсутність достовірних відомостей, помножена на недовіру до уряду, згенерували в середовищі київської інтелігенції чутку про появу кулеметних поліцейських команд, нібито для забезпечення громадського спокою в місті [18, арк. 17].

Важкий тягар війни призвів до зміни політичних поглядів міського населення Правобережжя. Попри те, що на початку воєнної доби відбувся підйом російського націоналістичного (шовіністичного) руху [1414, с. 142], безпосередня залежність останнього від рівня патріотичного ентузіазму жителів, і, отже, від перебігу війни, його маргіналізувала. На тлі цього серед

населення збільшувалася кількість прихильників соціалістичних ідей, як на свідомому так і на підсвідомому рівні. Хоча абсолютна більшість містян продовжувала бути аполітичною, війна створила електоральне поле для партій лівого спрямування (зазначимо, що тогочасні українські партії здебільшого були такими), і тому царська влада усіма доступними методами намагалася зупинити їхню діяльність. Вона добре усвідомлювала, що втомлене матеріальними негараздами населення стало дуже вразливим до популістських гасел, і це різко підвищувало ефективність політичної агітації соціалістів, зокрема, більшовиків. Небезпека арештів їх не зупиняла. Так, уже в перший рік війни губернські органи влади повідомляли, що перед робітниками часто виступали і розповсюджували антивоєнні листівки більшовики, котрі приїздили туди з великих промислових центрів. Зокрема, на Поділля – з Київської та Херсонської губернії [28, арк. 124зв]. У Вінниці ж більшовики поширювали листівки Петербурзького комітету РСДРП із закликом до повалення існуючого ладу [1414 с. 131]. Активність більшовиків у прифронтових районах Правобережної України варто насамперед пов'язувати з присутністю в них великої кількості російських військ: проведення агітації серед солдатських мас було одним з ключових завдань членів РСДРП(б) [1256, с. 44].

Узимку 1917 р. у виснаженому низкою побутових проблем і нервовим очікуванням якнайшвидшого закінчення війни суспільстві чітко простежувалися «поразницькі» настрої. Г. Григор'єв писав, що вони проявлялися в зневажливому ставленні населення до колись почесного слова «доброволець» й байдужість до можливої окупації міста військами Четверного союзу. Останнє він пояснив переконанням містян у наявності в уряді великої кількості зрадників і «запроданців» [175, с. 290]. Тоді ж на сторінках кам'янецької преси зазначалося, що переважна більшість населення наче «забула війну» й «цілковито пішла у вир життєвих чвар, пліток, вульгарності та бруду» [657, с. 3].

Отже, від літа 1914 р. по 1917 р. у масовій свідомості жителів міст Правобережної України відбулися істотні зміни. Піднята на початку війни патріотична хвиля, посилена пропагандою та колективним інстинктом самозбереження, що охопила тоді всі верстви населення, врешті-решт закінчилася суспільною депресією. Вона насамперед зумовлювалася психологічною неготовністю соціуму до тривалої війни, будучи наслідком неузгодженості приватних і групових інтересів з інтересами імперськими. Подібно до держав Четверного союзу, інтеграційна тенденція була заміненна поляризацією і радикалізацією, які стали чинниками дезінтеграції соціуму й держави. Однак хоча суспільство й виглядало розконсолідованим, його об'єднувало усвідомлення необхідності радикальних змін. Звичний довоєнний світ вже перестав існувати. Його цінності здавалися фальшивими, а ідеали – дискредитованими. Зміни в устрої життя, які розпочалися напередодні Першої світової війни і були прискорені після її початку, потребували подальшого руху. Воєнна доба значно скоротила кількість людей, які категорично не сприймали будь-які перетворення, та радикалізувала (революціонувала) тих, хто їх прагнув.

У березні 1917 р. в пам'яті містян були ще свіжими події літа 1914 р., коли у містах відбувалися багатотисячні маніфестації на підтримку війни. Оскільки перебування в них створювало відчуття приналежності до єдиного цілого, дозволяло відчувати разом із «силою вулиці» власну міць та абстрагуватися від побутових проблем, для нових масових вуличних акцій потрібен був лише привід. Ним став початок Української революції 1917–1921 рр. На зміну воєнної повсякденності прийшла повсякденність революційна.

3.2. Прояви девіантної поведінки в міському соціумі Правобережжя

В міру того, як війна затягувалася, цивільний внесок у воєнні зусилля ставав все більш важливим. Це ж стосувалося і суспільної моралі [1365, с. 38]. Однак у принесеною воєнною добою новій повсякденній

реальності вона опинилася у великій небезпеці. Через те, що в містах Правобережної України тисячі містян потрапили на соціальне узбіччя, були створені умови для кількісного зростання маргіналізованих та люмпенізованих елементів. Багато з них задля виживання чи легкої наживи ладні були кинути виклик наявній тоді системі моральних цінностей [1174, с. 5]. У психології та соціології таку поведінку називають девіантною [1221, с. 126]. Подібно до патріотичного руху, що на початку війни об'єднав усі верстви населення, зокрема й представників різних вікових груп, девіантність не знала жодних соціальних бар'єрів.

У популярному в Російській імперії енциклопедичному словнику «Брокгауза и Ефрона» під спекуляцією розуміли угоди купівлі-продажу, що здійснюють з певним родом товарів або цінних паперів для отримання вигоди від різниці між купівельною та продажною ціною. Від звичайної торговельної угоди вона відрізнялася наявністю елемента ризику для заробляння «баришу надзвичайного» [1392, с. 171–172]. Хоча спекуляцію прийнято вважати цілком природним явищем, особливо на продовольчому ринку, характерним як для мирної, так і для воєнної доби, за збігом певних об'єктивних та суб'єктивних обставин, вона може з'явитися в зовсім несподіваній сфері й заволодіти умами цілком законослухняних людей.

Улітку-восени 1915 р. у правобережних містах вибухнула так звана «розмінна криза», що спричинила переполох, подібний до того, який викликала тодішня поразка російських військ. Вона полягала в зникненні з грошового обігу дрібної срібної та мідної монети. Це непересічне явище створили тенденції на грошовому й товарно-промисловому ринках.

По-перше, від початку Першої світової війни відбулися серйозні зміни в структурі грошової маси в Російській імперії, що полягали у витісненні металевих грошей та заміні їх банкнотами [1298, с. 40]. Процес розпочався із постанови уряду від 25 липня 1914 р. про призупинення розміну кредитних білетів на золоті монети для збільшення державного золотого запасу [1089, с. 66]. Оскільки паперові купюри поступово знецінювалися через

зростання цін на усі товари, населення негайно приступило до швидкого накопичення в себе не лише золота, а й срібла та міді. В тогочасній обивательській психології зазначені метали вважалися «скарбом» [1232, с. 74–75].

По-друге, оборонна промисловість Російської імперії потребувала величезної кількості металу, зокрема міді (в 1916 р., наприклад, її дефіцит вже складав 130 тис. тонн) [1304, с. 325]. Тому в лютому 1915 р. міністр фінансів заборонив вивезення за кордон усіх мідних виробів, лому та браку, а головний начальник КВО наказав установити за цим суворий контроль. Це призвело до створення на внутрішньому ринку колосального попиту на мідь. Ним насамперед вирішили скористатися схильні до легкої наживи особи. Навесні 1915 р. у зведеннях Волинського ГЖУ повідомлялося про активізацію угод з купівлі-продажу міді. Наприклад, у Рівному кілька місцевих жителів скуповували в населення мідь і на вигідних умовах продавали заводам у Москві, Петрограді, Тулі та Варшаві. У Кременці двоє братів уклали торгові угоди із представниками тульських та варшавських заводів. Процвітання торгівлі міддю у західній частині Волинській губернії було зумовлено її перебуванням в безпосередній близькості від зони бойових дій, де населення знаходило багато гільз, патронів і розряджених артилерійських снарядів, вироблених із зазначеного металу. Проте великі прибутки потребували великого ризику. На початку квітня 1915 р. на одній із волинських залізничних станцій поліція арештувала вантаж міді, що належав мешканцю Ковеля М. Резніку. Він був вершиною своєїрідної «мідної піраміди», в якій під ним були розміщені місцеві дрібні скупники, а ще нижче – селяни [50, арк. 166, 172, 177].

Чималий попит на мідь призвів до того, що влітку 1915 р. ціни на неї в 4–5 разів перевищували довоєнні [930, с. 3]. Тоді ж влада заборонила приватним особам здійснювати закупівлі міді та деяких інших металів, караючи за це штрафом, ув'язненням чи висланням [937, с. 4]. Той факт, що традиційно скрупульозніша німецька влада зважилася вжити аналогічний

захід тільки в листопаді того року [1078, с. 122], дає нам підстави зробити висновок як про перебування оборонної промисловості Російської імперії та Німеччини на різних стадіях підготовки до війни, так і про більшу масштабність мідної спекуляції на російському ринку, ніж на німецькому.

У червні-липні 1915 р. преса повідомляла про чисельні випадки виявлення поліцією підпільних сховищ міді по всій території Правобережної України. В них зберігали не лише залишки боєприпасів, а й усілякі мідні речі широкого вжитку, скуплені в населення. Після того, як запаси були вичерпані, спекулянти зацікавилися мідними монетами [1121, с. 32], вимінюючи їх на паперові гроші [23, арк. 53].

Зникнення дзвінкої монети (дрібною срібною та мідною) в містах відбулося наприкінці серпня 1915 р. засоби масової інформації повідомляли про випадки небажання продавців у магазинах давати покупцям решту та відмову відпускати товар у разі відсутності дрібних грошей. Аналогічні явища відбувалися на базарах, у харчувальних закладах, трамвайних вагонах, біля театральних кас. Нерідко загострення стосунків між продавцями та покупцями призводило до ексцесів. У Києві, наприклад, 27 серпня розлючений натовп учинив розгром двох бакалійних лавок за відмову розмінювати кредитні білети [704, с. 3]. Для недопущення подальших сутичок у місцях торгівлі, зокрема на київських базарах, почали регулярно чергувати поліцейські та військові патрулі [145, арк. 1]. Цей захід був пов'язаний зі сплеском антисемітизму, оскільки переважну більшість дрібних торговців, які стикалися з цією проблемою, становили євреї, що спричинило загрозу вчинення єврейських погромів. Їх небезпека змусила житомирських рабинів 26 серпня звернутися до своєї пастви з проханням не приховувати срібло й безперешкодно давати решту покупцям [532, с. 3]. Натомість в урядових колах та спецслужбах пошук винних у виникненні «розмінної кризи» привів до виявлення німецького «сліду». На думку деяких високопосадовців, це було наслідком майстерно спланованої диверсії з підризу російської економіки та авторитету царської влади. Вона полягала в

поширенні німецькою агентурою фальшивих паперових грошей, на які мало бути скуплено якомога більше срібла та міді [889, с. 2].

Охоплене панічними настроями населення стояло в довгих чергах біля міських казначейств та банків для грошового розміну [312, с. 2]. Для протидії спекуляції держава обмежила суми операцій та встановила біля фінансових установ поліцейське чергування. У Києві лише протягом одного дня поліція затримала майже 50 зловмисників [703, с. 2].

Те, як зникнення розмінних монет позначилося на житті пересічних киян, автор докладніше висвітлив у праці «Спекуляція в сфері грошового обігу в Києві в серпні 1915 р.» [1121].

Розмінна криза змінила звичний проїзд у трамваї. Після того, як у Києві кондуктори пропонували пасажирам отримувати решту в трамвайному управлінні, ті, у відповідь, стали сходили з вагонів на півдорозі [298, с. 1]. У серпні вінницька поліція фіксувала появу окремих пасажирів, котрі неодноразово сідали в трамвайні вагони для отримання решти дрібним срібними та мідними монетами під час розрахунку за проїзд. Кондукторам вони навмисно давали купюри номіналом по 1, 3 та 5 рублів [320, с. 2]. У вересні одного них доправили до 2-ї міської поліцейської дільниці. Під час перебування у вагоні трамвая затриманий намагався розрахуватися з кондуктором одно-рублевою банкнотою, уперто вимагаючи від останнього решти. Під час суперечки в гаманці пасажира були виявлені дрібні монети [859, с. 3]. Для пом'якшення наслідків розмінної кризи, на початку вересня 1915 р. Вінницька управа розпочала випуск спеціальних абонементських книжок. Вартість кожної становила 1 руб. Книжка навіть передбачала 5 % економію, оскільки була рівноцінна 21 квитку по 5 коп. На аналогічних умовах пасажирів могли також придбати одночасно 100 квитків, або безпосередньо у вагоні трамвая в кондуктора, або в міській управі [786, с. 1].

Загалом масштаби тогочасної монетної спекуляції важко переоцінити, оскільки перспектива легкого заробітку у такий спосіб приваблювала представників різних соціальних верств та вікових груп. Серед них були як

представники торгівлі, так і інтелігенції. Поліція ледве встигала складати протоколи щодо фактів монетного зловживання. Місцева преса в спорах між продавцями та покупцями відверто приймала сторону останніх. Дійшло навіть до того, що 4 вересня 1915 р. «Подольнин» написав про вчинок «дотепного» селянина, якому вдалося пошити в дурні місцевого торговця, безкоштовно з'ївши в його лавці булку. «Герой дня» спочатку запевнив продавця в наявності дрібних грошей, а коли відкусив шматок товару, дістав з кишені п'ятирублеву купюру, заявляючи вже про протилежне [1051, с. 4].

Для ліквідації розмінної кризи Рада Міністрів 8 жовтня ухвалила рішення здійснити випуск марок-грошей номіналом 1, 2, 3, 10, 15 і 20 копійок, на зворотному боці яких повідомлялося про їхній обіг нарівні з мідною або срібною монетою. Указом від 18 грудня було здійснено випуск казначейських розмінних грошових знаків номіналами 1, 2, 3, 5, 10, 15, 20 і 50 копійок. Однак номінали в 10, 15 і 20 копійок в обіг так і не випустили та знищили [1295, с. 36]. Ці заходи влади досить швидко дали позитивний ефект – уже в жовтні того ж року спекуляції на дефіциті розмінних монет фактично припинилися.

Проте спекуляції в сфері грошового обігу за тривалістю й цинічністю поступалися махінаціям у царині благодійності. Цьому поширеному в регіоні соціальному явищу автор присвятив статтю «Прояви зворотного боку благодійності в містах Правобережної України в період Першої світової війни (1914–1917 рр.)» [1131].

Заробляння таким методом набуло масового характеру вже на самому початку війни. У знайдених нами джерелах є багато прикладів афер на благодійності.

Одним із найпопулярніших способів виманювання грошей у довірливого населення був фальшивий збір на допомогу постраждалим від бойових дій. Наприклад, наприкінці серпня 1914 р. київська поліція оголосила в розшук шахрая, котрий під виглядом працівника Червоного Хреста, звернувся до настоятельниці Києво-Покровського жіночого

монастиря з проханням пожертвувати гроші для допомоги зазначеній гуманітарній організації за дорученням Флорівського монастиря. В довірливої жінки вдалося виманити 32 руб. Звідти ж аферист одразу вирушив до Флорівського монастиря й повторив ту саму історію, але вже «від імені» Покровського монастиря [651, с. 2]. Масштабною діяльністю займалася група шахраїв, члени якої вдавали із себе працівників благодійного товариства «Іван Сусанін», що «збирали» грошову допомогу для постраждалих від війни. Їхня спеціалізація на виманюванні грошей у місцевих заможних австрійських та німецьких підданих була не випадковою, оскільки останні з огляду на антинімецьку пропаганду та дискримінаційні й репресивні заходи держави, прагнули в подібний спосіб запевнити царський режим у своїй лояльності до нього. Аферисти видавали жертвам обману фальшиві квитанції [258, с. 3].

Зрозуміло, що географія діяльності фальшивих збирачів самим лише Києвом не обмежувалася. Восени 1914 р. у пресі повідомлялося про їхню появу у Волинській [292, с. 4] та Подільській губерніях. Наприклад, 15 вересня на теплоході «Ямпіль», який здійснював рейси з Могилева-Подільського до Старої Ушиці, з'явився чоловік у формі службовця інженерного відомства, який пропонував пасажиром жертвувати на користь поранених, показуючи при цьому підписний лист. Його поведінка одразу викликала підозру, оскільки збір грошей здійснювався без жодних відміток у листі. Відчувши небезпеку викриття, аферист представився допитливому фельдшеру пароплава чиновником розшукової поліції з Могилева-Подільського та зійшов із транспорту на одній з пристаней. Пізніше поліція встановила особу шахрая – ним був офіціант одного з теплоходів Богданович, «заробіток» якого на «Ямполі» того дня становив приблизно 20 руб. [951, с. 4].

З кожним місяцем війни кількість способів шахрайства на благодійництві на війні зростала. Аферисти користувалися тим, що в масовій

свідомості благодійність та шахрайство вважалися несумісними поняттями [610, с. 3].

Проти діяльності аферистів-збірників активно боролися правоохоронні органи. В лютому 1915 р. київський губернатор видав циркуляр, у якому поліції наказувалося стежити за «зловживанням деяких осіб у справі збору пожертвувань, ніби на благодійні цілі» [839, с. 1]. Згодом громадськість Києва дізналася з газет про кілька гучних затримань шахраїв. На початку літа в місті вдалося арештувати 24-річного афериста З. Левіта. Його метод «заробляння» полягав у пошуку мешканців, що мали рідню на фронті. Від імені фронтовиків він надсилав телеграми з проханнями терміново вислати гроші для лікування від отриманих поранень [838, с. 3]. У серпні 1916 р. київські поліцейські арештували шахрая К. Резніченка. Затриманий був колишнім працівником одного з губернських закладів, що на самому початку війни вирішив кардинально змінити спосіб заробітку. Він видавав себе за чиновника з особливих доручень генерал-губернатора, навідувався до заможних людей у різних частинах Правобережної України і пропонував надати грошову допомогу Червоному Хресту та Ксенінському комітету [1131, с. 128]. Тоді ж у Житомирі потрапила під арешт 17-річна дівчина, котра у формі сестри милосердя ходила по помешканнях з проханням жертвувати на користь родин моряків, що нібито загинули під час затоплення пароплаву біля Риги. Зустріч із місцевим городовим в одному з помешкань стала для нею фатальною. Подальший допит встановив, що аферистка навмисно приїхала до міста з Ковеля під виглядом біженки [252, с. 5].

Нажитися на благодійності також можна було шляхом розкрадання зібраних пожертвувань. У лютому 1915 р. київські правоохоронці затримали місцеву професійну злодійку М. Курейко, котра вкрала кружку з грошима, зібраними під час проведення благодійної акції під назвою «Сербії та Чорногорії» [249, с. 3]. У червні того року в залі засідань київської міської думи викрили студента 3-го курсу Університету Св. Володимира. Він займався підрахунком коштів після завершеного напередодні триденного

«кружкового збору». В кишенях крадія було виявлено 328 руб. 55 коп. Студент пояснив свій учинок бідністю родини [711, с. 2].

У Кам'янці-Подільському великий резонанс викликав судовий процес над п'ятьма вихованцями одного з місцевих комерційних училищ щодо привласнення грошей із «кружкового збору», проведеного Всеросійським союзом міст на користь пораненим воїнам. 8 липня 1915 р. в залі, де відбулося вирішальне засідання з'їзду мирових суддів, зібралося чимало кам'янчан. Приналежність усіх п'яти підсудних до єврейської громади надавало судовому процесу національний підтекст. Відповідно до вироку суду, троє підсудних, які безпосередньо брали участь у зборі, отримали покарання у вигляді позбавлення волі на три місяці, а інші двоє – виправдані [452, с. 2].

Користувалося також попитом серед шахраїв удавання із себе поранених солдатів для жебрацтва. Найчастіше вони жебракували в місцях великого скупчення людей. Для привертання додаткової уваги іноді «поранені» влаштовували «театральні вистави», залучаючи до них спільників. У жовтні 1914 р. на київському залізничному вокзалі до скромного «солдата» підійшов гарно вдягнений чоловік і став у нього детально розпитувати про обставини отримання «поранення». Дуже швидко довкола оповідача зібрався натовп. Спільник дав «пораненому» 50 коп. та попросив присутніх наслідувати його приклад [650, с. 3]. Восени того року в Житомирі повідомляли про появу в їхньому місті невідомих осіб у солдатській формі, які займалися жебракуванням [847, с. 3]. У Могилеві-Подільському від самого початку війни цей метод заробляння повністю опанували «шнорери» – міські професійні жебраки [605, с. 4].

Відсутність у деяких містян бажання йти на війну створила в правобережних містах прошарок ухилянтів від мобілізації, який упродовж досліджуваного періоду постійно зростав (це питання автором більш детально розкрито в статті «Ухилення від військової служби на Правобережній Україні у роки Першої світової війни (серпень 1914 – лютий

1917 рр.)» [1124]. Він почав формуватися вже в перші дні війни, не зважаючи на пануючі тоді патріотичні настрої та усталену громадську думку, де уникнення призову засуджувалося. У відповідності до теорії М. Сідела про п'ять типів ставлення населення до війни можна стверджувати, що на початку воєнної доби ухилення від військової служби було притаманне «пацифістам» і «мирним людям», а з часом воно поширилося у відповідній послідовності на «захисників» і «хрестоносців». Постійна потреба Збройних сил Російської імперії у поповненні живої сили збільшувала кількість потенційних ухилинтів упродовж всього періоду війни. Так, якщо, наприклад, у Вінниці в 1914 р. до війська призвали 907 осіб, то в 1915 р. – 786 осіб, у 1916 р. – 754 особи. Всього ж на момент Лютневої революції з міста було мобілізовано 2657 осіб [74, арк. 135, 335, 422, 486].

Оскільки ухилитися від військової служби можна було різними способами, які ми нижче розглянемо, зазвичай передбачалося залучення другої сторони, з чією допомогою з'являлася можливість убезпечити себе як від правоохоронних органів, так і від громадського осуду. Для досягнення цього застосовувалися зв'язки й гроші. Ті ж, хто їх не мав, симулювали хвороби, завдавали собі травми або переховувалися.

Найдієвішим способом уникнути відправлення на фронт був підкуп членів військових Присутствій, на які держава покладала відповідальність за проведення мобілізації. Такі факти мали місце вже влітку 1914 р. Один з них трапився 8 серпня у Бердичеві, коли призивали ратників ополчення І-го розряду. Під час процедури жеребкування на деякі згорнуті білети, розміщені в закритому барабані-колесі, були накладені гумові кільця, що давало можливість окремим, заздалегідь попередженим особам, виймати саме їх, звільняючись у такий спосіб від зарахування на військову службу [40, арк. 95, 98]. Проте набагато частіше фіксувалися випадки фальсифікацій стану здоров'я призовників. Наприклад, одного дня в Києві під час призиву 159 осіб визнали здоровими лише 7 [5, арк. 21]. Скільки коштувало таке ухилення від призову, нам достеменно невідомо. Можемо лише зазначити,

що у Вінниці у жовтні 1914 р. ходили чутки про отримання статусу непридатного до служби шляхом сплати суми в 400 руб. [33, арк. 49].

Натомість, працівники військових Присутствій могли отримувати чималий фінансовий зиск від збільшення кількості ухилянтів від мобілізації. Одному з них завдяки своїй посаді в 1914–1916 рр. вдалося заробити десятки тисяч рублів і збудувати в Умані два кам'яні будинки [16, арк. 55зв].

Безкоштовно ж уникнути призову шляхом симуляції хвороб було практично неможливо. Лікарі були добре ознайомленими із симулянтськими хитрощами і в разі чого досить успішно використовували різні психологічні прийоми [574, с. 2].

Відсутність потрібних зв'язків у призовних пунктах і прискіпливість медичних комісій штовхало ухилянтів до менш приємної, але досить ефективної процедури, – членушкодження – навмисного завдання собі чи зі сторонньою допомогою фізичної недуги, несумісної з несенням військової служби. Оскільки в довоєнний період у Російській імперії існували «національні» види членушкодження: в євреїв і поляків – травми барабанної перетинки, в грузинів – грижі, в росіян – «поруби» пальців, війна призвела до їхньої «інтернаціоналізації». Ухилянти виявляли велику винахідливість у пред'явленні «штучних» хвороб, що вимагало серйозної медичної експертизи для їх розпізнавання. Вони часто заручалися допомогою досвідчених, обізнаних у членушкодженні «фахівців», котрі відслідковували найменші зміни в «рятівному» для своїх клієнтів «Переліку хвороб». Це, наприклад, стосувалося появи ст. 54, згідно з якою медичні комісії визнавали непридатними тих осіб, у яких в одній щелепі були відсутні більше 10 зубів або більше 14 – в двох [1057, с. 7]. Унаслідок цього в травні-червні 1915 р. у військовому присутствії в Старокостянтинові почали з'являтися новобранці з вирваними зубами. В заподіянні навмисної шкоди здоров'ю призовникам (за їхньої згоди) поліція підозрювала місцевого жителя П. Гілермана, котрий, окрім того, спеціалізувався й на інших видах членушкодження. Серед них, зокрема, було псування органів слуху [121, арк. 186], що неодмінно

потребувало певної лікарської кваліфікації. Так, ще в листопаді 1914 р. житомирські правоохоронці вийшли на слід Е. Розенберга – жителя Черняхова, що зупинився в місцевому готелі. В одному з його номерів перебував його земляк-новобранець І. Трофименко, якому Розенберг уже розпочав робити «операцію» з пошкодження слуху за встановлену плату в розмірі 100 руб. [1124, с. 15]. Відомо також, що у Кам'янці-Подільському в 1916 р. за аналогічну суму можна було уникнути служби завдяки штучно зробленій грижі. На цьому спеціалізувалася група, організована міщанином Н. Ніссенгольцом [39, арк. 3зв, 11].

Утім, у системі військового призову в Російській імперії траплялися випадки, коли до армії могли забрати явно хворих людей. Про це у своїх спогадах згадував Є. Чикаленко. Він стверджував, що іноді військові чиновники під час призову керувалися принципом: «нехай хворий краще помре в бою, ніж у ліжку». Євген Харлампійович вказував також на наявність у Києві великої кількості заможних молодих і здорових чоловіків, котрі уникали військової служби завдяки потраплянню на роботу до земських та міських провізійних організацій [192, с. 342].

Архівні документи показують, що зазначений спосіб ухилення від мобілізації найбільшої популярності набув у 1916 р. На кам'янецькій фабриці Крамера, наприклад, були працівники, котрі влаштувалися на підприємство на «особливих» умовах. Один з них за уникнення призову в такий спосіб заплатив 1000 руб. Щоправда, його посадовий оклад також був чималим – 125 руб. на місяць. Інші 6–7 осіб, не маючи таких коштів, працювали з фіктивною зарплатою [16, арк. 2зв]. У травні на адресу Київського ГЖУ надійшов донос на начальника Київського поштово-телеграфного округу А. Стеткевича, згідно з яким він нібито влаштовував на посади молодших чиновників та нижніх службовців осіб, які відверто не бажали йти на військову службу. Було названо й конкретний приклад – перехід на поштову службу помічника управляючого друкарні Пастухова – ратника ополчення 2-го розряду, що саме тоді мав бути призваним [8, арк. 94]. У липні подільські

правоохоронці були поінформовані щодо фіктивного працевлаштування ухилянтів у ново-ушицькій пожежній команді [36, арк. 209].

У 1916 р. почастишали випадки виявлення правоохоронцями фактів фальсифікації документів. Це свідчило як про тенденцію до зростання кількості ухилянтів, так і про існування великої кількості корумпованих чиновників і професійних підробників, готових до виконання відповідних замовлень будь-якої складності. Допомога в ухиленні від призову приносила надприбутки. У вересні працівники київського розшукового відділу викрили місцеву шахрайську організацію, що за 300–1000 руб. видавала ухилянтам і дезертирам підробні та навіть справжні документи [1005, с. 3]. Організація мала складну розгалужену структуру. До неї входили: голова, його помічники, які діставали документи із потрібних закладів, агенти із пошуку клієнтів та контрагенти для відстеження дій розшукової поліції [254, с. 4].

Послугами «розвідки» також часто користувалися професійні приховувачі ухилянтів та дезертирів. Напередодні революції багато «розвідників» було в Житомирі. Вони мали попереджати своїх клієнтів про плани влади щодо організації облав для арештів дезертирів. Наприклад, тільки в замиському помешканні домовласника Шварцелата тоді переховувалися понад 25 утікачів [62, арк. 263в].

Цілком закономірно, найбільша кількість таких ухилянтів була в перенаселеному Києві. Серед них був житомирянин А. Візельман, котрий під час мобілізації утік до міста, влаштувавшись на роботу в магазині з продажу шпалер. Навесні 1916 р. у листі до батьків він писав: «У Києві недобре, ловлять на вулицях, шукають рябих (тих, що переховуються – авт.). Мене на вулиці зупинив сищик і хотів забрати, але я відкупився за великі гроші. Можете собі уявити, як мені було на серці. (...) Коли були розклеєні оголошення на рахунок синіх білетів, мені зробилося недобре. Коли мені мій господар сказав: Ароне, треба явитися, то я відповів, що мене не вимагають. Можете собі уявити, що коли мене зустрічає людина з гудзиком на шапці, мені робиться холодно. Добре ще, що я живу в такій квартирі, де немає

облав». Наявність прихистка в безпечному місці ухилянту не допомогла – саме цей лист був перехоплений військовою цензурою [17, арк. 107, 111, 117зв].

Реакцією на зростання кількості осіб, що ухилялися від військового призову, став наказ Головнокомандувача армії Південно-Західного фронту від 28 жовтня 1916 р. про посилення покарання за неявку та ухилення від військової повинності як для призовників, так і для їхніх спільників. Якщо до вступу в силу зазначеного наказу, за «обманні дії» запроторювали до в'язниці на 3–4 місяці, то після – від 1 до 6 років [1003, с. 2].

Ще одним наслідком воєнної доби було зростання кількості повій. Цій проблемі присвячено статтю «Проституція на Правобережній Україні в період Першої світової війни (1914–1917 рр.)» [1128].

Для жінок принесені воєнною добою екстраординарні умови життя найчастіше були пов'язані з тимчасовою втратою чоловіка-годувальника, що перекладало на жіночі плечі увесь важкий тягар війни й актуалізувало проблему стійкості моральних та сімейних цінностей. Окрім того, як стверджує американський історик Д. Герцог, за воєнної доби було зруйновано традиційні соціальні структури і створено середовище, в якому чоловіки і жінки могли б отримати нові сексуальні переживання, які стали можливими завдяки масовій мобілізації й відокремленню від обмежень, що накладалися традиційними інститутами [1394].

У цьому контексті варто вказати на порушення Першою світовою війною гендерної структури населення. Так, якщо, наприклад, у Києві в 1897 р. співвідношення між чоловіками й жінками становило 50,1 % і 49,9 %, то в 1917 р. – 44,7 % і 55,3 %, відповідно. Найбільша різниця була у віковій категорії від 15 до 40 р., де кількість жіночого населення у 1,5 раза перевищувала чоловіче [100, арк. 3]. У 1916 р. цей дисбаланс призвів до так званої «шлюбної кризи», про яку свідчили систематичні повідомлення місцевої преси [973; 619; 906]. Характерно, що вона спостерігалася через два роки після помітного зростання кількості шлюбів у 1914 р., порівняно з

минулим роком. У Київській губернії, приміром, у 1913 р. їх було зареєстровано 24845, а в 1914 р. – 25540. Зазначену позитивну динаміку зумовила перша мобілізація – в передчутті розлуки багато закоханих пар вирішили узаконити свої стосунки [589, с. 3].

Поширення проституції в роки Першої світової війни зумовлювалося п'ятьма чинниками:

а) психологічним. Вона стала засобом для зняття стресу від принесених війною поневірянь;

б) релігійним. В умовах поширення у воєнному соціумі антирелігійних настроїв сексуальність стала одним із тих способів, за допомогою яких населення кидало виклик традиційній релігійній поведінці [1398];

в) мобілізаційним. Міста були центрами мобілізації й місцем розташування запасних частин армії, внаслідок чого зростала чисельність потенційних «споживачів» послуг повій;

г) економічним. Необхідність заробітку прогодування себе або своєї сім'ї;

д) міграційним. Унаслідок невдалої кампанії російської армії влітку-восени 1915 р. тисячі біженок із окупованих територій Російської імперії опинилися в правобережних тилових, вони нерідко ставали жертвами різного роду афер. Місцевому криміналітету, що цинічно користувався їхнім важким матеріальним та психологічним станом, досить успішно вдавалося заробляти на торгівлі «живим товаром». Так, восени того ж року на київських залізничних станціях, пристанях, харчувальних пунктах та інших місцях скупчень біженців стали з'являтися шахраї із заманливими пропозиціями щодо вигідного працевлаштування для жінок. Найчастіше жертвами обману ставали молоді та недосвідчені дівчата, яких невдовзі перетворювали на сексуальних рабинь, заповнюючи ними місцеві нелегальні борделі [987, с. 2]*. Боротися з тим злочинним бізнесом намагалось «Київське

* Біженство спричинило зростання торгівлі людьми в усіх без винятку державах-учасниках Першої світової війни. Наприклад, в англійському м. Лестер це явище було поширене серед біженців з Бельгії [1362].

товариство оборони жінок» шляхом розповсюдження серед біженок відповідної застережливої інформації [808, с. 2].

За воєнної доби в сфері платного надання інтимних послуг простежувалося дві тенденції: збільшувалася кількість нелегальних повій та зменшився їхній вік [1058, с. 370].

Найбільше соціальне зло нелегальної проституції полягало в її поширенні серед військового та цивільного населення венеричних хвороб. У Вінниці, наприклад, улітку 1915 р. поліція регулярно затримувала хворих повій. Найбільше вони концентрувалися біля місцевих казарм [361, с. 2]. Серед них, зокрема, були дві 19-річні повії, з венеричними захворюваннями на пізніх стадіях [488, с. 3]. У групі ж із 8 затриманих повій, у 5 виявили хвороби. На останніх чекали відправлення на лікування та адміністративне покарання [835, с. 2].

Варто зазначити, що російські військові чиновники прагнули відмежувати солдатів від відвідування повій як для захисту від венеричних хвороб, так і від шпигунства. Уникнення ймовірних джерел цих захворювань стало основним засобом для запобігання їхнього розповсюдження. Зокрема, 28 липня 1915 р. начальники поліції Подільської губернії отримали наказ такого змісту: «Згідно зі свідченнями, які надійшли до Штабу Верховного головнокомандувача, встановлено, що протягом останнього часу серед війська значно почастишали випадки захворювання венеричними хворобами. Є відомості, що німецько-єврейська організація витрачає великі кошти на утримання заражених сифілісом жінок для того, щоб вони заманювали до себе офіцерів та заражали їх. Верховний головнокомандувач наказує встановити у великих центрах нагляд за готелями, мебльованими будинками та підозрілими приватними квартирами й нещадно карати в адміністративному порядку штрафами та тюрмою їх утримувачів, а жінок примусово доставляти до лікувальних закладів» [26, арк. 10].

Боротьба з нелегальною проституцією та її наслідками здійснювалася на усіх рівнях. Так, у червні 1916 р. для боротьби з поширенням венеричних

хвороб у Київській губернії було посилено медичний нагляд за повіями. Губернська санітарно-виконавча комісія постановила вжити низку відповідних заходів. У Києві, наприклад, планувалося виділити 300 ліжок для венеричних хворих та облаштувати 5 амбулаторій, у яких би здійснювався огляд повій [774, с. 2]. Того ж року оригінальну методику боротьби з розповсюдженням нелегальної проституції вирішив застосувати уманський повітовий справник, наказавши своїм підлеглим відправляти затриманих повій на примусове риття окопів [282, с. 4].

Окремо зауважимо, що починаючи з 1915 р. у сфері проституції спостерігалася мода на носіння форми сестри милосердя, чий образ став традиційним символом Першої світової війни. Його еротизація була відгомонам західної культури середини XIX ст., яка, на думку О. Симонової, підкреслювала головну спільну рису сестри милосердя та повії – любов до людей [1305]. Скоріш за все, ця мода потрапила до Російської імперії з Австро-Угорщини [1058, с. 370]. В Києві виявити вдаваних сестер милосердя не складало великих труднощів, оскільки вони, зазвичай, вирізнялися надмірним макіяжем, зухвалою поведінкою [924, с. 3] та перебуванням у розважальних закладах [973, с. 4].

Поширення проституції спостерігалось і на окупованих Центральними державами територіях, зокрема через те, що австро-німецьке військове командування практикувало відкриття польових борделів, куди звідусіль звозили повій [1405]. Ось чому, коли в червні 1916 р. Луцьк було відвойовано російською армією, на її солдатів та офіцерів чекав «трофей» у вигляді 64 повій, напередодні залишених австро-угорцями (своїх вони завчасно вивезли). Усі вони мали російське підданство й походили з Любліна та Кельце [26, арк. 494].

Перша світова війна призвела до поширення дитячої проституції – найбільш травматичної та принизливої форми експлуатації жіночого тіла. Уже влітку 1915 р. на нічних вулицях Києва без жодних зусиль можна було натрапити на 10–14 річних дівчат, що пропонували свої послуги перехожим.

Вони належали до найбільш байдужої в моральному сенсі категорії повій. Деякі з них продавалися за коробку цукерок. Зростання дитячої проституції турбувало сучасників воєнної доби. Невипадково, вже тоді з'явилася перша література про дітей-повій і розвиток венеричних захворювань серед підлітків. Лікарі, журналісти, педагоги били на сполох щодо раннього втягування підлітків у сексуальні стосунки, намагалися пояснити причини і наслідки дитячої проституції. Всі вони зводилися до того, що малолітні повії відображали риси розвитку тогочасного суспільства, слабкість соціального захисту малозабезпечених верств населення, а також зростання мобільності, розрив сімейних, професійних, соціокультурних зв'язків, люмпенізацію та маргіналізацію соціуму [1334, с. 128, 131]. Іншими словами, поширення цього явища зумовлювали як соціально-економічні, так і морально-світоглядні чинники.

Значний вплив на збільшення кількості малолітніх повій мало біженство. Під час масового руху на схід населення з окупованих територій, що через недостатню організацію супроводжувався метушнею та тиснявами, поширеним явищем було загублення дорослими дітей. Саме це влітку 1915 р. спричинило у Києві розповсюдження кіднепінгу. Дітей здебільшого викрадали для їх подальшого примушування до занять проституцією [633, с. 2]. Інформація про чисельні випадки залучення дітей-біженок до розпусти в Російській імперії постійно надходила до високих кабінетів Петрограда. На початку 1916 р. міністерство юстиції на чолі з О. Хвостовим розробило законопроект, що передбачав посилення кримінальної відповідальності за «посягання проти моральності малолітніх» [489, с. 1]. Нагадаємо, що відповідно до чинного тоді законодавства покарання передбачало відправлення на каторжні роботи терміном до 10 років [621, с. 1].

Водночас, у правобережних містах, особливо, в Києві, зростала кількість дітей-злочинців. Поширення дитячої злочинності, як і дитячої проституції, чітко ілюстрували розхитаність підвалин, на яких ґрунтувалася сім'я, підри-

її внутрішньої цілісності. Криза сімейних цінностей, що назрівала в останні мирні роки, була поглиблена соціальними наслідками воєнної доби. Одним із них полягав у тому, що війна кинула виклик патріархальній владі, оскільки значна частина чоловічого населення пішла на фронт [1370, с. 89].

Окрім того, в умовах знецінення людського життя в багатьох дитячих «незміцнілих умах» панувала думка, що крадіжка годинника, вартістю 10 руб., не виглядала аморальним вчинком, оскільки «на війні люди ні за гріш гинули» [1067, с. 232]. Зростання дитячої злочинності спостерігалось вже в другій половині 1914 р. Примітно, що ця тенденція припала на загальне зниження кількості злочинів у Російській імперії, пов'язане насамперед із дією «сухого закону». Справа дійшла навіть до виникнення конкуренції між дітьми та дорослими професійними злочинцями. Зазвичай підлітки спеціалізувалися на кишенькових крадіжках. Їхня перевага над дорослими полягала не лише в здатності швидкого зникнення в натовпі, а й, у разі невдачі, – слізливого прохання про помилування «нещасної сироти», що, між іншим, часто давало результат [455, с. 2]. Статистика правопорушень, скоєних дітьми, демонструвала стабільний ріст. Так, протягом 10 місяців 1916 р. київський суд для малолітніх розглянув 2073 справи, при цьому, в липні – 129, у серпні – 167, у вересні – 201 [814, с. 2]. Ряди дітей-злочинців малолітніх злочинців інтенсивно поповнювали вихідці з притулків. Число останніх зростало за рахунок підкидьків [909, с. 2].

Тенденція до збільшення кількості випадків відмови жінок від власних дітей та дітовбивств спостерігалось вже на початку 1915 р. Про це свідчила частота появи відповідних новин у місцевих газетах. На жаль, ми не можемо достатньою мірою оперувати судовою статистикою, оскільки кримінальні справи про дітозгубництво та залишення новонароджених дітей без допомоги порушувалися значно рідше, ніж такі злочини скоювалися, через невиявлення винних [1134, с. 74]. Так, наприклад, в архівних матеріалах фонду Вінницького окружного суду за 1909–1917 рр. містяться лише

4 кримінальні справи: від 2 жовтня 1909 р. [65], 12 лютого 1916 р. [67], 23 січня 1917 р. [64] та 12 квітня 1917 р. [66]*.

Зростання кількості випадків відмов матерів від дітей та дітовбивств у роки війни зумовлювалося соціально-економічними та морально-психологічними чинниками. По-перше, внаслідок мобілізації чоловіків багато їхніх дружин опинилися серед представників соціально-незахищених верств. Невпевненість матерів-одиначок у завтрашньому дні, почуття безвиході, відчаю, чинили руйнівний вплив на жіночу психіку, підштовхуючи їх до дій, що суперечили нормам моралі. По-друге, на збільшення кількості позашлюбних дітей безпосередньо впливало зростання в тогочасному суспільстві кількості позашлюбних статевих зв'язків.

Немовлят найчастіше залишали на залізничних станціях, підкидали до лікарень і притулків [1191, с. 468], хоча вчинення цих дій у холодні пори року, за своєю суттю, виглядало вбивством. Знайдене вранці 28 січня 1915 р. у Кам'янці-Подільському загорнуте у згорток замерзле до смерті дитя не було поодиноким прикладом [410, с. 3]. Іноді немовлят залишали з «пояснювальними записками», в яких матері розповідали про свої мотиви, або ж з короткими письмовими відомостями на кшталт «хрещена, ім'я Ліда» [409, с. 3] чи проханнями, зокрема, щодо хрещення за певним обрядом [983, с. 4].

Водночас, частішали випадки знайдення містянами тіл мертвих немовлят з явними ознаками насильницької смерті. Одне з таких було виявлено 27 березня 1915 р. кам'янецькими дітьми, котрі того дня гралися на березі р. Смотрич [217, с. 3]. 21 грудня вінницький паромний перевізник знайшов у кущах двотижневу мертву дівчинку. Проведений розтин тіла показав, що вона померла не своєю смертю [411, с. 2]. Наприкінці того ж року поблизу ст. Калинівка були помічені тіла недоношених дітей, загорнутих у газетний папір. Вони лежали на залізничних рейках на відстані

* Кількість розглянутих Вінницьким окружним судом кримінальних справ щодо дітозгубництва була більшою. Це підтверджують згадані на с. 164 два судові процеси у Вінниці, інформація про які у названому фонді відсутня.

понад 300 метрів один від одного. Очевидно, їх викинули через туалетний отвір потягу [222, с. 3].

Правобережна преса регулярно повідомляла історії про дітовбивць. Так, у березні 1915 р. в газеті «Юго-Западный край» надрукували статтю про існування «мовчазних угод» між матерями та вбивцями-годувальницями щодо умиртвіння дітей [6465, с. 4]. Попри ймовірний суспільний резонанс публікації, такий спосіб дітовбивства для тогочасного соціуму був досить типовим. За спостереженнями відомого німецько-американського психіатра Г. Ашшафенбурга, в містах убивством немовлят «з більшою зручністю і гарантією» займалися жінки, котрі спеціалізувалися на «фабрикації ангелів» [1059, с. 57].

Вище ми згадували, що випадки вбивств немовлят ставали предметом судових розглядів. Так, наприклад, улітку 1916 р. на лаві підсудних Вінницького окружного суду опинилися О. Ситар та М. Івоненко, чоловіків яких призвали ще на початку війни. Обидві жінки підтримували інтимні зносини з солдатами, логічним наслідком яких стала небажана вагітність. Від дітей «солдатки» позбулися одразу після родів, отримавши за це двомісячне ув'язнення [457, с. 3].

Дещо іншою за характером, а отже, за рішенням суду, була справа дворянки К. Бурнацької, суд над якою завершився наприкінці жовтня того ж року. Вона втопила свою 5-ти місячну доньку Марію у відрі з водою [483, с. 4]. Проблеми у підсудної виникли після одруження з чоловіком, котрий невдовзі пішов від неї до іншої жінки, забравши з собою народжену в шлюбі дитину. Опинившись без засобів до існування, К. Бурнацька влаштувалася на роботу служницею, де познайомилася з місцевим городовим, від якого народила доньку на ім'я Марія. Цього разу її знову спіткала невдача – батько дитини покинув їх обох. Жінка опинилася в безвихідному становищі. Через відсутність власного житла (до заміжжя вона мешкала в Немирові) та можливості одночасного догляду за дитиною й заробляння на життя Бурнацька сильно бідувала й перебувала в постійному

пошуку хоча б якогось прихистку. Після того, як свекруха відмовилася прийняти її разом із позашлюбною дитиною, вона вирішила повернутися до свого батька в Немирів. Однак по дорозі туди її охопив страх бути вигнаною ним з тієї ж причини.

У цій ситуації варто вказати на один важливий момент. У попередньому розділі ми розглянули чотири підстави для розірвання шлюбу, передбачених тогочасним судочинством, і перша з них стосувалася подружньої зради, яку необхідно було довести в духовному суді. Проте реалізація цієї підстави для розлучення К. Бурнацької з чоловіком фактично не залишала шансів на успіх, оскільки для доведення факту подружньої зради були необхідні свідчення її безпосередніх свідків [1338, с. 192], що практично унеможливлювало народження «законної» дитини від іншого чоловіка.

Вбивство дитини відбулося в квартирі візника, до якого вона попросилася переночувати. Наступним кроком К. Бурнацької мало стати самогубство, однак від нього вона відмовилася. Під час судового розгляду на захист підсудної виступив представник обвинувальної сторони, вмовляючи присяжних поставитися до неї з розумінням та «не затягувати петлю, яка й так надіта на шию бідолашної жінки». В підсумку, вони не лише виправдали К. Бурнацьку, а й зібрали на її користь 20 руб. [958, с. 4]. Наскільки результат судового розгляду може здаватися дивним сьогодні, настільки він був звичайним для сучасників, адже, згідно з наведеними М. Гернетом даними, суди за участі присяжних виправдовували дітовбивць частіше, ніж суди без них [1135, с. 254]. Він це пояснив тим, що присяжні засідателі зазвичай звертали увагу на каяття дітовбивць та їхнє «абсолютно бездоганне минуле життя» [1135, с. 164].

На тлі збільшення кількості вбивств немовлят матерями в роки війни, що, безумовно, було показником моральної кризи міського соціуму, може здатися парадоксом протилежна тенденція в крайньому прояві девіантності соціально-пасивного типу – самогубстві [1221, с. 125]. В роки Першої

світової війни епідемія самогубств пішла на спад. Про це, зокрема, свідчила статистика столиці Російської імперії, де в 1913 р. у в розрахунку на 100 тис. населення було зафіксовано 29 самогубств, в 1914 р. – 21,1, у 1915 р. – 10,7, у 1916 р. – 11, у 1917 р. – 10,5 [1136]. Очевидно, подібна динаміка була в містах Правобережної України. Це підтверджує той факт, що в Києві протягом 1914–1915 рр. кількість суїцидів скоротилася з 576 [927, с. 4] до 378. У 1915 р. серед самогубців були 114 чоловіків, 261 жінка та 3 дітей [617, с. 2].

Статистичні дані по Києву вказували на те, що в роки Першої світової війни у сфері самогубств відбувся «гендерний переворот», адже в 1915 р. на одного чоловіка припадало дві жінки. В попередньому розділі ми зазначали інше співвідношення, щоправда, вказуючи при тому на тенденцію до «суїцидальної емансипації». На нашу думку, переважання числа жінок-самогубць зумовлювалося трьома чинниками: дією «сухого закону» (зменшення кількості суїцидів серед пиячущих чоловіків), скороченням частки чоловічого населення та соціальними чинниками (зокрема, більшої інтеграції в соціум, ніж напередодні війни) [1155, с. 403].

Відомий тогочасний психіатр В. Бехтерев пов'язував зниження кількості самогубств з духовним підйомом населення, і тому суїциди як реакція пригніченого настрою, були зведені до мінімуму [844, с. 4]. Своєю чергою, зазначена тенденція деякою мірою підтверджувала теорію Е. Дюркгейма, відповідно до якої бідність є запобіжником від самогубства, оскільки «вона сама по собі слугує вуздою» [1155, с. 322], адже впродовж війни рівень життя широких верств істотно знизився. Однак це не виключало випадки скоєння самогубств у моменти психологічного шоку внаслідок різкого переходу до бідності, допоки вона ще не стала повсякденною нормою. Однією з перших жертв нових принесених війною обставин можна вважати киянина М. Ємельянова. Трагедія трапилася після закриття ресторану II-го розряду, в якому 55-річний чоловік працював офіціантом. Заклади цього типу мусили припинити роботу в зв'язку з мобілізацією та

дією «сухого закону». Не маючи змоги прогодувати свою родину, Ємельянов у середині 1914 р. випив смертельну дозу нашатирного спирту [853, с. 2].

Водночас, необхідно зазначити, що Перша світова війна зумовила появу нових мотивів для скоєння самогубств. Перший – на політико-національному підґрунті. Типовий прикладом була спроба суїциду австрійської підданої М. Шмигулець-Шмигулевич, здійснена в лютому 1915 р. у Житомирі, після шовіністичних закидів на її адресу з боку утримувачки їдальні. 16-річна дівчина вирішила накласти на себе руки, прийнявши опій та йод [852, с. 4]. Другий мотив був безпосередньо пов'язаний із мобілізацією на фронт, яка спричинила ускладнення родинних та міжособистісних зв'язків. Наприклад, у серпні 1915 р. через звістку про пораненого на полі бою нареченого спробувала позбавити себе життя 17-річна вінничанка. Вона випила карболову кислоту [397, с. 3].

Таким чином, проведений нами аналіз найпоширеніших проявів дев'ятної поведінки в містах Правобережної України чітко показав, наскільки глибоко зруйнувала Перша світова війна морально-психологічні й світоглядно-ціннісні засади міського повсякденного життя. Вчинки, що суперечили нормам суспільної моралі були властиві всім верствам тогочасного соціуму, оскільки принесені тотальною війною нові екстремальні життєві умови спричинили необхідність масової соціальної адаптації.

3.3. «Прийшли люди» у правобережних містах: окупанти, іноземні військовополонені, евакуйовані в тил поранені та хворі військовослужбовці російської армії, біженці

Близьке географічне розташування Правобережної України щодо лінії збройного протистояння між арміями протиборчих сторін призвело до наповнення регіону величезною масою різномірних військових та цивільних елементів. Вони здебільшого становили замкнуті соціальні групи, характер

існування яких не передбачав інтеграцію в місцевий міський соціум. Утім, це не відкидало встановлення ними тісних зв'язків із корінним населенням міст, цим самим залишивши помітне місце у їхньому повсякденному житті.

Вже на першому році війни на теренах прифронтових Подільської та Волинської губерній з'явилися підрозділи збройних сил Австро-Угорщини та Німеччини. Не минуло й трьох тижнів від початку бойових дій, як на кам'янецьких вулицях переможним маршем йшли колони австро-угорців. 17 серпня 1914 р. австро-угорські війська, скориставшись незначною кількістю частин російської армії на Поділлі, розгорнули на місто наступ. Губернський центр мали захищати 7 рот ополченців, однак вони відступили без бою [1096, с. 26]. Наявність інформаційних джерел, які здебільшого базувалися на переказах очевидців та чутках і часто суперечили одне одному, роблять триденну окупацію Кам'янця-Подільського (17–19 серпня 1914 р.) одним із найзагадковіших епізодів початку Першої світової війни в історії України, який ми не можемо обійти увагою.

За словами однієї кам'янчанки, котра в серпні того року опинилася в Москві й дала місцевій пресі інтерв'ю, австро-угорські війська, підійшовши до міста, зробили, за їхнім звичаєм, кілька холостих пострілів. У відповідь з боку Кам'янця-Подільського пролунали рушничні залпи, зроблені нечисельними залишками ополчення. Іноземці прийняли це за виклик та розпочали бомбардування міста з гармат, допоки на пожежній каланчі вони не помітили білий прапор. Виникло короткотривале затишшя, під час якого ополченці знову почали стріляти, вбивши лейтенанта австро-угорської армії [376, с. 2–3]. Це спровокувало повторний, уже потужніший, артилерійський обстріл Кам'янця-Подільського. Того дня по місту було випущено до 200 снарядів. Руйнувань зазнали 37 будівель, серед яких – Собор та більша частина урядових установ. 4 мешканці загинули, 3 отримали поранення [30, арк. 184].

Згідно з тією ж розповіддю, командувач австро-угорськими військами, який за національністю був німцем, начебто наказав повністю знищити

Кам'янець-Подільський разом із його жителями, щоб помститися за загибель лейтенанта. Проте підлеглих австро-угорських офіцерів явно злочинний наказ обурило і вони, порадившись, вирішили його не виконувати та обмежитися зібранням з міського населення контрибуції на суму 200 тис. руб. Гроші мали доставити до ранку 18 серпня. Кам'янецький нотаріус А. Загорський, який втік з міста ще під час його бомбардування, перебуваючи в Одесі, стверджував, що населенню вдалося зібрати лише 10 тис. руб. Решту вирішили віддати речами, для чого спеціальні уповноважені цілу ніч ходили по помешканнях. Кам'янчани давали коштовності й навіть звозили до міської управи подушки. Місцеві церкви, костели та синагоги віддали своє начиння. Щоправда, останнє окупанти одразу повернули. 18 серпня населення Кам'янця-Подільського очікувало на повернення до міста депутації, відправленої до австро-угорського командування із зібраною контрибуцією. Загальний настрій був панічним, поширювалися розмови про ймовірне поголовне винищення. Однак контрибуція була повернута. Іноземні офіцери пояснили це з'ясованою ними непричетністю мирних мешканців до смерті їхнього лейтенанта [674, с. 2]. Втім, генерал О. Брусилов у своїх спогадах висловив сумніви щодо благородності австро-угорців, пояснивши повернення контрибуції їхнім прагматичним розрахунком на аналогічні дії російських військ відносно галицьких міст [170, с. 77]*.

Ставлення місцевих мешканців до окупантів було неоднозначним. Для частини населення страх за своє життя поєднувався з природною цікавістю до австро-угорських військових, серед яких було багато слов'ян, зокрема галицьких українців. У розповіді кам'янецького лікаря журналістам столичної газети «Речь» про пережиту окупацію (вересень 1914 р.), зокрема, зазначалося: «Дивно було себе відчувати в цьому ворожому таборі, в якому з

* Примітно, що в радянській енциклопедії «Історії міст і сіл» про факт повернення Кам'янцю-Подільському контрибуції не повідомляється, хоча за джерело ними взято саме книгу зазначеного командувача 8-ї армії [1385, с. 308].

усіх боків було чути польську, малоросійську та якусь ломану російську мову» [237, с. 4].

Знайдені нами архівні документи засвідчили факти прояву колабораціонізму. Так, згідно з доповіддю підполковника Подільського ГЖУ, з окупантами активно співпрацювали місцеві євреї, які нібито влаштували їм урочистий прийом та відкрито висловлювали симпатії. Допомога насамперед полягала в наданні австро-угорцям інформації щодо місцезнаходження казенного майна, залишеного російськими військами під час відступу, та, власне, самих солдатів [30, арк. 173]. Останніх одразу почали розшукувати по міських квартирах, оскільки припускали, що містяни могли їх переховувати в себе. Жодного військового знайти так і не вдалося [674, с. 2]. Вже після звільнення міста кам'янецькими колабораціоністами зацікавилися царські спецслужби. Серед них, наприклад, було подружжя Мовшевих, яке начебто 17 та 18 серпня пригощало в себе на квартирі трьох ворожих офіцерів, надаючи необхідну для них інформацію [30, арк. 184, 366].

Набагато тривалішою виявилася окупація міст Західної Волині: Луцька і Дубно – до червня 1916 р., Ковеля та Володимир-Волинського – до листопада 1918 р. [1144, с. 49].

За військовими традиціями вступ іноземних підрозділів до міст передбачав стягнення контрибуції. На відміну від Кам'янця-Подільського за рік до того, в Луцьку цей процес пройшов у більш легкій формі. У вересні 1915 р., коли австро-угорське командування зажадало від представників міста сплати контрибуції, воно у відповідь почуло, що після від'їзду місцевих багатіїв, серед містян залишилися лише «неплатоспроможні» дрібні торгівці та ремісники. З огляду на це, окупанти обмежилися накладенням на Луцьк штрафу за несправність міської електростанції, де австро-угорський офіцер впав з пошкодженої драбини [449, с. 2].

Упродовж окупації в названих західноволинських містах всі сфери життя місцевого населення, а також їхні взаємини з іноземними солдатами й офіцерами, регулювалися австро-угорською та німецькою військовою

владою – комендатурою. Розпочалися набори до міських органів управління з числа лояльних до окупантів містян. Адміністративні посади українці отримували нечасто. Так, наприклад, у магістраті м. Ковеля (там перебував штаб німецької армії) їх не було зовсім [1143, с. 92]. Красномовним був етнічний склад ковельської громадської міліції, очолюваної колишнім мером Шумовським. До неї входили: 22 «росіянина»*, 38 євреїв і 50 поляків [1036, с. 3]. Щоправда, у Володимирі-Волинському на посаду коменданта міста австро-угорці призначили Г. Мартинця – підпоручика Українських січових стрільців [1311, с. 114].

З осені 1915 р. окуповані міста одразу увійшли до нового інформаційного простору. Міське населення знайомилося з подіями внутрішнього життя та, насамперед, зовнішнього, завдяки потраплянню на прилавки львівської та віденської преси, а також заснуванню місцевих газет – «Ковельские ведомости» [1036, с. 3] та «Lucker Nachrichten». Остання виходила одразу трьома мовами: німецькою, польською та українською. В її ж першому номері зазначалося про «приєднання Луцька до Європи». Читачам цієї та інших газет пропонувалася зовсім інша картина світу, згідно з якою держави Четверного союзу впевнено йшли до перемоги над Антантою. Крім того, в них висвітлювалися замітки про внутрішньополітичне життя Російської імперії з відповідною інтерпретацією [449, с. 2]. Так звана «європеїзація Луцька» супроводжувалася перейменуванням всіх міських вулиць німецькою мовою. Головна отримала назву «Wilhelmstrasse» [323, с. 3].

Потрапляння до міського соціокультурного простору Правобережної України іншого способу життя, стилю поведінки, комунікативного типу відбувалося також за рахунок іноземних військовополонених, переважно вихідців із Австро-Угорщини. З-понад 2 млн. узятих у полон військовослужбовців, яких упродовж війни доставили з фронту, приблизно

* У Російській імперії «росіянами» (рускими) називали етнічних росіян, українців та білорусів.

1,8 млн. особам судилося або бути привезеним до українських губерній, або ж проїхати через них транзитом [1260, с. 105]. Ця важлива сторінка історії повсякденного життя регіону стала предметом дослідження в публікації «Іноземні військовополонені в містах Правобережної України у період Першої світової війни (1914–1917 рр.): погляд з минулого» [1126].

У 1914 р. успішна літня кампанія російських військ спричинила появу в містах регіону численних потоків полонених, що під конвоєм рухалися на схід [1126, с. 128].

Варто зазначити, що толерантне ставлення місцевого населення до іноземних військовополонених було тим випадком, коли створюваний тогочасною військовою пропагандою образ війни, зокрема, ворога, набував у повсякденній практиці протилежної інтерпретації. До того ж, пом'якшуючим чинником у сприйнятті містян обеззброєних ворожих солдатів та офіцерів слугував їхній строкатий національний склад, серед яких було чимало слов'ян, зокрема українців.

Перші ешелони з військовополоненими почали прибувати до Києва вже у серпні 1914 р. У системі військового полону Російської імперії це місто відіграло надзвичайно важливу роль. За різними даними, протягом серпня 1914 – червня 1915 рр. через нього пройшло від 500 тис. [1366, с. 55] до 600 тис. австро-угорців [590, с. 2]. На початку війни для новоприбулих полонених у районі Печерської фортеці було влаштовано приймально-збірний пункт, а влітку 1915 р. на невеликій станції Дарниця збудували спеціальний табір [1260, с. 104–105].

У перші воєнні місяці кияни збиралися на міському вокзалі, чекаючи на прибуття військовополонених. Пригнічений вид останніх, серед яких були помітні й поранені, викликав у місцевих жителів співчуття. Його варто пов'язувати зі сподіванням на аналогічне ставлення до їхніх чоловіків і синів, котрих спіткала така ж участь, з боку протиборчої сторони [1365, с. 37]. Тож не дивно, що серед киян, наприклад, велися розмови про те, що «їх треба так нагодувати, щоб матінка потім не впізнала». Кореспондент «Южной

копейки» зауважував, що коли вели полонених, то «ніхто з присутніх не лише не дозволяв собі якихось витівок, але й навіть злісного погляду» [519, с. 4]. На Г. Григор'єва військовополонені під час руху вулицями Києва справляли таке враження: «вигляд зовсім не войовничий, худі, вимучені обличчя, та й вояки здебільшого низького зросту. Здавалося, що з таким ворогом дуже швидко можна досягти перемоги, закінчити війну» [175, с. 271]. Співчутливе ставлення до іноземних військовополонених іноді супроводжувалося неприхованими проявами симпатії. Так, у середині вересня 1914 р., під час проходження через Житомир австро-угорських полонених, один з них ніс у руці живу пурпурну троянду. Можна припустити, що її подарувала одна з місцевих жительок [332, с. 3]. У травні 1915 р. у Кам'янці-Подільському за аналогічних обставин до ніг австро-угорців хтось із присутніх містян кинув букет свіжих конвалій [228, с. 3].

Які ж причини особливого ставлення жіноцтва до військовополонених? Вочевидь тут можна провести деяку паралель зі згаданим нами еротичним сприйняттям у чоловіків образу сестри милосердя як уособлення любові в усіх її проявах. З жіночого погляду, пересічний «прибулий» являв собою знедоленого воїна, кинутого напризволяще власною країною, а відтак він потребував турботи й співчуття. Формування нового «секс-символу» відбулося також завдяки стійкій асоціації образу військовослужбовця з мужністю й надійністю, жіночій цікавості до іноземців та, зрештою, нестачі місцевого чоловічого населення внаслідок мобілізації.

У серпні 1914 р. київський журналіст В. Ват сформував збірний образ нового типу міської обивательки – Манічки Кандитатової, котра фактично щодня «полювала» на полонених іноземців. Свій «робочий день» вона починала з купівлі вафель, шоколаду, пиріжків та інших смаколиків, а потім вирушала зустрічати австро-угорських бранців. «Манічці австрійці здавалися якимись героями, чужими, незнайомими, трохи таємничими й ваблячими», – писав про неї В. Ват, – «І вона зовсім божеволіла від австрійців. Вона навіть забувала про те, що її рідний брат, і багато інших братів за мовою та вірою,

б'ються десь там далеко з цими самими «страшенно цікавими» австрійцями» [350, с. 3]. Зі свого боку, більш старшого віку торговки досить часто підходили до військовополонених на вулиці чи базарі та, «по-материнськи», безкоштовно частували [518, с. 4].

Разом зі звиканням містян до війни поступово зникав колишній інтерес до появи на міських вулицях військовополонених. Їх перестали сприймати за диковинку. Ця тенденція помітною була вже в листопаді 1914 р. у Києві, населення якого було в цьому сенсі найбільш звиклим [335, с. 2]. Проте все на короткий час перемінилося 2 грудня, коли до міста доставили партію з 250 турецьких полонених. Захоплених у полон під Баязетом турків на вокзалі оточив величезний натовп. Особливу увагу глядачів привертав незвичний для них турецький однострій [829, с. 2].

Полонені іноземці для місцевого населення слугували також альтернативним джерелом інформації про події на фронтах, оскільки віра в офіційні повідомлення не була абсолютною, а переписка з фронтовиками перевірялася військовою цензурою. Це добре усвідомлювала влада, яка таким діалогам всіляко намагалася перешкодити. До того ж, містяни нерідко передавали отримані з вуст військовополонених новини в, зазвичай, перебільшеному та перекрученому вигляді, породжуючи цим самим різного роду чутки [15, арк. 25]. Наприкінці червня 1915 р. кияни, котрі збиралися на вул. Караванській, де часто тоді водили полонених австро-угорців та німців, саме таким способом дізнавалися про великі втрати російської армії, старанно приховані тогочасною пропагандою [13, арк. 11].

Перебування військовополонених у правобережних губерніях закономірно призводило до встановлення з місцевим населенням економічних стосунків, зокрема й незаконних. Зазвичай вони мали місце на залізничних станціях, через які їх етапували. Коли потяги зупинялися, до них, всупереч установленій улітку 1914 р. забороні, часто підходили торгівці з прилеглих населених пунктів, пропонуючи купити харчові продукти. Про це свідчать знайдені нами архівні документи про скоєння правопорушень.

Так, 16 червня 1916 р. за торгівлю біля військових потягів затримали киянку К. Крилову, котру покарали п'ятиденним арештом. Зі свого боку, етаповані військовополонені продавали свої речі скупникам. 14 липня 1916 р. на ст. Київ-1 правоохоронці затримали двох таких осіб – російського солдата Ф. Запорожцева та 16-річного гімназиста, дворянина П. Віцина. В останнього вилучили 2 речові солдатські мішки, в яких були 5 австрійських солдатських палаток та одна кришка від казанка [25, арк. 18, 27, 52].

Варто зазначити, що відповідно до затверджених у жовтні 1914 р. Миколою II «Положеннях про військовополонених», російський уряд фактично брав на себе зобов'язання дотримуватися принципів Гаазької конвенції 1907 р. щодо гуманного поводження з полоненими. Насамперед військовополонені кваліфікувалися законними захисниками своєї батьківщини, з якими необхідно було «поводитися людяно» [1156, с. 259]. Але й без того до захоплених у полон ворожих військових зазвичай ставилися шанобливо. Про це, зокрема, свідчила церемонія поховання полеглих у боях під Володимиром-Волинським російських та австро-угорських солдатів, проведена на початку вересня 1914 р. після невдалої спроби останніх захопити найбільш західне у Волинській губернії місто. Тоді з військовими почесностями було поховано 8 убитих австро-угорців. Разом із оборонцями міста в поховальній процесії взяв участь полонений австро-угорський гусар [366, с. 4].

Одночасно існували досить істотні відмінності в становищі полонених офіцерів та солдатської маси. Перших, на відміну других, до обов'язкової праці не залучали. Офіцерів розміщували окремо від солдатів по приватних квартирах або у вільних казармених приміщеннях групами від 20 до 400 осіб. Від російського уряду вони отримували «кормове забезпечення», яке, залежно від чину, становило пристойну суму – від 50 до 125 руб. на місяць [1191, с. 479]. Тому в містах офіцери почували себе привільно. Прикладом того слугує випадок 20 вересня 1915 р. у Житомирі, коли 16 австро-угорських офіцерів отримали дозвіл зайти до галантерейного магазину

«Економія» для придбання білизни. Це помітили перехожі й невдовзі туди рушив натовп. Конвоїрам з великими труднощами вдалося за допомогою постового городского вивести житомирян з магазину, після чого біля його дверей поставили караул. Закупивши все необхідне, офіцери розраховалися за товар австрійською валютою й після того вирушили до лазні [828, с. 3].

Порядок організації праці військовополонених солдатів регламентувався нормативними документами, затвердженими Радою Міністрів. На самому початку війни уряд виходив з того, що праця військовополонених не повинна була оплачуватися. Проте військовополонені, працюючи без оплати за свою роботу, давали низьку продуктивність праці. В березні 1915 р. Микола II ухвалив урядове положення, за яким відомства й установи, «у відання яких надходили військовополонені», мали право відпускати їм «грошові видачі». У положенні підкреслювалося, що головною метою запропонованого заходу є заохочення полонених «до більш старанної праці» [1156, с. 260]. Сума грошової винагороди за виконану роботу обмежувалася 20 коп. на день [1191, с. 477], хоча в окремих випадках платня могла бути значно вищою. Так, у червні-липні 1916 р. на Черкаському цегляному заводі через брак місцевих робітників деяким австро-угорським військовополоненим платили понад 50 коп. на день [140, арк. 185–185зв].

До праці військовополонених застосовувався диференційований підхід за національною ознакою. Так, чехи, перебуваючи під патронатом таких панславістських організацій, як «Чеська дружина» та «Союз чехословацьких товариств у Росії», які надали їм гарантії вірності антиавстрійській ідеї, мали змогу працювати за своїм цивільним фахом. Загалом же австрійські південні слов'яни та чехи, відчуваючи російську прихильність до себе, могли вільно себе почувати під час свого полону в Києві та інших правобережних містах [1260, с. 106].

Широкий розмах військових дій призвів до колосальної кількості постраждалих солдатів і офіцерів російської армії. Загальна кількість

поранених за час Першої світової війни, за даними російського санітарного відомства, становила 2844500 осіб, тобто 1/5 частина всіх мобілізованих. Число хворих солдатів і офіцерів перевищувало 2,3 млн. осіб. [1157, с. 202]. З огляду на невідповідність Російської імперії для надання адекватної допомоги велетенським потокам поранених через помилкове припущення щодо нетривалості війни й порівняно невеликих жертв (ситуація була типовою для всіх країн-учасниць), виникла необхідність не лише мобілізації всього медичного потенціалу, зокрема місцевого, але й залучення приватних і благодійницьких структур [1402]. Пов'язані залізничним сполученням міста регіону, куди зручно було доставляти поранених з фронту військовослужбовців, покрилися мережею лазаретів та шпиталів [1081, с. 445], а місцеві лікарні почали виділяти для їхнього лікування спеціальні ліжка. Так, наприклад, на початку вересня 1914 р. новоград-волинське повітове земство у ввіреній йому лікарні облаштувало для поранених 30 лікарняних ліжок [723, с. 3]. Тоді ж аналогічно вчинила єврейська громада Житомира, щоправда, в її лікувальному закладі кількість наданих місць для лікування військовослужбовців російської армії була вдвічі меншою – 15 [304, с. 3]. До тієї справи долучилися й житомирські поляки, відкривши тієї осені лазарет на 20 ліжок [798, с. 3]. Загалом же в перший рік війни в цьому другому за кількістю населення місті регіону виникло понад 20 лазаретів [536, с. 3]. У прифронтовому Дубно під кінець 1914 р. було відкрито лазарет імені графині Є. Шувалової та міський шпиталь на 100 ліжок [125, арк. 435, 525].

Найбільшим тиловим і першим прийомним пунктом для вибулих зі строю солдатів та офіцерів армій Південно-Західного фронту був Київ. Тільки від початку бойових дій по 1 листопада 1914 р. через нього пройшло 70 тис. поранених, а в окремі дні – по 2–3 тис. Тоді місто було велетенським медичним центром з 117 лікувальними закладами [46, арк. 384]. Поряд з цим, Київ з перших днів війни відчував гостру нестачу марлі, вати, хлороформу та

деяких інших важливих медикаментів для лікування та догляду за пораненими [143, арк. 105].

Подібно до іноземних військовополонених, поява на міських вулицях поранених солдатів і офіцерів викликала в міського цивільного населення чималий ажіотаж. Їхня присутність демонструвала як зростаючу інтенсивність війни, так і слугувала з'єднувальною ланкою між «внутрішнім» та «зовнішнім» фронтами [1373, с. 93]. Під час їхнього транспортування до лазаретів і шпиталів чи виходу з них після одужання вони досить часто опинялися в центрі уваги перехожих. Містяни розпитували поранених про фронтові перипетії, довго могли слухати їхні розповіді про пережите, давали харчі. Найбільш допитливими були діти [421, с. 2]. Варто зазначити, що саме між останніми та пораненими встановилися особливо теплі стосунки. Відвідування дітьми закладів, у яких лікували фронтовиків, практикувалося в межах патріотичного виховання й заохочувалося як учителями, так і батьками. Лікарі та, власне, самі поранені, сприймали візити дітей позитивно, оскільки це сприятливо позначалося на процесі одужання. Щоправда, деякі психологи висловлювалися про шкідливість для тендітної дитячої психіки побаченої й почутої в лазаретах суворой «правди життя». Зазвичай діти приходили туди в супроводі дорослих. Вони ходили між рядами ліжок, сідали то до одного, то до іншого пораненого й вели з ними розмови на цікаві для обох сторін теми. За відсутності халатів потрібного розміру, дітей одягали в приготовані для важкопоранених сорочечки [858, с. 2].

У Києві справжнім еталоном організації допомоги пораненим воїнам можна вважати діяльність учнівської групи з 5–7 класів гімназії «Товариства сприяння середній освіті». Під керівництвом одного з її викладачів діти відвідували лазарети з гімназійним кінематографічним апаратом. Тільки станом на 6 грудня 1914 р. ними було влаштовано 102 кіносеанси. Оригінальним способом долучилися до справи й першокласники зазначеного закладу, запровадивши «податок» для поповнення шкільної благодійної каси у вигляді штрафів за незадовільні оцінки. Проте цю систему

«оподаткування» незабаром змінили: замість двійчників стали платити відмінники [45, арк. 114].

Серед жінок поряд із сестринською справою набув поширення ще один вид надання допомоги пораненим та хворим військовослужбовцям, котрі лікувалися в містах, – читання та написання листів. Це були як дорослі жінки, так і молоді дівчата. Працівники російських спецслужб ставилися до їхньої діяльності з підозрою, оскільки деякі відвідувачки в бесідах з пацієнтами виявляли надмірну цікавість щодо розташування військ, кадрового складу бойових частин, кількості понесених втрат тощо або ж розмовляли про питання війни й миру, що, залежно від контексту, могло розцінюватися, як «пропаганда пацифізму» [20, арк. 176зв].

Втрата військовослужбовцями здоров'я, що нерідко супроводжувалося ще й психологічними травмами, потребувала від медичного персоналу особливого делікатного ставлення, оскільки найменша неувага, непорозуміння чи грубість з їхнього боку сприймалися за неповагу та саботаж. Унаслідок цього створювалися різні конфліктні ситуації. Так, на початку вересня 1914 р. поранені військовослужбовці нарікали на незадовільне поводження з ними працівників київської Дігтярівської богадільні. Обвинувачення ґрунтувалися, не в останню чергу, на стереотипному ставленні до представників єврейської національності, з яких складався персонал установи: «Ми проливали кров за Матінку Росію, в Австрії євреї в нас поранених стріляли, а тут – ті самі євреї так болісно роблять перев'язки, ставляться, як з бездушною худобою. Навіщо нас сюди привезли, краще б померли на полі бою, а тут доведеться згнити... Невже не знайшлося руських людей доглядати за нами?» [143, арк. 152зв]. У жовтні того ж року в житомирському лазареті ширилися розмови про те, що тамтешні сестри милосердя начебто краще ставилися до поранених полонених австро-угорців, ніж до «росіян» [48, арк. 181зв].

Проте у скалічених війною військовослужбовців значно більше підстав для обурення викликало пенсійне забезпечення, розроблене

Олександрівським комітетом наприкінці 1914 р. Згідно з ним пенсіонери ділилися на 5 категорій. До I-ї належали хворі та поранені воїни, що втратили до 15 % від загальної працездатності. Розмір пожиттєвої пенсії становив 2 руб. 50 коп. на місяць. Представникам II-ї категорії (15–25 %) щомісячну платню встановили в розмірі 5 руб., III-ї (25–30 %) – 8 руб., IV-ї (30–60 %) – 12 руб., V-ї (повна втрата працездатності) – 18 руб. [817, с. 2]. Наскільки ці грошові виплати були мізерними, можна буде зрозуміти з розділу IV. Саме тому в спогадах Г. Григор'єва ми можемо прочитати про появу в Києві напередодні краху Російської імперії значної кількості жебраків-інвалідів з числа колишніх фронтовиків, що заразом слугувало потужною антирекламою війни: «Всіх ображало ставлення царя до своїх солдатів: копійчані допомоги змушували багатьох нещодавніх бійців іти попід стіни церков і соборів з простягнутою рукою» [175, с. 289].

Масове біженство мирних жителів, як нове соціально-економічне явище, стало однією з найбільш похмурих сторінок Першої світової війни. Аналогічно до появи в містах Правобережної України скалічених військовослужбовців російської армії, рух велетенської маси знедолених цивільних осіб розкривав перед тамтешніми мешканцями справжню картину війни, відмінну від «офіційної». Крім того, біженці, будучи в переважній більшості позбавлені абсолютно всього, часто навіть – частини членів своїх сімей, загинув у них на руках під час пересування [1266, с. 401], запускали ланцюгову реакцію страху, що проникав у масову свідомість правобережних містян [1219, с. 198].

Уже в перший місяць війни на дорогах регіону з'явилися валки з біженцями. Цей рух здебільшого був стихійним та хаотичним. Утікачі переважно були вихідцями із прифронтової частини Західної Волині та південно-західної частини Подільської губернії, куди в серпні 1914 р. на короткий час увійшли австро-угорські війська. Біженці рухалися в напрямку до Києва та Одеси. Восени в містах регіону намагалися знайти пристанище мешканці Царства Польського [1164, с. 30], Галичини й навіть з грецьких

Салонік. Останні, в кількості 150 осіб, були греками російського підданства й залишили Османську імперію через небезпеку погромів. Вони прибули до Києва в листопаді [268, с. 2].

Загалом соціально-вікова структура перших біженців мала достатньо строкатий характер: це були як заможні люди, що вирішили втекти подалі від можливих проблем, встигнувши при цьому взяти з собою цінне майно та гроші, так і ті, хто залишив понівечену війною місцевість, фактично не маючи засобів для існування. Наприклад, на початку листопада 1914 р. у кімнаті чергового Бульварної поліцейської дільниці в Києві опинилися троє підлітків С. Дмитрак, В. Воловита та С. Хмелик-Согоцький, затримані за «бездіяльне вештання й відсутність посвідок на проживання». Перші два були українцями, а третій – поляком. Всі вони мали австрійське підданство й жили в Тернополі. Після захоплення російськими військами міста їхні родини, як і переважна більшість галичан, опинилися на межі виживання. Хлопці вирушили на заробітки до Києва, оскільки саме там тоді, начебто, перебував взятий у полон старший брат С. Дмитрака. Усіх трьох було етаповано до Тернополя через відсутність документів [497, с. 2].

У 1915 р. так званий «Великий відступ» спричинив появу нової, незрівнянно більшої хвилі біженців, що масово рушила до правобережних міст. У вітчизняній науці відповідно до способу переміщення біженців у тиллові губернії виділяють два етапи. На першому, який тривав протягом літа – початку осені 1915 р., основним способом евакуації цивільного населення були гужові перевезення. Другий, «залізничний», тривав від початку вересня до зими 1915 р. Основне навантаження щодо транспортування біженців було покладено на Південно-Західну залізницю [160, с. 36–37]. Між іншим, задіяння з цією метою перевантаженої залізничної мережі започаткувало розлад транспортного господарства імперії, наслідки якого болюче вдарили по життєзабезпеченню міст. Водночас, якщо до початку літа переселення відбувалося більш-менш організовано, то після затвердження О. Брусиловим інструкції про порядок вивезення працездатних чоловіків і

реквізиції в районі дії 8-ї армії, за якою всі здорові чоловіки, крім євреїв, віком від 18 до 50 років відправлялися у Волинську губернію, розпочався неконтрольований процес. Масовість згону чоловічого населення змушувала жінок та дітей до поспішної евакуації [1217, с. 11]. Євреїв же з прифронтової зони виселяли повністю. Влада започаткувала цю практику ще від початку війни. Причиною депортації євреїв була їхня «суцільна неблагонадійність» [1266, с. 376]. Зазначимо, що станом на листопад 1916 р. у правобережних губерніях зафіксовано майже 250 тис. біженців [160, с. 41].

Місцева преса детально висвітлювала проблеми біженства як нового масштабного соціального явища. Акцент робився на важкому матеріальному становищі біженців й пережитих ними у дорозі поневіряннях. Нерідко газети вдавалися до персоніфікації, а також передавали настрої місцевого населення в зв'язку з прибуттям до міст біженців. Варто зазначити, що загалом ставлення містян до біженців було прихильним. Ця прихильність базувалася на поширенні пропагандою свідчень про «звірства ворога» та природному співчутті з боку пересічних жителів. Серед широкого загалу панувала думка про священний обов'язок допомоги «братам, які перші зустріли, прийняли на себе жорстокий тягар війни» [1164, с. 44]. В часописах періоду середини 1915 р. знаходимо безліч свідчень про доброзичливу реакцію містян на появу біженців. Досить типову для того часу ситуацію було описано в одному з серпневих випусків «Жизни Волыни». Тоді під час масових гулянь житомир'ян у центрі міста, в супроводі гри військового оркестру, на вулицях у великих критих фургонів проїхала партія біженців з околиць Холму. Коли один з фургонів зупинився біля пам'ятника О. Пушкіну, його одразу оточили містяни. Після того, як біженці почали розповідати про свої страждання, натовп став їм щедро давати гроші та їжу, яку купував у найближчих лавках. Все це тривало до пізньої ночі [267, с. 3].

Не залишилися осторонь проблем біженства й представники вітчизняної мемуаристики. Так, поява влітку 1915 р. на київському Подолі тимчасового табору для біженців здійснила на Д. Дорошенка неабияке

враження: «Більш, як тиждень тривало видовище, яке, мабуть, було дуже схоже на якийсь невольницький ринок десь в Кафі або в Козлові в XVI – XVII століттях: юрби людей різного віку й полу сидять і лежать біля возів; надходять милосердні кияни і вибирають собі людей для послуг. Ось вибирають дівчину в наймичку і уводять. Ніхто не записує адреси, вона не прощається з родиною, йде, може на віки, бо як і де вони зустрінуться? Ось здоровий парубок іде кудись на роботу, ось жінка покидає чоловіка і йде в куховарки або покоївки. (...) А ось сидить на возі гарна дівчина в типовому гуцульському вбранні. Вона не хоче йти ні на яку роботу. вона розуміє, що в такому великому місті вона знайде собі легку «роботу» (тобто, повії – автор), та й в тих, що таку роботу пропонують, видно, недостачі немає» [177, с. 52].

Поява в містах біженців активізувало місцеві маргінальні прошарки, котрі стали використовувати образ скривдженої війною людини з корисливою метою. Це, зокрема, стосувалося й проституції, оскільки певною мірою жінка-біженка могла привернути чоловічу увагу не менше, ніж сестра милосердя. Приклад такої спекуляції на біженстві був яскраво показаний восени 1915 р. у газеті «Южная копейка». У ролі «героїні» виступила Сонька-Френдрик – легковажна дівчина, так зване «дитя вулиці», яка «заробляла» на життя перевтіленнями у жіночі образи, що користувалися найбільшою популярністю у чоловіків. За «модою» вона стежила постійно, оновлюючи свій гардероб відповідно до «потреб часу». На початку своєї «кар'єри» С. Френдрик розігравала із себе гімназистку, вбираючись у строгу коричневу сукню та тримаючи під пахвою потріпаний підручник. Трохи згодом, у період зростання популярності спорту, вона не без успіху приміряла на себе образ атлетки. Коли мирне життя закінчилося, С. Френдрик стала «біженкою». Вона ходила по Києву в потріпаному жакеті й старенькому капелюсі та розповідала потенційним клієнтам трагічну історію своєї втечі з містечка, зайнятого німецькими військами. Для привертання до себе чоловіків «біженка» розповідала про свої страждання

під окупацією: жорстоке вбивство загарбниками коханого чоловіка, розграбування й спалення будинку тощо [571, с. 2].

Удавання із себе біженця також користувалося популярністю серед представників злочинного світу, адже це давало змогу позбутися кримінального переслідування й утертися в довіру до містян для ведення незаконної діяльності. Судячи з усього, впіймати тих «біженців» поліції вдавалося не часто. Щоправда, у вересні 1915 р. київським правоохоронцям пощастило викрити шістьох осіб, котрі тоді зупинилися в одній з мебльованих кімнат на Хрещатику. Власнику вони представилися, як подружні пари Зброжеків, Рябчинських та Гоцманів. Всі шестеро були відомими варшавськими злочинцями: «чоловіки» – злодіями, що роз'їжджали містами («гастролери»), а «дружини» – повіями-злодійками, так званими «хіпесницями». На початку війни їх виселили за межі Варшавського військового округу та прилеглих до театру воєнних дій губерній за «непристойну поведінку». Однак замість від'їзду до «внутрішніх» губерній злочинці прибули до Києва для заняття «хіпесними» та квартирними крадіжками [198, с. 3]. Опосередковану причетність до згаданого польського міста мав Р. Залевський – кримінальний елемент, котрий спромігся мешкати в Києві на кошти Тетянинського комітету під виглядом «біженця з Варшави» до початку 1916 р., доки його не арештували [194, с. 3].

Поряд з цим набуло поширення перевтілення в образи біженців для виманювання в довірливих містян грошей та речей. Однак не завжди це завершувалося однією лише спекуляцією на доброчинності. 11 вересня 1915 р. громадськість Вінниці дізналася про випадок, що трапився у квартирі, розташованій на вул. Б. Хмельницького в будинку домовласника Славинського. Того дня туди завітали дві бідні на вигляд жінки, котрі вдавали з себе біженок. Вони просили мешканців квартири надати їм одяг, оскільки начебто через поспішну втечу всі речі вони залишили в колишньому місці проживання. Отримавши кілька суконь, «біженки» запропонували господарям помешкання погадати «на щастя». Зрештою, надмірна

гостинність останніх призвела до крадіжки двох золотих перснів, золотих сережок, коштовного хрестика й майже 6 руб. [326, с. 3].

Проте масштаби спекуляції на зловоденній проблемі біженства ні в яке порівняння не входило з реальністю жахливого матеріального становища переважної більшості біженців. Бідкування представників зазначеної категорії займала одне з провідних місць на шпальтах тогочасних місцевих газет. Так, наприклад, улітку 1915 р. «Южная копейка» в новоствореній рубриці «Силуэты жизни» ознайомила своїх читачів із ситуацією на київському залізничному вузлі, який тоді слугував транзитом для сотні тисяч біженців, що рухалися на схід: «Без жодного попередження з боку залізничної адміністрації вагони з біженцями ставлять в останній запасний шлях, і нещасні біженці, не підозрюючи, що їх далі не повезуть, терпляче чекають день, два, три, коли, нарешті, злосчастний потяг рушить і повезе їх далі». Втім, досить часто розраховувати на безоплатний проїзд їм не доводилося: в кращому випадку вони мали право на пільгові ціни в разі пред'явлення залізничникам свідоцтва про приналежність до категорії біженців. Відсутність у більшості з них грошей іноді змушувала до облаштування вагонів під житла. Однак, коли у влади виникала необхідність у вагонах, біженців негайно виселяли [1117, с. 33].

Газета ж «Киев» поневіряння біженців описувала в циклі статей під назвою «Картинки с натуры». «Натурники» потрапляли туди завдяки діяльності Київського відділу Всеросійського товариства допомоги, чії уповноважені досліджували умови життя тих біженців, котрі зверталися за допомогою до вказаної організації. Один з дослідників, втративши під час утечі з прикордонного району все своє майно, настільки глибоко перейнявся проблемами колег по нещастю, що надсилав до відділу щодня по 10–15 відповідних «картинок». Подаємо один із записів із його щоденника, опублікованих «Киевом» 25 січня 1916 р.: «Сосенков Петро. Мешкає за адресою: вул. Набережно-Хрещатик, 23. Хворіє 3 місяці ревматизмом. На роботу ходити не в змозі. Обідає в харчувальному пункті. Потребує білизну

та пальто. Прохач – галичанин. Він мешкає разом з 20-ма іншими односельчанами. (...) Всі 20 душ займають буквально конуру. Сплять усі на голих дошках; обідають на пункті лише тоді, коли не працюють. Бруд за такого скупчення в одній кімнаті – неймовірний. Білизни, крім тієї, що на них, жодної. Всі обносилися й допомоги нізвідки не отримують» [560, с. 3].

Подібними до них є історії, що містяться у зверненнях біженців до місцевих органів влади з проханням надання допомоги, оскільки в багатьох випадках вона була лише номінальною, а через вік і стан здоров'я далеко не всі могли працевлаштуватися. Про це, зокрема, в жовтні 1915 р. відверто заявив вінницький повітовий предводитель дворянства князь В. Щербатов міському поліцмейстеру, адже тоді відкритий у місті Тетянинський комітет був обмеженим у фінансах. Тому тільки протягом 7–10 грудня 1915 р. князь отримав кілька листів з клопотанням про допомогу. Усі вони були написані жіночою рукою. Приміром, біженка Т. Михальська, будучи вдовою, мала на своєму утриманні шістьох дітей, двоє з яких були важкохворими і потребували невідкладного лікування. Інша прохачка, А. Колбусь, разом з чоловіком опинилася у Вінниці після їхнього виселення російською військовою владою з Люблінської губернії. Вона потрапила у фінансову скруту після того, як чоловік виїхав до Одеси в пошуках заробітків і там захворів. Натомість колишній мешканці Холмщини С. Онищук вдалося отримати в місті притулок завдяки наявності в ньому родичів, також біженців, котрі, щоправда, сильно бідували. Проте клопотання дівчини не зводилося до отримання грошової допомоги заради одного лише виживання: вона мала намір продовжити навчання на жіночих педагогічних курсах, на що й потребувала коштів [67, арк. 15, 34–36].

Отже, події 1914–1917 рр. спричинили появу в містах Правобережної України великої кількості «прийшлих людей», що залишили свою домівку через різні причини, пов'язані з ходом бойових дій. Це призвело до того, що місцеве населення зіткнулося з кількома несхожими на них, та й, власне кажучи, одним на одного соціальним типажам: австро-угорським

військовослужбовцем у ролі окупанта, його полоненим земляком, пораненим солдатом чи офіцером російської армії та постраждалим від війни біженцем. Прихід «прийшлих людей» до міст, розташованих як у прифронтовій зоні, так і в тилу, прискорював формування негативного образу війни у масовій свідомості правобережних містян: а) вони були живими прикладами руйнівного впливу воєнних дій на матеріальне становище, фізичний і морально-психологічний стан особистості; б) сприяли дегероїзації війни; в) викликання у місцевого населення почуттів страху й співпереживання при вигляді біженця і пораненого, амбівалентне ставлення до представників збройних сил держав ворожого блоку, багато з яких розмовляло схожою для містян мовою, поглиблювали дисонанс між усвідомленням суспільством сенсу ведення війни й імперською військовою пропагандою.

3.4. Загострення національного питання: у пошуках внутрішнього ворога*

Як справедливо зазначив американський історик Е. Лор, Перша світова війна призвела до загострень міжетнічних протиріч, обірвала міжнародні економічні зв'язки, підкріпивши загальний перехід до посиленої автаркії, що особливо проявилися у традиційних імперіях, зокрема – Романових. У жодній з тогочасних світових держав корінна нація так болісно не переживала недостатність власного контролю над країною, де іноземці й представники різних меншин займали провідні місця в складі економічної та інших еліт [1226, с. 16].

* У цьому підрозділі ми свідомо не стали порушувати проблему наступу російської влади на «мазепинство» оскільки вона, на нашу думку, більше стосується політичного аспекту історії Першої світової війни і тому потребує окремого фахового дослідження у відповідному контексті. Наша мета – показати повсякденність жителів міст Правобережної України, котрі піддавалися дискримінації за політико-правовою та національною ознакою з боку царського режиму і шовіністичних кіл без огляду на свої політичні погляди та участь у громадсько-культурному житті. Вони вважали їх «внутрішніми ворогами» – тобто тими, чия діяльність спрямовувалася чи могла спрямовуватися на поразку Російської імперії у війні шляхом дестабілізації її соціально-економічного і політичного становища.

Ініційований «згори» пошук внутрішнього ворога, підігрітий «знизу» пресою, насамперед реакційною, перетворив сотні тисяч здебільшого лояльних до царського режиму людей на «чужих серед своїх». І якщо євреям, затиснутим у смугі осілості, було звичним перебування як об'єктів дискримінації, населенню австрійського та, особливо, німецького підданства й національностей, тісно інтегрованому в соціально-економічну і політичну імперську систему, довелося опинитися в незвичному для себе маргінальному статусі. Крім того, в Російській імперії, на відміну від інших держав, де під час війни практикувалося обмеження прав «ворожих підданих», офіційні санкції та громадська кампанія зачіпали не лише носіїв іноземного підданства, а й широкі кола натуралізованих іммігрантів і російських підданих, чия лояльність підлягала сумніву з причин етнічної та конфесійної приналежності чи країни походження [1226, с. 11–12]. Іншими словами, досить часто поняття «підданство» і «національність» ототожнювалися.

Дискримінаційні нормативно-правові акти, спрямовані проти австрійських та німецьких підданих, котрі проживали в Російській імперії, почали виходити на самому початку війни. Першим став Указ від 2 серпня 1914 р., згідно з яким керівники західних губерній держави отримали право висилати всіх підозрюваних у «внутрішні» губернії. Останніх зазвичай визначали за національною ознакою. У Правобережній Україні було видано низку відповідних указів і постанов щодо тих носіїв підданства держав Троїстого союзу, котрі займали певні адміністративні посади, мали у власності землю й промислові підприємства [1197, с. 195]. Подальший захід держави був спрямований проти так званого «німецького засилля». 10 серпня Микола II затвердив указ «Про питання щодо становища в Росії неприятельських підданих під час війни», відповідно до якого громадяни ворожих держав, здатні носити зброю, у віці від 18 до 45 років оголошувалися військовополоненими. Того ж дня генерал-губернатор Ф. Трепов зобов'язав усіх домовласників, орендарів будинків, власників

готелів і мебльованих кімнат надати протягом двох днів місцевій поліції дані про підданих Австро-Угорщини та Німеччини, які в них мешкали [1072, с. 211–212]. Варто зазначити, що цікавість влади до цього, можна сказати, національного аспекту житлового питання знайшла своє продовження в лютому 1915 р. через погодження київського губернатора з начальником КВО рішення щодо заборони підданим ворожих держав утримувати готелі та мебльовані кімнати. Зі слів очільника губернії, воно було продиктоване необхідністю боротьби зі шпигунами, аби таким способом унеможливити їхнє переховування [769, с. 2].

Починаючи з осені 1914 р., послідувала низка дискримінаційних заходів в освітній сфері. 5 вересня Міністерство народної освіти видало постанову, згідно з якою учні німецького та австрійського підданства звільнялися від відвідування уроків. З 16 вересня були усунені від навчання студенти вищих навчальних закладів до їхнього переходу в російське підданство, а урядовим указом від 26 вересня припинявся прийом підданих ворожих держав до освітніх установ Російської імперії [1197, с. 200–201]. Щоправда, до заборони викладання німецької мови в середніх навчальних закладах справа так і не дійшла, хоча з того приводу в суспільстві ширилося багато чуток. Зокрема, ішлося про впровадження англійської мови замість німецької та неможливість викладання останньої в зв'язку з масовими звільненнями викладачів, більшість з яких начебто мали австрійське та німецьке підданство. В жовтні того ж року в кам'янецькій газеті надрукували офіційне спростування Міністерством цих двох поголосок, у якому населення запевнялося в тому, що насправді відсоток вчителів німецької мови з іноземним підданством був дуже незначним, а відтак заняття з дисципліни відбувалися в звичному порядку [789, с. 4].

Утім, наявність навіть незначної кількості «німців» серед викладачів вносила у навчальний процес певний розлад. Це могло відбуватися не лише внаслідок адміністративного тиску, а й поведінки самих колег та учнів, на котрих впливала тогочасна громадська думка. Показовою в цьому сенсі стала

історія Карла Івановича* – викладача однієї з київських гімназій, надрукована в місцевій пресі на початку листопада 1914 р. Педагог, що був похилого віку, мав німецьке походження й вважався київським старожилом. І хоча після початку війни адміністрація вирішила залишити його на посаді, життя викладача погіршилося. Спочатку від нього почали відвертатися близькі люди. «Вони побачили в особі Карла Івановича», – писав київський журналіст, – «В особі доброго старого з блакитними очима й м'якими сивими бакенбардами відображення ненависного нам усім образу пруського гвалтівника з нахабним викликом сталевого кольору очей та зухвалою щетиною вус». Гімназисти ж демонстративно відмовлялися від вивчення «огидної варварської мови» [351, с. 2].

Проблеми, що виникли у київського викладача, були наслідком запущеної державою пропаганди. Оскільки здійснення дискримінаційних заходів потребувало обґрунтування, мав бути сформований відповідний образ ворога, інакше війна в моральному та психологічному сенсах виглядала б неможливою. Тому в суспільній свідомості ворог наділявся рисами, «бридкими людській натурі» [1299, с. 262]. Серед населення мала панувати думка, що ворог був не лише на далеко на фронті, а й у тилу, тобто міг мешкати на тій же вулиці, в тому ж будинку, працювати в тій же установі, іншими словами – бути скрізь.

Наведемо ще один показовий приклад, що демонстрував ступінь проникнення пропаганди в тогочасний соціум, висвітлений в оповіданні відомого київського журналіста Ю. Зубовського «Вітя». Головним героєм твору був місцевий хлопчик. Одного вечора він став свідком кухонної розмови про війну, під час якої двірник вороже висловлювався проти німців, називаючи їх звірями, оскільки ті начебто вирізали росіянам язика й вуха, а дівчат – гвалтували. Вразливість дитячої психіки позбавила Вітю здорового сну, йому постійно снилися понівечені російські солдати та «кровожерливий

* Вочевидь, названі ім'я та по-батькові були несправжніми. В тогочасних газетах Карлами Івановичами зазвичай іменували етнічних німців, котрі проживали в Російській імперії.

німець зі звіриним поглядом», котрий кидався на його батька-фронтовика [365, с. 2].

Для підсилення в суспільстві ненависті до створеного офіційною ідеологією «образу ворога» пропаганда вдавалася до різних прийомів. Демонізації підлягало абсолютно все, дотичне до так званого «германського світу»: від філософії й художньої літератури до характеристики рис та поведінки його типових носіїв – «тевтонців». Так, наприклад, наприкінці жовтня 1915 р. у кам'янецькій «Подолі» вийшла друком стаття «Цивилизация и прогресс», автор якої висловив сумніви щодо проповідуваних німцями ідеалів прогресу та свободи. «Вони занадто захопилися бажанням збільшення свого земного добробуту, прагнучи до створення могутньої «надлюдини», – зазначалося в газеті. «У німців та австрійців повністю відсутня цивілізація (в розумінні російської церкви) та наявний лише вульгарно зрозумілий ними прогрес» [722, с. 1]. Важко припустити, наскільки ці та інші подібні випадки щодо німецької культури вплинули на свідомість тієї частини населення, яка була з нею знайома безпосередньо. Очевидно, однією з жертв пропаганди став судовий слідчий з Ковеля, котрого в лютому 1915 р. примусово відправили на лікування з Києва до Москви. За кілька місяців до того чоловік став усамітнюватися, постійно читаючи газети. У день відправлення хворий привселюдно на вокзалі лаяв німців [471, с. 4].

Іншою темою пропаганди було висвітлення начебто вчинених ворогами Російської імперії військових злочинів. Зокрема, зазначалося що вони не жаліли, ні чужих, ні своїх. Типовий приклад – повідомлення «Юго-Западным краем» (5 лютого 1915 р.) про те, що «австрійці в атаці женуть першими хворих, щоб чим скоріше їх позбутися. Ті падають від виснаження й потрапляють до полону» [669, с. 3]. Водночас, 9 травня того ж року зазначений вінницький часопис непримітною, на перший погляд, новиною з Балти дає недвозначно зрозуміти різний ступінь пропагованої зневаги до представників Центральних держав. Замітка характеризувалася курйозним

змістом з використанням тогочасного злободенного лексику. Ішлося про те, як свині увірвалися до сараю й «повелися з випраною тужурочною парою не те, що по-австрійськи, а й гірше пруського» [266, с. 4].

Правобережні поети, своєю чергою, взяли за створення стереотипного образу типового німецького чоловіка: скаредного, зарозумілого «міщанського» мілітариста. Потрапивши на фронт, хвалькуватий «герой» виявляє боягузтво, він здатен лише на капості. Не обійшли пропагандисти увагою й німецьких жінок. У їхніх творах типова німкеня зображувалася дуже обмеженою, недалекою особою, коло інтересів якої обмежувалася дітьми, кухнею і церквою, а німецькі ж сестри милосердя, на противагу російським, начебто виокремлювалися безсердечністю [1064, с. 73–74]. Певна річ, довершений спотворений пропагандою образ німецьких жінок не міг бути сформованим без описання їхніх ганебних учинків на окупованих Німеччиною територіях. На початку листопада 1914 р. у Києві навмисно поширювалася інформація про те, що за німецькими військами в Польщі йшли натовпи німкень, які відбирали в місцевого населення речі, білизну й сукні та вантажили їх на підводи, відправляючи «трофеї» на Батьківщину [787, с. 3].

Переименовання Санкт-Петербурга на Петроград (31 серпня 1914 р.) започаткувало процес відмови в містах Правобережної України від усього, що тією чи іншою мірою асоціювалося з «германським світом». Місцеві адміністрації демонстрували повну солідарність з рішенням найвищої влади. Так, одразу після зміни назви столиці, київський губернатор М. Суковкін звернувся до повітових земських управ за наданням інформації про наявність у регіоні німецьких назв і запропонував подати пропозиції щодо їхнього перейменування [1081, с. 448]. Тієї осені процес дегерманізації відбувався в усіх трьох губерніях. Уже у вересні в Кам'янці-Подільському власники різних закладів почали знищувати вивіски з написами «Німецький готель», «Берлінський магазин» тощо та змінювати їх на назви російських і французьких міст. Аналогічно до того «петербурзькі» перетворювали на

«петроградські» [939, с. 4]. У жовтні житомирська влада ухвалила рішення щодо переінакшення назв двох міських вулиць, названих на честь імперської столиці, зі старих, «німецьких» на нові – «російські» [819, с. 3].

Водночас, місцева влада та різні відомства як з власної ініціативи, так і після вказівок центральної влади, започаткували практику відмови від німецьких слів, які глибоко вкоренилися в тогочасному технічному лексиконі. Так, наприкінці вересня 1914 р. Київська міська управа ухвалила рішення скасувати звання бранд-майора і бранд-мейстера, замінивши їх відповідними званнями начальника пожежної команди та начальника відділення пожежної команди [1002, с. 2]. Майже за рік начальники залізниць отримали від профільного відомства настанову поступово замінити в службовому вжитку слова «плацкартні вагони» та «плацкартні місця» на «спальні вагони» та «спальні місця» [1001, с. 1].

Наприкінці 1914 р. у газетах було розпочато інформаційну кампанію проти одного з незмінних атрибутів новорічних свят – ялинки. Поштовхом до неї стали різкі випадки вищих церковних діячів, котрі називали звичай прикрашати ці дерева «німецькими пережитками». Відтак ще на початку грудня Училищна рада Священного Синоду постановила заборонити в церковних школах різдвяні ялинки [788, с. 3]. Тоді ж через пресу до мешканців Правобережної України донесли меседж високопоставленого церковного діяча С. Голубева, котрий закликав усі родини відмовитися від влаштування традиційної ялинки, а всі заплановані на них витрати передати до спеціального фонду з допомоги інвалідам [380, с. 1–2]. Утім, навряд чи заклики церкви знайшли повну підтримку в тогочасному суспільстві. Набагато сильнішим аргументом на користь відмови від опального святкового дерева міг виступити економічний чинник. Так, напередодні 1917 р. у Житомирі ялинки майже повністю зникли з продажу. Ті, які продавали, порівняно з аналогічним періодом минулого року, були втричі дорожчими [476, с. 5].

Тим часом у правобережних містах відбувалися масові зміни російськими німцями й австрійцями прізвищ, а також переходу підданих Центральних держав у підданство Російської імперії [1081, с. 450].

Процес отримання російського прізвища вимагав чималих зусиль. Спочатку потрібно було надіслати відповідне «прохання на Височайше ім'я», тобто російського монарха. Починаючи з серпня 1914 р., ці прохання регулярно надходили до регіональних канцелярій. Соціальний склад прохачів вирізнявся великим розмаїттям: вони були представниками чи не всіх професій та станів, при чому значну їхню частину становили державні службовці. Так, в грудні 1915 р. власником нового прізвища став начальник канцелярії Київського окружного інтендантського управління К. Фішман. Після отриманого від імператора дозволу він та його родина стали іменуватися Барсовими [822, с. 2]. А в листопаді 1916 р. на законних підставах зміг носити прізвище Строев ще один високопосадовець – очільник житомирської поштово-телеграфної контори П. Ріхтер [821, с. 3].

Протягом війни канцелярії працювали з великим навантаженням. Приміром, до київської щодня надходило не менше 100 звернень. Названа установа, демонструючи демократичний підхід щодо питання вибору нових прізвищ, відмовлялася реєструвати тих осіб, які бажали стати однофамільцями відомих російських письменників, історичних діячів, полководців тощо [1010, с. 4]. Власницям німецьких прізвищ також можна було «дегерманізуватися» шляхом заміжжя, зокрема, фіктивного. Саме цим методом успішно скористалася вінничанка Єлизавета Густавівна, вирішивши стати дружиною «на папері» свого знайомого Салтановського [172, с. 559].

Питання ж щодо зміни підданства вирішувалося на рівні Ради Міністрів. Починаючи з серпня 1914 р. туди звідусіль з регіону у величезній кількості надходили клопотання від осіб, переважно австрійського підданства [734, с. 2]. Юридичні контори ледве встигали обслуговувати відвідувачів, котрі якнайшвидше прагнули оформити документи, необхідні для зміни підданства. Так, наприклад, у середині того ж місяця з високою

інтенсивністю працювали службовці контори київського біржового нотаріуса, що займалася перекладом на російську мову національних документів та видів на проживання для місцевих підданих Австро-Угорщини та Німеччини. Лише протягом двох днів контору відвідало понад 200 осіб [825, с. 2].

Варто зазначити, що далеко не завжди політична благонадійність підданих ворожих держав (згідно з розпорядженням МВС преференції надавалися з «міркувань державної користі») [104, арк. 5] могла гарантувати перехід у російське підданство. Наглядним прикладом цього є відмова в задоволенні відповідних клопотань цілій низці житомирських підприємців, після чого їхній бізнес підлягав відчуженню. Така участь, приміром, спіткала утримувача магазину В. Ейхгорна, який після отримання негативної відповіді виїхав до Ростова-на-Дону, та власника шкіряного заводу А. Машке. Останній змушений був здати підприємство в оренду Волинському ВПК [58, арк. 80]. На тлі невдач обох згаданих житомирян набагато більшу спритність виявив директор Старо-Синявського цукрового заводу І. Завадський, котрий після зміни підданства з австрійського на російське в 1916 р. став жителем Києва. В клопотанні до начальника КВО від 17 березня 1915 р. цукрозаводчик наголошував на тому, що він – «поляк римо-католицького віросповідання та переконаний слов'янин, (...) злився органічно з Росією, вважає її своєю Батьківщиною та нічого спільного з Австрією не має» [129, арк. 2].

Однак, навіть у разі успішної зміни підданства новоспечені «росіяни» не могли себе почувати в безпеці через поширюване пропагандою шовіністичне ставлення до представників опальних національних меншин. Упродовж війни в Києві, де австро-німецька громада була найчисельнішою в регіоні, реальна небезпека погромів виникала, як мінімум, двічі. Це пов'язувалося з подіями в Москві. Перша з'явилася в жовтні 1914 р. після розгрому низки московських магазинів, що належали німцям. Київська влада, не бажаючи повторення такого ж сценарію у місті (вже тоді ходили

відповідні чутки), в останній день того місяця опублікувала наказ губернатора місцевій поліції, в якому, зокрема, жорстко засуджувався погром у Москві: «Такі виступи натовпу повинні бути визнані не проявом високого патріотичного почуття, а звичайним хуліганством. (...) У випадку ж якщо, всупереч очікуванням, будуть учинені спроби погрому, то (наказую – авт.) вжити всіх енергійних заходів до використання зброї для придушення таких у зародку, причому організатори, ватажки й підбурювачі мають бути віддані під суд за законами військового часу» [739, с. 3]. Приведення поліції до повної готовності дало свій результат: ні в жовтні, ні протягом наступних місяців у місті не постраждало жодне з таких підприємств. Другий серйозний привід для занепокоєння правоохоронців з'явився в зв'язку з масовими німецькими погромами в Москві 9–11 червня 1915 р. [1291, с. 449]. Про високу ймовірність вчинення подібних безладів у Києві свідчила виявлена того ж місяця міською поліцією на вул. Львівській наклеєна на паркані записка: «До уваги російського народу. Бий жидів, ріж німців, які прийняли підданство. Рятуй Росію». Подібно до жовтня 1914 р. містом ходили розмови про можливе побиття німців. До поліції надійшла інформація, що наприкінці червня 1915 р. в Києві начебто мав бути здійснений погром магазинів, власниками яких були представники німецької та єврейської національностей. Для його підготовки в одному з будинків у Протасовому Яру планувалося зібрання понад 300 осіб з числа студентів, гімназистів та робітників. У подальшому виявилось, що ні зібрання, ні погрому не відбулося [13, арк. 3, 55, 89].

Така, можна сказати, «національна політика» губернатора М. Суковкіна викликала багато нарікань в представників шовіністично налаштованих груп, одним із рупором яких була газета «Киев». Про напружені стосунки між обома сторонами свідчили гострі випадки часопису щодо київської влади з обвинуваченнями в поміркованості. В одній з них, яку, щоправда, цензура до друку не допустила, зазначалося: «В Києві дві влади: військова та цивільна. Обидві борються з німцями. Цивільна – через страх, а військова – через

совість». У відповідь, губернатор заборонив виписувати «Київ» у залежних від нього закладах, позбавивши газету кількох сотень передплатників [146, арк. 9–9зв].

Правила воєнного стану дали право військовій владі на підконтрольній їй території змушувати цивільних чиновників вислати будь-яку людину чи групу осіб за межі конкретного повіту чи вглиб імперії. Оскільки в свідомості військового командування уявлення про необхідні заходи для підтримання державної безпеки з кожним днем війни швидко розширялися, в окремих випадках деякі чини віддавали накази про «повне очищення» прифронтових районів від усіх без винятку ворожих підданих. Ці жорсткі дії опиралися на наказ Верховного головнокомандувача великого князя Миколи Миколайовича від 9 серпня 1914 р. щодо вислання будь-яких підозрілих іноземців із районів активних бойових дій. Для проведення перших масових виселень МВС відкрило низку етапних пунктів у великих містах [1226, с. 145–147]. Унаслідок того, наприклад, вже наприкінці літа перед будівлею Київської міської поліції зібрався величезний натовп містян, в центрі якого стояли дві селянські фури, повністю заповнені жінками. Вони були полячками австрійського підданства з прикордонної території, котрих виселяли до внутрішніх російських губерній. Багато хто з натовпу розпитував їх про обставини вислання та пропонував харчі й гроші на дорогу [255, с. 4]. Водночас, хвиля масових депортацій зменшилася у вересні 1914 р. завдяки спеціальному «роз'ясненню», згідно з яким жінки, австрійські й німецькі піддані, виселені з Подільської та Волинської губерній, отримували право на повернення за умови особистої благонадійності. Крім того, невійськовозобов'язані (молодші 18 і старші 45 р.) австрійські слов'яни могли залишатися на своїх місцях постійного проживання. З-поміж німецьких підданих виселенню не підлягали лише вихідці з Ельзасу [893, с. 2].

У 1914 р. одним із найбільш високопоставлених виселенців у Правобережній Україні був київський професор Ф. Кнауер. Формальною

підставою для вислання до Томської губернії стала наявність у нього двох синів, які за два роки до того отримали німецьке підданство й після оголошення війни воювали в лавах Збройних сил Німеччини [251, с. 3]. Його арешту передував скандал, що відбувся в професорській лекторії університету Св. Володимира. Професор П. Флоринський не подав своєму німецькому колезі руку і в патетичній промові висловив своє обурення проти нього, а також проти тих німців, що перейшли на бік ворожої держави [1081, с. 449].

Через небезпеку виселення, біля приймалень й канцелярій, які займалися питаннями підданства, регулярно збиралися піддані Австро-Угорщини, Німеччини та, меншою мірою, Туреччини. Такий наплив відвідувачів, переважно жінок, неминуче призводив до виникнення низки нових непередбачуваних обставин, ускладнень, непорозумінь. У Києві, наприклад, серед них була жінка, котра запевняла працівників установи у приналежності до російської купецької родини. За кілька років до війни вона вийшла заміж за німця, що переселився до Росії. Чоловік незабаром помер і жінка залишилася в статусі німецької підданої [226, с. 2].

Навесні-влітку 1915 р. у таких подільських містах, як Кам'янець-Подільський [408, с. 3] та Вінниця [289, с. 3], майже не залишилося австрійських та німецьких підданих. Саме тоді були виселені з меж губернії ті особи, котрі або не встигли перейти до російського підданства, або не отримали від влади дозволу на проживання в регіоні [1072, с. 214]. 5 березня 1916 р. майже не залишилося німецького населення в Житомирі після того, як на міському вокзалі у супроводі поліції відбулася посадка виселенців на потяг. Кінцевим маршрутом 380 осіб, з яких 62 були жінками, мала стати Оренбурзька губернія [526, с. 3].

Утім, у правобережних містах були іноземні піддані, які всупереч постановам про виселення, залишалися недоторканими, використовуючи спеціальні юридичні шпарини. У Києві в роки війни про них ширився такий анекдот:

«Зустрічаються на Хрещатику два німці.

- Карле Івановичу, ви ще тут?
- Тут. У «Паласі-готелі», як завжди, мешкаю.
- Але ж ви – німецький підданий, – говорить напівшепотом перший німець.
- Ха-ха, – сміється Карл Іванович, я – швейцарський підданий.
- ?
- Сплачую швейцару щотижня десять рублів і живу спокійно».

У цьому анекдоті була лише доля жарту, адже від самого початку війни певна частина австрійських і німецьких підданих, після невдалої спроби отримання російського підданства, намагалася отримати громадянство Швейцарії чи будь-якої іншої тогочасної нейтральної держави [876, с. 4].

Виселенню ворожих підданих передували їхні масові звільнення із займаних ними посад. У перші ж дні війни від столичних відомств та установ стали надходити на місця відповідні директиви. Так, згідно з розпорядженням керівництва «Міжнародного банку» в його київському відділенні провели кадрову зачистку, внаслідок якої роботу втратили 8 осіб, серед яких був, власне, і сам директор – Р. Столенверк [994, с. 2]. У Вінниці ж, наприклад, після наказу Міністерства фінансів були негайно звільнені з міського ломбарду всі австрійські й німецькі піддані.

Звернення Міністерства до вінницької влади в лютому 1915 р. [778, с. 3] дозволяє вказати на неквапливість останньої у такому вирішенні кадрового питання. Небажання на місцевому рівні швидко втрачати кваліфікований персонал пояснювалося неспроможністю знайти їй адекватну заміну серед осіб російського підданства. Насамперед це стосувалося технічних і управлінських посад, які потребували спеціальних знань і навичок. Саме тому, наприклад, наприкінці серпня 1914 р. правління київської залізниці звернулося до головного начальника постачання армій з клопотанням про звільнення з-під арешту німецького підданого Ехтера –

завідувача головної електричної станції, оскільки арешт останнього призвів би до призупинення руху трамваїв. Невдовзі арештанта випустили на волю [144, арк. 87]. Втім, на посаді він протримався недовго. Після зміни власника електростанції, в лютому 1915 р. позбавили посади її новопризначеного управителя, німецького підданого М. Бранда, котрий, здавалося б, мав пільгу у вигляді підтвердженого документами свого французького походження (був вихідцем з Ельзасу). Ще на самому початку війни він клопотав про перехід до російського підданства, яке на момент його звільнення перебувало в стадії розгляду. Не допомогло й те, що на захист Бранда виступила міська управа, яка надіслала до губернатора прохання не позбавляти посади висококваліфікованого спеціаліста. Очільник губернії відмовився задовольнити клопотання до рішення МВС про надання фахівцю російського підданства. За такої ситуації очільник Києва розпорядився покласти всі обов'язки на міського електротехніка К. Канівця [144, арк. 22–23].

Одночасно з виселенням підданих ворожих Російській імперії держав у правобережних містах здійснювався процес ліквідації так званого «економічного засилля німців». Наступ на права власності ворожих підданих або «внутрішніх ворогів», які не належали до основної національної групи («росіян»), було підтримано націоналістичним дискурсом. Він був спрямований на те, щоб права власності збігалися з національним статусом [1393].

У числі перших жертв цього наступу був вінницький насіннєвий завод «Раббете та Гізекке». У вересні 1914 р. майно заводу зазнало реквізиції для потреб воєнного часу [31, арк. 1], а приміщення віддали під лазарет [713, с. 4]. У січні наступного року підприємство перейшло в повну державну власність [711, с. 2]. Тоді ж військова влада наказала секвеструвати* майно торгового дому «Герман у Берліні», розташованого в Бердичеві. Фірма

* Секвестр – накладена органами влади заборона користуватися майном. Секвестрування часто виявлялося першим кроком на шляху до постійної ліквідації фірм за участю «ворожих іноземців» [1393].

спеціалізувалася на лісовій торгівлі. Сума конфісковано майна становила 1,2 млн. рублів. Вона могла бути ще більшою, якби управляючий конторою не встиг напередодні війни виїхати до Німеччини і частково ліквідувати підприємство [923, с. 2]. У Житомирі, після згаданого вище масового виселення іноземних підданих, наклали секвестр на 25 об'єктів нерухомості [922, с. 5].

На початку 1915 р. під санкції влади потрапив А. Шлезінгер – власник однієї з найбагатшої в Києві фірм з продажу цукру. Ще наприкінці осені 1914 р. його посадили до Лук'янівської в'язниці. Протягом наступних двох місяців конторою керувала довірена особа, доки туди не заглянула поліція з чиновником губерньського правління й не провела опис майна підприємства, опечатала службові документи, переписку й конфіскувала дві чекові книжки рахунку двох київських банків [900, с. 3]. Наступного місяця жертвою секвестрування став не менш відомий київський підприємець німецького походження Б. Міллер – найбільший домовласник у місті, у власності якого перебували десятки будинків, розташованих в різних частинах Києва. Бізнесмен також володів низкою магазинів і фабрик з виробництва олійних фарб. На початку війни він намагався переписати майно на ім'я свого родича, однак справі завадила принципова позиція місцевого нотаріуса. Журналіст газети «Київ», не приховуючи упередженого ставлення до фактично розореного Б. Міллера, вказував на доцільність конфіскації майна останнього з двох причин – державницької та побутової, оскільки той у передвоєнний період начебто приїхав до міста, не маючи грошей, і швидко нажив у місті мільйонні статки, а відтак «навіть чи має право на добросердне користування незліченими прибутками (невідомо ще для якої мети) під час війни з його лютими співвітчизниками» [517, с. 3]. Ця демонстрована шовіністична риторика природно узгоджувалася з тогочасною державною ідеологією, яку поділяли найбільш радикально налаштовані міські суспільні верстви.

У розпал кампанії секвестрів також постраждала фірма «Зінгер», яка, не зважаючи на своє американське походження, у тодішньому суспільстві стійко асоціювалася з німецьким капіталом. Спричинений довкола неї чималий ажіотаж завдяки зусиллям місцевої преси та суперечливі результати розслідування діяльності компанії царськими спецслужбами породили одну з найбільших загадок в дореволюційній історії російських органів державної безпеки. Цей яскравий прояв шпигуноманії, що за воєнної доби стала невід'ємною частиною міської повсякденності регіону, ми докладніше висвітлили в праці «Справа компанії «Зінгер» на Правобережній Україні в період Першої світової війни» [1123].

Перша світова війна збільшила і без того величезний попит на продукцію зазначеної фірми, оскільки багато жінок стали займатися пошиттям одягу для мобілізованої армії. Крім того, нагальна необхідність прогодування себе та дітей змушувала дружин призваних на фронт чоловіків опановувати швейне ремесло. Типовим стало придбання на останні гроші швейної машини в розстрочку, середня ціна якої становила 85 руб. [223, с. 2]. Збільшення масштабів діяльності компанії «Зінгер» у роки війни (вона займала 80 % ринку швейних машин у Російській імперії) та її явний німецький «слід» створило підґрунтя для обвинувачень у шпигунській діяльності. Вони передусім були спровоковані одіозним генералом-квартирмейстером штабу Північно-Західного фронту М. Бонч-Бруєвичем, котрий, будучи переконаним у «шпигунському характері фірми», переконав начальника Штабу Верховного Головнокомандувача у необхідності вжиття щодо «Зінгера» відповідних заходів [1324, с. 198].

Хоча, як свідчать джерела, обвинувачення переважно базувалися на чутках та домислах [57, арк. 1, 2зв., 14], у липні 1915 р. поліція розпочала обшуки магазинів та офісів «Зінгера», під час яких вона вилучала ділову документацію, опечатувала приміщення, описувала майно, допитувала працівників. У Правобережній Україні одним з перших таких магазинів був у Острозі (21 липня). Знайдена поліцією переписка, написана, до речі,

єврейською мовою, нічого підозрілого не містила. Наступного дня були проведені обшуки в Рівному, Житомирі [1123, с. 40] та Вінниці [987, с. 2]. Вночі 25 липня правоохоронці опечатали всі 10 магазинів, розташованих у м. Києві [494, с. 3].

Попри відсутність прямих доказів причетності компанії «Зінгер» до шпигунства, в серпні 1915 р. щодо неї розпочали процедуру секвестру. У Києві управляти магазинами та збирати плату з клієнтів за машини, придбані в розстрочку, доручили місцевій казенній палаті [738, с. 1]. В Київській губернії восени того ж року довкола «Зінгера» виникла, певною мірою, курйозна та показова ситуація. Коли в деяких повітах поліція арештувала агентів компанії, які збирали гроші в покупців-боржників, губернатору довелося розіслати наказ із роз'ясненням, що всі зібрані кошти надходять до київського казначейства. Тому за його наполяганням поліція повинна була не лише не перешкоджати агентам у їхній справі, а й навіть надавати їм відповідну допомогу [539, с. 2].

Зрештою, восени 1915 р. гучну справу компанії «Зінгер» було вирішено на користь її власників. Цьому сприяла відсутність належної доказової бази та, як ми припускаємо, небажання Російської імперії псувати стосунки із США. Так, у розпал інформаційної війни, вчиненої пресою, директор підприємства в м. Подольську (Московська губ.) В. Діксон, котрий мав американське громадянство, погрожував уряду закриттям заводу. Наприкінці вересня Рада Міністрів, розглянувши питання про вжиття заходів щодо названої фірми, розпорядилася призупинити поза театром воєнних дій подальше закриття її магазинів і відділень, а також постановила відкрити закриті раніше установи [1388]. Невдовзі відповідне розпорядження надійшло на місця [891, с. 3].

У серпні 1914 р. у містах розпочалася низка арештів на підставі звинувачень у веденні шпигунської діяльності на користь країн-учасниць ворожого військового блоку. В числі перших підозрюваних опинилися працівники дипломатичних представництв Центральних держав. Одразу

після запровадження воєнного стану в Києві за звинуваченням у шпигунстві арештували 17 осіб, переважно австрійських підданих, серед яких був консул Р. фон Гейн [9, арк. 105]. У радника консульства Дінтера поліція вилучила зразки поширювальних у місті революційних прокламацій різних антиурядових партій. 10 серпня під час перегляду всієї службової переписки німецького консульства правоохоронці встановили, що воно інформувало зовнішнє відомство Німеччини про стан російських збройних сил, військові маневри в регіоні, суспільно-політичні настрої населення. Крім того, увагу поліції привернув знайдений в будівлі «Короткий розпис російських сухопутних військ», що слугувало вагомим аргументом на користь звинувачення працівників консульства в шпигунській діяльності [4, арк. 3].

Хоча подана в «Розписі» інформація не тільки не вважалася секретною, а була цілком відкритою, цей та подальші факти свідчили про готовність спецслужб до звинувачення будь-якої особи в шпигунстві, чи то в іншій діяльності, спрямованій на посилення ворожих держав, за найменшої ж нагоди. Так, наприклад, на початку лютого 1915 р. Волинське ГЖУ порушило справу проти німецького пастора С. Льоппе з Луцька, котрий збирав гроші та речі в своїх співвітчизників для потреб лазаретів. За версією жандармів, його діяльність слугувала прикриттям для збирання пожертвувань на користь австро-німецьких військ. Звинувачення ґрунтувалося на тому, що німецький священнослужитель не вів обліку зібраних ним цінностей [50, арк. 244].

Оскільки подібні підозри виникали на національному підґрунті, крім осіб австрійського та німецького підданства, під увагою спецслужб опинялися також євреї. Зокрема, влітку 1916 р. за нібито прояв «ворожого ставлення до Росії» був висланий з місця проживання на весь час війни житель Могилева-Подільського єврейського походження В. Халфін, у якого під час проведеного обшуку було знайдено 24 золоті монети – дукати із зображенням імператора Франца-Йосипа [27, арк. 1, 11].

У момент вступу Російської імперії у війну, коли, здавалося б, усе населення мало консолідуватися в боротьбі проти спільного ворога, відклавши на тривалий час усі накопичені протиріччя, сформоване в суспільній свідомості багатьма стереотипами упереджене ставлення до євреїв лише посилювалося. Відкриття нової сторінки відносин між юдейським та християнським населенням в містах Правобережної України, на нашу думку, ознаменувало емоційне звернення молодого запасного (очевидно, чорносотенця) до натовпу своїх товаришів по службі, що відбувся на третій день війни, тобто 3 серпня 1914 р., в Радомишлі, під час «горілчаного бунту», який переріс у єврейський погром. У промові було зазначено: «Ми йдемо страждати й проливати кров. За кого? Через євреїв! А вони нашу кров смокчуть. Ось у Києві євреї вбили хлопчика Ющинського, смоктали його кров і залишилися правими: бийте євреїв та чавіть їх!». Перед виступом натовп розгромив на базарній площі низку лавок, що належали євреям. Погром розпочався з лавки Х. Елькана, до якої підійшла велика кількість запасних з вимогами видати їм безкоштовно цигарки. Попри те, що дружина й сини крамаря, зачинивши приміщення, стали роздавати розлюченим призовникам цигарки через щілини, лавку було пограбовано із супроводом антисемітських вигуків. Далі було розгромлено будинок Авербуха, під час якого було вкрадено гроші, цінні папери та дорогоцінності на загальну суму 63,4 тис. руб. [276, с. 4]. І хоча воєнний стан фактично унеможливив проведення подальших масштабних акцій проти єврейського населення, затяжний характер війни, що призвів до зниження рівня життя, антисемітська риторика окремих газет та упередженість військової влади й спецслужб щодо євреїв підтримували в останніх стійке почуття відчуженості та, подеколи, страху. Серед широких мас створювався образ космополітичного «єврея-шкідника», котрий постійно намагався нажитися на поневіряннях християн під час воєнного лихоліття і за нагоди співпрацювати з ворожими державами.

Утім, на початковому етапі війни між єврейським населенням та владою стосунки покращилися завдяки патріотичному підйому в містах, де

помітну роль відігравали місцеві громади євреїв. У Вінниці, наприклад, їм вдалося зібрати велелюдну маніфестацію (15 тис. осіб при населенні міста приблизно 50 тис.). Вона розпочалася з богослужіння в усіх синагогах та молитовних будинках, а продовжилася урочистою ходою, очолюваною рабинами в святковому вбранні зі свитками Священного Писання та членами правління місцевого єврейського товариства, з портретами самодержця. Коли маніфестація зі співами підійшла до квартири генерала О. Брусилова, той виголосив слова подяки, які закінчив вигуком: «Нехай живуть усі вірні євреї!» [1224, с. 245]. Акції подібного характеру відбулися й в інших містах регіону. Вони супроводжувалися масовими пожертвуваннями на користь російської армії. Так, у Житомирі в перші ж дні війни єврейська громада збрала для родин запасних суму в 6 тис. руб. [1153, с. 103]. У Бердичеві місцеве товариство виділило в общинній лікарні спеціальні місця для лікування поранених військовослужбовців [1104, с. 100]. До якої межі міг тоді дійти імперський патріотизм серед єврейського населення свідчив учинок кам'янецького юнака Ш. Шабельмана. Восени 1914 р. випускник комерційного училища прийняв православну віру та вступив до військового училища. Обурені родичі позбавили його спадку [1018, с. 3].

Влада, зі свого боку, пішла на пом'якшення дискримінаційної політики щодо єврейського населення. Ще в день оголошення всезагальної мобілізації було призупинено «Положення про обмеження участі євреїв у акціонерних компаніях та про умови придбання ними нерухомого майна». На початку серпня 1914 р. київський губернатор наказав губернському правлінню призупинити розгляд усіх справ, які виникли з питань порушення євреями закону про право проживання. Своє рішення він пояснював «тяжким часом, що переживає Росія» та захватом від проявленого патріотичного настрою євреями Києва [873, с. 2].

Проте ще наприкінці 1914 р. становище єврейського населення серйозно похитнулося після наказу Верховного головнокомандувача від 10 грудня, в якому євреїв було названо «надійними союзниками ворогів

Росії». Причина такої жорсткої категоричності базувалася не стільки на добре відомому антисемітизмі князя Миколи Миколайовича, скільки на вдалих діях німецьких пропагандистів, котрі таким способом розігрували «єврейську карту», щоб розконсолідувати суспільство в Російській імперії. Саме тоді на газетних полицях Німеччини стали з'являтися статті про те, що російські євреї були начебто готовими на будь-які послуги на шкоду інтересам Росії, щоб звільнитися від «царського гніту»* [1296, с. 63].

Російські шовіністи стали поширювати серед міського населення чутки про зрадливість і продажність євреїв. Це змусило студента київського комерційного інституту Н. Рензіна взятися за копітку працю, спрямовану на переконання суспільства в протилежному. Написана ним відозва до студентів під назвою «Товариші» містила такі слова: «Група студентів поставила за мету збирати свідчення та матеріали з питання «євреї та війна». Для цього необхідна широка допомога товаришів. Ми не можемо зараз бути істориками, але ми повинні бути хронікерами. Настане день, коли і ми скажемо своє слово, і ми маємо озброїтися суворо перевіреними фактами, щоби бути готовими до боротьби зі злим духом брехні та наклепу». Відозва завершувалася закликом до збору заміток, листів, щоденників та газетних статей [23, арк. 16, 18].

За іронією долі, арешт київською поліцією Н. Рензіна та його однодумців в грудні 1914 р. виявився прелюдією до перших масових виселень єврейського населення з прифронтової зони в січні 1915 р., організованих ще одним відомим антисемітом із середовища військової еліти Російської імперії – начальником штабу Верховного головнокомандувача, генерал-лейтенантом М. Янушкевичем. Саме він віддав наказ про переміщення євреїв та підозрілих осіб з регіону військової активності, «якщо хоч один єврей буде запідозрений у шпигунстві» [1073, с. 25]. На схід почали

* Зазначимо, що підтримка німецькими євреями війни багато в чому базувалася на ідеї захисту своїх російських єдиновірців від антисемітської політики. Наприклад, 21 серпня 1914 р. сіоністська газета згадувала про довоєнні єврейські погроми в Росії з відповідними закликами [1356, с. 93].

вирушати цілі ешелони, наповнені як дорослими чоловіками й жінками, так і дітьми з людьми похилого віку. Навесні того року в організованому київським єврейським товариством приміщенні перебувало понад 100 галицьких виселенців, звідки їх невдовзі етапували до Уфимської губернії [417, с. 2]. Варто зазначити, що всього протягом 1914–1917 рр. з прикордонних областей Російської імперії виселили від 500 тис. до 1 млн. євреїв [1153, с. 105].

Загалом наприкінці першого року війни щодо єврейського населення сформувалося стійке різко негативне ставлення як з боку військових (підозра у шпигунстві, неповага до царського режиму, схильність до колабораціонізму), так і з боку цивільного тилового населення, адже навесні 1915 р. чітко простежувалася тенденція до підвищення цін на основні продукти життєдіяльності, а євреї, як відомо, займали домінуюче становище в торговельній сфері. Останній чинник у травні 1915 р. змусив директора Департаменту поліції адресувати до губернаторів та представників правоохоронних органів вказівку такого змісту: «Згідно з отриманими даними серед деякої частини населення імперії поширюється крайня озлобленість проти євреїв через їхню спекуляцію на товарах першої необхідності. Деякі елементи ведуть відкриту пропаганду серед широких мас для вчинення єврейських погромів. Потрібно вести пильний нагляд за настроями населення і запобігати різним ексцесам». За кілька днів про зростання побутового антисемітизму серед містян повідомляв житомирський поліцмейстер. За його словами, ставлення міського християнського населення до юдейського погіршило подорожчання продовольства та повідомлення з газет про випадки зради з боку євреїв під час невдач російської армії. Для попередження можливих безладів поліція Житомира отримала наказ посилити свою присутність на вулицях, базарах, ринках, бульварах, скверах і місцях скупчення народу, стежити за настроями робітників та попереджувати на місці будь-які сварки та бійки. Примітно, що в особливому режимі повинні були жити й самі потенційні об'єкти нападів,

оскільки житомирським євреям негласно заборонили ходити юрбами вулицями, скупчуватися на тротуарах та збиратися біля воріт під'їздів і синагог [50, арк. 344, 601].

Те, що різке збільшення кількості єврейського населення в містах регіону за рахунок масових депортацій сприятиме наростанню суспільної напруги, добре усвідомлювали у високих столичних кабінетах і на місцевому рівні. Загострення «єврейського питання» досить часто спричинювало протиріччя між військовою та цивільною владою. Зокрема, затятим противником депортацій євреїв був голова уряду І. Горемикін. Свою позицію він висловив у відповідній доповідній записці на ім'я Миколи II [1226, с. 166]. На місцях же доля фактично кинутих державою напризволяще виселенців залежала від позиції регіональних очільників. Так, у травні 1915 р. непопулярний серед київських чорносотенців губернатор М. Суковкін дозволив євреям, котрі не користувалися правом повсюдного проживання в імперії, протягом поточного дачного сезону розташуватися в Боярці, Дахнівці та Пущі-Водиці [473, с. 2].

Значну підтримку виселенцям, чий маршрут на схід пролягав через правобережні міста, надавали місцеві єврейські громади. На початку липня 1915 р. через Проскурів проходили сотні євреїв із Сатанова та Тарноруди. Жалюгідний стан виселенців одразу впадав у вічі. Це й підтверджувала статистика. Відповідно до даних проскурівського єврейського комітету допомоги жертвам війни, понад 250 родин не мали жодних засобів на проїзд до кінцевих пунктів призначення – Чернігівської та Катеринославської губерній. Обмежений у фінансах комітет працював на межі повного виснаження [1127, с. 57]. Того ж літа аналогічна робота проводилася й в інших містах Подільської губернії. Зокрема, 11 липня у Вінниці відбулася масштабна акція надання допомоги 3 тис. щойно прибулим євреям з Галичини. Місцем стоянки став маєток Руссановського, де вінницьке єврейське товариство роздавало виселенцям чай, хліб, м'ясо та яйця. Під час руху містом колона з галицьких євреїв розтягнулася більше, ніж на кілометр.

Небайдужі вінничани частували їх різними продуктами [220, с. 2]. Тоді ж чимало роботи отримав єврейський актив Кам'янця-Подільського, коли зовсім несподівано до міста увійшли виселенці зі спішно залишених прикордонних подільських містечок Жванця та Гусятина. За наказом військової влади вони рухалися до Кременчуга [558, с. 4].

Водночас, не варто й переоцінювати масштаби поширення філантропічних почуттів серед місцевого єврейського населення Правобережної України щодо своїх виселених єдиновірців із західних територій. Про це, зокрема, свідчив рапорт Подільського ГЖУ, в якому йшлося про вороже ставлення до приїжджих галицьких євреїв через економічну конкуренцію [28, арк. 81].

Масовий рух єврейських виселенців у більш віддалені від театру воєнних дій території в межах смуги осілості (в липні 1915 р. до них приєднали Пензенську, Воронежську та Тамбовську губернії) спонукав уряд до радикальних дій у вирішенні «єврейського питання». 17 серпня Рада Міністрів ухвалила Положення про дозвіл євреям мешкати в міських поселеннях поза смугою осілості, за винятком столиць та місцевостей, що перебували у віданні міністрів імператорського двору та військового відомства. 26 серпня міністр внутрішніх справ М. Щербатов видав відповідний циркуляр, розіславши його губернаторам та градоначальникам. Частина громадськості поставилася до нього з пересторогою та недовірою. В Києві, наприклад, були розмови, що «розкріпачення євреїв не відбулося», а замість такої бажаної свободи вони отримали лише «подовжені кайдани» [445, с. 1]. Однак і без того втілення циркулярного рішення в життя наштовхнулося на низку перешкод. У самому циркулярі, наприклад, містилися слова про заборону євреям надавати право на проживання в місцевостях, підвладних військовому міністру. Це нерідко призводило до юридичної колізії. Приміром, у Київській губернії відбулося зіткнення інтересів цивільної та військової влади [1173, с. 61–62]. Заручниками цього протистояння стали тисячі євреїв.

На початку осені 1915 р. на заваді реалізації циркуляру в межах Києва став начальник КВО В. Троцький. Безкомпромісність очільника округу пояснювалася, передусім, не антисемітськими почуттями, а об'єктивними обставинами, адже саме тоді місто потерпало від перенаселеності через нескінченні потоки біженців. На думку Троцького, вільний допуск до Києва євреїв призвів би до непередбачуваних наслідків. Нагадаємо, що тоді представники єврейської національності мали право мешкати в місті в разі наявності вищої освіти, ремісничих свідоцтв та за умови догляду за дітьми, котрі навчалися в місцевих закладах. Останнім двом категоріям дозволялося жити в Києві в районі либідської та плоської ділянок. Зрештою, циркуляр вдалося імplementувати після наполегливих клопотань єврейської депутації та переговорів між очільниками Київської губернії та КВО. Щоправда, з деякими поправками: були скасовані обов'язкові умови й документи для єврейських старожилів (обов'язкове заняття ремеслом, надання батьками учнів свідоцтв тощо) і розширено їхнє право на проживання на весь Київ [862, с. 2]. Євреям, котрі не мали в своєму розпорядженні права на проживання в місті, але встигли поселитися в ньому до 23 вересня 1915 р., дозволили вільно в ньому мешкати відповідно до згаданого циркуляру МВС. Однак задля цього їм необхідно було не пізніше 28 вересня подати свої дані (адреса, дата прибуття, склад родини тощо) до поліцейських дільниць. Ті ж, хто прибули до міста пізніше 23 вересня і не зареєструвалися, підлягали негайному виселенню [430, с. 2].

Перебування в Києві великої кількості євреїв та початок роботи поліцейських дільниць з прийому даних з 24–25 вересня загострили «єврейське питання» в місті до крайньої межі [1173, с. 63]. 4 жовтня влада ухвалила рішення повністю заборонити в'їзд до Києва євреїв усіх категорій. Поліція розпочала втілювати його в життя того ж дня. Оскільки наказ був відданий в загальних рисах, без уточнень, нерідко в реєстрації відмовляли навіть тим особам єврейської національності, право на проживання в місті яких раніше вважалося непорушним [894, с. 2]. Своєю чергою, двірників та

швейцарів зобов'язали не реєструвати приїжджих до Києва євреїв, пропонуючи їм негайно залишити місто. Так, у ті дні отримав відмову в реєстрації купець І-ї гільдії Йоффе, котрий приїхав у справах з Пермі. Опинившись у статусі «персони нон-грата», він звернувся зі скаргою до губернського правління. І хоча тамтешні чиновники запевнили його в законності подальшого перебування в Києві, місцева поліція заявила, що «розпорядження влади відкидає всі роз'яснення та циркуляри». З тієї ж причини 10 жовтня змушений був повертатися до Петрограда присяжний повірений Якобсон [861, с. 2]. Про те ж, скільки євреїв тоді вирішили перебувати в Києві на нелегальному становищі, нам достеменно не відомо. Очевидно, рахунок ішов на тисячі.

Проте становище євреїв покращив економічний чинник. У середині жовтня 1915 р. група єврейських мешканців Києва на чолі з рабином Аронсоном звернулася до київського міського голови з проханням порушити перед військовою владою клопотання щодо скасування обмежень в'їзду й виїзду євреїв у межах Правобережної України, оскільки вони завдавали регіону й Києву, зокрема, величезних збитків у торговельно-промисловій сфері. Очільник міста Ф. Бурчак, приставши на пропозицію делегації, направив клопотання до штабу КВО. Від себе він додав, що заборона в'їзду євреїв до Києва, із врахуванням їхньої монополії в торгівлі, не дасть можливості закінчити розпочаті напередодні угоди з купівлі-продажу [1012, с. 2]. Ці зусилля не були марними. Вже наступного місяця київський губернатор отримав від МВС циркулярне повідомлення про скасування ст. 1171, що забороняла євреям, які не користувалися правом на проживання, вільно торгувати в міських поселеннях [800, с. 3].

Певні ознаки лобіювання єврейських інтересів у київській владі, навіть за умов їхньої економічної доцільності, були серйозним подразником для місцевих шовіністичних елементів, наскрізь пройнятими ідеями войовничого антисемітизму. В лютому 1916 р. у їхньому друкованому рупорі

«Двухглавый орёл» був опублікований вірш під назвою «Снова ритуал», адресований пересічному представнику міської думи:

«Ты в плен иудеям отдался,
 Быть может того не желал...
 На жаль, что жидам ты достался,
 Но им нужен был ритуал (...)
 Ну, что ж? Ритуал совершился –
 Ты новая жертва жида,
 И жид своей цели добился:
 Теперь ты его навсегда!» [428, с. 3].

Таким чином, у роки Першої світової війни національне питання в містах регіону досягло нового рівня напруженості. До цього призвели жорсткі, не завжди виправдані, дії імперських силових структур щодо жителів з іноземним підданством та єврейського населення, розпалювана пропагандою ненависть до ворогів як зовнішніх, так і внутрішніх, за національною ознакою, а також посилений економічними негараздами побутовий антисемітизм. Пошук винних за етнічним критерієм, що розхитував і без того ослаблений війною державний механізм, зрештою, призвів до зміни політичного керівництва та розпаду багатонаціональної імперії Романових.

Висновки до розділу

Отже, 1 серпня 1914 р. стало початком відліку низки радикальних змін в індивідуальній та колективній свідомості жителів міст Правобережної України. Впродовж наступних 2,5 років відбулася еволюція в ставленні суспільства до війни. Сплеск патріотичного оптимізму на початку вступу Російської імперії й країн Антанти у військове протистояння з Троїстим союзом завершився глибокою соціальною-психологічною депресією напередодні Лютневої революції. Війна, ставши тестом на міцність та витривалість як для тогочасного соціуму, так і для владних інституцій

Російської імперії, наочно демонструвала їхню слабкість, робила подальші грандіозні потрясіння історично незворотними.

Тенденції до маргіналізації та люмпенізації суспільства, не в останню чергу внаслідок колосальних проблем в економічному житті країни, нівелювали усталені моральні цінності. Велика кількість містян, багато з яких до війни вважалися законослухняними, не встояли перед породженими воєнним часом можливостями для швидкого збагачення. Мета виправдовувала будь-які засоби. Особливо цинічним було заробляння на фальшивій благодійності. Призовники, зі свого боку, не зупинялися перед навмисним скаліченням, аби тільки не йти на фронт. Поширення ж проституції, зокрема серед неповнолітніх, та зростання дитячої злочинності свідчили про руйнівний вплив війни на інститут сім'ї.

Розташування правобережних губерній у безпосередній та відносній близькості до фронту зумовлювало появу в містах багатотисячних потоків військових і цивільних осіб. Вони потрапили туди як за власної волі, так і проти неї. Це були солдати й офіцери ворожих держав у статусі окупантів і полонених, військовослужбовці російської армії, що лікувалися в місцевих лазаретах, а також біженці. Контакти «прийшлих людей» з містянами регіону прискорили формування в масовій свідомості останніх «образу війни», який контрастував з «офіційним», тобто тим, що існував на шпальтах контрольованих військовою цензурою газет.

Поліетнічний склад міського населення регіону, де помітну частку становили євреї, австрійці й німці (останні здебільшого мали підданство відповідних держав) неминуче призвів до ксенофобських випадів як з боку держави, так і з боку місцевих шовіністичних прошарків. Щоправда, масових погромів, які здавалися невідворотними, вдалося уникнути завдяки праці в посиленому режимі правоохоронних органів в умовах воєнного стану.

РОЗДІЛ IV

ПРОБЛЕМИ СПОЖИВАННЯ МІСЬКИМ НАСЕЛЕННЯМ МАТЕРІАЛЬНИХ ТА ДУХОВНИХ БЛАГ ЗА ВОЄННОЇ ДОБИ

4.1. Продукти харчування та предмети першої необхідності

Загальновідомо, що однією із основних умов, необхідних для існування того чи іншого політичного режиму, є спроможність більшої частини населення країни забезпечувати себе найнеобхіднішими продуктами життєдіяльності. Вона в разі актуалізується в період тривалих збройних конфліктів, коли на широкі маси лягає важкий тягар війни. Воєнна доба породжує для влади та суспільства істотні зміни в системі координат, у якій тісно переплітаються гострі соціально-економічні проблеми. Їхня невирішеність може затьмарити навіть найоптимістичніші зведення з фронтів, зводячи нанівець усі старання правлячої верхівки воювати до переможного кінця. У тривалій Першій світовій війні продовольче питання мало надзвичайно велике політичне й емоційне значення. Німецький генерал Е. Людендорф не випадково вказував на безпосередній вплив харчування на фізичний та духовний супротив індивідуума викликам воєнної доби [185, с. 310–311]. А один із західноєвропейських істориків стверджував, що Перша світова війна була більше «війною» з хліба і картоплі, ніж зі сталі або боєприпасів [1365, с. 86].

Як зазначають О. Реснт та О. Сердюк, у забезпеченні міст Правобережної України продовольством величезну роль відігравав військовий чинник через розташування регіону в ближньому тилу театру воєнних дій, оскільки чисельні військові контингенти потребували колосального обсягу харчів та фуражу, вичерпуючи їх із засік приватновласницьких і селянських господарств [1287, с. 350]. Водночас, варто згадати і про специфіку західноволинських міст, які впродовж 1915–1918 рр. перебували під іноземною окупацією.

На кожному етапі воєнної доби і жителі міст, і органи міського самоврядування, для яких постачання і розподіл продуктів харчування серед населення було одним із пріоритетних завдань, стикалися з певним комплексом проблем об'єктивного і суб'єктивного характеру. Це, зокрема, позначилося на продовольчій ситуації в містах Правобережної України в початковий період «Великої війни» (серпень 1914 – перша половина 1915 рр.), що стало темою однієї з публікацій автора [1114].

Нами встановлено, що початок війни мав амбівалентний вплив на місцевий продовольчий ринок. З одного боку, в деяких правобережних містах спостерігалось падіння цін на окремі продукти харчування. Передусім це стосувалося експортних товарів, які до серпня 1914 р. постачалися до низки європейських країн, серед яких були й члени Троїстого союзу. Так, наприклад, у західній частині Київської губернії найбільше подешевшали яйця, хліб, молоко та раки. Десяток яєць продавали дуже дешево – за 2,5 коп. Проте це мало короткочасний характер, оскільки тоді Російська імперія ще не встигла повністю втягнутися у виснажливе військове протистояння [812, с. 2].

З іншого боку, були прояви й абсолютно протилежної тенденції. Вони зумовлювалися низкою причин. Однією з них була спекуляція. В цьому сенсі є показовим цінове свавілля житомирських торгівців, учинене в дні вступу Російської імперії у війну, коли жителі міста стали інстинктивно запасатися харчами [347, с. 3]

У Києві вже на початку осені 1914 р. на продуктовому ринку раптово подорожчали фрукти, що привозили з Криму, Кавказу та Туркестану. Наприклад, за один фунт винограду продавці просили 25–35 коп., хоча в аналогічний період 1913 р. він коштував 10–12 коп. Таку суттєву різницю в цінах торгівці пояснювали скороченням підвозу фруктів, хоча було добре відомо про існування великих запасів товару на київських складах [349, с. 4]. На відміну від ситуації в Житомирі, де охоплені панікою містяни були готові переплачувати за життєво важливі товари і торгівці цим охоче користались,

тут ми добре бачимо застосування іншого спекулятивного методу – приховування продуктів для створення штучного дефіциту.

У прифронтовій частині регіону на початку війни ключову роль у подорожчанні продовольства відіграв військовий чинник. Так, перші бойові дії між збройними підрозділами імперій Романових і Габсбургів на території Волинської губернії в серпні 1914 р. призвели до часткової евакуації мешканців Володимир-Волинського до Ковеля, що збільшило в останньому кількість населення і створило ажіотаж на продукти харчування та предмети першої необхідності [1143, с. 91–92].

Окупація російськими військами Галичини створювала для жителів прикордонних правобережних міст додаткові перешкоди для придбання життєво необхідних товарів. Хоча через війну імперія Романових зупинила вивезення за кордон багатьох продуктів [1081, с. 456], це жодним чином не стосувалося продовження і навіть активізації економічних зв'язків із захопленими територіями*, населення яких потребувало значної кількості харчів. Окрім того, туди необхідно було відправляти цілі ешелони з продовольством для забезпечення військ. Це, наприклад, призвело до вичерпання хлібних ресурсів довкола Дубно, де борошно та жито посилено скуповувало інтендантство, а також служби, що вивозили хліб до Галичини. Місто опинилося на порозі хлібного голоду, оскільки діяла заборона на завезення зерна залізницею з інших районів, де попит на нього був набагато меншим [126, арк. 17зв]. Варто зазначити, що підвищення цін на предмети першої необхідності в прикордонній смузі Волинської губернії в перші воєнні місяці викликало сплеск антисемітських настроїв серед тамтешнього населення, позаяк саме представники єврейської національності брали активну участь у торгівлі з Галичиною. Деякі містяни навіть були переконані

* У зв'язку з цим наприкінці вересня 1914 р. на засіданні Кременецької міської думи говорили про спричинення воєнною добою «стану невизначеності» внаслідок імовірного переходу міста у статус позаштатного через його неспроможність витримати економічну конкуренцію з торговельно-промисловими центрами окупованої Галичини [128, арк. 251].

в тому, що євреї начебто формували склади припасів для потреб австро-угорської армії [50, арк. 129].

Принагідно зауважимо, що окупація Галичини сприяла потраплянню до прикордонних міст Правобережжя різноманітного контрабандного товару. Це було відгомонам свавілля російських військ на завойованій території. Масштаби пограбувань вражали. Наприклад, у знайдених нами документах є інформація про бурхливу діяльність каптенармуса* 11-го Ізюмського полку А. Кандиби, котрий кожних 3-4 тижні здійснював поїздки з Галичини до Луцька, щоразу привозячи звідти цінний товар. Він складав його в полковій коморі, а потім за допомогою солдатів переносив їх до себе додому, після чого продавав [50, арк. 483].

У Кам'янці-Подільському продукти відчутно подорожчали через дії міських торгівців і мешканців із навколишніх сіл, спрямовані на отримання прибутку на суттєвій різниці в цінах на місцевому та галицькому ринках. Уже на початку осені 1914 р. вони розпочали вивезення продовольчих товарів у західному напрямку [1118, с. 10]. Туди ж заради обіцяних прибутками звідти агентами непоганих заробітків щоденно стали виїжджати кам'янецькі робітники [474, с. 4]. Своєю чергою, місто заповнили селяни із Галичини для закупівлі більш дешевих продуктів харчування [640, с. 4].

Протягом першого року війни між місцевою владою та торгівцями регулярно виникали суперечки щодо справедливості встановлених цін у таксах на предмети першої необхідності. Варто зазначити, що на початковому етапі як потерпіла сторона, зазвичай, були представники торгівельної сфери, оскільки таксовані продукти досить часто були дешевшими, ніж на ринку, що робило їхній продаж збитковим. За таких обставин цінова політика міської влади мала бути особливо розважливою, з урахуванням інтересів як продавців, так і покупців. Однак перегини влади в бік останньої сторони набули повсюдного характеру. Це, на нашу думку,

* Посадова особа у військовій частині, що відає зберіганням і видачею майна й продовольства.

інспірувалося директивою Головного управління в справах місцевого господарства від 6 вересня 1914 р., в якій ішлося про нагальну потребу «утримувати ціни на предмети продовольства першої необхідності, по можливості, на нормальному рівні» [135, арк. 37]. Щоправда, 30 листопада того ж року Департамент поліції попередив губернаторів та градоначальників про те, що внаслідок впровадження місцевими органами влади такси на продукти за заниженими цінами могла виникнути небезпека скорочення підвозу товарів до місць споживання [136, арк. 71].

Пік впровадження в містах обов'язкових цін на предмети першої необхідності припав на I півріччя 1915 р. [1330, с. 71]. Не скрізь вдалося досягнути поставленої мети – запобігти дорожнечі, оскільки для торгівців психологічно такса сприймалася за адміністративне покарання й вони намагалися будь-якими способами її уникнути [1276, с. 15]. Ось чому, наприклад, в Луцьку стрімке подорожчання продуктів відбулося вже на початку року. Місцеві продавці лавок поховали видані їм такси, а коли покупці вказували на необхідність дотримання встановлених цін, вони заявляли, що продукт закінчився чи вже проданий комусь іншому. Натомість луцькі пекарі стали випікати булки вдвічі меншими від встановленого розміру [50, арк. 16]. Провальним також виявилось таксування продуктів у Барі, започатковане на початку тогорічної весни. Воно поставило в безвихідне становище і споживачів, і місцевих торгівців. Річ у тім, що місто більшу частину предметів першої необхідності отримувало від іногородніх гуртовиків, для яких такса не була обов'язковою. Через це барчани купували продукти за стихійно встановленими цінами. Відсутність конкуренції на барському ринку спричинила нестача рухомого складу залізниці, якою місто раніше отримувало продовольство безпосередньо від постачальників [136, арк. 158].

Невисока ефективність і подекуди згубність такс на товари першої необхідності стали предметом для палких дискусій щодо їхньої доцільності. В лютому 1915 р. авторитетний професор-економіст К. Воблий у своїй

доповіді, присвяченій питанням боротьби з дорожнечею, назвав таксування «самим елементарним, але найменш дієвим засобом», оскільки встановлені ціни «залишаються невідомими широким масам споживачів і не виконуються торговцями» [875, с. 5]. За три місяці на засіданні Київського загальноміського комітету більшість його членів висловилися проти такс, посилаючись на викликане ними скорочення кількості продуктів на ринку [317, с. 4]. Місцева преса піддала рішення Комітету жорсткій критиці. Головними винуватцями підвищення цін було названо гуртовиків, що змовилися між собою [690, с. 2]. Всупереч цьому Київська дума відмовлятися від такси не наважилася. Забігаючи наперед, зазначимо, що лише протягом 12 місяців від часу впровадження (січень 1915 – січень 1916 рр.) її переглядали 12 разів. Протягом того періоду вказані в ній продукти в середньому подорожчали на 35,6 %. Проте насправді для киян видатки на предмети першої необхідності були значно більшими, оскільки ринкові ціни щоразу підвищувалися після опублікування такси, дотримання якої місцевою владою фактично не контролювалося [433, с. 4].

Натомість відомо, що таксу скасували в таких містах, як Вінниця та Проскурів [846, с. 2]. Очевидно, дався взнаки небувало щедрий хлібний врожай 1915 р. [1330, с. 119], внаслідок чого знизилися ціни на окремі продукти харчування [459, с. 2]. Крім того, з високою ймовірністю можна стверджувати, що в Проскуріві останнім аргументом проти такси стало зникнення наприкінці літа – на початку осені на місцевому ринку вершкового масла. Всі запаси продукту місцевого виробництва вичерпали російські війська, що перебували на околицях міста у великій кількості. Привозити масло з інших районів торговці не хотіли, оскільки через таксу його продаж був би збитковим [136, арк. 224].

Воєнна доба позначилася ще на одній проблемі продовольчої сфери – регламентації торгівлі у вихідні та святкові дні. Викликане війною поживавлення купівлі-продажу на місцях призвело до численних суперечок єврейського населення з владою. Вони базувалися на розбіжностях між

християнськими та юдейськими релігійними традиціями. І євреї, і православні не займалися торгівлею у свої святкові й вихідні дні. Якщо перші не працювали по суботах, то другі – по неділях. Ситуація загострювалася ще й постановою «Про нормальний відпочинок службовців у торговельних закладах» від 1908 р., яка була складена відповідно до канонів християнства. Проте її імплементація залежала від волі місцевої влади. Так, 25 жовтня 1914 р. Липовецька міська дума заборонила торгувати в місті в недільні дні та в дванадесяті свята*. Цим рішенням влада поставила під удар не лише місцевих євреїв, які в переважній своїй більшості займалися торгівлею, а й добробут самого міста, адже до нього припинили з'їжджатися жителі з околиць для купівлі-продажу товарів, укладання торговельних і промислових угод, отримання юридичних й адміністративних послуг тощо. Внаслідок того торгівля перенеслася до найближчих міст та містечок, де такі обмеження не встановлювали. Відповідне клопотання липовецьких торговців до київського губернатора було відхилено [108, арк. 70зв., 73]. Подібним чином закінчувалися спори й в таких повітових містах губернії, як Тараща [109, арк. 117зв] та Чигирин [115, арк. 24].

З ще більшою безкомпромісністю до єврейських торговців поставився в лютому 1915 р. рівненський військовий комендант. Він видав розпорядження, яке зобов'язувало євреїв здійснювати торгівлю продуктами першої необхідності в суботні та святкові юдейські дні на рівні зі звичайними буднями та християнськими святковими днями [50, арк. 24]. Судячи з усього, зазначений приклад нехтування релігійними традиціями єврейського населення з боку військової влади не лише погіршив взаємини між християнами і юдеями в Рівному, а й завдав місцевій торговельній сфері чималих збитків.

Окремої уваги потребує висвітлення продовольчого становища волинських міст, що перебували під іноземною окупацією протягом 1915–

* 12 найважливіших (після Великодня) церковних свят у християн східного обряду, пов'язаних із Євангельською історією та історією Церкви.

1918 рр. Наявні інформаційні джерела, які здебільшого базуються на переказах очевидців, спонукають ставитися до них з підвищеною обережністю.

У Луцьку товари першої необхідності почали зникати з полиць ще до підходу військ Австро-Угорщини. Після того, як 29 серпня 1915 р. російські солдати та місцева адміністрація поспішно залишили місто, там на кілька днів утворився вакуум влади. Саме тоді міські вулиці, можна сказати, «окупували» виселенці з Холмщини, які нападали на луцькі магазини і грабували їх. До них, за словами очевидця К. Тележинського, долучилися «козацькі патрулі». Буквально одразу містяни стали формувати підрозділи самооборони. Бої самооборони і нападників «за продовольство» тривали цілу ніч на 31 серпня, доки до міста не увійшли австро-угорські підрозділи [1204].

Під час панування завойовників рівень життя лучан погіршився. Оскільки іноземне військове командування насамперед дбало про забезпечення провіантом своїх солдатів та офіцерів, для чого, звісно, активно експлуатувало залізницю, вирішення продовольчих проблем містян було перекладено значною мірою на місцеві польські та єврейські благодійні комітети. Відтак австро-угорська військова присутність суттєво ускладнила підвіз продуктів до міста, призвівши до різкого зростання цін [326, с. 2]. Наприклад, фунт одного хліба з картопляною домішкою подорожчав до 50 коп. [303, с. 3]. Цей інгредієнт австро-угорська комендатура зобов'язувала міське населення додавати до традиційного тіста. У номері луцької окупаційної газети «Lucker Nachrichten» від 18 січня 1916 р. було надруковано відповідне оголошення з детальним рецептом приготування. Зазначалося, що такий хліб «смачний і не так швидко висихає» [58, арк. 446]. Необхідні для його випікання житнє та картопляне борошно містянам видавали по картках у рівній кількості по 4 фунти на тиждень. Місячна норма цукру становила 1,5 фунта на людину [311, с. 3]. Вона була втричі меншою від тієї кількості, яку споживав середньостатистичний містянин напередодні

Першої світової війни. Оскільки окупанти ввели карткову систему розподілу продовольства і в інших трьох західноволинських містах, їхні жителі першими в Правобережній Україні стикнулися з практикою жорсткого адміністративного регулювання продовольчої сфери.

В окупованому Дубно продовольчим забезпеченням населення займався організований ще напередодні відступу царських військ обивательський комітет. Австро-угорці, вступивши до міста, одразу реквізували всі запаси хліба та млини. Мешканцям доводилося молоти пшеницю на «кавових млинах». Ціна на хліб у місті зросла до 40 коп. за один фунт. Відчутно подорожчали й інші продукти: фунт масла – до 3 руб., пуд картоплі – до 3 руб., звичайна солена риба – до 90 коп. за штуку. Невдовзі обивательський комітет організував створення складу борошна, цукру та солі. Ці продукти він отримував від австро-угорського інтендантства й розподіляв між населенням по картках. На кожну родину щомісячно видавали по 3 фунти цукру, 10–15 фунтів борошна та по 1 фунту солі. Товари доставляли до Дубно із навколишніх сіл, на чому чималу фінансову вигоду отримували візники, що стали монополістами. Комендантське управління видавало їм спеціальні перепустки [236, с. 4]. У місті процвітала спекуляція. Місцеві торгівці часто порушували таксу на продукти, відповідаючи на обурення покупців стандартною фразою про відсутність товару.

Характерно, що на рівні з населенням окупованих міст, від нестачі достатньої кількості їжі потерпали австро-угорські солдати, харчування яких було гіршим, ніж у німецьких і російських військовослужбовців. Це обопільне недоїдання деякою мірою нівелювало протиставлення «свій-ворог». Свідченням цього є зафіксований на початку літа 1916 р. кореспондентом «Киевской мысли» вияв «стокгольмського синдрому». Коли російські війська вибили австро-угорців з міста, він провів опитування серед тамтешніх містян щодо отримування ними продовольчої допомоги від окупаційних військ. Несподівано для нього, вони, попри пережиту окупацію, не висловлювали ненависного ставлення до австро-угорців: «А як вони

допоможуть, коли в них так само нічого не було? Маленький хлібець – на чотирьох солдатів на день. Що вони могли нам дати?» [232, с. 2].

Водночас, у січні 1916 р. у Ковелі, згідно із свідченнями біженців, котрі звідти перебралися до Житомира, відбувся голодний бунт. За їхніми словами, він виник через примусове залучення окупантами майже всього чоловічого населення міста на будівництво укріплень, унаслідок чого натовп жінок та дітей оточив комендантське управління з вимогами щодо повернення їхніх годувальників додому. Вони розгромили кілька магазинів, що торгували їстівними припасами. Під час втихомирення бунтівників було арештовано понад 300 осіб. Незабаром із Ковеля подібні заворушення перекинулися на Луцьк та Володимир-Волинський, де окупаційна влада арештувала майже 1500 осіб [434, с. 4].

За відсутності альтернативних джерел, досить складно визначити, наскільки ці бунти були масштабними, якщо вони взагалі відбулися. Ми повинні врахувати три моменти: а) нам невідоме походження інформаційного джерела: біженці могли бути або безпосередніми свідками подій, або переповідачами; б) свідчення усвідомлено чи не усвідомлено могли бути перебільшеними; в) газети, будучи інструментом військової пропаганди, традиційно передавали новини зі стану ворога з метою впливу на масову свідомість, без огляду на достовірність оприлюдненої інформації. Останній аспект автор розглянув у статті «Висвітлення історії міст Західної Волині в роки Першої світової війни на сторінках преси Правобережної України (1914–1917 рр.)» [1133].

Хвиля австро-німецького наступу влітку 1915 р. загострила продовольчі проблеми населення Рівного, розташованого в безпосередній близькості до лінії фронту. Місто опинилося під реальною загрозою окупації. Адміністративні заклади та ключові підприємства евакуювали на схід. На початку вересня міські вулиці обезлюдніли, залишки харчових продуктів майже закінчилися, а дістати нові було складно. Фактично все життя в місті зосереджувалося на залізничній станції. Проте вже менше, ніж за місяць,

коли позиції російських військ посунулися на захід, життя в місті нормалізувалося. Лише деякі магазини залишалися із забитими дошками дверима й вікнами. Торгівля швидко відновилася: частково повернулися купці, а в покинутих закладах влаштувалися нові власники. На полицях з'явилося багато товарів, на базарах – торговців і покупців [334, с. 3].

Однак полегшення життя міського населення Рівного та інших прифронтових міст було тимчасовим. У листопаді й грудні 1915 р. воно знову погіршилося через ініційоване військовою владою призупинення пасажирського та вантажного руху на Південно-Західній залізниці. Багатьох мешканців цей захід застав зненацька. Одні опинилися в дорозі, інші, особливо родини чиновників, що були евакуйовані та жили на зарплату останніх, опинилися в безвихідному становищі, не отримуючи від них ні грошей, ні звісток. Зокрема, з Ізяславського повіту повідомляли про матеріальну скруту більшості місцевих жителів, з Острозького – про сильне подорожчання продуктів харчування [52, арк. 86зв., 88]. З тієї ж причини подільський губернатор повідомив Департаменту поліції про згубні наслідки відсутності підвозу продуктів продовольства в губернії. З особливою гостротою це відчувалося в її прикордонній частині, з якої запаси були евакуйовані ще раніше за стоверстну смугу [122, арк. 15].

Таким чином, після осені 1915 р., коли залізничне сполучення ще більше погіршилося, намітилася стійка тенденція до подорожчання продуктів харчування, яка протрималася до кінця війни. Не випадково, відомий київський юрист В. Синайський у своїй лекції «Війна та цивільно-правовий порядок» назвав розладнання транспортної мережі «чи не найсуттєвішою причиною дорожнечі життя». Однак, як ми вже зазначали, цим продовольчі проблеми міст не обмежувалися. Тогочасні життєві реалії чітко демонстрували, що чим важче було доставити на міський ринок товар від виробника, тим впевненіше себе почували спекулянти. Щодо останніх то на тій же лекції професор відверто заявляв: «Спекуляція – гірша за мародерство.

Мародери бояться людей та оббирають мертвих, оглядаючись довкола. Сучасні ділки, натомість, не бояться людей» [151, арк. 8, 15].

Цю проблему автор проаналізував у публікації «Спекуляція як повсякденне явище в містах Правобережної України в роки Першої світової війни (1914–1917 рр.)» [1122].

Варто зазначити, що в роки Першої світової війни вкрай негативний образ спекулянта в масовій свідомості вибудовувався на протиставленні фронтовику. Перший, на відміну від другого, не лише не ризикував своїм життям на війні, а й наживався на ній, ставлячи свої особисті інтереси вище за інтереси суспільства [1373, с. 104]. Цьому значною мірою сприяла військова пропаганда, яка після «Великого відступу» перемкнулася на «внутрішній фронт», де існував «внутрішній ворог», до якого влада зараховувала «російських німців», противників війни і спекулянтів [1403]. Тому, скажімо, у надрукованому наприкінці 1915 р. у газеті «Южная копейка» вірші торгівців-спекулянтів вважали гіршими від зовнішніх ворогів Російської імперії:

«Торгаш, тевтон, осман и шваб –
Они все четверо в союзе.
Те трое, в гневe дерзновенном,
Разят мечом, войдя в забор,
А этот действует безменом
Исподтишка, как мародёр» [975, с. 2].

У Житомирі слово «мародер» увійшло до житейського лексикону замість звичного – «грабіжник» [632, с. 3], а спекуляцію називали «новою бацилою», носіями якої були «тарантули» та «кровопивці». В газетах зазначалося, що «проти них, на відміну від справжніх хвороб, наука безсила» [339, с. 4]. В Ковелі спекулянтів нарікали «каторжниками» (в лайливій формі це тоді означало «негідник» або «шахрай» – авт.) [687, с. 4], у Вінниці – «паразитами війни» [813, с. 2].

В останні дні 1915 р. у Києві на міських базарах спостерігалися масові махінації із цінами на продукти. Від них страждали селяни, що кожного ранку тисячами з'їжджалися до міста з товаром, і, звісно, покупці. Постанова місцевої думи про дозвіл торгівцям та перекупникам купувати в селян продовольство лише після 10 години ранку по буднях та 12 години у святкові дні [1081, с. 457] фактично не діяла. Вже за кілька годин до встановленого часу підвезених на базари продуктів не залишалося, а населенню доводилося їх купляти в спекулянтів удвічі дорожче. До того ж, перекупники взяли собі на озброєння тактику здійснення закупівель у селян ще на під'їзді до міста, зустрічаючи їх там рано-вранці. Спекулянти, щоб переконати мешканців сіл продати їм товар, вигадували різні нісенітниці, наприклад, про проведення в Києві реквізиції коней та возів [1122, с. 38].

Не зважаючи на осуд у суспільстві спекуляції, в якому панувала думка про недопустимість наживатися на народних бідах у скрутний для всіх час, потужну антиспекулятивну кампанію засобів масової інформації, демонстрування в кінотеатрах фільмів на кшталт «Мародери тилу» (16–17 травня 1916 р. у Києві) [580, с. 1], заробляння на перепродажу товарів набуло масового характеру, ставши одним із найяскравіших проявів спотворення соціально-економічної складової міської повсякденності в роки Першої світової війни. У вересні 1916 р. на сторінках «Южной копейки» зазначалося: «З легкої руки ділків та спекулянтів великої марки так звана комерція легенько та помалу охопила й інші верстви населення. Хто тепер не займається комерцією? Та всі. І звичайна баба, і казначей, і гімназист, і двірник, посильний і студент. (...) Усі «працюють», усі комерсують, усі купують і продають. І якщо цією справою ще не зайнялися грудні немовлята – так лише тому, що за них роблять свою комерцію няньки та матері» [482, с. 2]. Це також підтверджувалося збільшенням у місті кількості торгівельних закладів. Так, якщо до війни їх було не більше 1,7 тис., то станом на осінь 1916 р. стало понад 5 тис. [521, с. 4].

Зауважимо, однак, що спекуляція не для всіх містян була наживою: в ті буремні часи для деяких із них вона залишалася чи не єдиним способом виживання (перепродування одного товару давало можливість придбати інший) [1081, с. 457]. Тобто умовно можемо ділити спекулянтів на дві категорії: тих, хто займався цією справою задля виживання, та задля збагачення. Останні не припиняли шукати нових способів для заробляння легких грошей. Один із них стосувався найбільш вигідного, за спостереженням Н. Шапошнікової, товару – текстилю [1330, с. 54], що протягом війни був у надзвичайному дефіциті. Метод полягав у скуповуванні товару й закладання його в ломбард під позику. Після її отримання спекулянти неодноразово повторювали цю схему. «Ломбардні мануфактуристи» носили в кишені зразки товарів та продавали. Іншими словами, покупцям доводилося викуповувати текстиль у ломбардів за високими цінами, а спекулянти отримували надприбуток. У Києві ця афера набула поширення напередодні краху царського режиму [204, с. 2].

Водночас, у тогочасному суспільстві викликав невдоволення однобокий підхід держави щодо покарання за спекуляцію. Навесні 1916 р. в «Юго-Западном крае» вийшла стаття, автор якої нарікав на безкарність великих спекулянтів. «Але чому один лише стрілочник, а не начальник залізниці за компанію з ним не притягуються до законної відповідальності?», – справедливо переймався питанням її автор, маючи на увазі рядових торговців та грошовитих представників фінансово-промислових кіл [262, с. 2]. У жовтні того ж року в Російській імперії набув чинності Закон «Про відповідальність торговців за підвищення цін». Він передбачав збільшення строків позбавлення волі: за навмисне підняття цін – від 4-х до 8 місяців; за приховування припасів продуктів – від 3-х до 4-х місяців; якщо їхні дії призводили до порушень громадського спокою – до 2-х років. Крім того, винні по всіх статтях, незалежно від покарання, засуджувалися до грошового штрафу від 100 до 10 тис. руб. [491, с. 3]. Наскільки ці жорсткі заходи були дієвими – питання риторичне.

На третьому році війни нестача найнеобхідніших товарів у містах призвела до появи своєрідного елементу міського пейзажу – довгих черг біля крамниць [1287, с. 371]. Зазначимо, що зазвичай їхніми каталізаторами були не лише продуктовий дефіцит (зокрема, штучний), а й чутки. Крім того, відчутний дискомфорт у життя жителів міст вносили солдати та офіцери місцевих гарнізонів, котрі мали за правило ставати попереду містян «поза чергою». Значне поширення цього явища в Києві спонукало військову владу видати 5 жовтня 1916 р. наказ, що зобов'язував військовослужбовців стояти в чергах на рівні з цивільними киянами [871, с. 2].

Починаючи з другої половини 1916 р., довгі «хвости» на вулицях міст стали об'єктами цікавості як для газетних літераторів, так і для статистів. Зокрема, не зміг обійти увагою проблему відомий вінницький архітектор Г. Артинов, котрий час від часу публікував свої сатиричні вірші в часописі «Юго-Западный край». У номері від 26 (13) листопада він яскраво описав фізичні та душевні муки пересічного мешканця Вінниці, котрий, стоячи в черзі, всіляко намагався не зважати на чутки про прибуття того чи іншого товару:

«Но не верит горожанин
Слухам вздорным и грустит,
В страхе робком винничанин
У «хвостов», дрожа, кряхтит.
В меланхолию пустился,
Ценам зная адский рост,
Весь он в хвостик воплотился,
Став похожим сам на хвост» [443, с. 2].

18 листопада 1916 р. у газеті «Киевская мысль» з'явилася замітка під красномовним заголовком «Современный «рекорд»». Вона сповістила читачів про те, що днем раніше о 15.00, біля споживчого магазину Південно-Західної залізниці на вул. Фундуклеївській було помічено чергу з 1027 осіб, 822 з яких становили люди працездатного віку. Це дало змогу статистам

підрахувати загальну кількість втрачених 12-годинних робочих днів – 68, за умови перебування кожного з них у черзі впродовж однієї години [935, с. 2]. Тоді ж не менш цікаве дослідження, присвячене кількості даремно втраченого часу в чергах, провели петроградські статистики. Результати їхньої роботи опублікувала столична газета «Новое время», яку передрукував вінницький «Юго-Западный край». Згідно з тими підрахунками усього в Російській імперії нараховувалося приблизно 1 млн. «хвостовиків», кожний з яких щодня стояв у чергах протягом 6 годин, несучи тим самим так звану «хвостову повинність». Таким чином, щодня втрачалось понад 300 тис. робочих днів. Наприкінці публікації наголошувалося, що зазначена «повинність» – «найбезглуздіше явище нашої дійсності і викликати його до життя могла лише наша «специфічна плутанина»» [827, с. 1].

Далі ми розглянемо вплив Першої світової війни на забезпечення найважливішими товарами повсякденного попиту в містах Правобережної України.

Проблеми, пов'язані за споживанням міським населенням регіону хліба, автор дослідив у праці ««Хлібне питання» в містах Правобережної України доби Першої світової війни (1914–1917 рр.)» [1103].

Уже на самому початку воєнної доби у міському хлібопекарському бізнесі регіону відбувся переворот. Його спричинила масова втеча з міст турецьких пекарів, які з метою уникнення інтернування нашвидкуруч розпродували свої підприємства. Новими власниками пекарень ставали переважно євреї [195, с. 2]. Це збільшило не лише їхню чималу частку в хлібопекарській справі, а й імовірність зростання в регіоні антисемітизму в разі загострення хлібного «питання».

В період найактивнішого впровадження таксування на продовольство на місцевому рівні точилися запеклі суперечки щодо визначення цін на хліб. Часто невдоволення пекарів таксою виливалося в припиненні випікання продукту. Так, у лютому 1915 р. у Вінниці, після деякого подорожчання житнього та пшеничного борошна, окремі пекарні зупинили роботу. І це при

тому, що тоді в місті діяла нова підвищена такса [136, арк. 43]. Того ж місяця жителі «Польських Фільварок» у Кам'янці-Подільському мушили скоротити споживання хліба через небажання продавців ним торгувати за таксованими цінами [403, с. 3]. В квітні кам'янецька поліція зобов'язала власників хлібопекарень випікати хліб по суботах, оскільки в місті сильно відчувався його дефіцит. Майже всі приватні та міські хлібні лавки були зачинені. На весь Кам'янець випікав хліб лише один підприємець [1103, с. 83]. Не зважаючи на такий опір торгівців ціновій політиці міської влади, наприкінці липня вона наважилася на зниження хлібної такси, чому, насамперед, посприяли надзвичайно щедрі жнива. Відтоді ціна одного фунта хліба 1-го сорту становила 5 коп., 2-го – 4 коп., 3-го – 3 коп. [552, с. 2].

Постачання до Києва хліба та інших життєво необхідних продуктів ускладнювалося зростанням його населення та статусом надважливого прифронтового центру, в якому перебували багатолюдний гарнізон, шпиталі та інші військові установи. Місячна потреба міста в пшениці та житі перевищувала 1 млн. пудів [1287, с. 358–359]. Зростаючий ажіотаж на хлібному ринку змушував деяких торгівців нехтувати встановленою таксою. В березні 1915 р. серед порушників виявилася лавка на Подолі, що належала гласному міської думи І. Дембіському. В ній пуд хліба продавали на 40 коп. дорожче [607, с. 2]. На початку літа, коли в місті став потроху відчуватися борошняний «голод», місцеві шовіністичні кола розпочали пошук винних. У результаті проведеного «розслідування» у зникненні хліба був звинувачений «єврейський націоналізм». Обвинувачення ґрунтувалося на перебуванні всіх п'яťох київських млинів у власності євреїв, які начебто продавали борошно переважно представникам своєї національності [655, с. 3].

Улітку, в зв'язку із приготуванням Києва до можливої евакуації, місцеві торгові організації утримувалися від великих партій продовольства, побоюючись надмірних фінансових втрат, а міська влада змушена була тримати заготівельні продукти на лівому березі Дніпра, де не було складських приміщень для його зберігання. Запаси хліба ще більше

вичерпалися, а ціни на нього стрімко зросли. Все це призвело до масштабної борошняної кризи в серпні 1915 р., яку з величезними зусиллями вдалося зупинити внаслідок прибуття до міста 2 млн. пудів жита і пшениці з інтендантських складів та від уповноважених від Міністерства землеробства. Проте цього вистачило лише до листопада [1287, с. 360].

Варто зазначити, що протягом 1916–1917 рр. загострення хлібного «питання» в містах Правобережної України було перманентним явищем.

Починаючи з 1916 р., у містах частішали випадки продажу неякісного хліба. В лютому один з жителів Кам'янця-Подільського знайшов у придбаній у місцевому буфеті булці свинець від кулі. Хоча кам'янчанам і раніше доводилося знаходити у випічках тарганів, волосся, різне сміття й навіть гудзики, факт наявності в продукті зазначеного предмету ніби слугував зайвим нагадуванням про війну [422, с. 4]. Однак на відміну від знайдення кулі в булці у подільському губернському центрі, який радше за все варто вважати одиничним випадком анекдотичного характеру, поширена на Правобережжі практика торгівлі недопеченим хлібом аж ніяк не була темою для жартів. Із найбільшим розмахом вона відбувалася в Києві. Це пов'язувалося не лише з низькою якістю борошна, а й із розрахунком отримати додатковий прибуток від продажу, оскільки такий хліб важив значно більше [696, с. 4].

Для протидії хлібному свавіллю, який київські хліботоргівці влаштували в місті, міська дума відкрила в Києві муніципальну пекарню. Проте одразу місцеві підприємці всіма доступними засобами намагалися позбутися небажаної конкуренції. В червні 1916 р. засоби масової інформації повідомляли про невідомих зловмисників, які проникали до міської хлібопекарні, підкидаючи в хліб крейду, скло, ганчір'я та інші речі. Мета хлібних «диверсантів» була очевидною – дискредитувати в очах населення зазначене підприємство [599, с. 2].

Влітку та восени 1916 р. становище на хлібному ринку знову погіршилося, оскільки різко зменшилася пропозиція від виробників зерна.

Установлені державою тверді ціни на хліб не влаштовували ні землевласників, ні виробників борошна [1330, с. 131]. Це давало їм додатковий привід для зловживань, від чого насамперед страждали найбільш соціально незахищені верстви. Саме тому, наприклад, у жовтні в Житомирі фактично зупинилася хліботоргівля, адже тоді місцеві мукомели відмовлялися виготовляти борошно за твердими цінами. З усіх боків лунали чисельні скарги. Зокрема, під час обговорення тієї ситуації на засіданні міської думи гласний С. Слоницький, не стримуючи емоцій, висловився таким чином: «Наші герої в окопах проливають свою кров, а «герої» тилу п'ють нашу кров» [656, с. 5]. Тимчасове покращення з торгівлею хлібом у місті відбулося після відкриття в листопаді кількох міських булочних, де булки випікали двічі на день. Серед покупців вони розходилися дуже швидко. Проте поширення цієї мереж гальмувала нестача робочих рук у Житомирі [299, с. 5]. Вже в лютому 1917 р., з вини тих же мукомелів, у місті не було ні хліба, ні булок. Вони припинили продаж борошна, оскільки придбали зерно в перекупників за цінами, вищими за тверді [698, с. 3]. Коли наприкінці місяця хліб з'явився в невеликій кількості, по нього вишикувалися довгі черги, стояти в яких доводилося на 20-ти градусному морозі [318, с. 3].

Із загостренням продовольчої кризи запроваджувалася карткова система на найважливіші товари, зокрема й на хліб, оскільки російський уряд після довгих вагань* усвідомив, що встановлення жорсткого контролю над основними продовольчими товарами було безальтернативним способом ведення війни на «внутрішньому фронті». Ця неквапливість зумовлювалася двома причинами. По-перше, величезні земельні ресурси імперії створили в середовищі російської правлячої верхівки переконання про недоцільність застосування зазначеної практики. По-друге, громадські та політичні діячі впродовж тривалого часу вважали карткову систему «німецькою вигадкою»,

* У Російській імперії введення карток відбулося порівняно пізно. Наприклад, у німецьких містах нормований розподіл продовольства серед населення здійснювався з червня 1915 р. [1364].

непридатною для врегулювання продовольчої кризи в державі Романових [1379, с. 2]. Цей вимушений захід вирішував одну проблему, створюючи при цьому нову. З одного боку, хоча впровадження карткової системи надавало можливість містянам отримувати продукти, зазвичай у кількості, меншій за бажану, воно створило «мінімальний рівень безпеки» для міських жителів [1364]. З іншого боку, посилення ролі держави в житті суспільства в такий спосіб підвищило її рівень відповідальності перед жителями міст, адже невідповідність між обіцяною урядом соціальною справедливістю у вигляді контрольованого ним постачання продовольства і суспільними очікуваннями ставила під загрозу політичну стабільність [1365, с. 94].

У Волинській губернії рішення про впровадження хлібних карток у Житомирі, Рівному, Луцьку, Кременці, Дубно та Овручі було ухвалено 27 лютого 1917 р. на засіданні губернської наради з продовольчої справи під головуванням губернатора П. Скаржинського. Крім того, постановили випікати хліб лише одного сорту – 85 % пшеничного борошна [341, с. 3]. Тоді ж були заплановані хлібні картки в таких містах, як Бердичів (норма 3 фунти на тиждень) [801, с. 4] та Київ (норма 1,5 фунта на день) [1009, с. 4]. До того ж, в останньому спостерігався масовий вивіз пшеничного та житнього борошна на возах. Очевидно, це робилося під впливом чуток про введення карток на хліб, а тому його намагалися продати якомога швидше в інших місцях. За цими хлібними «караванами» спостерігали тисячі киян, що в ті холодні лютневі дні мерзли в чергах по хліб [331, с. 2]. Водночас, міський продовольчий відділ підвищив ціни на продукт: 1 фунт чорного – до 8 коп., білого – до 12 коп. Таким чином, хліб подорожчав на 1 і 2 коп. відповідно [841, с. 2]. Сама ж реалізація хлібної карткової системи в Правобережній Україні (за винятком окупованих західноволинських міст) здебільшого відбулася після повалення царського режиму.

Антиалкогольна кампанія в Російській імперії, що стала проводитися урядом ще напередодні війни (цьому присвячено наступний підрозділ), призвела до підвищення ролі цукру в повсякденному споживанні населення.

Це, по-перше, було зумовлено збільшенням попиту на чай [1071, с. 34], який хоча б частково міг замінити відсутність міцних спиртних напоїв в офіційному продажі й, зазвичай, уживався підсолодженним, і, по-друге, використанням цукру для самогоноваріння. Це питання автор розглянув у статті «Цукрові перипетії в Правобережних містах у роки «Великої війни» (1914–1917 рр.)» [1125].

Київська цукрова біржа реагувала на вступ держави у війну значним скороченням обігу. Утримувалися від купівлі товару як великі дільці, так і дрібні торгівці [981, с. 3]. Нова економічна кон'юнктура, за якої певний час зберігалася непередбачуваність на цукровому ринку, що могла призвести до небажаних фінансових ризиків, підштовхувала бізнесові кола до займання вичікувальної позиції. Насамперед вони брали до уваги можливий зрив роботи цукроварень Правобережної України через нестачу палива [1287, с. 74]. Російський уряд, зі свого боку, намагаючись компенсувати відсутність надходжень до державної казни від горілчаної монополії, підвищив податок на цукор до 25 коп. з одного пуда, тим самим автоматично піднімаючи на нього ціни в роздрібній торгівлі, де відразу ж почалися зловживання. Відтоді один фунт товару подорожчав на третину – з 15 до 20 коп. [1125, с. 57].

Проблеми з транспортом, нестача робочої сили на селі та на цукрових заводах, а також недостатня кількість промислового устаткування тощо – все це створювало парадоксальну, на перший погляд, ситуацію, що полягала в цукровому дефіциті в містах у регіоні, який у імперії Романових не знав собі рівних за масштабами виробництва цукру. Ситуація зумовлювалася також тим, що через брак продукту в усій державі цукрові запаси Правобережжя набули ще більшого стратегічного значення. Тому нестача цукру мала не локальний характер, а була наслідком цукрової кризи в усій імперії. Населенню Києва, скажімо, на цукровий «голод» довелося чекати зовсім недовго – до лютого 1915 р. [705, с. 1]. Ситуацію одразу намагалися скористатися місцеві торгівці, інколи продаючи цукор лише разом із

додатковим товаром, наприклад, чаєм, крохмалем й навіть порожньою банкою з-під огірків [637, с. 2]. Восени того ж року від дефіциту продукту потерпали мешканці Звенигородки. Її пересічному жителю було важко зрозуміти, чому цукру в місті настільки мало й він коштував 22 коп. за один фунт, водночас, коли навколо так багато працювало цукрових заводів [111, арк. 203зв].

Протягом більшої частини 1916 р. проблема з цукром в правобережних містах ще більше загострилася. У Волинській губернії напередодні початку сезону цукроваріння цукровий «голод» вважали найбільшим з усіх «голодів» [533, с. 5]. Улітку того ж року у Вінниці на Миколаївському проспекті вишикувалися довгі черги по цукор по 23 коп., який продавали в магазині Товариства споживачів, оскільки в інших торгових точках ціна становила до 45 коп. «Хвіст» починав збиратися о 7.00 ранку [314, с. 2]. Через те, що цукор продавали в одні руки в обмеженій кількості, нерідко в різних частинах однієї черги стояли чоловіки, дружини й діти, які приховували свої родинні зв'язки [624, с. 2].

Неодноразово згадуючи про спекуляцію як економічне явище, яке виникло внаслідок продовольчих проблемах міст, варто згадати про колосальні масштаби афер у цукровій сфері, котрими займалися промисловці, фінансисти, залізничники, високопосадовці тощо. Декотрих із них у народі називали «цукровими королями» [603, с. 2]. Найбільше про них дізнаємось у 1916 р. Так, у липні «Юго-Западный край» написав про появу на місцевих ринках багатих капіталістів, які посилено скуповували цукрові заводи. Купували переважно одні й ті самі особи, не рахуючись із грошовими сумами: за заводи, що незадовго до того оцінювалися в 2–3 млн. руб., платили по 8–10 млн. руб. [931, с. 3]. Загальновідома корумпованість бюрократичної системи Російської імперії дозволяла здійснювати незаконні цукрові справи фактично безкарно. Як виняток, можна хіба що назвати цукрозаводчиків І. Бабушкіна та Ю. Гепнера, яких згідно із розпорядженням

військової влади арештували в Києві в жовтні 1916 р. за звинуваченням у великих цукрових спекуляціях [253, с. 2].

Іншим способом заробляння на цукрі стали його крадіжки на залізниці та заводах. Восени 1916 р. на ст. Рівне зникли два вагони товару, призначених для мешканців Луцька [501, с. 4]. Крім того, значно виросла втрата цукру під час перевезення, яка досягала 30 та більше пудів з одного вагону (традиційна норма недостачі внаслідок його розтруски становила 1–1,5 пуда). Почастішали й випадки розкрадань на виробництві. Адміністрації деяких заводів фіксували добову кількість крадіжок цукру в 20 пудів. Збути товар за вигідною ціною було зовсім не складно, оскільки у вільному продажі він цінувався дуже високо [708, с. 3]. Цілком природно, кількість цукру, що розподілялася між населенням по картках, влаштовувала далеко не всіх. Нагадаємо, що напередодні війни щомісяця пересічний містянин в середньому споживав 4,7 фунта продукту.

Російський уряд розпочав запровадження карткової системи в Правобережній Україні в другій половині 1916 р., відколи весь цукор до міст став надходити від спеціально створеної структури – «Центросахар». Зазвичай місячна норма на людину становила 2–3 фунти [219, с. 3; 340, с. 4; 295, с. 2]. У Вінниці, наприклад, у жовтні на кожний наявний у картці талон видавали по 2,5 фунта цукру за ціною 17 коп. за цукор-пісок та 24 коп. за рафінад [915, с. 2]. Поява в ужитку цукрової картки, яка дуже цінувалася, призвела до численних випадків її крадіжок у місті [562, с. 3]. Біля міських лавок знову з'явилися довгі черги, а разом із ними – «професіонали», що були готові стояти в них за окрему плату. За цю роботу вони отримували до 2 руб. на день [325, с. 2]. Утім, впровадження карток на цукор у Вінниці деякою мірою сприяло покращенню побутових умов її жителів – традиція запрошення на чай почала відроджуватися [359, с. 2].

Зазначимо, що введення карткової системи на цукор наштовхувалося на труднощі суб'єктивного та об'єктивного характеру.

По-перше, розподіл цього стратегічного продукту серед населення неминуче призводив до пошуку корумпованими бюрократами можливостей отримання фінансової вигоди. У листопаді 1916 р. група жителів Бердичева звернулася до військової влади зі скаргою на зловживання міської влади з цукровими картками. Було зазначено, що один з гласних думи – М. Дорошевський, відповідальний за постачання населенню цукру, за кожен видану картку брав по 1 руб., посиляючись на необхідність фінансування якогось фонду. Швидко проведене розслідування підтвердило слова бердичівців. До того ж під суд віддали не лише Дорошевського, а й міського голову Швіндта, якому інкримінували службову бездіяльність [505, с. 4].

По-друге, суттєвими перешкодами для впровадження карток на цукор були велика кількість населення та розмір території, а також нестача персоналу, який би вів облік міських жителів для нормованого розподілу продукту. Насамперед це стосувалося Києва. Для введення карткової системи його розділили на 20 продовольчих реєстраційних районів. Мешканців реєстрували лише за місцем проживання [916, с. 2]. М. Меншова – мати відомої дослідниці української історії Н. Полонської-Василенко – 12 листопада 1916 р. писала своєму чоловікові про те, як до її помешкання приходив студент для збору відомостей щодо кількісного складу родини. В іншому листі, написаному за 4 дні, вона зазначала: «Кажуть, що цукру не буде, а нині за карткової системи більше 2,5 фунтів нікому не дадуть» [2, арк. 99, 114]. Необхідно також враховувати створення картковою системою хаосу в продажу цукру через незнання багатьма киянами точних місць розташувань цукрових лавок, в яких вони мали право отримувати нормовану кількість товару. Тому нерідко містянин, постоявши в черзі, в останній момент дізнавався про те, що він потрапив не до тієї дільничної лавки [917, с. 2].

У період Першої світової війни феноменом урядової продовольчої політики було впровадження «м'ясопісних днів». Саме тому висвітлення проблеми споживання жителями міст Правобережної України м'яса та

м'ясних продуктів хронологічно можна розділити на 2 періоди: до 13 липня 1916 р. [1265, с. 125] та після.

В перший воєнний рік у регіоні виникали гострі суперечки між торговцями та міською владою щодо встановлення в таксах прийнятних цін на продукт. Так, у квітні 1915 р. до Дубенської думи надійшла заява від міських м'ясоторгівців, де вони скаржилися на збитковість продажу м'яса. Вони торгували ним по 13 коп. за один фунт, що становило 70 % від його ринкової вартості. Тому просили підняти таксу до 18 коп. Чимале обурення в м'ясників викликало те, що в сусідніх містах м'ясо було дозволено продавати дорожче. Це, між іншим, слугувало великим стимулом для перенесення туди торгівлі. Тоді в Рівному такса на м'ясо становила 15 коп., а в Кременці – 14 коп. [126, арк. 92]. У стосунках же з покупцями торговці були менш дипломатичними. Коли того ж місяця в Кам'янці-Подільському вони свавільно підняли ціни, то на дорікання містян цинічно відповідали: «Можете їсти таксу, а не сало й м'ясо» [291, с. 3].

Наприкінці осені 1915 р. у деяких містах регіону спостерігалось неординарне явище: падіння цін на м'ясо на тлі значного подорожчання інших продуктів. Їх спричинили вимушені забої біженцями-селянами худоби, яку вони брали із собою, та не могли прогодувати в дорозі [1041, с. 4]. Однак уже з перших місяців 1916 р. м'ясо скрізь дорожчало. Це сталося не лише через брак худоби та обмеження державою її придбання в зв'язку з необхідністю постачання до армії, а й через продаж торговцями товару в обхід такси. До того ж, у Житомирі торгівля майже припинилася, оскільки різниця ціни одного фунта м'яса із Києвом становила 8 коп. (12 і 20 коп. відповідно) [918, с. 3]. Тому не дивно, якщо м'ясо й продавали, то дуже дорого – по 60–65 коп. З тієї причини на початку травня 1916 р. місцева єврейська громада зібралася на засідання, на якому розповідалося про масову відмову міської бідноти (переважно єврейської) від вживання недоступних м'ясних продуктів. Зібрання звернулося до євреїв міста із закликом не платити м'ясоторгівцям вище встановленої владою ціни. В разі його

порушення житомирські рабини постановили визнавати придбане м'ясо трешковим (не дозволеним обрядом – авт.), а всім євреям, які платитимуть вище встановленої ціни, оголосити «херем» (прокляття – авт.) [712, с. 5]. Примітно, що для торгівців, які здебільшого були представниками тієї ж національності, жодних подібних покарань не передбачалося.

В умовах зростаючого дефіциту м'яса влада вирішила радикальним способом скоротити його споживання населенням. Це передусім зумовлювалося тим, що протягом перших років війни частка м'яса в харчовому раціоні як цивільного, так і військового населення, різко зросла. На селі, наприклад, у порівнянні з довоєнним часом, стали споживати тваринної їжі на 150 % більше, а в армії – на 278 % [1330, с. 46–47]. Для того ще в січні 1916 р. в Петрограді створили «Особливу комісію», до якої входили представники законодавчих та громадських установ. На особливій нараді з продовольчого питання Комісія висловилася за встановлення по всій державі окремих днів на тиждень, протягом яких у Російській імперії не дозволялося вживання м'яса. Відповідні норми були прописані в Законі «Про заходи щодо скорочення споживання населенням м'яса та м'ясних продуктів від великої рогатої худоби, телят, овець, ягнят, свиней та поросят», що був прийнятий 13 липня (30 червня – за старим стилем) 1916 р. В історії він більш відомий, як «закон про м'ясопідні дні», завдяки запозиченню терміну «м'ясопід» з православного календаря. Дні, в які заборонявся продаж м'яса, називалися «м'ясопідними». Такими днями були вівторок, середа, четвер та п'ятниця [1107, с. 135–136]. Порушення норм «закону про м'ясопідні дні» передбачало покарання у вигляді грошового штрафу на суму від 50 до 300 руб. або арешту до 3-х місяців – для осіб, що вчинили його вперше, та ув'язнення на термін від 3-х місяців до 1,5 року – за прояви рецидиву [490, с. 3]. Подібні обмеження в споживанні населенням м'яса встановлювалися в інших державах-учасниках війни. В Австро-Угорщині двома декретами від 14 липня і 1 вересня 1916 р. було заборонено продаж і споживання м'яса і м'ясних продуктів по понеділках, середах і п'ятницях. За

порушення карали штрафом у розмірі до 5000 крон або позбавленням волі до 6 місяців [1361, с. 12–13]. У Франції заборону на продаж м'яса впродовж двох днів на тиждень установили 14 квітня 1917 р. [1365, с. 37].

Впровадженню «м'ясопісних днів» передувала розгорнута владою на їхню підтримку інформаційна кампанія. Так, 1 серпня 1916 р., за тиждень до набрання законом чинності (8 серпня його опублікували місцеві «губернські відомості»), одна із київських газет виступила з різкою критикою місцевих кулінарних традицій, назвавши Росію «найбільш м'ясоїдною європейською країною». Наведені у тій статті аргументи на користь вищевказаного твердження доповнювалися цитуванням тогочасних популярних в широких масах висловлювань: «без м'яса і ситий не будеш» та «без м'яса – і обід не обід» [668, с. 2].

Новий закон швидко увійшов у життя. Вже 9 серпня в Києві не діяли скотобійні, не функціонували місця м'ясоторгівлі, в ковбасних та гастрономічних магазинах м'ясні товари були вже повністю прибрані з прилавків та вітрин, а торгівля там допускалася лише рибними продуктами й консервами. В ресторанах та паштетних замість страв з м'яса подавали рибу та птицю. Різко підвищилися ціни на пташине м'ясо, рибу, молочні продукти. Наприклад, протягом кількох днів вартість однієї курки зросла з 2–2,5 руб. до 3–4 руб. [661, с. 3]. Про те, які наслідки для міста мало впровадження «м'ясопісних днів», автор показав у статті «Вплив Закону «Про заходи щодо скорочення споживання населенням м'яса...» на повсякденне життя мешканців Києва в період Першої світової війни» [1107].

У Кам'янці-Подільському після опублікування Закону пару курей продавали по 6–9 руб. [412, с. 3]. Про різке подорожчання риби та овочів повідомляли з міст Волинської губернії. За тих обставин 18 серпня міський голова Луцька висловив сумнів щодо доцільності запровадження «м'ясопісних днів», оскільки протягом війни споживання м'яса й так зменшилося через високі на нього ціни [96, арк. 2, 22].

Досить швидко м'ясо опинилося серед лідерів загального подорожчання продуктів харчування в містах. Так, якщо до запровадження «закону про м'ясопісні дні» на базарах Києва один фунт яловичини продавали за 21 коп. (лютий 1916 р.), то вже за кілька місяців після нього – за 60 коп. [878, с. 5]. Активно використовувалися різноманітні способи обходження Закону, що давали змогу спритним дільцям заробляти чималі гроші. Один із найпоширеніших полягав у змові власників закладів харчування з м'ясоторгівцями, внаслідок якої перші скуповували весь товар і дуже вигідно торгувати ним усупереч встановленим нормам. Самі ж торговці в очікуванні «м'ясопісних днів» скупляли сало та ковбаси для торгівлі ними «за знайомством» [625, с. 2].

Постійні виявлення незадоволеності на місцях від «закону про м'ясопісні дні» супроводжувалися численними клопотаннями на адресу влади про його скасування чи, принаймні, перегляд, на що уряд не міг не реагувати. Восени 1916 р. міністр торгівлі та промисловості звернувся до міністра землеробства з гострою критикою окремих пунктів закону. Це було фактичним визнанням на вищому рівні провалу продовольчої політики, спрямованої, насамперед, на скорочення забою худоби в державі, оскільки статистика переконливо свідчила лише про його концентрацію протягом трьох дозволених днів на тиждень [824, с. 2]. У зв'язку з цим голова Центрального ВПК О. Гучков у переданій міністрові землеробства записці висловився про необхідність заміни продукту рослинними консервами, яка мала супроводжуватися підвищенням інтересом держави до вирощування городини та бобових рослин [234, с. 2].

Утім, у середовищі міського простолюддя вимушений перехід на вегетаріанську їжу відбувся і без поради очільника ВПК. 17 серпня 1916 р. у газеті «Южная копейка» було опубліковано вірш, що містив такі рядки:

«Ныне в соус я грибной
Запускаю ложку,
На обед-же, друже мой,

Сварим мы картошку.
 На капусту перейдём,
 На фасоль с горохом,
 Мяса нет, теперь о нём
 Помечтай со вздохом» [205, с. 2].

Логічним наслідком упровадження «м'ясопісних днів» стали довгі черги за м'ясом, які містянам нерідко доводилося займати ще вдосвіта. Тим, кому його придбати було складно, влада пропонувала різні альтернативні варіанти, зокрема, вживання овочевих продуктів та «добування харчових жирів та бульйону з кісток». Рецепт останнього був опублікований у часописі «Подольнин» 14 лютого 1917 р. [681, с. 3].

Упродовж війни в правобережних містах регулярно фіксувалося подорожчання чи зникнення з ринку того чи іншого товару. Вже в квітні 1915 р. у Вінниці [355, с. 2] та Києві зросли ціни на курячі яйця – від 30 коп. за один десяток. Таке явище торгівці пояснювали масовою закупівлею продукту для армії, від чого його підвіз до міст сильно скоротився. Загалом же кількість «проблемних» товарів підрахувати дуже важко. Це були молоко і чай, риба і олія, сіль і мило, папір і чорнило, свічки й сірники – перелік далеко не повний [1116, с. 221].

Загострення продовольчої ситуації в містах регіону негативним чином позначався на діяльності закладів громадського харчування, ціни на страви в яких для незаможних містян ставали малодоступними. У час воєнного лихоліття на допомогу їм приходили різноманітні благодійні організації, релігійні установи та органи самоврядування.

Ідея відкриття так званих «дешевих їдалень» стала популяризуватися ще на першому році війни, оскільки наявні тоді заклади подібного типу, утримувані єврейськими громадами, зі зрозумілих причин, мали досить обмежений вплив. Вона полягала в наданні якісних та недорогих (іноді безкоштовних) обідів як, власне, бідній частині населення, так і представникам нових маргінальних прошарків – родинам запасних та

біженцям. Найпершими відчували необхідність відкриття соціальних закладів харчування міста, розташовані неподалік від театру воєнних дій. У Подільській губернії, наприклад, ці питання активно обговорювалися в Могилеві-Подільському [645, с. 4], Кам'янці [988, с. 3] та Проскурові. В останньому «дешеву їдальню» відкрили вже у вересні 1915 р. Обіди в ній продавали лише по 5 коп. за дві страви [857, с. 4].

Пообідати у соціальних їдальнях, що розпочали свою роботу в 1916 р., було значно дорожче – від 20 коп. і більше, хоча ціни вважалися собівартісними. Приміром, наприкінці того ж року Волинський земський відділ на кошти «Тетянинського комітету» відкрив в Житомирі їдальню, яка продавала до 200 обідів на добу за цінами 20–40 коп. [664, с. 3]. З такою ж пропускною здатністю працював нововідкритий заклад для харчування при кам'янецькому Домініканському костелі, який щоденно відпускав найбільш біднішим міським верствам до 30 обідів. Значну кількість відвідувачів їдальні становила місцева учнівська молодь [677, с. 3]. Для неї ж у листопаді в Києві, за сприянням «Тетянинського комітету», були відкриті три харчувальні заклади: на вул. Гімназійній, у приміщенні Політехнічного інституту та на залізничній станції [796, с. 3]. Однак попри створення цих недорогих їдалень для київських студентів та курсисток й існування в місті великої кількості загальнодоступних «столовок», проблема забезпечення усіх охочих дешевим і якісним харчуванням була досить гострою. До того ж, подані обіди в «столовках» нерідко мали неапетитний вигляд, оскільки їх готували з прострочених продуктів [830, с. 3]. У зв'язку з цим Центральне продовольче попечительство ще на початку осені 1916 р. клопотало перед київською владою про необхідність відкриття в місті мережі громадських їдалень, однак до втілення в життя задуманого так і не дійшло [736, с. 2].

За роки війни нову цінність набули одяг і взуття. Це передусім варто пов'язувати зі скороченням імпорту та величезними обсягами замовлень для потреб російської армії. На тлі цього, подорожчання матеріалів, з яких шили зазначені надважливі в побуті вироби, стало неминучим. Підвищення цін на

тканини та шкіру супроводжувалися підняттям вартості робочих рук. Уже восени 1914 р., із наближенням холодів, почав стрімко дорожчати теплий одяг, який великими партіями скупляло інтендантство [348, с. 3].

Природно, що подорожчання одягу неоднаково позначилося на різних верствах населення. Так, з початком війни у вищих колах проявом патріотизму стала ідея боротьби з розкішшю. Популярним було відмовлятися від моди. На шпальтах газет і в журналах публікували фото принцес, фрейлін двору, вбраних в одяг сестер милосердя [1081, с. 461]. Ідею бойкоту моди започаткували артистки [600, с. 2]. Проте, водночас, не варто переоцінювати масштаби цієї акції, оскільки далеко не всі заможні жінки змінили свій звичний спосіб життя на скромніший. Якщо до війни розкішний жіночий крам завозився з-за кордону, то після її початку забаганки багатьох жінок задовольняли магазини «дамських мод», які виготовляли одяг на замовлення. Тому їхні власники отримували надприбутки [425, с. 2].

Для людей же невисокого достатку навіть звичайний одяг перетворився на предмет розкоші. Так, наприклад, протягом 1914–1916 рр. чоловічий костюм подорожчав з 20–25 руб. до 90–100 руб. Ще вищими були ціни на пальта: 100–120 руб. осінні та 200–300 руб. зимові. Не набагато доступнішим виглядав комісійний одяг: у вересні 1916 р. в київських магазинах чоловічий костюм коштував 70–80 руб. [631, с. 2].

З не меншою швидкістю піднімалися ціни на взуття. Приміром, у Кам'янці-Подільському лише впродовж десяти воєнних місяців воно подорожчало майже вдвічі [989, с. 3]. Свавілья на взуттєвому ринку створювалося не лише об'єктивними чинниками, про які ми зазначали вище, а й спекуляцією, якою займалися і виробники, і торгівці. Один з таких прикладів – діяльність керівництва бердичівського заводу Шленкера, який за домовленістю продавав вироблені підошви винятково місцевим спекулянтам по 1 руб. 32 коп. за один фунт. Саме тому в травні 1916 р. уповноважений Літинською думою, діставшись Бердичева, зміг придбати товар лише у перекупників за ціною 2 руб. 50 коп. [613, с. 4].

Загострення «взуттєвої кризи» спонукало містян до несприятливих для них учинків. Улітку 1916 р. недоступність взуття змусила багатьох жителів Могилева-Подільського пересуватися містом босоніж. Першопрохідцями тієї «моди» були представниці місцевої інтелігенції [644, с. 4]. В Житомирі набуло поширення наклеювання гуми на підшви [660, с. 5]. Крім того, восени того ж року педагогічний персонал однієї з житомирських чоловічих гімназій звернувся до Волинського губернського комітету ВЗС із клопотанням про видачу йому з гаражу старих автомобільних шин для виробництва гумових підшов [1038, с. 4].

28 червня 1916 р. Міністерство торгівлі та промисловості видало обов'язкову постанову, що встановлювала тверді ціни на готове взуття. Згідно з нею, пара хромових чобіт мала коштувати 38 руб., з кінської шкіри – 12 руб. 50 коп., черевики зі шкіри вищих гатунків – 23 руб. (чоловічі) і 20 руб. (жіночі), фланелеві – 10 руб. та 9 руб. відповідно. Ціни на дитяче взуття коливалися від 7 руб. 50 коп. до 12 руб. Такса повинна була вивішуватися в усіх магазинах, а її порушення передбачало ув'язнення терміном на 16 місяців [962, с. 2]. Ще до вступу Постанови в силу товар почав масово зникати з крамничних полиць [450, с. 2]. За тим взуттям, що залишилося, доводилося стояти в чергах. Про створення таксою нових побутових незручностей в містах кам'янецький поет у серпні написав такі рядки:

«Смысл таксы очень прост:

У магазина давка,

У магазина хвост.

Стоят, стоят страдальцы,

В лавчёнках ветерок.

Видны, конечно, пальцы

Из-под худых сапог» [420, с. 3].

Присутність у Києві великої кількості військовополонених з Австро-Угорщини давала можливість найбільш підприємливим мешканцям

фактично за безцінь скуповувати в них взуття. Найчастіше це траплялося під час їхнього конвоювання через Печерськ та Звіринець. Зазвичай австро-угорці просили за пару черевиків не більше 2–3 руб. Для покупців вигода була надзвичайно великою, адже на міських ринках вони тут же перепродавали товар, заробляючи іноді 500 % [731, с. 2].

Таким чином, маємо вдосталь фактів, що засвідчують загальну тенденцію до погіршення життєвого рівня більшості мешканців міст Правобережної України в 1914–1917 рр. Далі ми з'ясуємо, наскільки суттєвим був розрив між зростанням цін і зарплат. Однак для цього нам варто врахувати два важливих моменти. По-перше, треба зважати на поширену в регіоні під час війни невідповідність між твердими та ринковими цінами [1330, с. 127], про що ми неодноразово зазначали. По-друге, необхідно зважити на спосіб заробляння грошей різними категоріями населення, значна частина якого (особливо це стосувалося невеликих міст) займалася торгівлею та ремеслом, а відтак їхня залежність від інфляційних процесів була не такою відчутною, як у тих, котрі жили винятково на заробітну плату.

На негативному впливові війни на добробут населення неодноразово наголошував перед своїми студентами професор В. Синайський: «Кожний дім, кожна родина відчуває на собі дорожнечу життя. Війна під цим виглядом увійшла до них» [151, арк. 4]. Повальне підвищення цін ще в січні 1915 р. спонукало автора «Южной копейки» стверджувати про «переворот у розумінні добробуту», оскільки «люди зі скромним бюджетом почали відчувати нужду, люди із середнім достатком – гостру необхідність жити в «обрізі», а для бідноти зведення кінців з кінцями пішло в сферу недосяжної мрії» [280, с. 2]. Зауважимо, що ці висновки зроблені до настання кризових явищ у продовольчій сфері. В перші воєнні місяці цінова динаміка в Києві була незначною – товари дорожчали поступово – на 5–10 % [878, с. 5].

Протягом війни в усіх містах Правобережної України з'являлися повідомлення про підвищення цін та зубожіння народних мас. Так, у липні

1915 р. у Василькові констатували подорожчання більшості продуктів на 30–50 %. На тлі того влада міста призначила надбавку працівникам міського управління лише на 10 % [110, арк. 34зв]. У Радомишлі в серпні – листопаді того ж року ціни на предмети першої необхідності зросли на 50 % [113, арк. 155зв]. Подібних прикладів в тогочасних газетах та архівних документах можна знайти дуже багато. Загальноімперська статистика зазначала, що в зв'язку з воєнними витратами народне споживання скоротилося за перший рік війни на 25 %, за другий – на 43 %, за третій – на 52 %. Тоді ж знизилася купівельна спроможність російського рубля – до 27 % станом на 1 березня 1917 р. [1287, с. 371]. Істинність останнього факту підтверджуються підрахунками волинського губернського земства, оприлюдненими напередодні Лютневої революції. Згідно з ними у 1915 р., порівняно з 1914 р., ціни на найнеобхідніші продукти в середньому зросли на 74 % у 1916 р., порівняно з 1915 р., – на 157 %, а в 1916 р., порівняно з довоєнним часом, – на 339 % [467, с. 3]. Наскільки подорожчали товари першої необхідності протягом серпня 1914 – жовтня 1916 рр., ми показали в Додатку А. Для порівняння, в Угорщині впродовж 1914–1916 рр. ціни на продовольство підвищилися на 268 % [1365, с. 94].

Інфляція охопила й ті товари, які навряд чи можна було віднести до категорії «найнеобхідніших». Так, наприклад, якщо у Вінниці в січні 1914 р. 1 апельсин коштував 8 коп. [72, арк. 6], то в січні 1915 р. – 15 коп. [76, арк. 4зв], у січні 1916 р. – 5 коп., у грудні 1916 р. – 40 коп. [77, арк. 6, 911]. Отже, впродовж досліджуваного періоду продукт подорожчав у 5 разів.

Повідомлення про подорожчання життя супроводжувалося не меншою кількістю клопотань про підвищення зарплат у містах [1077, с. 457]. Однак, як ми це вже бачили на прикладі Василькова, обмеженість міських бюджетів не завжди давала можливість покращувати матеріальне становище прохачів. Якщо ж клопотання й задовольняли, то надбавки до зарплат жодним чином не встигали за ростом цін. Те, наскільки ніщивного удару завдала воєнна

доба по добробуту пересічного жителя міста, чітко видно з історії Ф. Янковського – машиніста Вінницької електричної станції. В серпні 1916 р. він скаржився міській управі про неможливість прогодування своєї багатодітної родини, що складалася з десяти осіб. Кожного місяця машиніст отримував 88 руб. За його ж словами, за період війни всі життєві продукти подорожчали в 2,5 раза, а взуття та одяг – учетверо. Відтак чоловік був змушений часто закладати майно, сплачуючи великі відсотки. В мирний період машиніст заробляв щомісяця 80 руб., що вважалося досить пристойним заробітком [79, арк. 175].

У лютому 1917 р. працівники Бердичівської міської управи К. Селецький та Г. Дорошевський у клопотанні до місцевої думи щодо підвищення зарплати зазначали, що їхній місячний дохід у розмірі 50 руб. не дозволяв забезпечувати свої потреби на мінімальному рівні, оскільки її вистачало лише на плату за оренду житла. Дума клопотання задовольнила, збільшивши посадовий оклад прохачів на 10 руб. [119, арк. 75–75зв]. Під час зіставлення цих доходів з цінами, зазначеними в Додатку А, ми отримали такі результати: наприкінці досліджуваного періоду теоретично за 60 руб. можна було придбати 99,6 фунта м'яса, або 666,6 фунта чорного хліба, або 40,2 пудів картоплі або 109,2 фунта мила; за отримувану зарплату на початку війни – 50 руб. – кожен з названих працівників був спроможний купити 277,8 фунта м'яса, 1666,6 фунта чорного хліба, 125 пудів картоплі та 500 фунтів мила.

Про негативний вплив падіння рівня життя на імперський патріотизм населення неодноразово рапортували службовці губернських жандармських управлінь, обов'язком котрих був моніторинг суспільних настроїв. Наприкінці жовтня 1916 р. у Київському ГЖУ заявляли про високу йовірність «ексцесів натовпу» в містах у разі неврегулювання продовольчого питання [14, арк. 301зв]. То ж навряд чи було збігом те, що саме в той період держава суттєво підвищила посадові оклади поліції. Наприклад, у Києві

зарплату городского збільшили з 20 руб. до 50 руб. на місяць, помічника пристава – з 1000 руб. до 2300 руб. на рік тощо [724, с. 2].

У 1914–1917 рр. склалася неоднозначна ситуація довкола добробуту робітників. Ішлося не лише про їхню організованість, завдяки якій вони більше за всіх могли розраховувати на підвищення зарплати [1081, с. 457], а й пряма залежність заробітків від тенденцій на ринку. Так, якщо в 1914–1915 рр. щоденна платня некваліфікованого робітника збільшилася з 1 руб. 20 коп. до 2 руб. [910, с. 1], то восени 1916 р. вона вже доходила до 6–7 руб. Це дало привід реакційним колам через підконтрольні їм друковані органи поширювати в міському соціумі чутки про величезні заробітки серед пролетаріату (називали навіть неймовірну суму – 40 руб. на день). Однак зауважимо, що попри зростання оплати фізичної праці, матеріальне становище робітників та їхніх родин залишалося невисоким. Потрібно брати до уваги те, що через військовий призов віковий склад пролетаріату змінився – багато робітників були похилого віку і часто на їхньому утриманні перебували по 2–3 сім'ї мобілізованих синів [363, с. 3].

Утім, у тому ж Києві частішали випадки перекваліфікації представників інтелігенції на звичайних робітників [907, с. 3]. Такі кардинальні вчинки пояснювалися швидким знецінюванням окладів інтелігентських професій, навіть порівняно із зарплатами муніципальних працівників. Так, скажімо, наприкінці досліджуваного періоду вчитель Вінницького народного училища [75, арк. 1зв] отримував таку саму зарплату, як сторож гайсинської міської управи – 30 руб. на місяць [85, арк. 46].

Ще одним свідченням негативного впливу війни на добробут жителів міст стало зростання соціальних контрастів. Деформація економічної системи імперії Романових призводила до збільшення розриву між бідними та багатими, за якого нерідко статки других зростали за рахунок перших. Особливо чітко це простежувалося в Києві. Наприкінці 1915 р. газета «Киевская мысль» писала: «В ці дні місто живе дивним життям. Воно сповнене контрастами. Ніколи ще не було в нас таких блискучих зборів у

театрах та такої шикарної публіки на вулицях, у кав'ярнях, ресторанах. І ніколи ще не було в місті стільки бідняків-біженців». Як мінімум не гірше, ніж до війни, йшла торгівля в ювелірних магазинах [425, с. 2]. Причому останнє стосувалося й «рядових» повітових міст. Наприклад, восени 1916 р. у Рівному іноді протягом одного тижня продавали діамантів та золота на сотні тисяч рублів [869, с. 2]. Окрім того, ми згадували про появу в 1916 р. у Києві групи великих капіталістів, що масово скуповували цукрові заводи.

Нарешті, на теренах Південно-Західного краю спостерігався небувалий ріст банківських вкладів. Зокрема, протягом двох воєнних років в одній із фінансових установ Черкас кількість обігових грошей збільшилася в 2–2,5 рази. Це жодним чином не означало збільшення рівня доходів містян: більшість грошових вкладів мали «напівкримінальну історію виникнення» [834, с. 4].

Таким чином, за роки війни міське населення зіткнулося з колосальними проблемами щодо забезпечення продуктами харчування та предметами першої необхідності. Вони були спричинені як об'єктивними (розірвання економічних зв'язків із сусідніми державами, колапс транспортної системи, закупівля товарів для потреб армії), так і суб'єктивними чинниками (корупція, спекуляція, непродуманість урядової продовольчої політики). Зубожіння народних мас та перерозподіл соціальних благ у суспільстві призвели до прискорення падіння авторитету тогочасного правлячого режиму. Криза сфери споживання рано чи пізно мала перерости в кризу політичну.

4.2. Вплив антиалкогольної кампанії на міську повсякденність регіону

«Височайше веління» Миколи II від 4 вересня (22 серпня) 1914 р. про заборону продажу спиртних напоїв до закінчення війни [1243, с. 98] за своїм значенням перевищувало будь-який з чисельних заходів царату, спрямованих на регулювання життя велетенської імперії. Проведена владою

антиалкогольна кампанія змінила не лише спосіб життя російських підданих, а й певним чином позначилася на суспільно-політичній ситуації в країні. Недаремно тогочасний житель Києва Г. Григор'єв, згадуючи про реакцію населення на запровадження «сухого закону», зазначав, що саме тоді «обиватель зрозумів, що таке війна» [175, с. 264], а в сучасній російській історіографії присутня думка про нерозривний зв'язок між крахом імперської державності та боротьбою з пияцтвом [1262, с. 91].

Першочергово, постанови, що забороняли продаж та розпивання алкогольних напоїв, були прийняті як ситуативні заходи на час мобілізації. Київський генерал-губернатор Ф. Трепов підписав відповідний документ 16 серпня 1914 р. [766, с. 5]. Однак його позитивний вплив на мобілізацію актуалізував питання про поширення заборони на всю територію імперії Романових на весь період війни [1419, с. 3]. Щоправда, як ми вже пересвідчилися на прикладі Радомишля, ще на початку проведення мобілізаційних заходів на території держави траплялися випадки атак натовпів призваних солдатів на шинки та інші подібні заклади, оскільки горілка вважалася невід'ємною частиною проводів до армії. Іноді це завершувалося кровопролиттям [1230, с. 152]. За свідченням Г. Григор'єва, в ті дні офіцери, що виїздили на фронт, «пиячили, гуляли на всю губу, шукали п'яних радощів, примітивно спрощених» [175, с. 265], хоча закриття на період мобілізації майже всіх закладів, де продавали алкоголь (це, зокрема, стосувалося й вина та пива) [20, арк. 46], за винятком ресторанів I-го розряду, значно ускладнювало проведення подібних військових «ритуалів». Окрім того, багато працівників зазначеної сфери тоді опинилися без засобів для існування. Серед них були й сліпі музиканти, що грали в деяких невеликих ресторанах [902, с. 5]. Натомість деякі київські заклади, що не підлягали закриттю, всупереч суворій забороні, миттєво підняли ціни на горілку [257, с. 3].

Впливові «сухого закону» на міську повсякденність української столиці автор присвятив статтю «Перебіг антиалкогольної кампанії в Києві в період Першої світової війни (1914–1917 рр.)» [1129].

Ідея заборони продажу алкоголю отримала цілковиту підтримку в газетах та в середовищі інтелігенції. Перші запевняли читачів, що тільки твереза країна здатна перемогти у війні, другі традиційно сильно переймалися зловживанням спиртними напоями простим народом [1081, с. 451]. У вересні 1914 р. київський карикатурист В. Федорович в яскравій іронічній формі продемонстрував, наскільки «сухий закон» змінив стосунки подружньої пари (Див.: Додаток Б). На першому малюнку під назвою «до війни» він зобразив заплакану дружину, яка сварила звеселеного чоловіка, на другому – «зараз» – картина з точністю до навпаки – його, вже засмученого, обіймає щаслива усміхнена жінка [337, с. 2].

Восени 1914 р. хвиля антиалкогольного руху охопила провінцію, в якій дедалі частіше лунали заяви про повну заборону продажу навіть тих напоїв, що містили невелику частину спирту – виноградних вин та пива [1081, с. 452]. Каталізатором цього був жовтневий указ Ради Міністрів, який дозволяв міським думах та земствам подавати прохання про закриття в них торгівлі алкоголем. Передусім губернатори та акцизні чиновники отримали додаткові вказівки задовольняти всі прохання населення щодо введення табу на продаж спиртними напоями. На думку американського історика А. Мак-Кі, дозвіл ухвалювати рішення на місцях щодо винної та пивної торгівлі було частково продиктовано реалістичною позицією уряду, який вважав, що повний «сухий закон» може працювати лише за підтримки населення [1230, с. 153]. Натомість, вінницькі земці небезпідставно підозрювали, що урядовці, передавши це право на місця, тим самим значною мірою зняли із себе тягар відповідальності за напрямок політики народного отверезіння, переклавши усе на місцеве самоврядування [82, арк. 5]. До кінця 1914 р. торгівлю алкоголем повністю заборонили у Володимир-Волинському [1081, с. 451], Кам'янці-Подільському [684, с. 4], Луцьку [91, арк. 393],

Могилеві-Подільському [648, с. 3], Проскурові [883, с. 4], Черкасах [118, арк. 259зв].

Варто зазначити, що в перший воєнний рік у правобережних містах спостерігалися позитивні наслідки антиалкогольних заходів у державі. Насамперед це стосувалося покращення криміногенної ситуації. Зокрема, статистика по Києву вказувала на різке падіння злочинності, оскільки раніше приблизно 75 % злочинів скоювали під дією алкоголю. Протягом першого «тверезого» місяця в місті не зареєстрували жодного вбивства, кількість крадіжок зменшилася зі звичних 200 до 75, а самогубств – на третину. Набагато рідшими стали випадки сімейного насильства [811, с. 3]. Подібна тенденція відзначалася й в інших частинах Правобережної України. У лютому 1915 р. прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду стверджував про відсутність за останні місяці в губернії вбивств на ґрунті сп'яніння [556, с. 4]. Наступного місяця кам'янецька повітова поліція заявила, що від початку заборони продажу горілки число злочинів зменшилося на 80 % [553, с. 2]. Ці та інші обнадійливі статистичні дані дозволили тоді Тюремному відомству планувати скорочення кількості ув'язнених у державі на 20 тис. осіб [986, с. 2]. При цьому всьому падіння злочинності варто також пов'язати з іншим дуже важливим чинником – мобілізацією, яка відчутно скоротила в тилу чисельність чоловіків віком від 18 до 35 років. Саме вони становили найбільший відсоток серед порушників закону [1230, с. 154]. Зменшення споживання населенням алкоголю сприяло й збільшенню обсягів вкладів в ощадні каси, зокрема робітниками. Наприклад, у вересні 1914 р. на київському Подолі число вкладників із робітничого середовища виросло на 35–40 % [982, с. 4]. Нарешті, тоді ж майже цілковито зникла звична для міських вулиць картина – валяння сп'янілих осіб під парканами [642, с. 2].

Проте вже незабаром «сухий закон» став деформуючим чинником міської повсякденності, оскільки його успіх передусім залежав від рівня патріотичного підйому населення, що особливо сильним був на початку

війни. Однак після того розпочалися довгі воєнні місяці, ставши для населення міст тяжкою рутиною, до якої воно швидко почало звикати. Питуща частина населення пристосовувалася до нових реалій, вживаючи альтернативні горілчії напої. Це, зокрема, зумовило збільшення кількості затримуваних київською поліцією нетверезих осіб уже в листопаді 1914 р. [1129, с. 82].

Боротьба з пияцтвом катастрофічно позначилася на дохідності державної казни, яку напередодні війни давала горілчана монополія. Усі 300 винокурних заводів, що діяли в Правобережній Україні, опинилися в глибокій кризі [550, с. 2]. Відповідним чином це вплинуло на доходи міст, які значну частину прибутків отримували від трактирного збору, оскільки багато тих закладів змушені були закритися через збитковість. Приміром, в Умані дохідність ресторанів після заборони продажу спиртних напоїв зменшилась у 10 разів [114, арк. 169]. Примітно, що власникам трактирних закладів, які сплатили збір до міських бюджетів по 1 січня 1915 р., тобто вже в період дії заборони на продаж алкоголю, назад кошти не повертали. Це пояснювалося тим, що тогочасне законодавство не зобов'язувало міські управління здійснювати відповідні компенсації [128, арк. 321].

І знову ж таки «сухий закон» негативно позначився на добробуті незрячих киян. Річ у тім, що до війни працівники місцевої майстерні «Патронату для сліпих» виготовляли спеціальні щітки, якими мили скляний посуд – так звані «єрші». Основними покупцями товару були винні склади. Проте з початком війни необхідність у придбанні тих щіток зникла [281, с. 2]. Скасування державою вільного відпуску спирту в аптеках поставило в складне становище тих, хто його використовував для професійної діяльності (друкарні, велосипедні фабрики, кондитерські, перукарні). Щоправда, за наявності свідоцтва речовину можна було отримати з казенних винних складів.

Містяни ж могли купувати спирт в аптекарських закладах лише після пред'явлення рецепту від лікаря [1081, с. 452]. Ці так звані «п'яні рецепти»

стали активно виписуватися в перші воєнні новорічні свята. Про одного з київських медиків розповідали, що він упродовж дня міг виписати понад 30 рецептів, причому на 20 з них припадало в середньому по 6 відер спирту [197, с. 5].

Народні традиції брали гору над будь-якими встановленими державою обмеженнями. В цьому, власне, й полягала найбільша проблема «сухого закону». До того ж, вона поглиблювалася відсутністю з боку держави програми, яка б надала любителям алкоголю «тверезу» альтернативу, оскільки для них спиртні напої були предметом дозвілля та відпочинку. З часом містян почала охоплювати туга за горілкою. З того приводу вінницький «Юго-Западный край» на початку другого року війни писав: «Куди ви не прийдете – розмова неодмінно перейде в решті-решт на «грами», на розповіді про те, де можна «дістати»» [212, с. 2]. У тій же газеті пропаговану в суспільстві «абсолютну тверезість» влучно порівняли із дантистом з відомого анекдоту, в якому той, лікуючи пацієнта, не дозволяв йому їсти ні солодкого, ні соленого, ні кислого, а коли останній став скаржитися, що від такого лікування він може померти з голоду, лікар його заспокоїв: «Ну, що тут такого: помрете, зате зуби перестануть боліти» [213, с. 2].

Проте якби й вдалося знайти гідну культурну заміну горілці, війна навряд чи була вдалим часом для подібних пошуків. Упродовж воєнної доби на всю Російську імперію Міністерство фінансів виділяло лише символічну суму в розмірі 1 млн. руб. на рік на фінансування «опікунств народної тверезості». Профільний міністр П. Барк також відклав такий амбіційний дороговартісний проект, як будівництво народних домів по всій імперії. Тож влада на місцях, навіть за сильного бажання, мало чим могла зарадити тому вакууму, що виник у свідомості частини населення після заборони торгівлі алкоголем [1230, с. 155–156]. Давалася ознаки обмеженість фінансових ресурсів, особливо невеликих міст. Про це, наприклад, заявляла міська дума Василькова, коли до неї надійшов циркулярний запит від київського

губернатора з вимогою повідомити, яких заходів та вжила для боротьби з пияцтвом [514, с. 4]. Навіть більше, ситуація в місті склалася таким чином, що його пересічний мешканець і лікарні не мали можливості легально придбати лікувального вина через зосередження продукту в двох місцевих аптеках, де на нього встановлювалися спекулятивні ціни [110, арк. 17].

Зазначимо, що політика держави щодо вина була більш компромісною, ніж до горілки. Не зважаючи на статус алкогольного напою, доводилося брати до уваги його лікувальні властивості, багатий різновид сортів та релігійні традиції багатонаціональної країни. Між іншим, заборона вільного продажу вина на початку війни надзвичайно популяризувала виноградний сік. За формою пляшок, за кольором, за етикетками напій був дуже схожим на вино, створюючи цим повну ілюзію. Містянин, попиваючи «слащавий» сік, робив вигляд, що п'є вино [424, с. 3].

У березні 1915 р. до Подільського губернського акцизного управління надійшли клопотання від єврейської громади, рабинів та власників рейнських погребів* про дозвіл продажу виноградного вина для задоволення обрядових потреб юдеїв у зв'язку з Песахом, що наближався [301, с. 3]. Кам'янецький рабин П. Оксман, відповідаючи на запит влади, пояснював, що згідно зі Старим Заповітом напій був потрібний для перших двох святкових днів [671, с. 3]. Губернська влада пішла євреям на зустріч, дозволивши з 14 березня по 6 квітня відпускати вино в кількості не більше однієї пляшки на дорослу людину [685, с. 3].

Зрештою, в квітні 1916 р. начальник КВО дозволив вільний продаж виноградних вин, міцністю не більше 10 градусів [892, с. 6], хоча з травня вилучалися з торгівлі вина, виготовлені з додаванням цукру [1081, с. 452]. У Києві це рішення влади створило грандіозний винний ажіотаж. Кияни, що скупили за напоем, одразу вирушили до місць торгівлі, стаючи в черги. Проте на багатьох з них чекало розчарування, оскільки ціни на товар значно зросли: за низькосортне столове вино, яке раніше коштувало 30–40 коп. за

* Так у Російській імперії називали комори для зберігання вин.

пляшку, торгівці просили по 1 руб. 25 коп. – 1 руб. 50 коп. [919, с. 5]. Попри це, виторг у продавців був чималим, про що красномовно свідчила статистика: з 22 квітня по 13 травня в усіх рейнських погребях продали 144470 пляшок виноградного вина. Для порівняння, за увесь 1915 р. покупці придбали 189321 пляшку [591, с. 2].

Водночас, зазначена поступка уряду містила одну умову: виноградні вина дозволялося вільно продавати, якщо відповідні розпорядження виходили з боку військової влади, не зачіпаючи прав місцевих органів самоврядування [1081, с. 452]. Саме тому мешканці Проскурова були позбавлені можливості легально вживати напій – місцева дума не бажала надавати дозвіл на торгівлю в місті, посилаючись на «винятковий статус району» [793, с. 5].

Натомість жваво торгували вином й іншими спиртними напоями в окупованих містах Волині, що, між іншим, у вересні 1915 р. перетворювало австро-угорські та німецькі війська на своєрідних «визволителів» від «сухого закону». Щоправда, в Луцьку з березня 1916 р. виробництво та торгівля алкоголем здійснювалися лише за дозволом, а продавати вино австро-угорським військовим можна було винятково за посвідченням командирів частин. Коли в червні російські солдати увійшли до міста, вони виявили багато залишеного вина, яке їм наказували знищувати [58, арк. 458зв., 494].

Не менш гостро в роки війни постало пивне «питання». Наприкінці вересня 1914 р. у широких масах ширилися чутки про можливе відновлення торгівлі напоєм, термін заборони на яку мав закінчитися 14 жовтня [390, с. 1]. Однак у листопаді Верховний головнокомандувач видав розпорядження, в якому зазначалося: «в місцевостях, що перебували у воєнному та облоговому станах, продаж пива й портера не може бути дозволений» [498, с. 2]. Це рішення військової влади значно ускладнило роботу пивоварень та тих, хто вирощував хміль. Так, у дні його оприлюднення в Житомирі вперше за багато років не відбувся хмільний ярмарок через відсутність на ній покупців, експортерів та пивоварів і будь-

якого попиту на товар. На руках у хмелярів залишилося орієнтовно 100 тис. пудів товару [735, с. 2]. 25 січня 1915 р. до в'язниці за недозволений відпуск продукції потрапив власник вінницького пивзаводу А. Вахневський [836, с. 2].

І все ж, таки на початку 1915 р. царська влада дозволила продаж пива міцністю не більше 3,7 градусів. Щоправда, було встановлено новий акциз, що автоматично підвищував ціни на напій [432, с. 3]. Нововведення негативно позначилося на процесі виробництва пива, адже виробники звикли його варити більше дозволеної міцності, а відтак доводилося вносити технологічні зміни. Внаслідок того напередодні Лютневої революції в скрутному становищі опинився великий «Південно-руський» пивзавод, розташований у Києві. За свідченням місцевих споживачів, завод виробляв «солодовий напій», що лише смаком нагадував пиво [832, с. 2]. Тоді ж виник пивний скандал у Бердичеві, на пивоварні якого один з легких сортів пива, міцністю 1,5 %, виявився непридатним для споживання, на що вказували його неприємний присмак та запах. Фахівці пояснювали це відсутністю якісного технічного персоналу та додаванням до пива різних цукрових замінників [1006, с. 4]. Варто зазначити, що ті міські жителі, яким пивний градус вважався занижким, підливали в напій спирт [874, с. 2].

Цілком прогнозовано, «сухий закон» призвів до поширення незаконного виробництва та продажу алкоголю. В особливому становищі перебували міста в прикордонній смузі, до яких спиртне таємно потрапляло з сусідніх держав. Наприклад, до Кам'янця-Подільського – з Австро-Угорщини [960, с. 3] та Румунії [1029, с. 4]. У листопаді 1914 р. начальник КВО посилив міру покарання за незаконну торгівлю міцними напоями у вигляді штрафу до 3 тис. руб. чи ув'язнення на 3 місяці, з подальшим висланням [977, с. 2].

Для поліції знаходити місця таємного виробництва горілки не було надважким завданням – затримані нетверезі люди на вулиці майже завжди вказували на продавця. Крім того, іноді самогонні апарати виявляли під час

розшуку кримінальних елементів, як це, скажімо, сталося в травні 1915 р. у Жмеринці, в квартирі місцевого залізничника І. Іванова [665, с. 3]. В червні того ж року київська міська поліція оприлюднила статистику, згідно з якою від початку війни було зареєстровано 400 випадків незаконного продажу алкоголю [952, с. 4].

Розгляньмо детально асортимент альтернативних напоїв, який вживали міські жителі в період дії «сухого закону».

Вище ми згадували про махінації зі спиртом, у яких брали активну участь лікарі, котрі виписували рецепти в надмірній кількості. Іноді їх підробляли. Фабрикували не тільки бланки рецептів, а й підписи та печатки лікарів [1011, с. 3]. Подібну схему київські правоохоронці зафіксували на початку 1915 р. Вони дізналися про масові відвідування осіб із фальшивими рецептами до аптеки «Благодійного товариства», які, отримавши спирт, розпивали його в сусідніх їдальнях та чайних. Організована компанія фабрикантів мала спеціальну квартиру, де збиралися агенти зі збуту рецептів [244, с. 5]. Мали також доступ до спирту працівники підприємств, на яких він активно використовувався у виробництві. Зокрема, Г. В. Брілінг – засновник спортивного юнацького центру у Вінниці, в мемуарах згадував про свого товариша Янковського, що успішно вирішив питання з «пальним», вкравши в свого батька-кондитера пляшку з названою речовиною [172, с. 673]. Не залишався поза увагою любителів алкоголю й сухий спирт, який, не зважаючи на його різкий неприємний запах, намащували на хліб або їли ложечками, запиваючи квасом [959, с. 2].

Наскільки затребуваним був спирт серед міського населення, показала ситуація, що виникла в грудні 1916 р. на ст. Житомир. Коли туди прибула просвердлена цистерна зі спиртом, з якої він витікав, там одразу ж з'явився натовп із посудом [673, с. 2].

Звичним явищем стало заробляння закладами харчування на частуванні своїх відвідувачів спиртом. Г. Григор'єв писав про появу під час війни в ресторанах нового виду посуду – емальованих чайників, що замінили пляшки

з яскравими етикетками. В них зберігалася «цілюща водичка» з розведеного спирту різних градусів, залежно від платоспроможності клієнтів [175, с. 265]. Іноді в чайних можна було побачити, як сп'янілі відвідувачі пили «чай-універсал», закусуючи його оселедцем, огірками та іншими продуктами [903, с. 2].

У роки війни масового поширення набуло споживання денатурованого спирту та різного роду сурогатів, які завдавали непоправної шкоди здоров'ю містян, часто закінчуючись летальними випадками. В цьому сенсі показовою є статистика святкувань Масляної в Києві у 1914 та 1915 рр. Відповідно до неї, в 1914 р. до міських поліцейських дільниць у день свята доставили 60 осіб, 20 % з яких були жіночої статі. У 1915 р. поліцейські підібрали всього лише двоє п'яниць. Однак якщо в довоєнну Масляницю, коли горілку не забороняли пити, «екстрена допомога» забрала двох осіб, то в післявоєнну – 8, двоє з яких померли від отруєння денатуратом [864, с. 5].

Оскільки денатурований спирт безпосередньо призначався для використання в господарстві, він був непридатним для внутрішнього споживання. З цих міркувань держава запроваджувала обмеження на його продаж (за талонами) [243, с. 3] та зобов'язувала продавців наклеювати на ємкості з речовиною застереження про небезпеку її використання «не за призначенням». Текст мав бути таким: «Отруйна рідина! Денатурований спирт виробляється для освітлювання, зігрівання та інших потреб. Ця рідина містить у собі сильні отруйні речовини, від яких не може бути очищена. Пити не можна. Від споживання цієї рідини як напій, навіть у розбавленому вигляді, втрачають здоров'я, сліпнуть та помирають; за виготовлення з цієї отруйної рідини напоїв законом встановлено суворе покарання». Знизу необхідно було розмістити зображення черепа з людськими кістками [453, с. 2]. Міністерство фінансів навіть оголосило конкурс на винайдення нових засобів для денатурування, які б надавали спирту огидного смаку чи викликали неприємну фізіологічну дію на організм. Усього було призначено 21 премію на загальну суму в 675 тис. руб. [364, с. 3].

Хоча денатурат у чистому вигляді пили не так уже часто (чого не скажеш про напої, зроблені на його основі), час від часу в газетах публікували інформацію про випадки отруєння та сильного сп'яніння. В квітні 1915 р. чималого розголосу набуло затримання поліцією в Житомирі групи п'яниць. З-поміж них була жінка, котра за 3 дні до того народила дитину [616, с. 3].

Надзвичайна популярність серед противників тверезого способу життя денатурованого спирту створювала великі незручності для тих, хто його використовував, як суто технічну речовину. Малося на увазі не стільки введення обмежень на його придбання, скільки застій у винокурній промисловості. Через те, наприклад, у листопаді 1916 р. у Києві, на рівні з гасовими, хлібними та іншими «хвостами», з'явилися денатуратні, чим, звісно, неодмінно користувалися спекулянти [199, с. 2].

В умовах антиалкогольної кампанії неабияк зріс попит на ханжу – напій, виготовлений на основі денатуратного спирту, лаку чи політури. Зауважимо, що його здебільшого пили саме в містах, де тримати самогонний апарат було набагато небезпечніше, ніж на селі. Велику кількість поціновувачів ханжі не стримувала її добре відома згубна дія на органи зору. Так, протягом січня – лютого 1917 р. до офтальмологічної клініки професора О. Шимановського звернулося понад 100 хворих з порушеннями зорового апарату через вживання напою [860, с. 2]. Для місцевих офтальмологів поява нових пацієнтів стала цілковитою несподіванкою, оскільки до введення «сухого закону» медицина нічого подібного не фіксувала [214, с. 2].

Заборона продажу алкоголю змінила вигляд «бродячих кабачків». Так тоді називали осіб, котрі носили розлитий у стопки алкоголь під одягом, пропонуючи його охочим випити. За воєнної доби їхній дохід відчутно зріс. І якщо до війни вони торгували горілкою в так званих «сотках», то після її початку – ханжою – в більш об'ємних склянках. Рецепт напою був нескладним: денатурат розбавляли водою, а потім переварювали його з вишнями, лимоном, журавлиним варенням, апельсиновими шкірками тощо.

Одна порція коштувала від 20 коп. Закуска додавалася [970, с. 2]. Примітно, що серед продавців ханжі було багато інтелігенції [659, с. 2].

Процвітання торгівлі ханжою сприяла також значна присутність у містах гарнізонів російської армії [103, арк. 103]. Це чітко видно з аналізу кількох архівних документів. Так, увечері 28 квітня 1916 р. відряджений до етапного коменданта 35-річний військовий В. Камбаров самовільно відлучився від служби для зустрічі з 21-річною мешканкою Києва П. Дреберевою. Під час прогулянки дівчина попросила в нього 1 руб. 75 коп. на півпляшки ханжі, яку вона потім принесла на територію залізничної станції. Там їх і затримали під час розпивання [24, арк. 62зв]. Рівно за 3 місяці на тому ж місці було помічено групу солдатів з військових ешелонів, що вирушали до Києва й через деякий час поверталися назад. Багато з них були напідпитку. За свідченням інформатора, солдати по кілька осіб підходили до будинку № 84 на вул. Кузнечній і потім звідти виходили поодиночі на вулицю, одразу ховаючись за паркани для розпивання ханжі [25, арк. 171].

Значну загрозу для здоров'я та життя становив одеколон. У Міністерстві фінансів неодноразово заявляли про різке збільшення виробництва зазначеного косметичного засобу після заборони продажу спиртних напоїв [435, с. 2]. 26 травня 1915 р. ним на рівні з іншими речовинами, що містили спирт (лак, політура тощо) було заборонено вільно торгувати спеціальною постановою начальника КВО [392, с. 2]. Утім, це не запобігло трагедії, що невдовзі трапилася в Проскуріві. 7 липня, близько 18.00 селянка А. Басиста, що «працювала» повією, придбала в місцевій аптеці флакончик одеколону й одразу випила. Потім вона зайшла до своєї знайомої й стала жалітися на погане самопочуття, втративши свідомість. О 01.00. ночі селянка померла в проскурівській єврейській лікарні, так і не прийшовши до тями [881, с. 4].

У березні 1916 р. в Києві за незаконний продаж одеколону поліція арештувала власника ковбасного магазину на Солом'янці К. Лизута. Він

агітував відвідувачів купувати в нього флакони по 2 руб. 65 коп., аргументуючи це наявністю величезного асортименту необхідної закуски [588, с. 3].

Загалом же «сухий закон» призвів до спалаху народної творчості у відповідній сфері. Самим лише споживанням денатурату, деревного спирту, спиртового лаку, політури, одеколону та інших рідин [80, арк. 119] містяни не обмежувалися. Розмаїття винайденої рецептури було вражаючим. Наприклад, на початку 1915 р. у Вінниці активною була торгівля «димком», який був значно простішим та дешевшим від напою з політури. Він виготовлявся з денатурату, до якого додавали грушевий або журавлинний квас. Прийом однієї склянки коштував 15 коп. Тих, хто його пив, називали димоглотами [1039, с. 2]. В лютому 1916 р. в одній київській чайній кілька осіб обговорювали рецепт, приготування якого передбачало потрібне проціджування піску й картоплі через березове вугілля, вату та гарячий хліб, із подальшим додаванням анісових крапель та ванілі [653, с. 2].

Таким чином, для жителів міст Правобережної України проведена державою антиалкогольна кампанія мала негативні наслідки фізіологічного та психологічного характеру. По-перше, через втрачену можливість легально купувати алкоголь досить часто містяни труїлися різноманітними сурогатними напоями, наносячи власному здоров'ю непоправну шкоду. По-друге, накладена державою заборона на вживання спиртних напоїв у масовій свідомості міського населення сприймалася, скоріше, як наступ на народні традиції, а не як спосіб боротьби з пияцтвом, на чому влада постійно наголошувала. Саме тому «сухий закон» як прояв жорсткого втручання влади в приватне життя викликав у середовищі міського населення відповідну реакцію. Це сприяло виробленню в міському середовищі неконформістської моделі поведінки, яка екстраполювалася на інші сфери життя.

4.3. Дозвілля жителів міст

Дозвілля завжди було невід'ємним елементом способу життя людини та суспільно усвідомленою необхідністю. Зміни в цій важливій сфері зумовлюються процесом трансформації всіх сторін суспільного буття. Упродовж 1914–1917 рр. головною детермінантою цих перетворень була «тотальна війна». У нашому дослідженні дозвілля містян розглядатиметься як важливий критерій визначення їхнього рівня життя та індикатор соціально-психологічного й культурного стану міського соціуму.

Як ми вже зазначали, проблема дозвілля була пов'язана з антиалкогольною кампанією в Російській імперії. Недаремно в січні 1916 р. на Пироговському з'їзді лікарів, присвяченому боротьбі з алкоголізмом, саме відсутність цікавого дозвілля для народу назвали основною причиною поширення пияцтва, оскільки тверезість запроваджувалася примусово [1081, с. 452–453]. Це було свідченням того, що в тогочасному суспільстві виникла нагальна потреба переадресування людської енергії, яка вивільнилася в період дії «сухого закону». Насамперед це проявилось в різкому зростанні попиту на розваги. Ще на початку війни Г. Григор'єв вказував на популярність старовинного лозунгу «хліба і видовищ» і на те, що саме другі мали компенсувати нестачу першого [175, с. 270]. До такого ж висновку дійшов наприкінці першого року війни один з авторів кам'янецької газети «Подільнин»: «Не лише хліба прагнуть кам'яничани, але, не зважаючи ні на що, й видовищ, як видно, яскравих, оригінальних» [227, с. 4]. Відомий же тогочасний театральний критик А. Кугель вважав, що в період війни театр повинен був стати культурним заміником спиртних напоїв, оскільки він «служує сп'янінню безалкогольному й найпростіше може замінити алкоголь» [426, с. 3].

Цю проблему автор розглянув у статті «Вплив Першої світової війни на театральне життя міст Правобережної України (1914–1916)» [1066].

Початок війни припав на відкриття нового театального сезону, на який з нетерпінням чекала піднесена патріотичним запалом публіка. У Житомирі він розпочався з постановки твору М. Глінки «Життя за царя», під

час якого театри разом із публікою співали гімни Російській імперії та союзних держав. Це було порушенням багаторічної театральної традиції, адже до війни сезон відкривали оперою Дж. Верді «Аїда» [765, с. 1]. Крім того, в Правобережній Україні початок театального сезону стикнувся з низкою перешкод.

По-перше, тим закладам, які ставили всесвітньо відомі опери, доводилося різко змінити репертуар, адже абсолютна більшість з них були німецького та австрійського походження. Недоторканою залишилася хіба що опера «Фауст», написана французьким композитором Ш. Гуно [175, с. 270].

По-друге, значну частину артистів, музикантів, хористів і навіть деяких антрепренерів призвали до армії, а лави сестер милосердя активно поповнювали артистки. Щоправда, завжди знаходилися ті, хто намагався уникнути прямої мобілізації, зокрема шляхом працевлаштування на оборонні підприємства. Так, наприклад, такі актори київського стаціонарного театру М. Садовського, як П. Коваленко та О. Корольчук, пішли працювати до канцелярії інженерного складу, інші, згадавши попередні професії, йшли на роботу у ковальський та колісний цехи «Арсеналу». І. Мар'яненко влаштувався паспортистом на цукровий завод, що працював на оборону. Завдяки тому вони могли «вдень бути на роботі, а ввечері грати в театрі» [1250, с. 108]. Втім, це не запобігло нестачі кадрів у зазначеному та інших театрах. За таких умов М. Садовський та інший відомий київський театральний діяч М. Багров надіслали в серпні 1914 р. до міської думи офіційні ноти із запитом щодо доцільності подальшого функціонування очолюваних ними театрів. Щоб не збурювати зайвий раз місцеву театральну публіку, очільники міста настійливо рекомендували їм будь-що продовжувати роботу [1066, с. 39].

По-третє, з початком війни над театральним життям у регіоні нависнула ще одна загроза – реквізиції приміщень на потреби війська. Насамперед, ішлося про прифронтові райони.

У підсумку, як свідчить загальноімперська статистика, всі ці причини призвели до того, що протягом вересня 1914 – вересня 1915 рр. театр припинив функціонування в 140 місцевостях держави Романових [382, с. 2].

Попри це, театральне життя в Правобережній Україні поживалося. Цьому насамперед сприяли згадані в попередньому розділі благодійні акції та поява нових «театрів мініатюр». Вистави в таких театрах ставили за зразком кіно – один сеанс рідко коли тривав понад 75 хв. Це давало вигоду як заклопотаному побутовими проблемами глядачеві, котрому важко було перебувати в театрі цілий вечір, так і акторам та підприємцям, чії заробітки безпосередньо залежали від кількості сеансів. У Києві піонерами в цій справі стали В. Шумський та І. Руденков. В. Шумський завоював місцеву публіку такими популярними романсами, як «Відцвіли хризантеми» та «Час зміниться», І. Руденков – жартівливими розповідями. Досить швидко подібні театри виникли й в інших частинах міста [175, с. 273–274]. Відвідування цих вистав давало публіці можливість відволіктися від проблем воєнної реальності та потрапити в ностальгічну атмосферу, яка поступово замінювала патріотичну хвилю ранніх військових мотивів [1400].

Наскільки процвітала театральна справа в Києві під час війни добре видно зі стрімкого зростання авторських гонорарів. Згідно з підрахунками Союзу драматичних та музичних письменників, тільки в 1914–1915 рр. сукупний дохід київських авторів збільшився втричі – з 9526 руб. до 28826 руб. Для порівняння, в Петрограді відповідні суми становили 88004 руб. і 83749 руб., у Москві – 26150 руб. і 21702 руб., а загалом у імперії – 134116 руб. і 106879 руб. Такий різкий контраст Союз пояснював масовим напливом до Києва біженців, частина з яких належала до заможних верств, що, власне, й слугувало додатковим стимулом для відкриття нових театрів [383, с. 4]. Апогеем київського театального буму можна вважати обов'язкову постанову начальника КВО від 29 січня 1917 р. Вона забороняла адміністрації театрів та інших розважальних закладів розміщувати в залах публіку в кількості, що перевищувала встановлену владою норму [765, с. 1].

Постанова була наслідком постійного нехтування місцевими антрепренерами небезпекою, пов'язаною з переповненими глядацькими залами [207, с. 2].

Велику популярність театрів мініатюр у правобережних містах варто також пов'язувати з невибагливістю місцевої публіки, яка переважно була байдужою до художнього рівня вистав. Дедалі більше мистецтво витіснялося видовищем. У червні 1915 р. цю тенденцію яскраво продемонстрував проскурівський газетний фейлетон. В ньому порівнювалася кількість глядачів на виставах у старому «класичному» театрі та в новому театрі мініатюр. У першому актори грали за порожніх глядацьких місць. В другому ситуація виглядала кардинально протилежною:

«Но зато охотно
В «миниатюр» спешат,
Фарсы смотрят беззаботно,
Хохочут, «бис» кричат.
Битком набиты ложи,
Занят весь паркет,
Танцы с подниманьем ножек,
С «маслицом» куплет!
В зале душно, жарко, тяжело и тесно,
Но зато пикантно – очень интересно!» [622, с. 3].

Нещадної критики з боку преси зазнавали «мініатюрники» й в інших містах. Наприклад, проти кам'янецького театру «Гігант» справжню інформаційну війну розгорнув місцевий «Подільянин». В численних публікаціях указувалося на випадки постановки сцен еротичного характеру за повного потурання правоохоронних органів. Боротьба відбувалася з перемінним успіхом. У лютому 1915 р. театр відвідав міський військовий цензор, який побачив у мініатюрі з промовистою назвою «Яка наглість» багато елементів неприхованої порнографії. Він наказав дирекції зняти її з репертуару [375, с. 3]. В січні 1916 р. автор київської «Южной копейки» ділився з читачами враженнями після відвідин «Інтимного» театру,

розташованого на вул. Хрещатик. На початку статті він розкритикував назву розважального закладу: «Інтимного в цьому театрі рівно стільки, скільки може бути інтимного в коханні повії». Далі автор написав про низькоякісний музичний супровід, непереконливу гру акторів та дешеві декорації, за що глядачі платили чималі гроші: квиток на місце в першому ряді коштував 2 руб. 50 коп. [522, с. 2]. Не визначався приязним ставленням до міського театру мініатюр і вінницький «Юго-Западный край», про який в березні того ж року він відверто писав: «Мистецтвом там і не пахло» [440, с. 2].

Попри очевидне переважання репертуару аполітичного характеру, який давав змогу втомленим війною глядачам, принаймні, тимчасово відволіктися від насущних проблем, час від часу на сценах правобережних міст грали вистави на воєнну тематику. Так, починаючи з осені 1914 р. у київському театрі Мевеса ставили п'єсу французького письменника-публіциста Г. Леру «Ельзас» (1913 р.), у якій армія Франції під «Марсельезу» переможно ступила на свої землі, втрачені після франко-пруської війни 1870–1871 рр. Глядачі переглядали виставу з великим хвилюванням, хоча зображені в ній «німці» розмовляли мовою, що лише віддалено нагадувала німецьку [965, с. 2]. Не менш актуальною була п'єса «В ці дні», зіграна 18 травня 1915 р. у Вінниці московськими театрами-гастролерами. Найбільшу увагу публіки та критиків привертала сцена, в якій суворий антисеміт-генерал змінив свої погляди після побаченого на фронті подвигу єврейського солдата. Звідти театральна трупа з Москви вирушила до сусідніх міст, де вона також збирала аншлаги [771, с. 3].

Перша світова війна суттєво позначилася на функціонуванні національних театрів. Так, після введення воєнного стану київський генерал-губернатор заборонив М. Садовському друкувати афіші українською мовою. Утім, напевно це якимось чином вплинуло на інтерес містян до «малоруських» п'єс. До того ж, після чвар у театральній трупі Садовського, внаслідок яких восени 1914 р. від нього пішла група артистів на чолі з І. Мар'яненко, на зміну їй прийшла когорта не менш талановитих митців, з-

поміж яких був і Л. Курбас. Водночас, суттєво покращилася репертуарна концепція. Упродовж подальших сезонів (по 8–9 місяців) театр робив по 7–10 постановок. Близько 2/3 афіші заповнювалися українською п'єсою провідних національних класиків драматургії [1250, с. 108–109]. Активно гастролювали правобережними містами такі визнані майстри сцени, як П. Саксаганський та М. Заньковецька. У лютому [427, с. 3] і квітні [963, с. 3] 1915 р. вони завітали до Кам'янця-Подільського, принісши багато задоволення місцевим поціновувачам українського театру втіленням яскравих національних образів. Навесні того ж року обидві театральні зірки увійшли до складу «Товариства українських акторів», організованого згаданим вище «розкольником» І. Мар'яненком [1250, с. 129].

Важкі часи переживав єврейський театр, якому влада заборонила ставити вистави на ідиші через подібність до німецької мови. Театральним трупам дозволялося грати п'єси лише російською мовою [1061, с. 298]. До них, наприклад, належав творчий колектив Я. Гузика, що восени 1915 р. розпочав у Києві гастролі. Попри спроби трупи розкрити колоритні єврейські образи російською мовою в таких п'єсах, як «Серце єврея» та «Чаклунка», рівень вистав був невисоким, що, однак, не завадило гастролерам збирати багато місцевої публіки, оскільки тоді в Києві стаціонарного єврейського театру не було [305, с. 4].

У 1915 р. військова та цивільна влада видали значну частину розпоряджень, які тією або іншою мірою регулювали театральне життя в Правобережній Україні. 6 січня начальник КВО заборонив в усіх театрах округу постановку скандально відомої п'єси М. Арцибашева «Війна», в якій висвітлення воєнної доби суперечило догмам офіційної пропаганди [60, арк. 401]. В серпні власників театрів, кафе-шантанів, відкритих сцен тощо, де виступали куплетисти, співаки та оповідачі, зобов'язали надавати поліції примірники куплетів та пісень для їхнього перегляду [1022, с. 2]. Тоді ж правоохоронці отримали наказ простежити за тим, щоб сестри милосердя не відвідували театри й інші розважальні заклади. Цей захід вжили після

надходження до Російського товариства Червоного Хреста чисельних скарг щодо неприпустимості появи жінок у відповідній формі в подібних публічних місцях [289, с. 2].

В умовах ускладнення роботи міських електростанцій постала нагальна необхідність регулювання часу функціонування розважальних закладів, що активно використовували електричне освітлення. Насамперед це стосувалося кінематографів та театрів. Починаючи з 30 грудня 1915 р., у межах КВО перші мали право розпочинати роботу не раніше 18.30 год., а другі – 20.00 год. [21, арк. 195].

Падіння рівня життя міського населення відповідним чином позначилося на театральних працівниках, зокрема, двох великих київських театрів М. Багрова та М. Садовського. Улітку 1916 р. в газетах з'явилося оголошення оперних оркестрантів міського театру щодо пошуку нової роботи. Піти на цей крок їх змусила відмова антрепренера встановити їм щоденну надбавку в розмірі 1 руб., що становило 30 % їхнього заробітку [826, с. 4]. Не менш показовою була історія з двома доведеними до зубожіння артистами театру Садовського. Перший підзаробляв наглядачем міського дров'яного складу, другий – робітником [593, с. 2]. Зазначені вчинки були логічним наслідком невисоких заробітків працівників української сцени. У 1916 р. місячна зарплата в театрі коливалася від 40 до 120 руб. Більше отримували лише примадонна та двоє акторів зі стажем роботи понад 25 років. Однак проблема полягала в тому, що навіть цю платню їм давали не протягом усього року, а впродовж 8–10 місяців, на розсуд директора [609, с. 2].

Водночас, у лютому 1916 р. держава запровадила військовий податок на квитки для входу до розважальних місць [914, с. 4], надходження від якого порівну розподілялося між казною та відомством установ Імператриці Марії. У вересні того ж року його розміри були переглянуті: з квитків, вартістю менше 50 коп., відраховувалося 5 коп., від 50 коп. до 1 руб. 10 коп. тощо. З

дорогих глядацьких місць, що коштували від 10 руб., сплачувалося 20 % [966, с. 2].

В роки війни у важкому становищі опинилося циркове мистецтво. Подібно до театру значну частину артистів мобілізували на фронт, а зростаюча нестача продовольства створювала великі труднощі в утриманні циркових тварин. Утім, велика популярність серед міської публіки видовищ майже стовідсотково гарантував циркачам успішні грошові збори. Так, наприклад, сталося в червні 1915 р. у Вінниці, коли там розпочав роботу цирк В. Доросса. На програмі відкриття, в якій виступали гімнасти, еквілібристи, блазень-сатирик та дресировані тварини, глядацькі місця були повністю заповненими [1024, с. 2]. Тоді ж у Києві великою популярністю користувався цирк Стрепетова. Особливо публіка радо вітала японський балет з його яскравими костюмами. Крім того, цирк славився наявністю великої кількості клоунів, що своїми жартами та легкими каламбурами вносили чимало веселощів у зовсім невеселе життя тогочасних киян [1025, с. 2].

Дещо іншу роль у міській культурно-дозвіллевій сфері відігравав кінематограф, оскільки вже на самому початку війни він активно долучився до військової пропаганди. Місцеві кінопрокатники керувалися не стільки патріотичними почуттями, скільки бажанням якнайшвидше заробити на показах воєнних картин, на які тоді в суспільстві виник величезний попит. Це навіть призводило до демонстрування кінострічок, що ненароком пропагували німецький мілітаризм. Через брак якісної кінохроніки кінопрокатники показували все, що так чи інакше стосувалося воєнної тематики [1137, с. 212], вдаючись при цьому до різноманітних хитрощів, зокрема, імпортуючи німецькі кінострічки через Данію, для відповідної ідентифікації [1406]. Внаслідок того, наприклад, на екранах вінницьких кінотеатрів могли з'явитися солдати у німецькій формі, а в київських — епізоди з воєнного життя Німеччини [242, с. 2].

Загалом демонстровані в містах Правобережної України пропагандистські картини можна розділити на кілька видів, залежно від того посилу, який вони мали донести до глядача. Кінострічки були російського та іноземного виробництва, документальні та ігрові.

1-й вид – патріотичні. До нього належали стрічки, що показували сцени консолідації влади й підданих у період війни. Одну з них, наприклад, демонстрували в листопаді 1914 р. у житомирському кінематографі «Люкс», під назвою «На захист братів-слов'ян». У ній було зображено багатолюдну маніфестацію в Москві з приводу початку війни та збори добровольців [327, с. 3].

2-й вид – героїчні. Їх показували для створення образу мужнього та непереможного російського вояка. Наприклад – «Героїчний подвиг козака К. Крючкова» (Кам'янець-Подільський, листопад 1914 р.) [666, с. 3].

3-й вид – германофобські. Мета показу цих кінострічок очевидна – демонізація ворожого «загарбника», наділення його рисами, протилежними для російського «визволителя». З-поміж них виокремимо «Чорну книгу німецьких звірств. ...обшукали, пограбували, образили» (Вінниця, січень 1915 р.) [583, с. 1] та «Доньку понівеченої Польщі» (Житомир, січень 1916 р.), назви яких говорять самі за себе. Ці кіносеанси здійснювали потужний вплив на масову свідомість. Після перегляду останньої з названих картин місцевий кінокритик писав: «Увесь світ здригається від звірств, що чинять «культурні звірі» – німці – і ось ці звірства проходять перед глядачем» [964, с. 4]. Рідше показували кінострічки, де ворогів зображували недолугими. Одна з таких – «Підступні плани німецьких лиходіїв або похмура таємниця заводу Круппа» (Київ, березень 1915 р.) [572, с. 2].

4-й вид – батальні. В них демонструвалася масштабність бойових дій, у яких брали участь як російська, так і союзні армії – «Велика європейська російсько-германська війна» (Вінниця, травень 1915 р.) [582, с. 1], «Братовбивча війна» (Київ, лютий 1917 р.) [581, с. 1] тощо.

5-й вид – подієві. Вони присвячувалися перемогам російських військ. Серед них – «Взяття Перемишля» (Вінниця, травень 1915 р.) [582, с. 1] та «Падіння Ерзерума» (Вінниця, квітень 1916 р.) [584, с. 2].

Водночас, за твердженням радянського кінознавця С. Гінзбурга, в період імперської кризи кінематограф намагався «не помічати» війну, все більше перетворюючись лише на засіб для розваг та відволікання. Він це пояснював спадом шовіністських настроїв у тилу та економічною кризою, що призвели до різкого скорочення виробництва пропагандистських, зокрема ігрових, кінострічок, починаючи з другої половини 1915 р. [1137, с. 230]. Розважальна кінопродукція користувалися великим попитом. Як і театри мініатюр, кінострічки надавали міському населенню легкодоступні й недорогі розваги для уникнення похмурої атмосфери війни [1406]. Так само вони здебільшого не відзначалися високим художнім рівнем, про що, наприклад, зазначав кам'янецький «Подільнин»: «Кінематограф – найкращий показник душі вулиці без усіляких культурних покровів, в її наготі. Без одягу душа людини вулиці хоче чогось пряного, якщо так можна висловитись, газованих вражень, на зразок міцного квасу. Вулиця не знає шампанського. Вона полюбляє міцний квас з маркою благородного шампанського. Вона полюбляє кінематографічну драму з претензією на мистецтво, а від справжнього мистецтва їй сумно» [436, с. 2]. Однак самим тільки несмаком проблема не обмежувалася. Сюжети демонстрованих картин часто були сповнені сценами вбивств, грабунків, еротики, що неодмінно негативно позначалося на морально-психологічному стані глядачів [578, с. 3]. Чого лише, скажімо, вартувала екранізація згаданого нами твору М. Арцибашева «У последней черты» (Житомир, грудень 1915 р.) [579, с. 1].

Певним чином війна змінила ставлення містян до живопису.

По-перше, зросла популярність картин із зображенням батальних сцен. Подібно до кінострічок, вони викликали у воєнному соціумі сильні емоції, особливо, в початковий період війни. У Житомирі, наприклад, місцеві жителі збиралися біля вітрин кількох магазинів, у яких були виставлені картини із

зображенням батальних сцен російської армії з німецькими та австро-угорськими військами. На деяких присутніх містян полотна справляли настільки потужне враження, що вони вигукували: «Ось так його! Рубай! Не здавайся!» [561, с. 3].

По-друге, змінився характер виставок живопису. В роки війни з'явилася своєрідна мода на їх проведення з благодійною метою, що, заразом, позитивно впливало на популяризацію мистецтва. Завдяки цьому, наприклад, у Вінниці з 25 квітня по 9 травня 1915 р. [313, с. 2] відбулася масштабна виставка картин під назвою «художники – воїнам». На ній було представлено 150 полотен, виконаних у різних художніх напрямках: імпресіонізмі, реалізмі, пленеризмі тощо [216, с. 2]. Вхід коштував 1 руб. Найбільшу увагу місцевої публіки й критики привертала роботи Н. Альтмана, В. Аралової, В. Ващенко, Г. Головка та ін. [1019, с. 3]. Першими відвідувачами були дружини відомого генерала та вінницького міського голови – Надія Брусилова та Олена Оводова [294, с. 2].

Як ми вже зазначали, Перша світова війна призвела до появи інформаційного «голоду», який містяни намагалися «втамувати» пресою – газети активно розкуповувалися. Цей ажіотаж поширився також на книги. На відміну від газетних видань, книжкові виконували подвійну функцію: вони не лише слугували джерелом інформації про тогочасний та минулі військові конфлікти, нюанси геополітичної гри тощо, а й надавали можливість відволіктися від війни. Саме тому за воєнної доби збільшувалася кількість бібліотечних абонементів. Так, наприклад, якщо в січні 1915 р. у черкаській міській бібліотеці числилося 435 читачів, то рівно за рік – 553 [118, арк. 343зв]. Про зростаючий читацький інтерес повідомляли київські бібліотекарі та продавці місцевих книгарень.

Ознайомимося з читацькими уподобаннями міських жителів правобережного регіону. Перше місце посіла воєнна література в унісон з військовою пропагандою. Насамперед читали книги з викриванням таємниць німецького шпигунства, публіцистику на воєнні теми, спогади учасників

бойових дій [384, с. 2]. Одразу на початку війни значне розповсюдження отримали дві «книги» – «Оранжевая» (Петроград, 1914) – збірник документів, присвячений передвоєнній дипломатії, та «Белая» (Петроград, 1914) – перекладене російською офіційне британське урядове видання, в якому розповідалося про англійську версію виникнення Першої світової війни [504, с. 2]. Популярністю користувалися збірка нарисів Г. Шварца «Из вражеского плена: очерки спасшегося» (Петроград, 1915), довідник «Спутник солдата и его семьи» (Москва, 1915), вірші Ф. Сологуба «Война» (Петроград, 1915), збірка «Солдатские сказки» (Петроград, 1915) тощо. Поширенню літератури на воєнну тематику серед читацької аудиторії сприяла й преса. Зокрема, в рубриці «Юго-Западного края» під назвою «Книжкова полиця», в якій редакція знайомила читачів з новими та корисними, на її думку, виданнями, близько чверті книг були присвячені війні [1185, с. 242–243].

У «мирній» літературі правобережні читачі надавали перевагу російським та зарубіжним творам. Повністю зник інтерес до німецької класики. Натомість стали більше звертати увагу на творчість англійських письменників [384, с. 2]. Варто зазначити, що саме за воєнної доби царат завдав нищівного удару по національній літературі, фактично заборонивши видання та продаж періодики та літератури українською та єврейською мовами [1185, с. 241]. Проте й книжки російською мовою дедалі складніше було дістати через значне скорочення книговидавництва (за винятком воєнного) у Російській імперії. Якщо книги й друкували, то невеликим накладом. Не в останню чергу це можна було пояснити високою ціною на матеріали: наприкінці досліджуваного періоду: собівартість однієї книги в 3–4 рази перевищувала довоєнну [586, с. 4].

У другій половині 1915 р. різке подорожчання паперу змушувало власників правобережних газетних видань тимчасово зменшити формат номерів або ж – підвищувати на них ціни [546, с. 2]. Унаслідок того, наприклад, протягом 18–29 вересня (за старим ст.) вінницький «Юго-Западный край» виходив на двох сторінках, замість звичних чотирьох. З цієї

ж причини з жовтня 1916 р. вартість одного його номеру зросла до 6 коп. [785, с. 1]. На початку 1917 р. таку ж ціну встановив «Подільський» [794, с. 1]. Стільки ж тоді коштував і «Києвлянин» [1021, с. 1].

Водночас, дорожчали і послуги в міських бібліотеках. Рекордний темп демонстрував заклад у Кам'янці-Подільському, де у квітні 1916 р. абонентську плату за одну книгу підняли до 30 коп. [882, с. 4], а вже в травні – до 40 коп. [221, с. 3].

Незначна кількість книжкових видань і високі на них ціни, дорогі бібліотечні абонементи й незадовільне опалення читальних залів у холодний період року доповнювалися ще однією суттєвою проблемою – браком читалень у регіоні. Місцева влада вбачала вирішення ситуації в будівництві народних домів, при яких мали б діяти бібліотеки, однак втілення цієї ідеї в життя можливо було реалізувати лише після закінчення війни [118, арк. 105].

Період 1914–1917 рр. відчутно позначився на розвитку фізичної культури та спорту в правобережних містах.

З початком бойових дій у Російській імперії виникла потреба в підготовці резервів для воюючої армії. З цією метою уряд вирішив використовувати спортивні організації, даючи відповідні вказівки місцевим адміністраціям. Так, у липні 1915 р. подільський губернатор звернувся до органів міської влади в регіоні з розпорядженням організувати разом із спортивними товариствами рухомі ігри та фізичні вправи для учнівської молоді обох статей під час літніх канікул [419, с. 2]. В грудні того ж року Тимчасова Рада при Канцелярії головного наглядача за фізичним розвитком народонаселення Росії затвердила «Положення про мобілізацію спорту», згідно з яким спортивні організації та навчальні заклади повинні були організувати первісну допризовну військово-фізичну підготовку юнаків [641, с. 2].

Пожвавлення спортивного руху на початку війни відбулося також завдяки благодійницькій діяльності спортсменів. У Києві, наприклад, на початку 1915 р. було проведено кілька зібрань спеціально створеної комісії

під головуванням доктора В. Крамаренка, яка розробила програму та запланувала низку благодійних заходів на весь воєнний період. Уже незабаром у місті мали відбутися масові заходи: спортивно-гімнастичні виступи, змагання на ковзанах, хокейні матчі, катання з гірок тощо. За участі автомобільних організацій також планувалося провести вуличний карнавал, на якому спортсмени повинні були здійснити «кружковий збір» [211, с. 2].

Подібні акції відбулися тоді й в інших містах Правобережної України. Навесні 1915 р. кам'янецьке гімнастичне товариство «Сокіл» на чолі з Г. Вондрою провело в місті «сокільський» вечір для допомоги пораненим солдатам та офіцерам російської армії [442, с. 2]. Водночас, у приміщенні вінницького театру організовані графом М. Румерскірхом місцеві гімназисти влаштували парад, під час якого вони демонстрували різноманітні гімнастичні номери [172, с. 656–657]. Проте всі ці видовищні заходи мали швидше епізодичний характер, оскільки вони були наслідком спалаху патріотизму в міському соціумі в початковий період війни. З-поміж подальших нечисельних спортивно-розважальних програм, що на тлі занепаду благодійницького руху в містах трималися винятково на індивідуальному ентузіазмі, вартий уваги сеанс одночасної гри О. Альохіна – одного з найсильніших тогочасних шахістів у світі, проведений у Києві у травні 1916 р. на підтримку його колег-співвітчизників, інтернованих у Німеччині після початку війни. Він виступав у місцевому літературно-артистичному клубі. О. Альохін одночасно грав з 8 шахістами, не дивлячись при цьому на ігрові дошки й покладаючись винятково на пам'ять. Він переміг в усіх шахових партіях [534, с. 4].

Підвищена увага держави до спортивного руху передбачала, наскільки це тоді було фінансово можливо, розбудову спортивної інфраструктури. 22 липня 1915 р. у Вінниці, на вул. С. Грохольського було урочисто відкрито майданчик для занять фізичною культурою та гімнастикою, а також ігровими видами спорту. Він мав площу близько 1 десятини. Його спеціально збудували для учнів міських гімназій [398, с. 2]. Наприкінці 1916 р. у Києві

було складено проект спорудження сучасного стадіону на честь нещодавнього відвідання міста імператором Миколою II. Приміщення арени мало охоплювати: зимовий манеж, два гімнастичні зали, зимовий басейн, лекторіум на 1000 осіб, лікарські кабінети, бібліотеку, зали для засідань, фехтування й стрільби тощо. На самому ж стадіоні планувалося розмістити футбольне поле, 4 тенісних корти, літній басейн, який взимку слугував би катком, велосипедні треки тощо. Увесь цей спортивний комплекс повинен був розміститися на Лук'янівці, поряд із цвинтарем. Окрім того, на стадіоні відводилося місце для допризовної підготовки учнів [879, с. 2].

Проте водночас війна призвела до занепаду змагальної складової спорту. По-перше, заплановані III Всеросійська олімпіада в Петербурзі в 1915 р. та IV – в Москві в 1916 р., в яких, безперечно, мали брати участь спортсмени з Правобережної України, не відбулися. Замість них були проведені регіональні комплексні змагання в Новоросійську й у Нижньому Новгороді, масштабність яких говорила сама за себе [1180, с. 124]. По-друге, військовий призов значно скоротив кількість спортсменів. Особливо гостро це відчувалося в командних видах спорту, зокрема у футболі, де одразу виникли проблеми з комплектацією ігрових складів та вибором суперників. Через те постійно проводити матчі могли собі дозволити лише 8 футбольних колективів Києва [1062, с. 91], та й то – лише в межах першості міста [1339, с. 114]. Взяти ж участь у 2-му чемпіонаті Російської імперії, розпочатому 25 липня 1914 р., кияни через його скасування так і не змогли [1377, с. 7–8]. Деякою мірою київський футбол тримався за рахунок перебування в місті іноземних військовополонених. Значне представництво цих «легіонерів» було в місцевому «Соколі», що об'єднав тоді всі чеські гуртки. Серед них виділялися гравці збірної Австро-Угорщини Пшеничка і Ганке [1325].

У значно гіршому становищі опинився футбол в інших, менших, містах, де ще сильніше дався взнаки відтік якісних гравців. Ігри між футбольними командами були лише товариськими. Так, наприклад, у квітні

1915 р. на «Цариному полі» відбулися два матчі між учнівськими командами м. Вінниці. В першому поєдинку між собою зустрілися колективи з комерційного та реального училищ. Перемогу святкували «реалісти». В ще одному матчі футболісти комерційного училища зіграли з «гімназистами». Гра закінчилася достроково: в середині 2-го тайму «комерсанти», програвши 0:3, залишили футбольне поле. З осені футбольне життя Вінниці майже повністю припинилося через масовий від'їзд футболістів-випускників навчальних закладів до вишів та армії. Після того у місті залишилася лише одна команда під назвою «Оріон», створена учнями місцевих навчальних закладів.

Як і до війни, відсутність першості на регіональному рівні, певним чином вдавалося компенсувати наявністю приватної ініціативи та знайомств. Це, зокрема, дало змогу в 1915 р. провести виїзний матч команді Вінницького комерційного училища проти збірної Браїлова. Гра відбулася на полі, яке лише умовно можна було назвати футбольним. Ослаблені кадровими втратами гості зазнали поразки з рахунком 0:1 [172, с. 670–671]. У липні того ж року в с. Псищі (нині – с. Зарічани) зустрілися футболісти з Житомира та Бердичева. В принциповому протистоянні сильнішими виявилися житомиряни [634, с. 3].

Характерною рисою воєнної доби був розквіт азартної складової спортивних змагань. У Правобережній Україні вона концентрувалася на київському іподромі. Переважну більшість тих, хто робив спортивні ставки, становили представники незаможних верств. На нашу думку, це могло бути зумовлено економічним чинником, тобто слугувати способом заробляння грошей для прогонування сімей. Оскільки плата за вхід на іподром перевищувала 1 руб., «біговики» (так їх називали в народі) зазвичай стежили за перебігом кінних перегонів через щілини паркану [575, с. 2].

Водночас, зростаючий інтерес населення до азартних ігор у період боротьби держави з пияцтвом наводить на думку про наявність між ними причинно-наслідкового зв'язку. Подібно до алкоголю азарт дозволяв

задовольняти природну необхідність людини в гострих відчуттях. У тогочасному суспільстві його не даремно було прийнято вважати вираженням «пияцтва волі». При чому останнє завдавало містянам більшої шкоди, ніж зловживання алкоголем [887, с. 1]. Азартні ігри, подібно до спиртних напоїв, як правило притягували до себе людей зі слабкими волевими якостями. Іноді доходило до того, що розорені гравці накладали на себе руки. Часто вони ставали жертвами аферистів. Це дало привід одній з місцевих газет написати: «Якби зібрати сльози, пролиті сім'ями клубних завсідників, то в них можна було втопити шулерів усього світу» [200, с. 3].

Поширення азартomanії в Російській імперії від початку війни призвело до видання у вересні 1914 р. МВС циркуляру про необхідність термінового вжиття заходів щодо захисту населення від згубного впливу азарту. Влада на місцях отримала право на закриття всіх закладів, де були б виявлені азартні ігри [1026, с. 3]. Циркуляр спричинив хвилі перевірок поліцією клубів на предмет проведення в них незаконних ігор. Наприклад, у квітні 1915 р. у вінницькому ремісничому клубі за грою в карти правоохоронці затримали чотирьох молодиків. Суд постановив оштрафувати кожного з них на 16 руб. [201, с. 3]. Були й випадки, коли агентами поліції мимоволі були дружини гравців. Приміром, того ж місяця до поліцейського відділу Києва прийшла жінка зі скаргою на розорення свого чоловіка, котрий вирішив випробувати долю за грою в карти у приміщенні Київського комерційного зібрання [508, с. 3]. За допомогою доносів поліції також час від часу вдавалося виявляти картярів у приватних квартирах [309, с. 2].

Натомість селяни, котрі з'їжджалися до міст за продуктами, мали шанси втратити зароблені кошти на міських базарах. Спритні шулери збирали цілі натовпи й шляхом різних професійних трюків з підставними гравцями з легкістю виманювали в наївних людей гроші. Великого поширення набули ігри на предмет вгадування карти, а також «в ремінець», «наперстки» тощо [654, с. 2].

Цілком прогнозовано, картярський бум спричинив різке збільшення продажу гральних карт. Так, якщо в 1914 р. у Російській імперії було куплено 105 тис. колод, то протягом лише 4-х місяців 1915 р. – 164 тис. [790, с. 2]. У липні 1915 р. промовисті цифри навело казначейство Київської губернії: в липні 1914 р. від продажу карт до нього надійшло 1244 руб., у серпні – 3155 руб., у жовтні – 7534 руб., а в січні 1915 р. – 9338 руб. [502, с. 2]. Стрімко дорожчали й самі карткові колоди. В грудні 1915 р. вони вже коштували по 1 руб. 40 коп. (до війни – 55 коп.) [202, с. 3]. Водночас, їх поменшало на місцевих ринках, внаслідок чого, наприклад, житомирські картярі змушені були замовляти карти в Києві [805, с. 3].

Подібно до карт великого поширення серед містян набуло лото. Саме після початку війни в нього стали грати здебільшого на гроші. Це явище було настільки масовим, що наприкінці 1915 р. МВС розпорядилося заборонити ігри в лото як у клубах, так і на громадських зборах [391, с. 1].

На особливому рахунку у влади перебував більярд. У Києві, наприклад, після вступу Російської імперії у війну відкривати більярдні дозволили тільки власникам закладів трактирного збору – готелів, ресторанів та кав'ярень. Окрім того, грати в більярд було заборонено учням середніх навчальних закладів та нижнім чинам. Усі інші категорії мали право грати винятково без грошових ставок [277, с. 4]. Таку пильну увагу влади до більярду можна ще й пояснити високою ймовірністю розпивання спиртних напоїв під час ігрового процесу, який, у супереч заборонам влади, часто відбувався не лише заради спортивного інтересу. У липні 1915 р. «Юго-Западный край» опублікував розповідь про чоловіка, який увечері завітав до однієї з вінницьких кав'ярень, де стояли більярдні столи, й повернувся додому наступного ранку з порожнім гаманцем. Після програних ним кількох партій йому спочатку запропонували випити спирту, а потім – відігратися у грі в карти [510, с. 2].

Проте в період дії «сухого закону» набагато складніше було не піддатися спокусі азарту мешканцям тих невеликих міст, які не мали ні

театрів, ні кінематографу, ні навіть бібліотек. Так, у Літині з-поміж розважальних закладів був лише ресторан з більйардними столами. Характерно, що серед зятих гравців було багато представників місцевої інтелігенції. До війни ж фактично ніхто з них у більйард не грав. Деякі гравці перебували в ресторані безперервно впродовж 10–12 год., програючи по 50–70 руб. [693, с. 4].

Таким чином, Перша світова війна спричинила значні зміни в сфері дозвілля. По-перше, проведення державою антиалкогольної кампанії призвело до зростання цікавості містян до видовищних форм мистецтва: театрів, кінотеатрів, цирку. Відповідно до потреб глядачів їм пропонувався широкий вибір вистав та кінокартин. Проте якість не завжди відповідала кількості – здебільшого це був продукт низького культурного та морального рівня. На невибагливості місцевої публіки власники культурно-розважальних закладів часто отримували надприбутки. По-друге, кінотеатри стали потужним інструментом імперської воєнної пропаганди. По-третє, містяни стали більше читати. Книжки та бібліотеки користувалися попитом як серед тих, хто активно цікавився зовнішньополітичним життям, так і у тих, хто прагнув від нього відволіктися. По-четверте, одночасно із зростанням уваги держави на фізичну культуру та спорт для підготовки військових кадрів, у занепаді опинилася змагальна сторона спортивного життя. По-п'яте, неабиякої популярності набули азартні ігри. Вони компенсували нестачу гострих відчуттів, які раніше давав алкоголь, ставши справжньою соціальною хворобою.

Висновки до розділу

Отже, Велика війна кардинальним чином вплинула на можливість міських мешканців Правобережної України задовольняти свої повсякденні фізичні та духовні потреби.

Перші були безпосередньо пов'язані з кількісно-якісним асортиментом продовольчого ринку та купівельною спроможністю населення міст.

Упродовж 1914–1917 рр. розрив між цінами на товари широкого вжитку та доходами пересічних містян збільшувався. Якщо до серпня 1914 р. предмети першої необхідності потрапляли до споживача за більш-менш прийнятними цінами, стабільність яких, зокрема, підтримувалася адміністративними заходами місцевої влади у вигляді запровадження такси, то вже за воєнної доби цей механізм втратив свою ефективність. Місцева влада та уряд опинилися перед дилемою врахування інтересів виробників, посередників та покупців. За несприятливої соціально-економічної ситуації, яка ускладнювалася щомісяця, знайдення компромісу ставало дедалі важчим. Це призводило до того, що поведінка і тих, й інших диктувалася інстинктом самозбереження. Продавці, природно не бажаючи вести збиткову торгівлю, ішли «в тінь», а споживачі будь-що намагалися дістати життєво необхідний товар, або за прийнятними для них цінами, витрачаючи дорогоцінний час у пошуку дешевшої пропозиції та простоюючи в довгих чергах, або не шкодуючи грошей за отримання бажаного продукту. За таких умов неймовірне поширення спекуляції виглядало закономірним явищем. Містяни вперше зіткнулися з картковою системою, що було виявом посилення ролі держави у житті суспільства.

Найяскравішим проявом кризи сфери споживання, яка вийшла за межі соціально-економічної площини, стали наслідки запровадження в Російській імперії «сухого закону». Накладена центральною владою заборона на продаж алкогольних напоїв, підтримана на місцевому рівні й культивована засобами пропаганди, завдала, у супереччя очікуванням, непоправної шкоди народному здоров'ю та суспільній свідомості. Процвітання «чорного ринку», якому влада мало чим могла завадити, спричинило масові отруєння спраглих до міцних напоїв містян, деякі з них закінчувалися летально. Це не могло не вносити в міський соціум роздратування, посилюючи цим самим нонконформістські настрої.

«Сухий закон» суттєво вплинув на сферу дозвілля, оскільки для певної частини жителів міст традиційно алкоголь становив його органічну частину.

Табу на продаж спиртних напоїв призвело до потягу широких мас до інших способів проведення вільного часу. Це проявилось в зростанні цікавості до театру, кіно, читання, азартних ігор. Видовищна складова витісняла мистецьку, формуючи масову культуру відповідно до невисокого загального культурного рівня міського населення. Окрім того, видовище стало одним з важливих елементів тогочасної військової пропаганди. Суттєвих змін зазнало спортивне життя регіону. Попри зростання уваги держави до фізичного загартовування молоді як необхідної складової її військової підготовки, командні й індивідуальні змагання з різних видів спорту фактично не проводилися, оскільки за воєнної доби багато спортсменів були призвані на фронт.

РОЗДІЛ V

ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНЕ ГОСПОДАРСТВО ТА ІНФРАСТРУКТУРА МІСТ ЯК ЧИННИК ВИРІШЕННЯ ПОВСЯКДЕННИХ ПОБУТОВИХ ПОТРЕБ МІСТЯН

5.1. Загострення квартирного питання

Комплексне дослідження впливу Першої світової війни на житлове питання міст Київської, Подільської та Волинської губерній передбачає його розгляд у кількох аспектах: правовому, демографічному, соціально-економічному та соціально-психологічному. Іншими словами, особливості становища міської житлової сфери визначалися правовим режимом воєнного стану, житловим законодавством, міграціями населення, рівнем життя, вартістю будівельних товарів і послуг, тенденціями на ринку нерухомості та характером стосунків між сторонами оренди житла. Крім того, варто враховувати розташування міст щодо лінії фронту та виняткове військово-стратегічне, політичне та соціально-економічне значення Києва.

Зазначену проблему ми проаналізували в кількох працях: «Загострення квартирного питання в Києві в роки Першої світової війни (1914–1917 рр.)» [1113], «Житлове законодавство Російської імперії доби Першої світової війни як спосіб вирішення квартирної кризи (на прикладі м. Києва)» [1289], «Coping with Consequences of a Housing Crisis during Great War: A Case of Right-Bank Ukraine in 1914–1918» [1360].

Як вже було сказано, вступ Російської імперії в Першу світову війну призвів до різкого пожвавлення міського життя. До міст активно з'їжджалось довколишнє сільське населення, а також поверталися з дач корінні жителі [818, с. 3]. У Житомирі, наприклад, такий значний приплив людських мас одразу призвів до підвищення цін на житло [465, с. 3]. Очевидно, подібна ситуація спостерігалася й в інших містах. І хоча це було ситуативне і тимчасове явище, воно певною мірою слугувало провісником майбутньої

житлової (чи квартирної) кризи, яка в 1916 р. охопила найбільші міста регіону і була зумовлена низкою негативних чинників.

Восени 1914 р. проявів поступового погіршення житлових умов міського населення Правобережної України після початку Першої світової війни побільшало. Одним з них стало масове виселення з орендованих жител представників чисельної й соціально-незахищеної категорії населення – родин запасних. Найбільш напруженою виглядала ситуація в Києві, де шпальти місцевої преси буквально щодня повідомляли про неспроможність дружин призваних на фронт чоловіків своєчасно розрахуватися за квартири. Серед них, наприклад, була С. Яськун. 18 вересня управитель будинку, що належав О. Терещенку й розташовувався на вул. Святославській, домігся судового рішення про виселення її родини. Жінка втратила місце проживання через відсутність у неї коштів на квартплату в зазначений термін і небажання власника житла піти в тому питанні їй назустріч [956, с. 2].

Київські дружини запасних намагалися отримати захист у всіх доступних інстанціях: судових установах, адвокатських конторах, органах місцевої влади. Наприкінці вересня дві киянки безпосередньо звернулися з проханням про допомогу до київського міського голови І. Дьяконова. «Наші чоловіки пішли від нас», – розповідали вони очільнику міста, – «Можливо, їх вже немає в живих. І ми залишилися без жодних засобів для існування, якщо не враховувати невеликої грошової допомоги, що нам видають» [224, с. 2].

Зазвичай подібні відчайдушні кроки жінок завершувалися безрезультатно, оскільки закон перебував на боці домовласників. Останні керувалися рішенням Сенату в 1907 р. про те, що призвані на військову службу не звільнялися від внесення квартирної плати. Тому у відповіді на запит київського міського голови щодо законності виселення з помешкань родин запасних юристконсульт міської управи зазначав: «залишається лише шлях приватного впливу на домовласників у вигляді вмовлянь з боку громадських органів, преси та адміністрації» [381, с. 2]. Здавалося б, ситуація мала кардинальним чином змінитися на користь родин призваних на підставі

імператорського указу від 26 вересня 1914 р., який призупиняв всі справи щодо виселення осіб, приналежних до зазначеної категорії, до сплину 3-х місяців після закінчення війни. Однак він міг бути дієвим лише в разі пред'явлення позову самому військовослужбовцю. Якщо позов направлявся до тих, хто фактично користувався орендованим приміщенням, тобто до дружини призваного або членів його родини, – що й практикувалося – суд приймав сторону домовласника [506, с. 2]. Так, наприклад, сталося в жовтні 1914 р. з родиною Гречанюків, що мешкала на вул. Борщагівській у будинку № 108, власником якого був Ф. Маковецький. Тоді названий указ не зміг урятувати від виселення дружину з трьома дітьми [225, с. 2].

Запроваджений воєнний стан 30 липня 1914 р. на території Київської, Подільської та Волинської губернії [154, с. 15] призвів до початку процесу скорочення вільних житлових приміщень. У містах розпочалися реквізиції квартир для розміщення солдатів та офіцерів. Оскільки будівлі міських навчальних закладів стали віддавати для задоволення різних військових потреб, виникала необхідність наймати додаткові приміщення під гуртожитки для учнів або й під класні кімнати. Унаслідок цього вже на другий рік війни у багатьох містах Правобережної України (Бар, Бердичів, Вінниця, Житомир, Жмеринка, Київ, Ольгопіль, Умань, Черкаси) навчання відбувалося в 2 зміни [45, арк. 381–393зв]. У Вінниці, наприклад, змушені були поступитися своїми приміщеннями учительська семінарія, учительський інститут, кілька училищ, церковно-парафіяльна школа й частина гімназії [1224, с. 248]. Крім того, варто зважити на створення в містах під час війни численних фондів, комітетів, військових шпиталів та інших установ, які також потребували додаткового розміщення [1081, с. 454].

Зменшення житлового простору в містах Правобережної України не було чим компенсувати через застій у будівельній сфері. Вже на початку Першої світової війни рекордні темпи зведення житлових будинків, що спостерігалися в губернських центрах напередодні літа 1914 р., фактично впали до нуля [186, с. 388]. Причина полягала у відсутності можливості

отримання кредиту, сильного подорожчання робочих рук і будівельного матеріалу, а також нестачі рухомого складу на залізниці [955, с. 4].

Перший будівельний сезон воєнної доби, що розпочався навесні 1915 р., характеризувався майже повним затишшям. Якщо державні й громадські будівлі ще подекуди зводилися, то будь-які будівельні роботи в приватній житловій сфері практично припинилися. Особливим чином це відчувалося в Києві, де проживала величезна кількість фахівців із будівництва. Річ у тім, що значні обсяги приватних замовлень, які традиційно надходили до війни з провінційної місцевості, давали можливість робітникам не лише отримувати заробіток, а й тимчасово пом'якшували для них гостроту квартирної проблеми [343, с. 3].

Через мобілізацію до 50 % робітників будівельної промисловості вже в перші місяці 1915 р. значно скоротилося виробництво відповідної продукції [1304, с. 338]. Необхідні для будівництва матеріали переходили в розряд дефіцитних товарів, що відповідним чином відображалось на їхній вартості. Так, наприклад, у Києві на початку літа 1915 р. вапно можна було придбати лише дрібними партіями за ціною не менше 85–90 коп. за один пуд – вчетверо дорожче, ніж за рік до того. Аналогічна ситуація виникла з алебастром, цвяхами, цементом тощо. Дещо доступнішою вважалася цегла, 1 тис. штук якої коштувала з доставкою 27–29 руб. [542, с. 3], хоча й вона не була по кишені для абсолютної більшості жителів міста.

Не менш песимістично виглядали будівельні справи в Проскурові, в якому з таких же причин неможливо було завершити розпочаті до війни проекти зведення житла. Серед тих, кому не пощастило встигнути збудувати будинок у мирний час, був місцевий домовласник І. Оксман. У червні 1915 р. він безрезультатно намагався отримати цемент, замовлений у Здолбунівському повіті. Перепоною слугувала відсутність вантажних вагонів [541, с. 4].

Улітку того ж року київська громадськість обговорювала ідею кооперативного будівництва як ефективного способу поживлення

будівельного ринку та припинення «квартирного гніту» незаможних верств населення міста. Він полягав у заснуванні на орендованій земельній ділянці невеликого селища, яке мало складатися з окремих житлових будівель. У ньому передбачалося проживання членів певної кооперативної організації або товариства [843, с. 2]. У Західній Європі такі селища засновувалися неподалік від великих міст. Найбільше їх було в Англії. В так званих «містах-садах», які мали зручні шляхи сполучень із «містами-метрополіями», зазвичай проживали дрібні службовці, майстрові та робітники. У Російській імперії існували три поселення зазначеного типу, одне з них – поблизу Одеси, під назвою «Самопоміч» [844, с. 2]. Проте за умови тогочасних проблем із отриманням будівельних матеріалів, не кажучи вже про інші негативні соціально-економічні чинники, реалізація будь-яких подібних ідей виглядала приреченою на невдачу.

У 1916 р., уже в період розпалу житлової кризи у найбільших містах Правобережної України, будівельний ринок увійшов у стадію колапсу. Одночасно з матеріалами неймовірно швидко зростали ціни на робочі руки. Наприклад, у Вінниці лише протягом січня–грудня щоденна платня за будівельні роботи в середньому збільшилася більше, ніж удвічі. Зокрема, якщо на початку 1916 р. землекопу необхідно було платити 1 руб. 20 коп., каменяру – 2 руб. 10 коп., маляру – 1 руб. 50 коп., штукатуру – 2 руб. 20 коп., то вже наприкінці – 3 руб. першому та по 4 руб. трьом останнім [77, арк. 1, 911]. Влітку в Житомирі дійшло до припинення навіть мінімальних ремонтних робіт будинків та мостових, розташованих на другорядних вулицях, внаслідок чого вони стали повністю непридатними [954, с. 3]. З тих же причин Київська міська управа вдалася до безпрецедентного кроку, постановивши припинити всі будівельні роботи в 1916 р. Хоча її рішення стосувалося винятково міських будівель та приміщень, що будувалися господарським способом, підрядники, які прийняли на себе відповідні роботи в 1915 р., вирішили виявити «солідарність». З-поміж них насамперед виділявся Поляков, якому за рік до того дістався великобюджетний підряд на

зведення грандіозної будівлі Контрактового дому. Містом поширювалися чутки, що він, попри отриманий солідний аванс, планував відновити роботи аж після закінчення війни, займаючись тим часом ще більш вигідними будівельними справами. Судячи з багатьох подібних недобудов у Києві, не мали намірів поспішати виконувати замовлення управи й інші підрядники [867, с. 4].

Не важко здогадатися, що за умови скорочення кількості придатних для помешкання приміщень через поширену практику реквізицій на користь військ та фактично повного припинення їхнього будівництва в регіоні, значно підвищувалася чутливість міст до міграційних процесів. Різкий притік населення, навіть з урахуванням наслідків мобілізації, неминуче ставав каталізатором загострення квартирного питання. Ми вже зазначали, що ще від початку війни частина жителів прикордонних районів почали залишати свої домівки, побоюючись окупації. Наприклад, уже 21 серпня 1914 р. у Києві опинилися представники подільського аристократичного роду Сайн-Вітгенштейн, приїхавши туди з Могилівського повіту одразу після отримання звістки про залишення Кам'янця-Подільського російськими військами [182, с. 13]. Уже безпосередньо із названого губернського центру, що пережив австро-угорську окупацію, почали евакуювати на схід місцеві громадські та державні установи, лівова частина яких, разом із сім'ями працівників, переїхала до Вінниці [1224, с. 48]. Військова катастрофа російської армії влітку 1915 р., насамперед, призвела до значного збільшення руху людських мас у напрямку до тилкових губерній [1162, с. 40]. Біженці та інші переселенці прагнули осісти саме у великих містах, сподіваючись на такі ж великі можливості щодо знаходження роботи та житла [1081, с. 454].

Для того, щоб отримати більш-менш вичерпну інформацію щодо впливу Першої світової війни на зміну чисельності населення міст Правобережної України, ми звернулися до статистики, знайденої в тогочасних спеціальних щорічних виданнях та пізніших краєзнавчих довідниках і наукових працях. З огляду на недосконалу організацію

реєстрації населення, притаманну саме для досліджуваного регіону, та високу інтенсивність міграції, зокрема хаотичної, ставлення до будь-яких статистичних даних воєнної доби має бути особливо критичним. Тому наявність великого накопичення суперечливих й іноді взаємовиключних цифр не повинна нас дивувати.

Найперше, проаналізуємо зведену інформацію щодо чисельності міського населення в Київській, Подільській та Волинській губерніях, опубліковану Центральним статистичним комітетом МВС за 1914–1916 р. (див.: Додатки В, Д, Е). Для цього спочатку зупинімося на характеристиці методики Комітету зі здійснення демографічних підрахунків. Він займався обліком населення шляхом механічного розрахунку даних про народжуваність і смертність, що видавалися губернськими статистичними комітетами, з урахуванням тенденцій у переселенському русі. Використана протягом війни статистика базувалася на переписі 1897 р. [1184, с. 101, 117]. Попри ймовірну високу неточність зазначених у таблицях цифр та очевидну недоречність подання статистичних даних західноволинських міст станом на 1 січня 1916 р. (в період окупації австро-німецькими військами), маємо певне уявлення про зміни в чисельності населення міст Правобережної України в роки війни.

Цікаво також поглянути на окрему статистику трьох губернських центрів, підраховану тим же комітетом. Вона подана в таблиці 2.

Табл. 2*

Назва міста	Кількість населення, тис. осіб.			
	01.01. 1914 р.	01.01.1915 р.	01.01.1916 р.	01.01.1917 р.
Житомир	86,5	96,8	100,1	103,0
Кам'янець-Подільський	49,9	52,0	54,0	49,0
Київ	520,5	610,2	615, 1	664

* Складено за: 165, с. 135; 166, с. 135; 167, с. 87, 89.

З огляду на відносне наближення цих даних до істини, не буде зайвим розглянути статистику кожного міста окремо, порівняно з результатами інших статистичних підрахунків. Передусім, звернімо увагу на динаміку зміни чисельності населення Кам'янця-Подільського, не характерну для двох інших губернських центрів. Якщо порівняти вказані цифри з даними місцевих переписів, відповідно до яких протягом 1914–1916 рр. кількість жителів міста скоротилася з 50,2 тис. осіб до 45,5 тис. осіб [953, с. 3], можна дійти висновків про те, що петроградські статисти не зовсім правильно оцінили вплив особливостей географічного розташування на міграційні процеси в Кам'янці, оскільки відтік міського населення значною мірою спричинювався наближеністю до зони бойових дій. Тому не дивно, що ні тогочасна місцева преса, ні архівні документи не залишили нам достатньої кількості переконливої інформації щодо системних проявів житлової кризи в подільському губернському центрі в період Першої світової війни. Натомість спостерігався процес зростання чисельності населення Вінниці. Так, якщо в останній передвоєнний рік у межах міста мешкало 49,2 тис. осіб [1158, с. 393], то в 1916 р., за даними міської управи, – близько 55 тис. корінного та 20 тис. прибулого населення [75, арк. 475]. Не останньою чергою зростання відбулося за рахунок Кам'янця-Подільського.

Досить неоднозначно виглядає статистика Житомира. Навесні 1916 р. у місті провели перепис міського населення, який дав дуже несподіваний результат – всього лише 66,2 тис. осіб, що на третину було менше за офіційні дані. Скепсис місцевої влади виглядав абсолютно доречним, оскільки отримані цифри свідчили не про відтік житомир'ян з міста, а лише про низьку якість виконаної статистами роботи через небажання багатьох мешканців надавати їм відповідні відомості [523, с. 5]. До того ж ще восени 1915 р. у міській газеті оприлюднили не менш приголомшливі дані щодо загальної чисельності населення Житомира – 144 тис. осіб, із врахуванням 90 тис. місцевих мешканців, а також військ та «прийшлого люду» [678, с. 3]. Значну частку серед новоприбулих становили працівники евакуйованих до міста

державних та громадських установ із захоплених Австро-Угорщиною територій у західній частині Волинської губернії в 1915 р.

Проте найбільше запитань викликають статистичні дані щодо Києва. Насамперед, увагу привертають суттєві розбіжності між свідченнями про чисельність його жителів станом на 1 січня 1914 р., подану двома статистичними комітетами – центральним та київським губернським. Перший опублікував цифру 520,5 тис., а другий – 626, 3 тис. [679, с. 4]. Така невідповідність особливо дивує з огляду на застосування обома установами однакових методів математичних розрахунків [1184, с. 100]. Цікаво, що подібна статистична плутанина притаманна авторитетним радянським виданням, які спеціалізувалися на історії міста. Іноді розбіжності мали концептуальний характер. Так, у надрукованому в 1930 р. «Провіднику» зазначалося: «Війна з її наслідками, пошесть плямистого тифу, зниження Києва в адміністративному відношенні з столиці – центра великої області до звичайного окружного міста* – не заважали людності Києва збільшуватися, як і перед імперіалістичною війною». В цифровому еквіваленті протягом 1913–1917 рр. кількість мешканців міста збільшилася з 442 тис. до 467 тис. осіб [1387, с. 18–19]. Згідно з виданим через 55 років спеціалізованим «Енциклопедичним довідником» за аналогічний період кількість жителів нинішньої української столиці зменшилася з 595 тис. до 430,5 тис. осіб [1386, с. 30].

Проблему відсутності точних даних щодо кількості населення міста добре усвідомлювали тогочасні кияни, особливо місцева влада, для якої достовірна статистика мала велике значення для вирішення багатьох питань у сфері міського господарства та продовольства. Здавалося, усі крапки над «і» мав зняти перепис, проведений на початку 1916 р. Однак оприлюднені в лютому результати, згідно з якими кількість населення Києва становила 589 тис. осіб, викликали цілий шквал суперечок та скандалів. Серед тих, хто

* Йшлося про ліквідацію Київського гувернаторства як окремої адміністративно-територіальної одиниці в 1914 р.

не повірив у реальність тієї цифри, були й самі представники місцевої влади – організатори перепису. Головним аргументом у хибності здобутих статистичних даних вони вважали розбіжність із поліцейською статистикою, яка фіксувала все наявне населення, незалежно від прописки [1184, с. 100]. Відповідно до неї в Києві мешкало понад 900 тис. осіб. Власне, тому таку суттєву різницю пояснювали перебуванням у місті великої кількості осіб, що з тих чи інших причин уникали реєстрації [899, с. 4].

Примітно, що оприлюднена статистика завдала болючого психологічного удару по тих киянах, які щиро вірили в приналежність Києва до категорії «міст-мільйонників». Наприкінці лютого 1916 р. одна місцева газета, ніби жаліючи розчарованих мешканців, у напівжартівливому тоні написала, що «з точки зору інтересів обивательського самолюбства, було би краще взагалі не проводити перепису» [530, с. 1]. Інший місцевий часопис навіть запевняв своїх читачів у тому, що часті скарги містян на велике скупчення людей на міських вулицях насправді базувалися не на кількості населення, а на його якості, оскільки приїжджі до міста особи не вирізнялися гарними манерами. «В результаті коректний, чинний киянин – старожил», – зазначалося в тій газеті, – «потрапляє до людського виру й до його збентеженої голови мимоволі приходить думка про неймовірний ріст Києва, фантастична, як виявилось нині, думка про «мільйон» мешканців. А тут ще тіснява від сніжних брустверів та траншей, давка в трамваях, викликана нестачею вагонів, дорожнеча і т. ін.» [601, с. 2].

Утім, неодноразово задекларована місцевим виданням «Киевская мысль» прихильність до результатів лютневого перепису 1916 р., не завадила йому вже в серпні того року констатувати: «Швидко росте населення Києва, але не з такою швидкістю й забудовується площа міста. Звідси вся зростаюча тіснява, все більш гостро відчувається скупченість населення» [680, с. 3]. Тоді ж були опубліковані опрацьовані результати останнього перепису, згідно з яким у середньому на одну зайняту квартиру в місті припадало по 5,5 мешканців [898, с. 4].

Таким чином, протягом воєнних років з'явилися всі необхідні умови для загострення квартирного питання у містах Правобережної України:

- реквізиції для потреб армії, як квартир, так і приміщень, які слугували чи могли за необхідності слугувати як житло;
- криза на будівельному ринку, що унеможливила розширення житлового фонду;
- масштабні міграції населення, зокрема потік біженців, багато з яких шукали притулку в містах;
- перенесення з одних міст до інших різних установ, евакуйованих з прифронтових та окупованих територій [1183, с. 27].

Усе це відповідним чином позначалося на вартості квартплати та підвищенні градусу стосунків між сторонами найму.

Військова поразка Російської імперії в 1915 р., що призвела до величезних потоків біженців та переселенців із заходу на схід, зробила неминучим загострення квартирного питання в регіоні, і тому влада небезпідставно остерігалася негативного впливу зростаючого житлового ажіотажу на ціноутворення на ринку нерухомості. Як запобіжний захід була «Обов'язкова постанова» від 13 серпня (30 липня) 1915 р. Головного начальника КВО. Вона забороняла «підвищення найманої плати за квартири, мебльовані кімнати, номери в готелях, що перевищує чинну, за винятком випадків, коли підвищення виправдане новими витратами для покращення квартир» [767, с. 4]. Проте це рішення влади жодним чином не могло відвернути невідповідність між попитом та пропозицією, тобто стосувалося лише боротьби із можливими наслідками дефіциту вільного житла. Практика адміністративного регулювання цін у сфері орендних відносин неодноразово застосовувалася й у подальшому.

Уже восени того року у Вінниці та Житомирі почали проявлятися перші симптоми системної квартирної кризи. Внаслідок масового переїзду працівників губернських закладів з Кам'янця-Подільського Вінницькій управі доводилося винаймати необхідні службові приміщення для

приїжджих кам'янчан у приватних будівлях. Власними площами вона не мала змоги розпоряджатися, оскільки ті ще від початку війни були повністю зайнятими для різних потреб цивільного та військового характеру [73, арк. 309]. Тому вінницький поліцмейстер в середині вересня звернувся до місцевих домовласників та власників квартир із запитом щодо наявності в них вільного житла [362, с. 3]. Водночас у місті змінився характер стосунків між шукачами квартир та домовласниками. Якщо раніше перші були вільні у виборі помешкання, розглядаючи зазвичай різні варіанти для укладення орендної угоди, то з осені 1915 р. другі вже самі отримали можливість перебирати клієнтами, при цьому особливо не переймаючись як якістю наданих для оренди апартаментів, так і цінами на них. Можна вважати типовим існування тоді суттєвої різниці між поданою інформацією в оголошеннях і тим, що «було насправді» [636, с. 3]. Аналогічно загострилося житлове питання й у Житомирі, де восени 1915 р. підвищення цін на квартири та на готельні номери відбувалися ледве не щодня [279, с. 3]. До того ж, неабияк ускладнилася можливість знаходження вільного житла в місті. Найбільшим попитом користувалися порівняно дешеві малогабаритні квартири [806, с. 3].

Варто при цьому зазначити, що в 1915 р. квартирне питання в Києві не виглядало настільки гострим, як у Вінниці та Житомирі, хоча вже влітку ціни на оренду житла помітно перевищували довоєнні. Наприклад, винайняти тоді однокімнатну квартиру на околиці міста можна було не дешевше, ніж за 240–250 руб. на рік, хоча в мирні роки за проживання в центрі платили не більше 100 руб. Мешкати в квартирі з 3–4 кімнат дозволяли собі лише заможні верстви [842, с. 2]. Парадоксальне, на перший погляд, осіннє зниження цін на оренду житла [577, с. 2] (щоправда, номери в готелях навпаки дорожчали) [521, с. 2] варто пов'язувати з певним відтоком населення з Києва, котре охопили панічні настрої, спричинені відомими подіями в Галичині та Західній Волині влітку 1915 р. Завдяки поспішній евакуації місцевих установ

і закладів, зокрема Університету Св. Володимира – до Саратова, місто отримало несподівану «відстрочку» від неминучої квартирної кризи.

Переможний для російської армії «Брусилівський прорив», внаслідок якого влітку 1916 р. було звільнено частину Волинської губернії, негативно позначився на житлових умовах тамтешнього міського населення. У Дубенському [1310, с. 37] та Ковельському повітах [1170, с. 307] під час запеклих бойових дій зазнали руйнування тисячі будинків. Дуже сильно постраждало м. Дубно, більшість нерухомості якого (понад 400 будинків) [58, арк. 396зв] згоріла під час відступу австро-угорців під шквалом російської артилерії [127, арк. 202]. Наведемо уривок із опублікованих вражень кореспондента газети «Киевская мысль», що в червні того року увійшов до міста разом із російськими солдатами: «Загалом в непошкодженому вигляді в Дубно не збереглося, вірогідно, й чверті будинків. На кожному кроці в стінах видніються широкі проломи. В деяких кварталах на місці будинків стирчать обгорілі напівзруйновані труби; листи заліза з дахів прогоріли, скручені, від сильного жару звалені на землю. Купи цегли на місці колишньої кам'яної споруди; залишки стін. Праворуч та ліворуч – скрізь та ж картина. Проте й у вцілілих будинках – жодного цілого скла, зірвані двері, обвалилися карнизи. Багато будинків забиті дошками» [232, с. 2]. Жителям міста, що залишили місто в період окупації, фактично не було куди повертатися. В цьому сенсі набагато більше пощастило Луцьку, зайнятому завдяки обхідному маневру російської армії, хоча це не звільняло місто від реквізиції приміщень через необхідність великої концентрації військ для подальшого наступу. Першими, хто відчув наслідки збільшеної військової присутності, були місцеві чиновники, котрі щойно повернулися з евакуації. Багатьом із них тоді не залишалося нічого іншого, як жити в готелях, не отримуючи при цьому жодної грошової компенсації [1145, с. 130].

У ті дні військового тріумфу царату у віддалених від фронту частинах Правобережної України спостерігалось різке пожвавлення на ринку

нерухомості. Влітку 1916 р. на околицях Києва відбувалося масове скуповування земельних ділянок та дач, без огляду на їхнє суттєве подорожчання за роки війни. Місцеві нотаріуси стверджували, що місто ще не знало такої великої кількості дорогих угод [1034, с. 4]. Окрім того, об'єктом для інтересу грошовитих скупників стали великі будинки, здебільшого в центрі Києва. Місцевий ринок нерухомості на такий значний ажіотаж реагував різким підняттям цін. В окремих випадках вони характеризувалися неймовірною стрибкоподібністю, коли, скажімо, протягом якихось 5–6 місяців підвищувалися на 200–300 тис. руб. Характерно, що все це відбувалося на тлі практично повного припинення дрібних угод та відсутності попиту на міську землю, призначену для будівництва будинків, через неможливість отримання матеріалів та нестачі робочих рук [950, с. 2].

Багатьох збіднілих під час війни киян хвилювали не стільки масштаби операцій з нерухомістю та їхні причини, скільки питання щодо походження величезних сум та, звісно, з'ясування прізвищ тих капіталістів. 20 липня 1916 р. газета «Киев», посилаючись на джерела в міській управі, повідомила, що будинки скуповували місцеві комерсанти-цукрозаводчики та підрядники для отримання в подальшому прибутків від здавання в оренду квартир [929, с. 4]. Подібні покупки знайшлися також у Вінниці [485, с. 2]. У серпні в місті відбувся гучний продаж садиби на Миколаївському проспекті, за який не пошкодували віддати 110 тис. руб. [321, с. 2].

Загалом починаючи з літа 1916 р. для місцевої преси, особливо київської, житлове питання стало однією з провідних тем для висвітлення. Найбільша увага приділялася зростанню напруження стосунків між домовласниками та квартирантами. Оцінюючи мотивацію поведінки обох сторін, варто зважати на їхню конкретно-соціальну обумовленість. Умовно домовласників можна поділити на два типи. Якщо перший намагався отримати хоча б якийсь прибуток від жильців, з огляду на інфляцію та підвищення податків, і тому природно будь-як підтримував ідею щодо збільшення квартплати, то другий займався спекулятивною комерцією,

прагнучи якомога більше заробити на здаванні в оренду житла, не гребуючи брудними методами. Судячи з названою вище тенденцією на ринку нерухомості, кількість останніх увесь час зростала. Квартиранти, будучи загалом людьми незаможними, протягом війни опинилися в ще більш скрутному матеріальному становищі й вносили квартирну плату, зважаючи на свої обмежені можливості. Оскільки в умовах дефіциту вільного житла виселення сприймалося особливо тяжко, ми припускаємо, що серед квартиронаймачів відсоток недобросовісності був значно меншим, ніж у домовласників. До того ж, варто зважати на те, що громадськість інтерпретувала соціальні стосунки через війну, і тому вона ще більш упереджено, ніж у довоєнний час, ставилася до осіб, які займалися підприємницькою діяльністю. Іншими словами, домовласник ототожнювався зі спекулянтom, для кого, як відомо, першочерговим було отримання прибутку без огляду на загальне соціальне благо. Ось чому симпатії газет цілком перебували на боці квартиронаймачів.

За воєнної доби преса використовувала відповідну риторику. Так, у номері за 27 червня 1916 р. часопису «Южная копейка» зазначалося: «Нещодавно одна французька газета підрахувала, що з 1914 р. в Європі оголошено ледве не 26 воєн. Тепер можна до цих 26 воєн додати ще одну – 27-му – нашу «вітчизняну війну». Це – війна домовласників з квартиронаймачами. Щоправда, війна між цими двома таборами велася давно, але боротьба ця була прихована й закінчувалася зазвичай, або «гаазькою конференцією» у вигляді двосторонньої угоди, або третейським судом в особі третейського судді, що із Соломоновою мудрістю примиряв спірні сторони. Тепер ця прихована боротьба під впливом дорожнечі стала явною, і як боротьба явна й у своєму беззаконні узаконена, вона вже має право називатися війною. Отже, війну між квартиронаймачами та домовласниками оголошено!» [245, с. 2].

Один із «фронтів» пролягав у стінах будівлі Київської міської думи. Домовласники чинили потужний тиск на місцеву владу для скасування будь-

яких обмежень у піднятті квартплати. Аргументація базувалася на збитковості здавання квартир в оренду. Примітно, що серед них був мировий суддя, який у червні 1916 р. звернувся до очільника Києва з роз'ясненням щодо права на заколючення власного будинку й виселення звідти жильців. На його переконання, такий учинок приніс би більшу фінансову вигоду, ніж здавання квартир у найм [389, с. 2].

Обіцянка товариша київського міського голови Ф. Бурчака поважати інтереси домовласників призвела до масового обурення в суспільстві, зокрема серед робітничих організацій. На початку липня 1916 р. голова міста отримав заяву від робочої групи Правління Київського обласного ВПК, у якій наголошувалося, що «для робітників майбутнє підвищення квартирної плати стане важким тягарем й остаточно позбавить їх можливості утримувати свої родини». Щодо начебто економічної необхідності підняття цін на оренду житла зазначалося: «Безсумнівно, перебільшені їхні (домовласників – авт.) скарги на збільшення видатків для утримання будинків, такі, як витрати на ремонти та інші потреби, зведені ними до крайнього мінімуму. Водночас на квартири, залишені колишніми квартирантами, значно підвищена орендна платня. Якщо навіть припустити, що прибутки домовласників дещо зменшилися, то варто пам'ятати, що їхні збитки з надлишком окупаються постійним зростанням вартості їхніх володінь» [884, с. 4]. Протягом подальших кількох тижнів із подібними заявами до київської влади звернулися група робітників місцевого заводу «Неєдлі та Унгермана» [728, с. 2] та «Професійне товариство булочників і кондитерів» [1014, с. 3].

Палкі дискусії серед гласних Київської думи щодо доцільності підвищення квартплати супроводжувалися численними випадками виселення квартирантів. Досить часто причина полягала не в несвоєчасній сплаті за орендоване житло, а в бажанні власників будинків отримувати якомога більший прибуток. Неможливість підвищувати квартплату законним способом компенсувалася поселенням тих клієнтів, які заради проживання в

місті готові були платити понаднормово. Залишалося лише позбутися негодних квартиронаймачів шляхом їхнього «викурювання». Методи, що застосовували домовласники для утисків жильців, були різноманітними. Вони, зокрема, могли стосуватися заборони на утримання домашніх тварин або гри на музичних інструментах, обмежень у використанні водогінної води [903, с. 2], нехтування ремонтними роботами тощо. Як наслідок, до міських органів Києва надходили чисельні письмові скарги від доведених до відчаю квартиронаймачів.

Для прикладу процитуємо лист, адресований міському голові від мешканців вул. Кирилівської (буд. № 48) в липні 1916 р.: «Ми сидимо цілий місяць у воді, бо після злив вода не викачана. Просимо захистити нас. Будинок може завалитися. На Вас одна надія, пришліть кого-небудь, нехай подивиться та перевірить наші слова. Прізвищ не можемо писати, інакше господар вижене нас з дому» [500, с. 2].

У серпні 1916 р. квартирне питання у найбільших містах регіону увійшло у фазу свого найбільшого загострення, перерісши в житлову кризу. В Житомирі місцева преса констатувала повну відсутність вільних помешкань та переповненість готелів. Агенти з пошуку квартир стверджували, що «ніколи ще так гостро не відчувалося квартирне питання». Через це багато житомирян після повернення із дач опинилися у критичному становищі, й тому змушені були продовжити свій дачний сезон на невизначений термін [565, с. 3].

Багато таких осіб було в Києві. 25 серпня 1916 р. одна із місцевих газет надрукувала віршовану розповідь про киянина, котрий наприкінці дачного періоду вирішив повернутися до міського життя, безрезультатно шукаючи помешкання:

«Нас сломила неудача,

И жена сказала, плача:

- «Что же делать, милый мой?».

Я ответил: «Будет дача

Нам пристанищем зимою» [1053, с. 2].

У ті дні пошук вільного житла в Києві дійсно став масовим явищем. У місті майже повністю позникали оголошення про здавання в оренду квартир. До помічених нечисленних «наклейок» одразу підходило по кілька осіб. Знайти собі помешкання, як писала місцева преса, вдавалося лише шляхом досягнення «особливої угоди» з двірниками, швейцарами, домоуправителями, домовласниками та їхніми агентами. За інформацію про квартиру доводилося платити по 50–100 руб. Тому в киян виникали небезпідставні підозри про навмисне приховування домовласниками квартир [272, с. 2].

На житлову кризу в Києві вказувала статистика газетних оголошень відповідного змісту. Автор проаналізував номери «Киевлянина» за 1914–1916 рр., обравши щорічний часовий проміжок з 1 по 7 вересня (див.: Додаток Ж). У таблиці видно, що в 1915 р. число пропозицій щодо надання житла в оренду скоротилося майже в п'ять разів (зі 150 до 32), а в 1916 р. – воно зменшилося до 12. Крім того, впродовж аналогічного періоду 1916 р. газета опублікувала 10 оголошень від шукачів житла, чого в 1915–1916 рр. нами не було виявлено.

У вересні в свідомості мешканців Києва гострота квартирного питання затьмарила собою такі актуальні проблеми: як непомірно високі ціни на продукти харчування, недоступність для широкого загалу одягу та взуття, відсутність гасу та дров тощо [776, с. 2]. Деякі містяни всупереч власній гідності готові були жити навіть у сараях чи на горищах [652, с. 2]. Кількість безхатченків стрімко збільшувалася. Серед них, зокрема, опинився майже увесь склад 2-го міського театру, виселений власником готелю «Регіна» [284, с. 2].

Житлова криза досить болюче вдарила по студентству, якому в роки війни й без того доводилося переселятися з реквізованих гуртожитків до приватних кімнат та квартир (наприклад, ще в 1915 р. студенти Київської духовної академії втратили місце для проживання після того, як відповідну

будівлю відвели під школу прапорщиків) [153, арк. 1]. Ті, хто здобував освіту в київських та житомирських вищих закладах, у період розпалу житлової кризи блукали містами, шукаючи хоча б якогось притулку [567, с. 3]. Якщо помешкання й вдавалося знайти, то доводилося платити дуже дорого. Так, у Києві восени 1916 р. місячна оренда найскромнішої кімнати коштувала 35–40 руб. [1327, с. 120].

Наведемо невеличкий уривок з вірша київського поета, присвяченого житловій проблемі місцевих студентів та курсисток:

«Студенты шумною толпой
По стогнам Киева кочуют,
Они сегодня всей гурьбой
Под думой городской ночуют.
Как вольность, весел их ночлег,
Но тяжек сон под небесами:
Трамваев звон и стук телег
Им не даёт уснуть ночами...» [717, с. 2].

Хоча житлові негаразди київської молоді викликали співчуття як серед громадськості, так і серед місцевої влади, їхнє повне усунення виглядало неможливим. Постанову міської думи від 6 вересня 1916 р. про асигнування 10 тис. руб. на облаштування гуртожитку для студентів останні сприйняли скептично, оскільки вважали більш ефективним виділення на відповідні потреби муніципальних будівель, які простоювали з тих чи інших причин [563, с. 4]. Натомість створена владою Києва спеціальна квартирна комісія робила ставку на благодійні заходи та небайдужість населення міста. Щоправда, на відозву Комісії одразу відгукнулося акціонерне товариство, у власності якого перебував готель «Континенталь». Притулком для студентів мало стати приміщення колишньої готельної кав'ярні [564, с. 2].

В умовах житлової кризи Київська адміністрація вищих жіночих курсів тієї осені вимушена була відкрити гуртожиток для своїх слухачок, де мешкало 20 курсисток. Місячна плата становила 10 руб. [1154, с. 72].

Довготривала суперечка між сторонами орендних відносин щодо низки принципових питань, яка у 1916 р. переросла у запекле протистояння, потребувала негайного втручання держави, оскільки практика звичайного обмеження плати за оренду житла, як ми бачили, часто давала зворотній ефект. Такою спробою компромісного врегулювання ситуації був Закон «Про заборону підвищувати ціни на житлові приміщення» від 9 вересня 1916 р. Попри отриману назву, закон, що складався з 24 статей, регулював не лише вартість орендних послуг, але й номінально посилював юридичні права наймачів. Отже, він передбачав:

- приватним та юридичним особам які здавали квартири, кімнати, ліжка та кути дозволялося підвищувати на них найману платню не більше, ніж на 10 % від тієї, яка стягувалася за ці приміщення до 1 вересня 1914 р.;

- за умови здавання в найм приміщень з опаленням, електричним освітленням, послугами двірників, швейцарів тощо, в квартирній платі могло бути враховано підвищення вартості цих послуг;

- у разі спливу терміну наймання цілої квартири чи окремої кімнати після набуття чинності того закону, наймач, що виконував усі умови найму, міг вимагати подовження дії орендної угоди не більше, ніж на рік;

- наймодавець мав право не поновлювати договір оренди та виселяти наймача в разі: а) невиконання останнім усіх умов, зазначених у відповідній угоді; б) виникнення для власника чи його родини необхідності у використанні здаваного приміщення; в) порушень наймачем правил поведінки спільного проживання;

- дія закону не поширювалася на: а) приміщення в містах та поселеннях, де річна орендна плата (без опалення) перевищувала ціни відповідно до розкладу, прописаного в чинному тоді Уставі про прямі податки (в Києві – 1800 руб., у Бердичеві, Житомирі та Кам'янці-Подільському – 1000 руб., в інших 38 містах регіону – 600 руб.); б) контори, магазини, склади, а також нежитлові приміщення, за винятком сараїв, погребів, стаєнь та інших служб, що здавалися в оренду разом із квартирами;

- наймодавці за порушення зазначених норм мали каратися ув'язненням на 4–8 місяців, арештом від 3-х тижнів до 3-х місяців або штрафом до 3 тис. руб.;

- термін дії закону мав закінчитися через 3 роки з моменту його оприлюднення [489, с. 2].

Тогочасне суспільство сприйняло «квартирний закон» (таку неофіційну назву він отримав) досить неоднозначно, з певною пересторогою. Наприкінці вересня 1916 р. у вінницькому газетному фейлетоні було зображено алегоричну сцену укладення шлюбної угоди між квартирою та її наймачем, наприкінці якої останній, поспішно залишивши «дружину», запитував двірника, чи немає в їхньому будинку шлюботоргівельного адвоката [618, с. 2]. Одразу після оприлюднення новий закон жорстко розкритикував київський оглядач під творчим псевдонімом Альде. Зокрема, його обурили пункти щодо підстав для виселення наймачів, які надавали домовласникам широкий простір для маневру, а також диференційований підхід держави щодо наймання малих та великих квартир, оскільки останні знімали не лише заможні верстви, а й різноманітні некомерційні заклади [246, с. 1].

Скепсис Альде щодо «квартирного закону» не був безпідставним, оскільки деякі київські домовласники і справді жваво взялися за можливості недоброчесного використання його норм на свою користь. Серед них, наприклад, значного поширення набула практика продавання будинків пайовим товариствам, які ставали юридичними власниками квартир. Унаслідок проведення тих операцій будь-який новий пайовий квартирний власник мав повне законне право вимагати виселення квартиранта [592, с. 1].

Новий закон також призвів до підвищення цін у готелях, які й до того навряд чи можна було назвати доступними для широкого загалу. Якщо в Києві, скажімо, ще в серпні-вересні 1916 р. за один номер платили від 1–1,25 руб. на день, то вже в жовтні – від 3–3,5 руб. Зазвичай в одній кімнаті мешкали по 4–5 осіб [608, с. 2].

Утім, не варто недооцінювати загальне позитивне значення запровадженого житлового законодавства. Очевидна недосконалість «квартирного закону» не завадила йому дещо послабити соціальну напругу в міському середовищі. Легальне незначне підвищення квартплати (наприклад, київський присяжний повірений І. Крутицький, починаючи із жовтня 1916 р., платив за місячну оренду квартири на 8 руб. більше) [150, арк. 1] одночасно відбувалося з численними штрафуваннями власників житлових приміщень, прізвища яких друкували в газетах [810, с. 2].

«Квартирний закон» не втратив своєї чинності й після повалення царського режиму, допоки не був замінений аналогічним нормативно-правовим актом, прийнятим Тимчасовим урядом 18 серпня (5) 1917 р. [161, с. 7]. Це вказувало на те, що на теренах колишньої Російської імперії квартирне питання лише продовжувало загострюватись.

Таким чином, Перша світова війна різко погіршила житлові умови міських жителів Правобережної України. Якщо в прифронтових містах житловий фонд зазнав суттєвих пошкоджень унаслідок бойових дій, то міський простір тилу характеризувався застоєм на будівельному ринку і перенаселенням унаслідок міграційних потоків. Усе це ускладнило стосунки між сторонами орендного договору, призвівши до здійснення царським режимом безпрецедентного кроку у вигляді впровадження житлового законодавства для захисту економічних і юридичних прав домовласників і квартиронаймачів.

5.2. Проблеми житлово-комунальної сфери

Розгляньмо вплив Першої світової війни на окремі проблеми житлово-комунальної сфери, пов'язані із забезпеченням умов, необхідних для проживання в міських помешканнях Правобережної України, а саме: освітлення, водопостачання й тепла. Ми їх охарактеризували в окремих статтях: «Електропостачання міст Подільської губернії в роки Першої світової війни (серпень 1914 р. – лютий 1917 р.)» [1213], «Водопостачання

міст Правобережної України в період Першої світової війни (1914–1917 рр.)» [1106], «Загострення опалювальних проблем в містах Правобережної України в 1914 – 1917 рр.» [1114].

Процес електропостачання міст регіону безпосередньо був пов'язаний з економікою Російській імперії й виступав як своєрідний індикатор її життєздатності. З огляду на віддаленість місцевих електростанцій від центрів видобутку енергоносіїв, якість їхньої роботи визначалася налагодженістю залізничного сполучення в державі. Як буде видно далі, саме логістика, що в умовах мілітаризованої економіки передбачала пріоритетне транспортування енергоресурсів для підприємств оборонної галузі, у воєнні роки стала найбільшою загрозою для здійснення електричного освітлення міст Правобережної України [1112, с. 36].

На початковому етапі Першої світової війни її впливу на процес виробництва електроенергії з подальшим розподілом серед споживачів залежала від наявності зроблених до війни запасів необхідних для того матеріалів й устаткування. Завдяки тому, наприклад, ще восени 1914 р. управління кам'янецької електростанції могло собі дозволити навіть приєднувати до мережі нових абонентів. Тоді на сторінках місцевої газети «Подільський» розміщувалася реклама під гаслами «Тільки електрика!», «Геть смердючий і брудний гас!», «Геть бруд, кіптяву та сажу!» [974, с. 4]. Порівняно з Кам'янцем-Подільським Вінниці пощастило значно менше, адже неотримання через війну замовленого агрегату для посилення потужності місцевої електростанції в подальшому унеможливило збільшення кількості її користувачів. Однак, немає сумніву, що в обставинах воєнного часу подібні контрасти в електроенергетичній галузі мали короткотривалий характер, а в наступні місяці ймовірність їхньої появи унеможлилювалася. Надалі різниця полягала лише в ступені загострення ситуації.

У першу воєнну зиму виникли серйозні проблеми з освітленням у Житомирі, де збільшення навантаження на місцеву електричну станцію збіглося в часі зі скороченням можливостей для отримання сировини –

спеціального вугілля для дугових ліхтарів, яке тоді вироблялося на єдиному в Російській імперії заводі поблизу с. Кудіново (Московська губ.) [775, с. 3]. Наслідки було неважко спрогнозувати: на міських вулицях та в оселях житомирян помітно потемнішало. В січні 1915 р. звичною практикою стало зменшення тривалості горіння вуличних ліхтарів, які запалювали пізніше встановленого в нарядах терміну та вимикали на півгодини раніше (о 23.30 замість 24.00). В будинках якість електричного освітлення настільки впала, що нерідко при увімкненій лампочці доводилося додатково використовувати газову лампу [437, с. 3]. Крім того, припинення приєднання нових абонентів до електромережі негативно позначилося на підприємницькій активності місцевих жителів, котрі були вимушені тримати свої капітали в банках, не пускаючи їх в обіг [475, с. 3]. Усе це призвело до поширення в місті розмов про необхідність негайного секвестрування станції, оскільки та начебто належала німецькій фірмі «Сіменс і Гальске».

Нагадаємо, що в 1915 р. накладання секвестру на підприємства, які мали безпосереднє відношення до німецько-австрійського капіталу, набуло у містах масового характеру. Особливо багато їх було в Києві, серед один з яких стосувався місцевого електротехнічного підприємства, приналежного названому акціонерному товариству «Сіменс і Гальске». Влада наклала секвестр дуже швидко – ще на початку того ж року поліція закрила та опечатала кийівські відділення фірми на вул. Пушкінській та В. Васильківській. Проте вже в лютому ситуація потроху стала нагадувати справу компанії «Зінгер», оскільки тоді вони знову почали функціонувати під приводом небажання чиновників перешкоджати російським акціонерам – співвласникам товариства «Сіменс і Гальске» [538, с. 2], хоча частка останніх була зовсім невеликою (до війни становила не більше кількох відсотків). Утім, доля підприємства вирішилася інакше через наявність у влади неспростовних доказів про його прямі зв'язки з Німеччиною, на підставі чого в 1916 р. Рада Міністрів ухвалила рішення про ліквідацію «електричного товариства» в Києві [611, с. 4].

Водночас секвестр могли використовувати як засіб тиску на власників електростанцій. Наприкінці 1915 р. між Уманською міською думою та місцевим підприємством-виробником електроенергії виник конфлікт на підставі невиконаннями останнім угоди щодо влаштування в місті трамвайного руху до грудня 1914 р. У відповідь на судовий позов товариство погрожувало повним припиненням надання Умані електричного освітлення. Надіслане до начальника КВО клопотання про секвестр підприємства та передавання його майна місту залишилося без задоволення. Відправлений до міста представник губернської влади Л. Гладиревський для зняття напруги між сторонами взяв у товариства розписку з обіцянкою безперебійного постачання електричного струму [1013, с. 5].

Натомість процедура секвестру в Звенигородці була сповнена казусів. Все розпочалося 11 березня 1915 р., коли на засіданні міської думи було вирішено покарати місцевого концесора електростанції Ф. Висоцького за несанкціоноване прокладання кабелю в місті. Обтяжливою обставиною слугувала не лише наявність австрійського підданства, а й те, що його син воював на боці армії Австро-Угорщини. Тож рішення про секвестрування зазначеного підприємства підтримали одноголосно, з подальшим поданням відповідного клопотання до КВО. Й хоча невдовзі військова влада його задовольнила, в травні того року виявилось, що передавати місту було нічого, оскільки власник підприємства виявився затятим позичальником [111, арк. 68]. Напередодні секвестру всі двигуни, динамо-машини та інші приналежності для електростанції були спочатку вивезені з міста, а потім списані за борги та продані з публічних торгів [116, арк. 34].

Труднощі з постачанням кам'яного вугілля змушували електростанції використовувати інші види палива, які, щоправда, підвищували собівартість виробленої енергії [141, арк. 1]. Наприклад, у Києві спеціальна освітлювальна комісія підрахувала, що перехід на нафту та антрацит призведе до збільшення витрат на 40 % [545, с. 3]. До того ж навесні 1915 р. щойно секвестроване підприємство зобов'язалося безкоштовно надавати

електроенергію закладам, у яких лікували поранених військовослужбовців та опікувалися родинами запасних [802, с. 2].

З тих же причин відбулися зміни в процесі виробництва енергії на вінницькій електростанції, яке було цілковито покладено на дизель-мотор, що працював майже цілодобово на порівняно доступнішій нафті [71, арк. 10зв]. Тому задля економії електричне освітлення міста припинялося опівночі, хоча до війни ліхтарі працювали до 2-ої год. ночі [1091, с. 78]. Оскільки темні вулиці негативно впливали на підтримання правопорядку на належному рівні, в квітні 1915 р. начальник поліції м. Вінниці просив міського голову подовжити роботу вуличних ліхтарів до 4-ї год. ранку. «Темрява дає змогу процвітати злочинності, особливо у похмурі ночі», – зазначалося в зверненні головного поліцейського міста. – «Користуючись нею, злодії мають повну можливість пробиратися неосвітленими вулицями і проникати в будинки, будучи не поміченими постовими городовими, якими б ті не були уважними» [68, арк. 31].

Електропостачання Луцька здійснювалося завдяки переобладнанню впродовж війни газогенераторних машин, що дозволило використовувати дрова замість антрациту. Однак улітку 1915 р. виробленої кількості енергії вистачало лише для освітлення міста, а за необхідності збільшення виробництва посилення потужності станції шляхом додаткового запуску дизельної машини виглядало неможливим для виконання, оскільки та працювала на дефіцитній сирій нафті [92, арк. 4]. За іронією долі, прогнозоване міською владою осіннє загострення електричного «питання» не відбулося через австро-угорську окупацію.

Після військової поразки Російської імперії в 1915 р., що призвела до втрати контролю над частиною території Волинської губернії, розташовані на теренах Правобережної України електростанції потрапили до переліку об'єктів для евакуації. Насамперед це стосувалося особливо цінних тоді мідних дротів [132, арк. 59]. Попри поспішне вивезення до Курська електричного підприємства з Рівного [393, с. 5], самоврядування таких міст

регіону, як Київ [672, с. 2] та Проскурів [133, арк. 74] сприйняло ідею евакуації без ентузіазму, імовірно добре усвідомлюючи можливі негативні наслідки для життєзабезпечення місцевого населення та пов'язані з цим додаткові видатки з міського кошторису. Відтак у серпні 1915 р. міський голова Житомира в розмові із членом правління Товариства міських та під'їзних шляхів у Росії, інженером А. Зенгером запевняв його в тому, що він домагатиметься залишення в місті електростанції [100, арк. 53].

Реалії життя чітко продемонстрували, що далеко не завжди для освітлення міст евакуація була меншим злом, ніж окупація. Так, під час господарювання австро-угорців у Володимирі-Волинському на вулицях почали світити електричні ліхтарі. Устаткування для цього нова місцева адміністрація закупила у Відні [1311, с. 114–115]. В Луцьку окупаційна влада будь-яким способом боролася із свавільним проведенням електрики, встановивши за це покарання у вигляді двомісячного арешту із заміною на штраф у розмірі 200 руб. [58, арк. 436зв]. Щоправда, в 1916 р., коли над містом знову замайорів російський прапор, для відновлення роботи електростанції знадобилося майже 3 тис. руб. Однак указана сума не йшла в ніяке порівняння із тією, яку необхідно було заплатити рівненському самоврядуванню для повернення електростанції з Курська – 15 тис. руб. [393, с. 5]. Окрім того, евакуація повністю зруйнувала сподівання населення Радомишля на завершення електрифікації міста, розпочате ще до війни. В липні 1915 р. були зняті зі стовпів усі мідні дроти, а всі роботи із завершення облаштування освітлення припинені. Навіть більше, в листопаді 1916 р. військове відомство реквізувало двигуни електростанції, вочевидь вирішивши, що за відсутності проводки, місту вони не потрібні [111, арк. 10, 115зв].

Починаючи з осені 1915 р. придбання сировини для електростанцій Правобережної України ще більше ускладнилося. Головним чином, це було пов'язано з різким погіршенням становища на залізницях унаслідок відступу царських військ [1287, с. 323].

За таких умов у жовтні того ж року до Вінниці запросили шведського інженера, який спеціалізувався на використанні води для виробництва електроенергії. Після проведених дослідів іноземний фахівець дійшов висновку про спроможність р. Південний Буг забезпечувати потужність водяного двигуна на рівні 900–1350 кінських сил, що значно перевищувало можливості традиційних агрегатів [291, с. 2]. Проте для проекту гідроелектростанції потрібні були величезні інвестиції, а відтак його почали втілювати в життя аж на початку 20-х рр. XX ст. [1091, с. 166].

На житомирських вулицях стали масово встановлювали лампочки розжарювання, які горіли замість дугових ліхтарів [100, арк. 72]. Задля економії, електричне освітлення міста здійснювалося половинною мережею [854, с. 3].

Напередодні Різдва 1915 р. кияни змушені були в темну пору ходити неосвітленими вулицями через відсутність у місті спеціальних паличок для дугових ліхтарів. Парадокс ситуації полягав у тому, що випуск тих деталей на Кудіновському заводі-монополісті скоротився через нестачу кам'яновугільної смоли, якої в Києві тоді вироблялося в достатній кількості [377, с. 2]. Цей випадок започаткував у місті практику введення обмежень щодо використання електроенергії. Вони стосувалися зменшення тривалості горіння вуличних електричних ліхтарів, там де були газові [943, с. 2], встановлення жорсткіших правил часу роботи торговельних та розважальних закладів, запалювання зовнішньої реклами тощо [942, с. 2]. Водночас, варто звернути увагу на налагодженість роботи електростанції, яка в 1916 р. жодного разу не припинила подачі струму, не зважаючи на весь ажіотаж довкола зміни її власника, підтвердивши на практиці свій головний девіз: «підтримати безперервність виробництва, чого б це не вартувало». До того ж, це відбувалося в умовах значного збільшення обсягів виробництва електроенергії: порівняно з 1915 р. її виробили на 25 % більше [142, арк. 4, 17].

Від початку осені 1916 р. жорстка економія електроенергії практикувалася в усьому регіоні. В ті дні вінницька міська влада наполегливо просила місцеве населення якомога менше використовувати електричне освітлення в період від настання вечірньої темряви до зачинення магазинів о 20.00 [781, с. 1]. Абонентам, що встановлювали в себе більше лампочок, ніж їх було на початку приєднання до мережі, погрожували відключенням [780, с. 1]. На початку грудня в Кам'янці-Подільському через критичність ситуації із постачанням палива для електростанції довелося тимчасово відімкнути від мережі торговельно-розважальні заклади та обмежити подачу енергії для друкарень і промислових підприємств з 16.00 по 23.00. Тим, хто залишився без електрики, влада міста рекомендувала придбати гас чи інші освітлювальні матеріали [737, с. 1].

Узимку 1917 р. два найбільших міста Київської губернії охопила енергетична криза. У Бердичеві вуличні електричні ліхтарі припиняли світити ще увечері, а деякі взагалі не вмикалися, залишаючи місто в темряві [985, с. 4]. За кілька днів до лютневих подій у Петрограді вичерпалися сировинні запаси київської електростанції. З огляду на серйозність проблеми начальник КВО наказав віддати підприємству все наявне в місті тверде мінеральне паливо, а також те, яке ввозилося [595, с. 2].

Зрештою, зростання витрат на паливо, змащувальне мастило та механічні деталі, збільшення утримання технічного персоналу й робітників електростанцій протягом воєнних років неминуче призводили до підняття плати для абонентів за спожиту енергію [1112, с. 37]. На початку 1917 р. воно відбулося в кількох містах регіону. Вартість 1 кВт/год. зросла нерівномірно. Якщо в Житомирі [992, с. 4] та Вінниці [719, с. 2] подорожчання електрики навряд чи сильно вдарило по кишені пересічного споживача, то зміна тарифу в Бердичеві спантеличила все населення, оскільки становила аж 50 %. Причина такого суттєвого підвищення ціни виходила з патового становища міської електростанції, яка після закінчення запасів кам'яного вугілля опинилася на межі закриття. За задумом її управителя Г. Ланге, надання

місту електроенергії було можливо здійснювати за рахунок спалення на станції дров, що й мало позначитися на збільшенні собівартості. Усім незгодним із новими тарифами загрожувало відімкнення від мережі. Непопулярний захід було погоджено з міською та повітовою владою. Остання зобов'язалася забезпечувати електростанцію дровами. Символічно, що надзвичайне засідання Бердичівської думи, присвячене обговоренню запропонованого Г. Ланге революційного методу вирішення енергетичного «питання», відбулося в день збройного повстання в столиці Російської імперії [1033, с. 4].

Протягом воєнних років перед містами Правобережної України не менш гострою була проблема використання традиційних способів освітлення, серед яких чільне місце належало гасовій лампі. Подібно до електрики, наявність на міських складах гасу дуже сильно залежала від якості функціонування транспортної системи, а відтак, принаймні до осені 1915 р., якщо проблеми з його відсутністю й були, то мали зазвичай тимчасовий характер.

Утім, перші ознаки газового дефіциту стали з'являтися ще навесні, зокрема, у Проскурові, де на початку квітня трапилося різке підвищення ціни на гас з 6–7 коп. до 10–14 коп. за один фунт. Воно виникло внаслідок ускладнень із транспортуванням товару до міста, дій торгівців, котрі навмисно поширювали серед населення панічні настрої, та бездіяльності міської влади, яка до того часу ще не запровадила в Проскурові таксування предметів першої необхідності [1018, с. 4].

Проте поширена тоді практика введення такс у містах [1081, с. 456] давала й зворотний ефект, оскільки, як і у випадку з іншими життєво необхідними товарами, між торговцями гасом та місцевими властями час від часу виникали суперечки довкола встановлення справедливої ціни на освітлювальну речовину з урахуванням тенденцій на ринку. У зв'язку з цим, наприклад, у квітні 1915 р. вінницькі підприємці неодноразово зверталися до міської думи з проханням переглянути встановлену нею таксу. Одне з них

надійшло наприкінці місяця від власників місцевого складу «Кавказько-Волжського торгово-промислового акціонерного товариства Н. Лейдермана». В ньому наголошувалося на фактично нульовій рентабельності торгівлі гасом, який купувався за ціною 2 руб. 37 коп. за один пуд, а продавався – за 2 руб. 20 коп. гуртом та 2 руб. 40 коп. вроздріб [75, арк. 33–36зв].

Восени 1915 р. на сторінках місцевої преси стали регулярно з'являтися повідомлення про відсутність гасу в усіх частинах регіону. Причина скрізь була однакова – неможливість своєчасного отримання замовленого товару залізницею. В Житомирі на початку листопада нестачу гасу називали не інакше, як «голодом» [387, с. 3]. У Києві в переддень початку календарної зими 1915/1916 рр. місцеве населення, під впливом чуток про вичерпання запасів гасу на міських складах, будь-яким чином намагалось його придбати, блукаючи по всьому місту. Біля входів до великих магазинів товариства «Нобель» шикувалися довгі черги містян з різноманітним посудом у руках. Для того, щоб отримати трохи гасу, доводилося стояти по кілька годин. Багато хто не витримував і повертався додому ні з чим. Щоправда, ціна гасу залишалася доступною – 6,5 коп. за один фунт [701, с. 2]. Як не парадоксально, але вагому роль в убезпеченні киян від перебування в своїх домівках у темряві зіграла тогорічна поразка російських військ, адже місто отримало можливість розпоряджатися реквізованим гасом, який донедавна мав бути відправлений на ще не зайняті супротивником території [901, с. 3].

Появу в Києві в останні дні літа 1916 р. все тих же черг біля магазинів «Нобеля» ми пов'язуємо із початком другого витка гасової кризи в Правобережній Україні [714, с. 3]. Про майбутнє настання гасового «голоду» ішлося в докладній записці нафтопромисловців, надісланій подільському губернатору наприкінці вересня. За їхніми словами, вивіз гасу з м. Грозного, який був основним постачальником товару в українські губернії, призупинився і «немає підстав сподіватися, що в найближчому майбутньому могло, за нинішніх умов, настати якесь покращення» [570, с. 3].

Пересторога втілилася в життя дуже швидко. Дефіцит гасу в містах став тотальним, ще більшим, ніж у 1915 р. В жовтні одна з київських газет писала: «Раніше хоч за 15–20 коп. можна було дістати в лавці фунт гасу. Нині ж і за такі гроші гасу немає можливості отримувати (...). Найприкріша саме та обставина, що народне лихо, яке легко можна усунути, на практиці все більше й більше розростається!» [569, с. 2].

Тим часом у Луцьку місцеве населення та військові частини сиділи в темряві, оскільки з дня його звільнення місто не отримало жодної цистерни гасу [97, арк. 6].

Труднощі із освітленням оселі газовою лампою у вечірню пору змушували багатьох містян змінювати свій звичний режим дня. Восени 1916 р. відомий український живописець К. Піскорський, котрий служив тоді в Управлінні інтендантської армії Південно-Західного фронту в Бердичеві, в листі до своїх батьків писав, що йому доводилося кілька разів лягати спати о 21.00. Через те він іноді вирушав до Управління і там до опівночі сидів при електричному освітленні [1, арк. 23зв.–24зв]. У специфічних умовах опинилися учні шкіл та гімназій, яким необхідно було виконувати домашнє завдання. Відтак в Острозі вони збиралися біля вуличних ліхтарів [271, с. 4], а в Житомирі – робили уроки безпосередньо в навчальних закладах [568, с. 5].

Небезпека газового дефіциту спонукала міста розглядати будь-яку можливість отримання цього товару, до того ж із максимальною обережністю через його велику популярність серед спекулянтів. Тому, наприклад, 25 жовтня 1916 р. Гайсинська управа вдалася до безпрецедентних заходів безпеки заради одного вагону гасу, що «чомусь» надійшов не до міської вузькоколійної станції, де був газовий резервуар, а до ст. Губник. Вбачаючи в цьому злий умисел з боку певних зацікавлених осіб, серед яких, до речі був і сам утримувач резервуару – Й. Рабинович, Управа попросила повітового справника, щоб той заборонив на вказаній ширококолійній станції продаж

речовини, та під погрозами реквізиції посприяв її терміновому доправленню до Гайсина [86, арк. 448, 455].

Дефіцит гасу створив підґрунтя для його різкого подорожчання. Неймовірна тенденція спостерігалася в Кам'янці-Подільському, де в жовтні лише протягом трьох днів ціна одного фунту підвищилася з 45–50 коп. [1020, с. 3] до 90 коп.–1 руб. 20 коп. [1023, с. 3]. Змінити ситуацію вдалося в середині листопада завдяки прибуттю до міста довгоочікуваної партії гасу та запровадженню міською владою нормування видачі – по 3 фунти на родину в місяць. Установлена ціна одного фунту становила 24 коп. [877, с. 4].

В останні місяці 1916 р. загострилася проблема з постачанням до Вінниці гасу. Попри всі намагання міській владі ніяк не вдавалося отримати достатню для міста кількість товару. Без освітлення залишалося багато казенних та міських закладів, військові шпиталі, після заходу сонця значна частина міста поринала в темряву [78, арк. 333]. У багатьох будинках стали використовувати скипидар та бензин, розбавлений водою, що не лише отруювало повітря, а й створювало чималу пожежну небезпеку. Прибулі 19 листопада залізницею 2 цистерни гасу (1000 пудів або приблизно 40 тис. фунтів) могли лише частково послабити освітлювальну кризу [885, с. 2]. Рідину продавали по цукрових картках за ціною 11 коп. за один фунт, у кількості не більше 5 фунтів [921, с. 2]. Унаслідок величезного ажіотажу 15 грудня ледве не сталася трагедія. Коли на сходах міського поліцейського управління зібрався чисельний натовп з охочих отримати чеки на гас, частина перил не витримала натиску та обвалилася. Дивом ніхто не постраждав [404, с. 3].

Початок зими 1916/1917 рр. значна частина населення Києва зустріла в неосвітлених помешканнях. Гас був настільки недоступним, що його можна було отримати лише за знайомством, та й то у дуже невеликій кількості [2, арк. 169зв]. За сподіванням київської влади, виправити становище мало запровадження гасових карток, для чого з ранку 31 грудня розпочався обхід міських будинків студентами-реєстраторами. Вони роздавали картки

домовласникам під розписку, а ті, насамперед, – квартирантам [414, с. 2]. Нововведення супроводжувалося підвищенням ціни на гас, яка з 14 січня 1917 р. становила 11 коп. за один фунт [516, с. 2]. Тобто, впродовж одного року товар офіційно подорожчав майже удвічі. Судячи з усього, поширення карткової системи на гас не принесло очікуваних результатів, на що вказували довгі черги біля місцевих бакалійних на початку березня 1917 р. Перебування в них, між іншим, далеко не завжди гарантувало досягнення поставленої мети [831, с. 2].

Водопостачання посідало одне з чільних місць серед актуальних житлово-комунальних проблем. Тим більше, доступ до якісної води був особливо важливим в умовах підвищеної санітарно-епідемічної небезпеки. Завдяки водогону, скажімо, вдалося убезпечити Вінницю від холерної епідемії влітку 1914 р. Випадки захворювання спостерігалися лише в навколишніх поселеннях, які не мали можливості користуватися водогінною водою. Міська влада своєчасно відкрила її безкоштовну видачу, коли р. Південний Буг кишіла холерними вібраціями [70, арк. 91].

Варто зазначити, що, як і у випадку з квартирним питанням, проблема з водопостачанням була безпосередньо пов'язана із рухом військового та цивільного населення. Виклики часу зобов'язували міські водогони дбати як про якість води, так і про її кількість. У багатьох містах значно збільшилася присутність військових частин та лікувальних закладів, в яких надавали медичну допомогу тисячам поранених військовослужбовців російської армії. Відповідно, ці категорії споживачів потребували величезної кількості води, якою їх мали забезпечувати місцеві органи влади. Витрати води збільшилися до такої межі, що київські водопровідники, наприклад, аж до згаданого оприлюднення перепису населення в 1916 р. були твердо переконані в проживанні в місті не менше 1 млн. осіб [601, с. 2].

За збігом обставин, початок війни завадив розширенню водогінної мережі Києва, яке планували завершити до осені 1914 р. По-перше, всі роботи з буріння свердловин на околицях міста, необхідних для збільшення

подачі води, були припинені через інтернування бурильників, котрі мали австрійське підданство. По-друге, неможливо було своєчасно отримати з Баку спеціальні машини та інструменти [535, с. 2]. «Замороження» проекту негативно позначалося на забезпеченні водою місцевих закладів та житлових будинків, від яких у серпні 1914 р. постійно надходили скарги до міської влади [804, с. 2]. Крім того, наступного місяця тимчасово з'явилася загроза зупинення роботи водогінних мереж внаслідок ускладнень із транспортуванням вугілля до міста [143, арк. 376]. 11 жовтня в житті Києва відбулася важлива подія – представники міста й «Товариства водопостачання» підписали угоду про передачу водогону у власність міста. «Ціна питання» становила 3 777 тис. руб., 3 млн. з яких оплачувалися міськими облігаціями, а решта – готівкою [849, с. 2].

Зрозуміло, що однією такою домовленістю проблема з водою в Києві автоматично не вирішувалася. Для міського водогону лакмусовим папером стала пожежа в одній із будівель Київського політехнічного інституту, що виникла 2 листопада 1914 р. На початку війни в його приміщеннях влаштували військовий лазарет для поранених та хворих військовослужбовців [851, с. 2] і в момент загоряння там зовсім не було води. Тому пожежники деякий час лише спостерігали за охопленою полум'ям частиною будівлі. Жертв вдалося уникнути тільки завдяки тому, що в актовій залі, де розпочалася пожежа, не було поранених [730, с. 2].

Цікавий приклад взаємодії військової влади та міських комунальних служб трапився в Проскуріві в травні 1915 р., коли у водогоні, що обслуговував місцеві лазарети, через технічну несправність зникла вода. У цей критичний момент на порятунок закладам підоспіла проскурівська пожежна команда, привізши тільки протягом одного дня близько 2 тис. відер. Воду взяли зі спеціальної пожежної криниці, оскільки в самому місті, як нам добре відомо, водогінної мережі тоді ще не було [667, с. 4].

Тим часом у Вінниці на вимогу військової влади проводилися роботи із розширення водогінної мережі. Так, на початку травня 1915 р. було

завершено прокладання 550 погонних сажнів труб від місцевої єврейської лікарні до шпиталю [369, с. 2]. Проте подібні заходи негативно позначалися на можливості міського водогону забезпечувати населення якісною водою. Це далось взнаки вже влітку того ж року, коли за спекотної погоди зменшилася кількість джерельної води, яка трубами надходила до споживача. У зв'язку з цим міська управа зверталася до вінничан з проханням не користуватися водогоном без зайвої необхідності [278, с. 2].

Після настання весни 1915 р. проблема водопостачання м. Києва знову актуалізувалася. Цього разу йшлося про неспроможність міста забезпечувати споживачів водогінною водою з артезіанських джерел, яку подавали в кількості 2,9 млн. відер на добу, за потреби – 3,5 млн. Пропозиція міського голови про щоденне закачування додаткових 500 тис. відер дніпровської води не користувалася підтримкою через необхідність її хлорування [372, с. 4]. Відсутність консенсусу у владних кабінетах щодо вирішення цієї проблеми одразу ж додала киянам побутових негараздів, особливо – в спекотні дні. До того ж, разом із водою в домівках зникли з продажу охолоджувальні напої. Дефіцит живильної вологи відповідним чином впливав на суспільні настрої населення, свідченням чого була сатирична розповідь про прожитий «сухий» день однієї київської родини, надрукована в місцевій газеті в останні дні травня 1915 р. Вона закінчується гнівними словами дружини: «Я залила б думу та всіх її гласних потоком, морем, океаном води» [643, с. 2].

У червні 1915 р. кількість повідомлень про нестачу води в Києві зашкалювала. Якщо в одних районах міста її не бувало по кілька годин поспіль, то в інших – цілими днями. Мешканці ходили по воду з відрами у віддалені квартали. Особливо страждали лікувальні заклади [699, с. 3]. Багато установ запасалися водою вночі, зберігаючи її в різних ємкостях [700, с. 3]. У критичному становищі опинився Кадетський корпус, де відсутність води спричинила випадок масового шлункового захворювання [547, с. 3].

Після невдач російської армії в 1915 р. міські водогони, на відміну від електростанцій, не підлягали евакуації [132, арк. 59]. У відповідних інструкціях хіба що передбачалося зняття лічильників та водомірів, вироблених із міді, заміна мідних деталей на залізні тощо [672, с. 2].

Знайдені нами першоджерела вказують на значні проблеми із водопостачанням деяких повітових міст Київської губернії. Так, на початку 1915 р. в Умані відбулося засідання спеціальної комісії, на якому обговорювали незадовільну якість водогінної води. Збудований ще напередодні війни міський водогін живився із забрудненої болотистої місцевості, внаслідок чого споживач отримував жовтувато-коричневу рідину з гнилим запахом. Попри всі зауваження губернської санітарно-виконавчої комісії, концесіонери не поспішали виправляти свою помилку [270, с. 4]. Наприкінці літа того ж року в Радомишлі викрили таємну підземну трубу. Вона забирала майже всю воду з джерела «Черча», яке постійно забруднювалося житловими будинками, військовими будівлями, цегляними заводами та іншими господарськими й промисловими об'єктами. Це було наслідком махінацій підрядників, що збудували водогін. Тому місцеві мешканці пили воду лише кип'яченою [113, арк. 16]. Суттєві проблеми з водопостачанням відчували жителі Канева, більшість криниць якого мали дуже примітивне обладнання з неякісною «підшкірною водою» [112, арк. 177].

Аналогічно до Радомишля, у жовтні 1915 р. влада в Києва несподівано стикнулася з новою проблемою: після проведення детального обстеження водогінної мережі для встановлення причини величезного витоку води з міського водогону (19–25 %, за норми в 5–10 %) виявилось, що його труби були надзвичайно низької якості [527, с. 4]. Переобладнання київської централізованої системи водопостачання потребувало мільйони рублів [897, с. 4]. Окрім того, міській владі необхідно було зважати на високу вартість утримання київського водогону, яка постійно зростала через високі ціни на паливо. В середині грудня 1915 р. Київська управа приступила до

розробки проекту підвищення ціни на воду для населення міста з 12 до 14 коп. за 100 відер [991, с. 3]. Міська громадськість відреагувала на те досить іронічно. Наприкінці того року в номері «Южной копейки» з'явилася карикатура, на якій було зображено чоловіка похилого віку із маленьким хлопчиком на колінах під час ознайомлення з місцевою пресою (Див.: Додаток 3). Дідусь коментував новину про підвищення тарифу із саркастичною усмішкою: «Вода подорожчала!.. Нарешті мої дітки питимуть молочко не розбавленим» [560, с. 2].

Суттєве покращення водопостачання Києва відбулося в травні 1916 р. після того, як міському водогону надали статус оборонного підприємства, яке набагато прискорювало транспортування до міста сировини та комплектуючих матеріалів. За тих умов досить успішно вдавалося виконувати роботи з розширення водогінної мережі [370, с. 2]. Улітку того року, порівняно з аналогічним періодом 1915 р., кількість щодобового видобутку води збільшилася на 660 тис. відер [371, с. 2]. Тому в подальшому всі випадки з її нестачею в місті мали винятково епізодичний та локальний характер.

Водночас, у решті міст Правобережної України простежувалася зовсім інша тенденція, коли реагувати на збільшений попит на воду було набагато складніше. Так, навесні 1916 р. на межі своїх можливостей працював житомирський водогін. Про збільшення його потужностей не могло бути й мови через брак у місті кваліфікованих робітників, хоча й на підприємстві платили досить високу зарплату [1106, с. 120].

У вересні 1916 р. завідувач вінницького двокласного єврейського початкового училища скаржився міській управі на нестачу води в туалетах ввіреного йому закладу, в будівлі якого постійно перебували від 50 до 300 солдатів. Відсутність доступу до водогону створювало сильний сморід, що поширювався на велику територію. За словами завідувача, особливо гострою проблема була в мобілізаційні дні, коли протягом тижня там перебувало не менше 2 тис. осіб. Очевидно, що будь-яке тогочасне подібне

звернення до вінницької влади було безрезультатним, оскільки проведення робіт із розширення міського водогону унеможливлювалося вкрай негативними обставинами. У грудні Вінницька управа відхилила клопотання розквартированої в місті ескадри повітряних кораблів щодо проведення до неї водогону, заявивши про провал усіх своїх спроб із придбання труб та інших водогінних матеріалів у фірм та заводів, де вони зазвичай купувалися, та повне припинення прийому вантажів на залізничній станції «Вінниця». Трохи раніше ті ж причини, а також відсутність фахівців, завадили приєднанню до водогінної мережі переповненої міської в'язниці. Варто зазначити, що в 1916 р. тариф на вінницьку воду помітно перевищував київський, складаючи 35 коп. за 100 відер [69, арк. 153, 166зв, 184, 250].

Тоді ж виникли суттєві труднощі із транспортування обладнання для кам'янецького водогону, яке затримувалося через ненадання вагонів на залізничній станції в Києві [81, арк. 399]. Затриманий товар був досить важливим, з огляду на непросту ситуацію з водопостачанням в подільському губернському центрі, характерну для нього ще до війни [1385, с. 307]. Місцевий поет присвятив цій проблемі такі віршовані рядки:

«Водопровод, даже колодцы,
Здесь существуют лишь в мечте;
Ведро воды – здесь продаётся,
За воду надобно бороться, –
Я говорю же: как в Чите!» [995, с. 2].

Проблема із забезпеченням паливних матеріалів для обігріву приміщень набула в роки війни надзвичайної гостроти, посівши за своїм напруженням одне з чільних місць у міському побуті. Якщо проводити паралелі з освітлювальним «питанням», яке в Правобережній Україні перебувало в прямій залежності від транспортування сировини з місць зосередження видобутку кам'яного вугілля й нафти, то питання з опаленням, на перший погляд, виглядало менш критичним з огляду на наявність лісових ресурсів, а також значних покладів торфу. Проте деструктивний вплив

Першої світової війни на економіку Російської імперії фактично не залишав приводів для оптимізму в цій надзвичайно чутливій для міського населення сфері.

Від самого початку війни в містах збільшився попит на інші види палива, оскільки через високу затребуваність вугілля для оборонної промисловості шанси на його отримання зменшувалися з кожним місяцем. До того ж, як ми неодноразово наголошували, досить часто на заваді реалізації постачання сировини ставала завантаженість залізниці. Про це, зокрема, красномовно свідчила статистика надходження твердого мінералу до Києва в 1916 р.: в лютому – 667 вагонів (замість потрібних 1400) [996, с. 2], у серпні – 811, у вересні – 623, у жовтні – 491, в листопаді – 300 (місячне споживання київської електростанції) [997, с. 3], в грудні – 250 [998, с. 3].

Таким чином, було актуалізовано проблему заміни одного виду палива на інше, що ініціювалася як на місцевому, так і на високому адміністративному рівні. Це, наприклад, стосувалося будинків із центральним опаленням, яке передбачало спалення великої кількості вугілля. Дефіцит твердого палива в містах дуже швидко переконав домовласників у неможливості його використання, й тому вони почали перейматися запровадженням автономного способу обігріву будівель. Щоправда, лише невеликій частині вдалося придбати апарати для спалення нафти чи взагалі змінити систему опалення, перейшовши на дрова, адже в обох випадках потребувалися величезні затрати. Тому, наприклад, улітку 1915 р. багато квартир у Києві здавалися в найм неопалювальними [462, с. 2]. На підґрунті усвідомленої необхідності проведення ротацій в паливній сфері у Вінниці в 1915 р. виникла ситуація, зумовлена прагненням однієї місцевої посадової особи вислужитися перед владою. Чиновник самовпевнено доводив непотрібність для міста вугілля, яке, на його думку, мали успішно замінити дрова. Унаслідок того Вінницькій міській управі не вдалося отримати 25 вагонів палива [78, арк. 137].

Нарешті, в травні 1916 р. Уповноважений мінеральним паливом розіслав на місця вказівку про необхідність вживання заходів щодо заміни вугілля «будь-якими сурогатами», залежно від особливостей місцевості: дровами, соломою, кізяками, торфом, соняшниковим лушпинням тощо [706, с. 3]. Примітно, що саме в ті дні на адресу Черкаської міської думи надійшло клопотання від винахідника Я. Кузнецова щодо дозволу на будівництво в місті брикетного заводу для виробництва палива шляхом переробки сміття і господарських відходів. Однак обіцяний високий потенціал проекту (упродовж одного року передбачалося виробництво 1–1,5 млн. пудів палива) потребував чималих інвестицій – близько 50 тис. руб., які тоді залучити було неможливо [139, арк. 5].

Розмови про можливість заміщення торфом традиційних видів палива в Правобережній Україні протягом усього періоду війни велися в Петрограді [87, арк. 8], Києві [1048, с. 4] й в інших містах. У травні 1916 р. бердичівське повітове земство провело розрахунки, згідно з якими собівартість видобутого одного пуду торфу мала становити 11 коп. й за своїми паливними якостями він мало чим поступався дровам [274, с. 4]. Проте подібні проекти потребували не лише забезпечення технічними засобами, а й кваліфікованої робочої сили, якої, як відомо, було обмаль. Ось чому в 1917 р. в паливному балансі Європейської Росії на долю торфу припадало близько 2 %.

Вочевидь, значно збільшувався попит на дрова, процес заготівлі яких був порушений війною. Вона скоротила число людей, котрі займалися рубкою лісу, кількість коней, які підвозили дрова до залізничних шляхів й пристаней, погіршила постачання лісозаготівель провіантом й фуражем та змінила в гірший бік умови транспортування деревини залізницею [1304, с. 523, 536]. Все це зумовило помітне подорожчання дров уже в перший рік війни. Так, якщо в Києві в березні 1914 р. куб. сажень дров твердих порід коштував з доставкою 41 руб., то в грудні того ж року – 52–53 руб. [346, с. 5].

Навесні 1915 р. регіональна преса сповіщала про настання дров'яного «голоду». В березні нестача палива змусила директора однієї з київських гімназій заявити міській управі про необхідність тимчасового призупинення занять [470, с. 2]. Ситуація виникла через халатність організаторів розподілу дров у місті, які не виконали угоду із залізницею, за якою остання мала щодня постачати до Києва 50 вагонів за умови їхнього негайного вивезення з території станції [269, с. 2]. В ті дні на сторінках газети «Киевская мысль» з'явилася цікава розповідь про невдалі спроби місцевої родини придбати дрова для квартири. Після 10 днів поневірянь вона переїхала до готелю з теплими номерами, де її прийняли за сім'ю біженців [549, с. 3]. Наприкінці того місяця через ненадання залізницею вагонів для перевезення приватних вантажів припинився підвіз дров до Рівного, внаслідок чого ціна одного куб. сажня піднялася з 38 до 60 руб. [124, арк. 49].

Дров'яний дефіцит також міг спричинюватися таксуванням предметів першої необхідності. Саме тому серед великого асортименту товарів, завезених у середині квітня 1915 р. на базар Нового Плану в Кам'янці-Подільському, місцеві мешканці не виявили жодного пуду дров [407, с. 3]. До сусіднього Проскурова припинення завезення паливного матеріалу відбулося через те, що селяни з навколишніх сіл не бажали його продавати за встановленою владою ціною розміром 14–15 коп. за один пуд. Якщо дрова й продавалися, то вони коштували на 10 коп. дорожче, та й то у дуже обмеженій кількості [882, с. 4].

Те, що криза в паливній сфері охопила терени всієї Правобережної України, в липні 1915 р. переконливо доводили результати анкети, заповненої органами міського самоврядування, переважна більшість з яких вказувала як на нестачу вугілля, так і дров [1081, с. 455]. Певно, з-поміж них був і Васильків, якому влада виділила 55 десятин лісу аж біля Фастова. Щоб не перевозити дрова на відстань в понад 60 км, у серпні місту довелося пристати на умови Київського губернського комітету, який дозволив їх брати

в Боярському та Васильківському лісництвах у разі забезпечення паливом двох міських шкіряних заводів, що працювали на оборону [110, арк. 42зв].

Восени 1915 р. у Вінниці розгорівся скандал довкола несподіваного рішення міської влади щодо перенесення лісних складів за межі міста. Аргументація базувалася на необхідності зниження рівня пожежної небезпеки, хоча протягом останніх 20 років там не трапилося жодного випадку загоряння [83, арк. 80]. Очевидно, створена ситуація слугувала прикриттям махінації, проведеної трьома підрядниками міської управи за потуранням одного з місцевих високопосадовців, які викупили всі дрова з величезного складу графа Грохольського за ціною 75 руб. за один куб. сажень, а потім їх перепродували по 125 руб. Напередодні ж місцеве населення купувало дрова по 45 руб. [137, арк. 1]. Варто зазначити, що в сусідній Жмеринці, в околицях якої лісів було значно більше, дрова також коштували недешево – по 75 руб. [78, арк. 137зв]. Набагато вищу ефективність у вирішенні дров'яного «питання» демонструвала міська дума Бара, якій вдалося досягти згоди із місцевими кооперативами щодо рубки міського лісу із зобов'язанням останніх торгувати дровами за цінами, не вищими, ніж 14 коп. за один пуд. З кожного проданого пуду місто мало отримувати половину цієї суми. Значну вигоду отримував і міський споживач, тому що на ринку дрова коштували вдвічі дорожче [324, с. 4].

Запаси дров у регіоні суттєво скоротилися під час австро-німецької окупації частини Волині, де вирубка лісів набула масового характеру. Деревину вивозили цілими ешелонами. Що характерно, спочатку окупанти діяли цивілізовано – у межах реквізиційного порядку, вимагаючи при тому від власників лісів розписок про продаж дерева. Оскільки мало хто з них хотів у майбутньому бути звинуваченим у колабораціонізмі, австро-угорці перейшли до насильницької лісозаготівлі [1114, с. 25]. Як наслідок, майже нічого не залишилося від багатих лісів навколо Луцька [469, с. 5]. Тому після відновлення російської влади в місті дрова завозили з Яловичського лісу, з

використанням праці 40 австро-угорських військовополонених [98, арк. 22зв].

Зловживання окремих представників влади й бізнесових кіл у паливній сфері супроводжувалися масовими крадіжками в місцях зберігання дров. Крали як зі складів, так і на залізниці. Зокрема, в 1916 р. на станції Мотовилівка, де був складений ліс для відправлення до Києва, неодноразово спостерігалася картина, коли пасажери під час зупинок потягів вибігали по дрова зі своїх вагонів [896, с. 3]. Відповідно до даних, оприлюднених начальником Південно-Західної залізниці напередодні краху царату, протягом 1916 – початку 1917 рр. вартість одного куб. сажня палива подорожчала вдвічі: з 30–39 руб. до 75 руб. [912, с. 3].

Навряд чи загострення якоїсь іншої проблеми, крім паливної, могло б тоді настільки яскраво викривати справжню сутність місцевої влади. Ішлося не про її здатність домовлятися з власниками лісів чи залізничниками щодо постачання дров за прийнятними для широкого загалу цінами, про які ми писали вище. Питання лежало в моральній площині. Це добре проявилось в двох невеликих подільських містах – Літині та Гайсині. Восени 1916 р. між літинською владою та міським населенням утворився справжній водорозділ в питанні щодо постачання палива. З одного боку, місцева дума та повітове земство розпоряджалися дешевими дровами, які вони отримували на пільгових умовах й зосереджували на своїх складах у великій кількості. Ними мали право користуватися лише міські й земські установи, включно з їхніми працівниками, а також місцевий гарнізон. З іншого боку, пересічним жителям не залишалося нічого іншого, як купувати паливо деінде за ціною 32 коп. за один пуд, для більшості яких вона була занадто високою [614, с. 4]. На тлі байдужого ставлення літинських можновладців до своїх містян різким контрастом виглядав учинок їхніх гайсинських колег, котрі ухвалили рішення підпускати дрова винятково міському населенню, залишивши місцеві заклади й підприємства без опалення [87, арк. 336–337].

Наприкінці жовтня 1916 р. у газеті «Юго-Западный край» надрукували фейлетон, в якому в досить іронічній формі передано атмосферу настроїв пересічної родини через початок опалювального сезону. В ньому йшлося про розповідь чоловіка, якому дружина подарувала на День народження загорнуте поліно [938, с. 2].

У Києві початок опалювального сезону ознаменувався появою на вулицях міста кількох сотень верблюдів, які перевозили дрова. Піти міську владу на такий неординарний крок змусила недостатня кількість перевізних засобів. Тварин придбали в Таврійській губернії [342, с. 2]. Однак для виходу з паливної кризи цього було явно недостатньо. Кияни чекали на дрова цілими тижнями й тому ціни набирали вражаючих розмірів. У лютому 1917 р. відомий український філолог О. Назаревський у листі до свого батька писав, що на приватних київських складах $\frac{1}{2}$ куб. сажня коштувала 85 руб. [149, арк. 1].

Тим часом, зима 1917 р. виявилася надзвичайно суворою, в окремі дні стовпчики термометрів опускалися нижче позначки в -20°C . У Житомирі через відсутність належного опалення читачі громадської бібліотеки сиділи у верхньому одязі [1016, с. 3]. У Києві змушені були припинити діяльність лазні [531, с. 4] й університетські клініки місцевих професорів [493, с. 2]. На міських вулицях частішали випадки обмороження, оскільки через брак палива в період сильних морозів не було змоги розпалювати багаття, біля яких традиційно грівся різний люд [649, с. 3]. На початку березня, коли холодна зима все ще тривала, преса Бердичева повідомляла про зростання смертності в місті. У ті дні міське єврейське поховальне братство ледве встигало справлятися зі своїми обов'язками – виникали черги. Не всіх вдавалося ховати в день смерті, і тому доводилося багато поховань відтерміновувати. Щодоби помирало від 6 до 9 осіб [931, с. 4].

Таким чином, протягом 1914–1917 рр. населення міст Правобережної України стикнулося з величезними труднощами щодо забезпечення освітленням, водопостачанням й опаленням як новітніми, так і традиційними

способами. Ступінь гостроти цих проблем фактично не залежав від розташування того чи іншого міста щодо лінії фронту, оскільки вони передусім зумовлювалися повним поглинанням Першою світовою війною економічних ресурсів регіону і всієї Російської імперії.

5.3. Розвиток міського транспорту та зв'язку

Велика війна, що прискорила темпи життя населення міст Правобережної України, значною мірою вплинула на відносини в сфері пересування й комунікацій.

Події перших воєнних днів суттєво позначилися на роботі трамваїв Києва, Житомира й Вінниці. Після оголошення мобілізації в містах відбувалося масове переміщення призовників на пункти збору й у зворотному напрямку. Внаслідок того трамваї були вщерть заповнені пасажирами. В ті дні на головній житомирській вулиці – В. Бердичівській, на передніх частинах вагонів, де відводилося 6 чи 8 місць, стояли по 15–20 осіб [823, с. 3]. У Києві переповненість трамваїв доходила до того, що пасажирів обвисали їх з усіх боків, розміщуючись на сходах, на дугах й навіть на дахах [1235, с. 151].

Недостатня кількість вільних місць у транспорті спричинювалася задіянням частини трамваїв військовим відомством. Так, уже в 1914 р. кількість пасажирських вагонів, що рухалася київськими вулицями, скоротилася зі 190 до 90–95 [933, с. 2]. Придбання ж нових у воєнний час стало неможливим. Саме тому прибуття до Вінниці 4-х трамвайних вагонів влітку того року, виготовлених у Німеччині на заводі «MAN», можна вважати великим успіхом. Воно дало змогу восени ввести в експлуатацію щойно споруджену другу лінію: від Вознесенської церкви до Військового містечка по Миколаївському проспекту [1119, с. 45].

Більш детально вплив воєнної доби на становище вінницького трамвая ми розглянули в праці «Розвиток трамвайного руху в м. Вінниці в роки Першої світової війни (серпень 1914 р. – лютий 1917 р.)» [1119].

Водночас, у містах із трамвайним рухом була поширена практика використання вагонів для транспортування поранених військових до лікувальних закладів, при чому воно здійснювалося на безоплатній основі, без огляду на форму власності відповідних підприємств [479, с. 3]. Щоправда, товариство КМЗ висунуло з того приводу місцевій владі умову, за якою понесені витрати на перевезення не мали би включатися до загальних експлуатаційних витрат, інакше в тому разі знижувався би їхній прибуток та викупна вартість [1235, с. 152]. Самі ж трамваї з пораненими фронтовиками викликали в міського населення чималий ажіотаж. Під час зупинок таких трамвайних вагонів біля них збиралися багатолюдні натовпи, об'єднані прагненням надання допомоги або ж природною цікавістю. Деякі з них лізли до трамваїв, щоб добре розгледіти транспортованих солдатів і офіцерів, не думаючи, водночас, про завданий ними клопіт. У зв'язку з цим в газетах друкували прохання передавати військовослужбовцям гроші та продукти через братів милосердя, котрі спеціально стояли на трамвайних площадках і приймали пожертвування [468, с. 4].

Складна економічна ситуація змушувала міську владу та керівництво трамвайних підприємств переглядати ціни на проїзд. З огляду на специфіку кожного з трьох міст, питання вирішувалося неоднаково. Передусім, це стосувалося Житомира, де наприкінці 1914 р. розпочалися дискусії щодо справедливості такси на проїзд, самовільно піднятої управителями трамвайного підприємства з 11 до 13 коп. Міська влада, посилаючись на угоду від 29 січня 1900 р., вважала дії концесіонерів незаконними [99, арк. 63в]. Це отримало відповідне ставлення з боку житомирських жителів, котрі, як і у випадку з електричним освітленням, вели розмови про необхідність секвестру підприємства (йому належали електростанція й трамвай) [437, с. 3]. У двох інших містах підвищення плати за проїзд відбулося спокійніше. В Києві квитки дорожчали двічі: в листопаді 1914 р. до 6 коп. [143, арк. 455] та в липні 1916 р. до 7 коп. Примітно, що ціни зростали не внаслідок підняття тарифу, а шляхом запровадження так званої

«трамвайної копійки», яка відраховувалася на воєнні потреби. За своєю суттю це було непряме оподаткування киян, на плечі яких, таким чином, лягав ще більший тягар війни [840, с. 4]. У Вінниці встановлена довоєнна плата за проїзд однією чи двома ділянками на лінії майже протягом усього досліджуваного періоду залишалася незмінною і становила 5 та 8 коп., і лише в січні 1917 р. вона подорожчала на 1–2 коп., відповідно [782, с. 1].

Потребувало також впорядкування проїзду нижніх військових чинів у трамваях, кількість яких у містах після початку війни значно збільшилася. Щодо того протягом 1916 р. вийшла низка спеціальних розпоряджень військової влади. Якщо спочатку рядові та молодші офіцери мали право їздити у вагонах винятково в разі пред'явлення особливих дозволів [729, с. 3], то вже потім – лише у передній частині вагона [71, арк. 55зв., 323]. У Києві було видано обов'язкову постанову про заборону цивільним особам займати місця, призначені для зазначених категорій військовослужбовців [1051, с. 2].

Статистика пасажирських перевезень свідчила про невпинне зростання навантаження на трамвайний рух у містах Правобережної України. Наприклад, якщо у Вінниці в травні 1914 р. місцевими трамвайними вагонами скористалися 144451 осіб, то в травні 1915 р. – 187300 осіб [338, с. 3]. Тобто, приріст сягав 30 %. Як наслідок, у Вінниці трамвайні вагони, особливо в години-пік, здебільшого були переповненими. Містянам часто доводилося подовгу стояти на трамвайних зупинках, пропускаючи повністю заповнені пасажирами вагони. Суворі заборони стояти на підніжках трамвая спричинювала неодноразові сварки між містянами. В липні 1915 р. на сторінках місцевої газети була зображена суперечка між двома пасажирами, в якій один з них доводив, що його тіло «законно» перебуває на площадці вагона, хоча його ноги стояли на підніжці [329, с. 2]. Внаслідок обмеженості ресурсів трамвайного парку в липні наступного року вінницька влада розпорядилася зменшити час руху на лініях, суттєво скоротивши до необхідного мінімуму кількість зупинок [241, с. 2].

Негативний вплив на функціонування електричного транспорту Києва мав довготривалий процес викупу містом трамвайного підприємства, яке згідно з ухваленим рішенням міської думи в травні 1914 р. необхідно було здійснити в листопаді того ж року. Проблема була в розмірі викупної суми та способі її виплати. В березні 1915 р. київська влада зробила спробу вирішити конфлікт поширеним тоді способом, ініціювавши перевірку підприємства на зв'язок з німецьким капіталом. Однак, усупереч очікуванням, результати показали зовсім інше: всі акції належали бельгійцям, французам, а також російським підданам [1235, с. 153]. Отримана ж позика для викупу підприємства станом на осінь 1916 р. майже вся була витрачена на продовольчі операції [525, с. 4]. Управління КМЗ, зі свого боку, не планувало вкладати кошти в покращення технічного стану підприємства через нестачу кваліфікованої робочої сили [543, с. 4] та палива [708, с. 3].

Протягом третього року війни у Вінниці та Києві трапилася низка ДТП за участі трамваїв, зокрема, з летальними наслідками. Що характерно, в обох містах причини аварій мали неоднакову природу, за винятком випадків, пов'язаних із переляком сільських коней трамвайних вагонів, до яких вони не ще встигли звикнути [405, с. 2; 720, с. 4]. У 1916 р. відбулися зіткнення одного з вінницьких трамваїв з паровозом, що рухався залізничною лінією, та потрапляння під колеса електротранспорту пішохода. В першій ситуації, де ніхто не загинув, паровоз був без ліхтарів і не подавав під час зближення з трамваєм жодних сигналів, у другій – 70-річна жінка несподівано вийшла на полотно для якнайшвидшого переходу дороги, й водієві вагона, який, до речі, мав бойові нагороди на війні, не допомогло навіть миттєве натискання на гальма [329, с. 2]. 8 листопада 1916 р. у Києві, на розі вул. Караваївської та Назар'ївської, трапилася масштабна аварія, внаслідок якої дивом обійшлося без смертей. Трамвай, що рухався по підйому, раптово пішов назад й з високою швидкістю почав котитися донизу. Водій був безсилий його зупинити через несправність гальмівної системи. Охоплені панікою пасажери почали вистрибувати з вагона. Трамвай зійшов з рейок та врізався

в кам'яний паркан, розбившись ущент. 12 осіб отримали серйозні травми [980, с. 3]. Проблеми з технічною несправністю вагонів київського трамвайного парку обтяжувалися ще й людським чинником. Свідченням того була трагедія, що сталася за кілька місяців тому, коли близько 17.00 на сходинку середньої площадки трамвайного вагону, котрий рухався вул. В. Васильківською, скочив хлопчик, віком 12–13 р. Жінка-кондуктор, прийнявши пасажирів за безбілетників, скинула з його голови кашкет. Хлопчик невдало скочив зі сходинки й потрапив під колеса. Смерть була миттєвою. Для того, щоб витягти понівечене тіло з-під колеса, довелося підіймати вагон [448, с. 3].

Варто зауважити, що протягом війни жінки-кондуктори стали невід'ємною частиною повсякденного життя міського населення, будучи яскравим проявом емансипації жінок в тогочасному суспільстві, які все частіше займали місця мобілізованих чоловіків. Як правило, жінки-кондуктори у відносинах із пасажирами демонстрували на порядок вищу принциповість та безкомпромісність, ніж у їхніх колег протилежної статі, що могло проявлятися в не зовсім інтелігентній поведінці. Про це неодноразово писали київські газети, формуючи тим самим у масовій свідомості міського населення, у якій традиційні погляди на місце і роль жіноцтва у суспільстві ще були достатньо сильними, негативний образ жінки-кондуктора. Їх зображали у фейлетонах, де називали «злючими церберами», «трамвайними мегерушками» тощо [1032, с. 2].

Восени 1916 – взимку 1917 рр. у Києві активно обговорювали ідею здійснення переходу від «надземного трамвая до підземного». В жовтні з відповідною пропозицією звернувся до київської влади голова російсько-американської торгової палати. У заяві було аргументовано необхідність будівництва метрополітену: «Своєрідні умови Києва – його розкиданість, дорожня квартали у центрі, гористе розташування тощо висувають питання про дешеве, швидке та безпечне в усіх відношеннях сполучення. Наразі міський трамвай не відповідає жодній з цих умов» [845, с. 2]. Однак

18 грудня міська дума, не бажаючи повторити свою помилку двадцятирічної давнини, не погодилася із запропонованою концесійною угодою, висловивши натомість пропозицію збудувати підземну залізницю «на напівконцесійних началах» [544, с. 3].

Узимку 1917 р. на київських трамвайних зупинках було, як ніколи, людно. Довготривале очікування на прибуття транспорту для багатьох киян стало повсякденною нормою. Перебувати в довгих чергах у період сильних морозів могли собі дозволити лише ті, хто мав здоров'я. Відтак в особливо скрутному становищі опинилися люди похилого віку та діти, для яких спроба дочекатися трамвая була пов'язана з чималим ризиком. З-поміж них, наприклад, був 13-річний М. Кондратьєв, котрий 21 січня під час стояння в трамвайній черзі на розі Бібіковського бульвару та вул. Володимирської втратив свідомість від втоми. До потерпілого викликали «швидку допомогу». Хоча, зазначимо, були й ті містяни, які в період перебування в місцях скупчення людей почувалися досить комфортно: це були молоді хлопці, які там же заводили знайомства з дівчатами, та, звісно, кишенькові злодії [905, с. 2]. На початку березня їхні шанси на успіх певною мірою зросли після ухвалення Київською думою рішення про скорочення кількості трамвайних вагонів, що курсували містом, оскільки частину з них необхідно було зняти для потреб військового відомства й перевезення дров. Хоча водночас закриття окремих маршрутів обмежило число місць для їхньої діяльності [941, с. 2].

Тієї ж зими уманська міська дума остаточно вирішила розірвати угоду з концесіонерами [120, арк. 12зв], які повинні були облаштувати в місті трамвайний рух ще в грудні 1914 р. Щоправда, тоді будівельні роботи в Умані майже завершили – проклали шляхи, поставили двигун на центральній станції тощо. Бракувало лише дротів та рухомого складу, які після початку війни затримали на заводі. В зв'язку з тим «Електричне товариство» зверталось до місцевої влади з проханням відтермінувати відкриття трамвайного руху до припинення бойових дій. Остання з цим категорично не

погоджувалася [1013, с. 5]. Таким чином, місто остаточно втратило можливість облаштування трамвайного руху, зупинившись за півкроку до реалізації мети.

Перед розглядом проблем, пов'язаних із іншими видами транспорту, вважаємо доречним коротко проаналізувати стан тогочасної дорожньої інфраструктури.

Вступ Російської імперії у Першу світову війну спричинив регулярні рухи міськими дорогами військових вантажів. Це негативно позначалося на якості мостових, які внаслідок збільшення навантаження потребували додаткового фінансування. У Кам'янці-Подільському, наприклад, наданих військовим відомством коштів та засобів для ремонту вистачало лише на центральні вулиці, і тому другорядні міські дороги, фактично, залишалися без догляду, наражаючи цим самим на небезпеку транспортні засоби та пішоходів [691, с. 3–4]. Очевидно, що подібний стан справ був тоді притаманним й для решти міст Правобережної України.

Крім нестачі коштів, міське самоврядування зіткнулося з проблемою дефіциту матеріалів та робочих рук. З цих причин у Барі в жовтні 1916 р. виник конфлікт між міською управою та місцевими домовласниками через неспроможність останніх ремонтувати тротуар біля своїх будинків. Влада міста принципово відмовлялася виконувати замість них ремонтні роботи [908, с. 2].

У зимову пору року ходити міськими тротуарами було ще складніше. По-перше, досить часто відсутність піску унеможлиблювала посипання пішохідних доріг, від чого ті залишалися слизькими й травмонебезпечними [944, с. 4]. По-друге, багато хто з домовласників не очищував їх від снігу, посилаючись на малу кількість перевізних засобів [692, с. 2]. Однак найбільшу небезпеку для пішоходів становили водії механічних видів транспорту – автомобілів, мотоциклів і велосипедів.

Оголошена владою мобілізація супроводжувалася впровадженням так званої «автомобільної повинності». В серпні-жовтні 1914 р. у Києві на

Софійській площі спеціальна комісія провела два набори автомобілів і мотоциклів для військових потреб [529, с. 3]. Під час другого було взято кілька десятків машин [374, с. 2]. Водночас у місті протягом трьох тижнів фактично діяла заборона на пересування приватними автомобілями для забезпечення військ бензином та мастильними матеріалами [872, с. 2], внаслідок чого також тимчасово призупинився міський автобусний рух [890, с. 2]. Скорочення автотранспорту призвело до появи на місцевому ринку праці чисельного прошарку безробітних водіїв автомобілів [385, с. 4].

28 грудня 1914 р. у Києві було скасовано рух автобусів. Під час ухвалення рішення міська влада керувалася не стільки нестачею бензину, скільки впевненістю в непотрібності автобусних маршрутів, які дублювали трамвайні [866, с. 2]. З огляду на перебої з електротранспортом, поспішність скасування руху автобусів є більш, ніж очевидною.

На тлі скорочення приватного автомобільного транспорту в містах зовсім не зменшувалася кількість аварій. Більшість з них спричинювали водії, які нехтували дотриманням дорожніх правил, перевищуючи швидкість. Реакція пішоходів була емоційною. «Давіть людей, але хоч не так часто, не кожний день!», – цитував у жовтні 1914 р. місцевий газетний кореспондент крик обуреного киянина, якому ледве вдалося ухилитися від автомобіля, що мчав Хрещатиком [256, с. 4]. У Кам'янці-Подільському місцеві водії постійно перевищували швидкість без огляду на вузькість міських вулиць [238, с. 3]. У Вінниці серед порушників правил дорожнього руху часто були військові автомобілі. Тому в середині вересня 1915 р. вінницький поліцмейстер звернувся до начальника місцевого гарнізону з проханням щодо заборони його підопічним військовослужбовцям перевищувати швидкість 10 верст/год., встановлену для міста обов'язковою постановою подільського губернатора [360, с. 2]. Про сумнівний успіх поданого звернення свідчило зіткнення військового автомобіля з кінним екіпажем на вул. Великій Олександрівській, яке трапилося наприкінці того ж місяця [984, с. 2].

Крім автомобілістів, чимало незручностей містянам завдавали велосипедисти, які, всупереч усім заборонам, їздили по тротуарах [676, с. 3]. Спроби влади змусити власників велосипедів дотримуватися встановлених правил дорожнього руху з огляду на низьку правосвідомість останніх були малоефективними. В липні 1915 р. відповідні дії прокурівського справника отримали своєрідний політичний присмак. Коли він запропонував міській управі відвести спеціальне місце для їзди, заборонивши її на вулицях, місцева газета назвала ідею поліцейського чиновника спробою запровадження «зони осілості» [495, с. 4].

Загалом упродовж 1914–1916 рр. у Правобережній Україні регулярно виходили постанови та розпорядження, які ставили на меті врегулювати автомобільний рух для обмеження його швидкості та боротьби з незареєстрованими транспортними засобами. Їх видавала як військова влада [21, арк. 379], так і місцева [697, с. 3; 997, с. 4]. В Луцьку, з міркувань безпеки, на початку 1917 р. автомобілі мали право рухатися в нічний час лише із вимкнутими фарами [1311, с. 115].

Найбільш запекле протистояння між правоохоронцями та автомобілістами розгорнулося на київських вулицях. На нашу думку, воно було спричинено наказом начальника КВО, опублікованим у травні 1915 р.: «Усі автомобілі (за винятком військових), не подані до приймальної комісії, які з'являються на вулицях м. Києва без особливого надрукованого фарбою трафарету з написом «звільнений» та не мають посвідчень про звільнення від реквізиції, затримувати, складати протоколи й доправляти їх заходами поліції в розпорядження комісії для огляду» [895, с. 5]. Це підтверджувалося тим, що в переважній більшості випадків порушниками правил дорожнього руху виявлялися «автомобільними дезертирами», які набирали високу швидкість, щоб поліцейські не мали змоги помітити відсутність номерних знаків. З тією ж метою вони робили «димову завісу», навмисно не зменшуючи апаратом бензиновий дим та гар, чим отруювали навколишнє середовище [240, с. 2]. Як наслідок, у вересні 1916 р. місцева преса писала: «Автомобільний терор

досяг таких розмірів, що стає страшно виходити на вулицю». Тоді протягом кількох днів під колесами машин загинуло 4 людини [239, с. 2].

В умовах масштабних переміщень військового та цивільного населення й скорочення трамвайного та автомобільного руху візники отримали додаткові можливості для заробітку. Це проявилось вже на самому початку війни, коли ціни на предмети першої необхідності ще певний час залишалися на довоєнному рівні.

Одними з перших відчули настрій часу житомирські перевізники, які в серпні 1914 р., скориставшись поживавленням життя в місті в період оголошення мобілізації, одночасно перестали дотримуватися такси, свавільно підвищивши ціни на проїзд [880, с. 3]. У Києві наступного місяця місцеві візники з нетерпінням очікували на прибуття до міста великої кількості мешканців із західних прикордонних районів, які виїздили з вокзалу до готелів та квартир. Перевізники вимагали від них високу плату, розраховуючи на те, що прибулі пасажери не скаржитимуться поліції [477, с. 4]. Зазначимо, що рівно через рік, коли внаслідок поразки російської армії виникне небезпека наступу австро-німецьких військ на Київ, візники самі проявлять полохливість, спішно залишаючи місто на своїх робочих конях, разом із дітьми, дружинами та багажем. До 8 вересня 1915 р. їх виїхало понад 300 [999, с. 2].

Подорожчання фуражу спонукало міську владу до регулярних переглядів такси на проїзд. У цьому сенсі найбільш проблемними були міста без громадського транспорту, де гужовий транспорт займав монопольне становище. У визволеному від австро-угорців Дубно ця практика призвела до несподіваного результату. 14 серпня 1916 р. комендант міста повідомив управі, що міські візники брали з клієнтів непомірно високу плату – 5 руб. за транспортування з вокзалу до міста. У відповідь на це, 8 вересня місцева влада затвердила таксу, відповідно до якої проїзд зазначеним маршрутом мав коштувати 1 руб. удень та 2 руб. з багажем чи вночі. 15 грудня розцінки змінили, але з невідомих причин їх не затвердили, й після того доїхати з

міста до вокзалу дешевше, ніж за 6 руб., стало неможливо [41, арк. 75, 76, 174].

Загалом у 1916 р. за погодинне користування послугами гужового транспорту в межах міст регіону згідно з таксою пасажири платили 40–60 коп. [110, арк. 83в].

Намагання візників отримати якомога більший прибуток від пасажирів погіршував і без того їхній невисокий моральний авторитет у міському соціумі. Чималу роль в тому відігравала тогочасна преса, яка наділяла пересічного перевізника такими негативними рисами, як: жадібність, хитрість, безпринципність, грубість тощо. Найбільше засуджувалася перебірливість пасажирами, коли візник погоджувався виконувати свої обов'язки лише в разі понаднормової плати. Так, наприклад, у серпні 1916 р. газети писали про надзвичайні труднощі проїзду від київського вокзалу до міста. Типовою була картина, коли під час приїзду кількох сотень людей там стояли 2–3 візники, які до того ж виявлялися «зайнятими». Скористатися транспортом міг лише той, хто домовився з носильником й був готовий заплатити необхідну ціну. Приміром, щоб доїхати до вул. В. Васильківської, клієнту доводилося не пошкодувати 3 руб. [386, с. 2]. Поведінка київських візників викликала осуд ще й тому, що в 1916 р., навіть із дотриманням такси, їхній чистий щоденний прибуток становив до 10 руб. [979, с. 2]. Очевидно, не бідували вони й в інших містах. Тому, наприклад, у 1916 р. у Житомирі кількість зареєстрованих візників була значно більшою, ніж у 1915 р. [1030, с. 4].

З перших місяців світової війни для правлячого в Російській імперії режиму засоби зв'язку стали об'єктами підвищеного інтересу. Це, насамперед, передбачало встановлення контролю над інформаційним простором Правобережної України [1192, с. 204]. Зазначене питання автор дослідив у публікації «Вплив Першої світової війни на телефонний і поштовий зв'язок: соціальний аспект (на прикладі міст Правобережної України)» [1106].

В особливому становищі опинився телефонний зв'язок. З одного боку, поставала нагальна необхідність надалі будувати та вдосконалювати комунікаційні лінії для прискорення роботи традиційно неповороткого бюрократичного апарату, а з іншого – не допускати витік шкідливої для державної безпеки інформації. На виконання останнього 18 лютого 1915 р. були заборонені телефонні розмови німецькою, угорською та турецькою мовами, за чим мали стежити телефоністки, а про порушників повідомляти [1087, с. 157]. Цікаво, що після оприлюднення відповідного розпорядження головний поліцмейстер Вінниці вирішив перевершити своє начальство, віддавши наказ додати до заборонених мов у місті та повіті ще й єврейську [1081, с. 463].

Однак навряд чи мовна проблема помітно ускладнювала життя пересічного телефонного користувача, адже тоді на заваді проведення телефонної розмови стояла низка перешкод технічного характеру. Показовим прикладом того була так звана «телефонна реформа», розпочата в Києві в жовтні 1914 р., через місяць після впровадження податку на телефони – 10 руб. з кожного апарату [154, с. 276]. Вона полягала в переведенні абонентів зі старої станції на нову, обладнану вдосконаленими комутаторами [967, с. 4]. Нововведення одразу ж спричинило чимало незручностей для більшої частини киян. Під час виклику номера стара телефонна станція перемикала на нову, де рідко кому вдавалося почути відповідь із першої спроби [1110, с. 38].

Значну активність у розбудові телефонних мереж проявляло керівництво Вінниці, завдяки якій у вересні-жовтні 1915 р. жителі міста отримали можливість телефонувати до Ямполья [920, с. 3] та Літина [353, с. 2]. Паралельно було розпочато роботи із прокладення підземного телефонного кабелю Миколаївським проспектом [400, с. 2]. Не варто забувати, що зв'язківці працювали в умовах труднощів з отриманням матеріалів. Улітку 1916 р. відсутність лінійного дроту змусила вінницького інженера Фазли клопотати перед начальником Кишинівського поштово-

телеграфного округу (Подільська губернія входила до його складу) про отримання дозволу на припинення підключень нових абонентів, крім тих, хто надав би відповідний матеріал [594, с. 2].

Проте, в тій же Вінниці якість телефонного зв'язку залишала бажати кращого. Насамперед ішлося про незадовільну роботу телефоністок, до обов'язків яких входило забезпечення з'єднання між абонентами. В одному з номерів газети «Юго-Западный край» було зображено страждання жінки, яка понад 20 разів намагалася додзвонитися телефоном до станції щодо важливого питання. Навіть після того, як їй це вдалося, вона не могла заспокоїтися й плакала «сльозами безсилля», говорячи про свою ненависть до телефоністок, а також про те, що «за 75 руб. на рік заслуга телефону в тому, що він доводив її до несамовитості й божевілля» [358, с. 2]. В іншому номері того ж часопису зазначалося: «Число душевнохворих збільшується завдяки нашому телефону! Це достовірно відомо» [763, с. 2].

До низької якості телефонного персоналу додавалася проблема його недостатньої кількості. У зв'язку з цим у лютому 1916 р. на адресу Черкаської міської думи постійно надходили скарги від містян про незадовільну роботу місцевої телефонної мережі, працівники якої не встигали реагувати на всі дзвінки [118, арк. 81].

З початком воєнних дій значно збільшилося навантаження на пошту. Запроваджувалися нові правила щодо листування із фронтовиками, відповідно до яких на конвертах мало бути зазначено: «в діючу армію», далі – назва частини, ім'я та прізвище адресата. Вказувати відомості щодо місцезнаходження військової частини або армії заборонялося [1081, с. 463]. Водночас у листопаді 1914 р. встановлювався прийом посилок та листів на ім'я російських військовополонених у Німеччині та Австро-Угорщині. При тому з посилок малої ваги поштовий збір не сплачувався [367, с. 4].

Після завоювання російськими військами Галичини й Буковини виникла проблема з перепискою із тамтешнім населенням, оскільки на окупованих територіях поштово-телеграфні заклади деякий час не

функціонували. Тому восени 1914 р. у кам'янецькій газеті «Подолія» було надруковано оголошення про можливість відправлення кореспонденції за внутрішнім тарифом до спеціальних пунктів, розташованих у Волочиську та Новоселиці [537, с. 1].

Усі листи на фронт та з фронту піддавалися цензуруванню. 15 березня 1915 р. начальник Головного управління пошт та телеграфів офіційно заборонив пересилання поштових карток із зображеннями глав воюючих з Росією держав та членів їхніх родин [683, с. 3]. Щодо самих їхніх підданих встановлювався жорсткий контроль. Вони були зобов'язані здавати всю свою кореспонденцію в місцеву поліцію, з подальшим передаванням до військової цензури. Лише після перевірки останньої листи направлялися до поштових відділень [429, с. 2]. На початку лютого 1916 р. було суворо заборонено перевезення кореспонденції поза поштою [419, с. 2], а в червні того ж року – тримання поштових голубів без дозволу штабу КВО [431, с. 3].

Попри всі заходи, можливості влади для перевірки листування, потік якого був величезним, виглядали дуже обмеженими. Так, наприклад, за встановленими статистичними даними, до Бердичівської поштово-телеграфної контори за добу надходило до шести з половиною тисяч листів, із котрих протягом дня цензор переглядав не більше двохсот, що свідчило про вибірковість самої процедури перлюстрації приватної кореспонденції [1193, с. 111]. З не меншою інтенсивністю працювала пошта у Вінниці, у відділеннях якої зазвичай було людно. Утомлювалися як відвідувачі, так і самі працівники. Останнім іноді доводилося працювати допізна [357, с. 2]. Робота поштових відділень ускладнювалася й через перебої на залізниці, внаслідок чого багато товару відправлялося поштою [315, с. 3].

Необхідність своєчасного пересилання урядових та приватних ділових поштових відправлень змусило МВС 30 листопада 1915 р. видати спеціальну постанову, відповідно до якої мали знищуватись оплачені за бандерольною таксою візитні та вітальні картки [682, с. 2].

Нестача та дорожнеча паперу позначилася на зовнішньому вигляді листів, які писали на маленьких, щільно списаних аркушиках, із використанням полів [1081, с. 463]. Окрім того, починаючи з 1916 р., у містах практикувалося використання замість конвертів газетного паперу. Адреси записувалися на ярликах з білого паперу, приклеєних до оболонки [286, с. 3].

Воєнна доба призвела до зростання соціальної ролі листонош, на появу яких з боязким нетерпінням очікували сотні тисяч містян Правобережної України. З цього приводу на початку 1916 р. один із авторів київської «Южной копейки» написав: «І кожний день – вранці та ввечері центром міста та його околицями – Печерськом, Звіринець, Деміївкою, Шулявкою, Подолом та Лук'янівкою – йде поштар зі шкіряною сумкою, перекинutoю через плече. З тією сумкою, в якій він, як добрий геній, несе близьким та рідним новини від синів, батьків, братів та чоловіків, що пішли захищати Батьківщину від грізного ворога» [1052, с. 2].

Таким чином, наведені факти свідчать про те, що протягом Першої світової війни царський режим встановлював особливий контроль над стратегічно важливою для нього сферою транспорту та зв'язку. Це призвело до ускладнення задоволення регулярних потреб у пересуванні та комунікації цивільного міського населення правобережних губерній.

5.4. Санітарно-епідеміологічна ситуація та медичне обслуговування містян

Роль санітарії значно зростає в період природних чи воєнно-політичних катаклізмів, унаслідок яких населення опиняється перед високою ймовірністю загибелі від цілої низки хвороб. Тим самим актуалізується й діяльність закладів охорони здоров'я. Ось чому вже на початку війни санітарними проблемами міст активно почала цікавитися держава. 23 серпня 1914 р. Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор Ф. Трепов видав обов'язкову постанову про зобов'язання приватних власників житлової нерухомості, а також казенних, земських, міських та громадських закладів

утримувати себе в чистоті. Зокрема, суворо заборонялося розкидати гній, виливати нечистоти та помиї, брудні води фабричного виробництва на вулиці, площі, в джерела, яри, канали, річки та інші місця, за винятком спеціальних місць, визначених владою. Крім того, вимагалось, щоб у кожній садибі були встановлені ящики чи ями для зберігання твердих та рідких відходів, які підлягали періодичному очищенню. За невиконання постанови передбачалося покарання у вигляді штрафу до 3 тис. руб. або ув'язнення до 3-х місяців [43, арк. 45].

З огляду на те, що санітарний стан багатьох міст не вирізнявся якістю і до війни, зазначена постанова була досить доречною. У Дубно, наприклад, влітку 1914 р. у жахливому санітарному стані перебувала площа навпроти ратушної будівлі, здебільшого через те, що її очищення покладалося на самого лише сторожа. Керуючись наказом волинського губернатора, відданий для реалізації обов'язкової постанови Ф. Трепова, дубенська міська влада поклала утримання та очищення тієї площі на власників ратушної будівлі. Останніх, на додачу, зобов'язали найняти постійного двірника для тримання їхнього подвір'я в чистоті, позаяк воно, як виявилось, перебувало в антисанітарному стані. Нарешті, можновладці Дубно відреагували й на підмітання місцевими мешканцями вулиць у довільний час, внаслідок чого створювалися великі незручності для перехожих. Підмітати дозволили лише до 7.00. Згідно з рекомендацією губернатора, в місті також необхідно було створити санітарні попечительства [125, арк. 346].

Однак виконання вимог влади щодо негайного покращення санітарії виконувалося в умовах обмеженості місцевих ресурсів. До того ж, в Умані, наприклад, витрати на міський благоустрій у кошторисі на 1914 р. були урізані на 4237 руб. 37 коп. унаслідок вимоги губернського присутствія подвоїти витрати на утримання поліції – з 8 тис. до 16 тис. руб. [107, арк. 12зв]. Під кінець 1914 р. торгова та базарна площі іншого повітового міста Київської губернії – Канева, перебували в сильно засміченому стані через відсутність достатньої кількості двірників. Вони

залишалися в такому вигляді доти, допоки хтось із випадкових найнятих містом осіб їх не підмітав. Канівська влада вбачала вихід із ситуації в домовленості з місцевим тюремним відділенням у відправленні арештантів на відповідні роботи [112, арк. 113в]. Зазначимо, що протягом війни в багатьох містах Правобережної України компенсація нестачі робочої сили подібним чином доповнювалася також залученням іноземних військовополонених.

Варто зважати на те, що із початком воєнної доби незмінною залишилася невисока санітарна культура міського населення. Виливання помий з вікна на вулицю чи викидання сміття абиде для широких мас було повсякденною нормою. Красномовними є встановлені на початку 1915 р. факти антисанітарного стану садиби в Житомирі, яка належала одному з місцевих лікарів [540, с. 3], та київських санітарних карет для перевезення інфекційних хворих [247, с. 4].

Перша світова війна збільшила попит на міських асенізаторів. Особливо це стосувалося міст Західної Волині через наближеність до театру воєнних дій, де був безперервний рух російських військ до Галичини й у зворотному напрямку (на цьому, зокрема, автор акцентував увагу в статті «Санітарні проблеми міст Волинської губернії в 1914–1917 рр.» [1120]. У березні 1915 р. керівництво Дубно клопотало у волинського губернатора асигнування 5 тис. руб. Саме стільки потребувалося на організацію в місті асенізаційного обозу, за відсутності якого очищення відхожих місць та помийних ям майже не здійснювалося [126, арк. 72б].

Навесні 1915 р. у перенаселеному Житомирі асенізаційних обозів бракувало, як ніколи, тому пересічні містяни іноді цілими тижнями чекати на виконання замовлення. Асенізаційні обози працювали з підвищеною інтенсивністю, роз'їжджали містом цілодобово, поширюючи вулицями сморід посеред дня [101, арк. 7]. Так само було і в Проскурові, де вечірні травневі прогулянки містян часто завершувалися поспішним поверненням до домівок із зачиненням дверей та вікон [496, с. 4].

Тоді ж великі санітарні проблеми спіткали населення Луцька. При місцевих єврейських молитовних будинках та синагогах усе навколо було забруднено нечистотами, оскільки не було відхожих місць. Влітку 1915 р. забруднення Луцька посилювалося через зростання інтенсивності руху російських військових частин. Підтримувати санітарний стан міста навіть на мінімальному рівні стало неможливо. Більше того, російські солдати здійснювали забій худоби для своїх потреб прямо на місцях стоянок обозів та транспортних засобів. Нерідко всі відходи залишалися на поверхні землі [94, арк. 23в., 44зв].

Зовсім іншою була ситуація в містах, які в 1915 р. опинилися під владою австро-угорців та німців. Для них міська санітарія стала об'єктом підвищеної уваги. У Дубно, наприклад, за санітарним порядком пильно стежив комендант Шпринфельд. За найменші порушення мешканцями вимог гігієни та санітарії їх нещадно карали. Був навіть випадок, коли він примусив місцеву жительку вилізати вилиті нею на вулицю помиї. Саме тому наступного року російські військові, проходячи вулицями відвойованого Дубно, неабияк дивувалися побаченій чистоті [1120, с. 174]. У Володимирі-Волинську австро-угорці одразу ліквідували вогнища антисанітарії та розчистили р. Смог. У Луцьку окупаційна влада впорядковувала громадську криницю та викопала дві нові, відкрила лазню. На вимогу нових властей вулиці міста набули охайного вигляду [1311, с. 114–115]. Проте водночас вони сильно забруднили приміщення Луцької міської управи, розміщеної в замку Любарта, влаштувавши там стайню [98, арк. 25], та нехтували необхідністю очищення місцевих вигрібних ям [93, арк. 55].

Погіршення санітарного становища міського простору правобережних губерній не оминуло й Київ – єдиного міста, що мало в своєму розпорядженні каналізацію. Проте із початком війни вона працювала з надзвичайним перевантаженням, оскільки до її мережі потрапляло багато сторонніх предметів у вигляді бинтів, марлі, великих клубків вати та інших перев'язувальних матеріалів із лікарень та лазаретів. Окрім того, туди зі

скотобоєнь викидалися всілякі відходи, які настільки завантажували труби, що дуже часто псувалися решітки відстійників [694, с. 4]. Проблеми із каналізацією доповнювалося малою кількістю працівників міських санітарних обозів. Значне збільшення робітникам зарплати не принесло результат. Тому київські санітарні служби не могли оперативно виконувати роботи з очищення місцевих вулиць та базарів [702, с. 4].

Зауважимо, що протягом війни керівництво деяких міст регіону не відмовилися від планів щодо будівництва каналізаційних мереж, які були єдиним дієвим способом радикального покращення санітарного становища, хоча й усі спроби втілення проектів у життя незмінно закінчувалися невдачею. Першим серед них був Кам'янець-Подільський, у якому, як ми зазначали, напередодні війни було складено план з покращення міського благоустрою із залученням іноземного кредитора. У жовтні 1914 р. начальник Головного управління у справах місцевого господарства повідомив міську владу про необхідність скасування реалізації проекту до настання мирного часу [138, арк. 20]. Впродовж 1915–1916 рр. тривало складання кошторису вінницької каналізації з відправленням його до Технічно-будівельного комітету МВС. Петроградські чиновники загалом позитивно оцінили проект Г. Артинова, однак висловили сумніви щодо правильності вказаної суми – майже 900 тис. руб. На думку Комітету, наведені в кошторисі ціни на матеріали та робочі руки не відповідали реаліям часу, а тому вартість робіт неодмінно б перевищила цифри, подані вінницьким архітектором [969, с. 3]. У будь-якому випадку, навіть така сума була тоді для Вінниці непідйомною.

Натомість навесні 1916 р. несподіваний шанс отримати каналізацію випав Черкасам. У лютому військова влада вимагала від міста перенести звалищні місця подалі від влаштованого неподалік санітарно-лікувального містечка. Черкаська дума у відповідь постановила уповноважити міського голову порушити клопотання про відпуск із казни для міста 150 тис. руб. для будівництва каналізації. Несподівано для багатьох, прохання задовольнили.

Професором Д. Рузським було складено каналізаційний проект, який міська влада зобов'язалася виконати до 1 жовтня 1916 р. У разі успіху Черкаси могли б стати другим містом у Правобережній Україні, яке мало каналізацію. Утім, на заваді цього амбітного плану були самі ж військові. Вже у квітні головнокомандувач арміями Південно-Західного фронту не визнав за можливе надати місту потрібну суму через невпевненість у своєчасному будівництві каналізації, посилаючись на нестачу робітників та матеріалів [117, арк. 148зв, 244зв].

Нам достеменно невідома причина такої різної реакції з боку столичних чиновників на запити вінницьких та черкаських можновладців щодо виділення коштів на будівництво каналізації. Можемо лише припустити, що вона могла полягати в масштабах чи технічних характеристиках поданих проектів. Або ж в ухваленні рішення на користь Черкас вирішальну роль відіграла третя сторона (ймовірно – військова влада).

Водночас, підвищений інтерес силовиків до санітарії в Новограді-Волинському був відображений у суперечливому змісті доповідей двох ротмістрів начальнику Волинського ГЖУ. Перший у антисанітарному стані міста звинувачував місцевих євреїв, які начебто в такий спосіб хотіли позбутися військового гарнізону. Другий же запевняв керівництво, що «Новоград-Волинський у санітарному відношенні ніколи не відрізнявся чистотою, особливо на глухих вулицях серед єврейського населення, де ці обивателі виливають на вулицю всі нечистоти» [58, арк. 110, 112].

Після відвоювання російськими військами в червні 1916 р. Луцька й Дубно виникла необхідність у відновленні пошкодженої внаслідок бойових дій міської інфраструктури, оскільки майже скрізь панувала антисанітарія. В Дубно після відходу австро-угорців були відсутні перевізні засоби та асенізатори, спроможні очистити переповнені вигрібні ями. Негативно позначався на чистоті міста постійний рух військових транспортів [127, арк. 7, 10]. Восени до очищення Луцька активно приступила російська

військова влада, встановивши для місцевого населення суворі вимоги до виконання санітарних правил. Військовий комендант притягнув до адміністративної відповідальності багатьох луцьких домовласників [1311, с. 115].

Варто зазначити, що в 1916 р. й у віддалених від фронту місцевостях дотримання санітарних норм здійснювалося на низькому рівні. Особливо це стосувалося невеликих повітових міст через украй обмежені фінансові можливості. Наприклад, відсутність чистих лазень у Радомишлі змушувала його жителів їздити до Києва, щоб помитися [113, арк. 80]. У Липовцях міська влада безуспішно намагалася перенести торгівлю свинями, яку здійснювали біля собору, на площу, розташовану біля колишньої тюрми, оскільки місце для продажу тварин завжди було в антисанітарному стані [117, арк. 10].

Принагідно зауважимо, що випасання свиней на вулицях у тогочасному міському житті було поширеним явищем. Зокрема, в середині 1915 р. у Кам'янці-Подільському був зафіксований випадок укусу твариною 12-річного хлопчика [406, с. 4]. Попри це, у жовтні 1916 р. Верховний начальник санітарної та евакуаційної частини принц О. Ольденбургський під час проїзду через Житомир особисто ініціював збільшення свинячого поголів'я в містах. Він розпорядився, щоб тварин завели в усіх лікарнях, богадільнях та інших подібних закладах. Сенс задуму полягав у тому, щоб свині вживали харчові відходи, розмножувалися та, насамперед, слугувати їжею для хворих. У такий спосіб це б мінімізувало витрати на утримання закладів [520, с. 2].

Протягом досліджуваного періоду велику небезпеку для здоров'я містян становили нашість гризунів та хворих собак. Уже першої воєнної осені Подільська губернія потерпала від мишей, що водночас завдавало місцевому господарству чималих збитків [288, с. 4]. У зв'язку з цим, Уманська міська дума у вересні 1914 р. звернулася до київського губернатора з клопотанням про асигнування 15 тис. руб. на боротьбу зі шкідниками, оскільки через їхню величезну кількість використання традиційних засобів

не дало жодного ефекту [689, с. 2]. Влітку-восени 1916 р. у Києві та Кам'янці-Подільському [833, с. 3] спостерігалася масова поява скажених собак, що призводило до численних укусів містян. Кількість тварин зазвичай збільшувалася за рахунок супроводу ними селян, які везли до міст продукти на продаж [296, с. 4]. У вересні того ж року відділ народного здоров'я Київської міської управи щоденно отримував повідомлення про небувалу кількість пацюків, які, з'являлися в тих частинах міста, де їх раніше ніколи не бачили. Причина такого явища полягала в скороченні виробництва на деяких місцевих млинах та в закритті великих продовольчих складів і сховищ, унаслідок чого гризуни ризикали Києвом у пошуках їжі [688, с. 2].

Таким чином, невисокий рівень санітарних умов життя міст регіону, погіршений війною, призводив до збільшення епідемічної небезпеки.

У переддень початку військового протистояння між Антантою та Троїстим союзом Подільську губернію вразила епідемія азійської холери. У багатьох випадках у повітах перебіг хвороби закінчувався летальним наслідком. Це слугувало причиною приїзду до Вінниці наприкінці липня 1914 р. подільського губернатора. Хоча випадків захворювань у місті не спостерігалось, до зустрічі із холерою готувалися досить серйозно. Очільник губернії разом із міськими чиновниками, лікарями та поліцією здійснив детальний санітарний огляд усього міста, під час якого перевірили водогін, р. Південний Буг та в'язницю [1015, с. 4].

Після 1 серпня 1914 р. кількість інфікованих холерою містян збільшувалася за рахунок руху хворих та поранених військовослужбовців. Для уникнення можливих катастрофічних наслідків 7 жовтня 1914 р. подільський віце-губернатор наказав повітовим справникам та кам'янецькому поліцмейстеру терміново вжити заходів щодо очищення питних джерел, а також встановити суровий нагляд за продажем недоброякісних харчових продуктів. 16 жовтня для локалізації холерної епідемії подільський губернатор заборонив у Вінницькому повіті ярмарки та базари. Крім того, під особливий контроль було взято шкільну санітарію

губернії [130, арк. 170, 191, 244]. Улітку-восени 1914 р. спалахи холери також спостерігалися в суміжних із Поділлям Уманському та Бердичівському повітах [612, с. 2].

Другий виток холерної епідемії був пов'язаний з масовою евакуацією населення влітку 1915 р. Процес відбувався за спекотної погоди, коли біженці потерпали від нестачі питної води. Пересохлі придорожні криниці спонукали їх утамовувати спрагу з річок, канав та струмків, призводячи тим самим до численних випадків захворювань [1164, с. 186]. З травня по жовтень 1915 р. у Волинській губернії було зареєстровано 5845 інфікованих на холеру, що із загальної кількості інфекційних хвороб становило 1/7 частину – найбільшу у звітний період [499, с. 4]. При цьому зауважимо, що в 1914 р. жоден із жителів Волині на азійську холеру не захворів [105, арк. 110].

У липні 1915 р. у житомирській «Мальованці» лікарі зафіксували два випадки холерного захворювання, серед яких була дівчинка з денного притулку. Міська влада веліла розклеїти по місту плакати з настановами щодо запобігання хворобі та влаштувати для населення низку спеціальних лекцій [102, арк. 223]. Подібних заходів вжили також у двох інших губернських центрах – Кам'янці-Подільському та Києві [604, с. 4].

Містяни ставилися до поданої інформації з відповідальністю. У Києві, наприклад, на одному з будівельних майданчиків міста всі робітники перестали пити традиційні охолоджувальні напої, замінивши їх кип'яченим молоком. Високою також була явка місцевих жителів на пункти протихолерного щеплення [585, с. 2].

Загалом у 1915 р. холерна епідемія на Поділлі та Волині забрала сотні життів, на що вказували проміжні статистичні дані місцевих лікувальних закладів. Так, наприклад, з 8 по 15 серпня у шпиталях Подільського губернського земського комітету на азійську холеру захворіло 34 особи, з яких померло 12 [80, арк. 238], а в Житомирі протягом першої половини жовтня – 28 та 7, відповідно [102, арк. 349].

Необхідно зазначити, що холерою перелік інфекційних хвороб у регіоні не обмежувався. Протягом 1914–1917 рр. у різних частинах час від часу виникали спалахи дизентерії, малярії, дифтерії, грипу, скарлатини, кількох різновидів тифу тощо.

У травні 1916 р. у Києві, за головуванням очільника міста, відбулася нарада, присвячена боротьбі з венеричними хворобами. Згідно з озвученими статистичними даними, протягом війни кількість хворих у Києві стрімко зростала: якщо в 1915 р. амбулаторія при місцевій лікарні губерньського земства надала допомогу 20,5 тис. особам, то вже в перші 4 місяці 1916 р. 11 тис. Здебільшого лікували сифіліс. Зі свого боку, київські лікарі-венерологи стверджували, що порівняно з 1913 р. число хворих, які до них зверталися за допомогою, збільшилося в кілька разів. Примітно, що серед пацієнтів усе частіше траплялися підлітки [635, с. 4]. Це значною мірою було зумовлено фінансовою незалежністю неповнолітніх від сімей, яка дозволила їм проводити більше вільного часу без нагляду, зазвичай на вулиці, призводячи цим до передчасної сексуальної активності [1395].

Восени 1916 р. епідемія скарлатини охопила кам'янецькі «Російські Фільварки». Перебіг хвороби часто закінчувався летальним наслідком. За такої ситуації показовою була відмова місцевих лікарів виїздити до хворих на виклик. Аргументом слугувало розташування району у віддаленій частині міста. Медики приступали до виконання своїх обов'язків лише після скарг кам'янчан [972, с. 3]. Така поведінка лікарів могла свідчити як про низький рівень медичного обслуговування населення протягом воєнної доби, так і про морально-психологічну кризу суспільства загалом.

Узимку 1916/1917 рр. серед військового та цивільного населення міст частішали випадки захворювань на висипний тиф. Наприкінці 1916 р. в дислокованих у Гайсині армійських частинах спалахнула епідемія. Хвороба прогресувала через відсутність у місті добре обладнаної лазні. Потерпав також від захворювань і вінницький гарнізон [88, арк. 18]. На початку 1917 р. хвороба лютувала в новоград-волинській в'язниці [971, с. 4].

У січні 1917 р. унаслідок епідемії висипного тифу цивільних мешканців Луцька зобов'язали двічі на місяць відвідувати лазні. Для контролю кожному видавали банну картку, в якій адміністрація лазні робила відмітки про відвідування. Митися та дезінфікувати одяг можна було безкоштовно. Усе населення обслуговували три лазні. Невиконання наказу каралося штрафом до 3 тис. руб. або ув'язненням на 3 місяці [95, арк. 4].

У лютому 1917 р. в Києві реєстрували чисельні випадки інфекційних захворювань. Засобів для дезінфекції катастрофічно не вистачало. Значною мірою загострення ситуації спричинила самовпевненість міської влади, яка в квітні 1916 р. була переконана в тому, що в місті склалася найменша впродовж останніх 20 років небезпека поширення інфекцій [300, с. 2]. Це спонукало очільників Києва припинити з травня видачу субсидій на санітарні заходи із коштів протичумної комісії [1046, с. 2].

Далі ми з'ясуємо становище міської медицини в регіоні. Це питання автор розглянув у праці «Вплив Першої світової війни на охорону здоров'я в містах Правобережної України (1914–1917 рр.)» [1108].

Уже на початку війни Російська імперія стала відчувати брак ліків та хірургічного інструментарію. Зі 118 найменувань медикаментів каталогу воєнного часу 80 предметів (67,8 %) ввозилися з-за кордону, зокрема з Німеччини та Австро-Угорщини [1208, с. 219]. Відповідним чином це позначилося на цінах в аптеках. Київська фірма «Юротат», приміром, ще за день до оголошення Німеччиною війни Росії встановила нові розцінки на ліки, причому не лише на імпортні, а й на вітчизняні [378, с. 5]. Після 7 місяців війни гуртові ціни суттєво перевищували довоєнні. Наскільки вони зросли, показано в таблиці 3.

Табл. 3*

Назва товару	Одиниц я виміру	Ціна напередодні	Ціна в лютому 1915 р.,

* Складено за: 466, с. 3.

		Першої світової війни, руб.	руб.
Йод	кг	17	50
Бромистий натрій	кг	3	9–10
Борна кислота	пуд	9	15–16
Гігроскопічна вата	пуд	23	36–40
Звичайна вата	пуд	3,5	18
Марля	аршин	0,06	0,1

Немає сумнівів, що в роздрібному продажі в аптеках різниця була ще більшою й протягом наступних воєнних місяців тенденція до подорожчання медикаментів зберігалася.

Натомість мобілізація зменшила число спеціалістів медичної галузі. Так, якщо, наприклад, у Літинському повіті до війни працювали 7 лікарів та 32 середніх медичних працівники, то наприкінці 1914 р. їх залишилося 4 і 17 відповідно [1335, с. 199]. Згідно ж з анкетними даними Пироговського товариства відтік земського лікарського персоналу в Російській імперії становив 40,5 % [1071, с. 74]. Кількісні зміни неодмінно призводили до погіршення якості надання лікарських послуг. У квітні 1915 р. подільська преса писала про те, що медицина перетворилася на «недоступну розкіш для бідного класу» Могилева-Подільського. За словами місцевого кореспондента, найтяжче наставало вночі, коли можна було обійти все місто, не знайшовши лікаря. Змусити його виїхати до хворого в нічний час можна було лише способом проникнення до лікарського помешкання з погрозами скандалу [647, с. 4].

Нагальна необхідність у лікуванні величезної кількості поранених військовослужбовців нерідко здійснювалося за рахунок надання медичної допомоги цивільному населенню [1108, С. 71]. Коли лікувальні заклади в містах перетворювали на лазарети, лікарняних ліжок для містян залишалося

зовсім небагато. Тому навесні 1915 р. у прифронтовому Луцьку, де земська та міська лікарні працювали з перевантаженням й обслуговували передусім військових, виникла дуже небезпечна санітарно-епідемічна ситуація. У разі виявлення масових інфекційних захворювань лучан просто не було б де лікувати [126, арк. 2зв., 11]. Водночас у Києві на стаціонарне лікування можна було потрапити лише після діагностування гострої хвороби або ж за допомогою протекції медичного персоналу.

Відвідування міських амбулаторій потребувало від містян багато часу та терпіння, адже в чергах до лікарських кабінетів їм доводилося стояти годинами. Це стало причиною зростання попиту на послуги вільно практикуючих лікарів. Під час війни їхні приймальні зазвичай були переповненими [675, с. 2].

Помітною подією в медичній сфері трьох правобережних губерній стало відкриття в липні 1915 р. у Вінниці міської лікарні, яку назвали Вознесенською – на честь розташованої біля неї однойменної церкви. Урочисте освячення закладу охоплювало хресну ходу, попереду якої йшли з образом Вознесіння член Державної думи І. Авчінніков та міський голова М. Оводов. Лікарня була розрахована на 100 звичайних та 40 інфекційних хворих [352, с. 3]. Завдяки Всеросійському союзу міст вона отримала першокласне обладнання, призначене для найскладніших хірургічних операцій. Щоправда, здебільшого воно передбачалося для лікування військовослужбовців [172, с. 190]. Натомість, у Вінниці впродовж досліджуваного періоду так і не вдалося реалізувати ще один не менш масштабний для міста проект – введення в експлуатацію повітової лікарні ім. М. Пирогова. Хоча будівництво закінчили в 1914 р., її офіційне відкриття відбулося аж у травні 1917 р. [1091, с. 85]. У вересні 1915 р. приміщення закладу віддали під військовий постій [401, с. 2].

Ще одним підтвердженням погіршення надання населенню первинної медичної допомоги була загроза припинення функціонування нічного лікарського чергування Умані в жовтні 1915 р. Головною причиною була

нестача коштів [837, с. 4]. Окрім того, в грудні наступного року в Києві оприлюднили доповідну записку, подану місцевим Товариством нічних лікарських чергувань до міської думи, в якій указувалося на надзвичайні труднощі в наданні медичної допомоги населенню. До традиційних фінансових проблем київських лікарів додавалася непомірна інтенсивність їхньої праці, яка зроста після мобілізації багатьох членів Товариства, а також збільшення кількості мешканців міста. Внаслідок того їм доводилося чергувати значно частіше, ніж до війни [727, с. 2].

1916 р. розпочався із підвищення плати за лікування в найбільшій лікарні в Правобережній Україні – Олександрівській, розташованій у Києві. Відтоді пацієнти за одну добу мусили сплачувати 2 руб., замість 1 руб. 30 коп. Окремо збільшувалися ціни й за лікування у відділеннях закладу. Це непопулярне нововведення міська управа пояснювала всезагальним подорожчанням продуктів [993, с. 3]. Водночас, на межі закриття були єврейські лікарні у Вінниці [319, с. 2] та Балті [265, с. 5], які здебільшого фінансувалися коробочними зборами.

Зростання цін на медикаменти призводило до того, що незаможні містяни відмовлялися від використання виписаних лікарями рецептів. Наприклад, у лютому 1916 р. у вінницьких аптеках спостерігалася досить поширене явище, коли відвідувачі приходили за замовленими ліками, дивилися на цінник і після того розверталися й ішли. Іноді за замовленими лікарськими засобами узагалі ніхто не приходив. Це змушувало містян все частіше звертатися до народної медицини [670, с. 2]. Типовою стала невідповідність між цінами на ліки, зазначеними в преїскурантах, та аптекарською таксою. Зокрема, в одній із фармацевтичних фірм Києва 1 кг борної кислоти продавали по 3 руб. 50 коп., замість 2 руб. 23 коп., валідол – по 14 руб., замість 10 руб. 15 коп. тощо [507, с. 5].

Загострення епідеміологічної ситуації, кризові явища в сфері охорони здоров'я та людські втрати на фронтах перервали позитивну динаміку відтворення населення, що спостерігалася в регіоні до війни [1233, с. 503].

Записи про смерть у метричних книгах значно перевищували таких про народження [1196, с. 11]. Нами знайдено відповідну статистику по м. Гайсину.

Табл. 4*.

Роки	1913	1914	1915	1916	1917
Народжуваність	325	345	256	283	244
Смертність	300	290	392	414	386
Приріст	25	55	-	-	-
Зменшення	-	-	136	132	142

Тенденцію до збільшення смертності в роки Першої світової війни вказано в підрахунках вінницького історика В. Франчука, згідно з якими в 1915 р. у Вінницькій парафії римо-католицької церкви померли 298 осіб, у 1916 р. – 239, у 1917 р. – 338. У мирну добу середньорічний показник кількості зареєстрованих у парафії смертей становив близько 160 осіб [1323, с. 184].

Загалом лише впродовж 1914–1916 рр. чисельність населення Подільської губернії скоротилася на 8 %. Відповідно до статистичних даних за 1914–1920 рр. у різних губерніях Правобережної України зменшення кількості їхніх жителів відбулося залежно від наближеності до лінії Південно-Західного фронту: у Волинській губернії – 20 %, Подільській – 16 %, Київській – 12,1 % [89, арк. 12].

Таким чином, Перша світова війна погіршила санітарне становище міст Правобережної України. Це зумовили такі чинники: 1) переміщення величезної кількості російських військовослужбовців та біженців; 2) руйнування міської інфраструктури на заході Волинської губернії через бойові дії; 3) слабкі фінансові можливості більшості міст регіону, необхідні для підтримання санітарії на належному рівні та його покращення; 4)

* Складено за: 89, арк. 13–14.

відсутність каналізаційних мереж (окрім м. Києва); 5) невисока санітарна культура більшості міського населення. Все це підвищувало ризик поширення епідемічних захворювань серед жителів міст, боротьба з якими, в умовах зниження рівня медичного обслуговування, велася з перемінним успіхом.

Висновки до розділу

Отже, військово-політичні події літа 1914 р. спричинили початок суттєвих змін в житлово-комунальній сфері та міській інфраструктурі Правобережної України.

Занепад житлового будівництва в регіоні, реквізиції приміщень для військових потреб, наплив до міст переселенців з окупованих територій неминуче актуалізували квартирне питання. Останній чинник був визначальним після відступу російської армії з Галичини та Західної Волині влітку 1915 р. Особливо гостро проблема поставала в Києві, процес величезного напливу людських мас який влада повністю не могла контролювати. Все це створювало підґрунтя для запеклих протистоянь у сфері найму житла, які держава у вересні 1916 р., під час розпалу житлової кризи в окремих правобережних містах, намагалася пом'якшити так званім «Квартирним законом».

Деструктивний вплив війни на економічну систему Російської імперії значно погіршив становище житлово-комунальної сфери міст. Задіяння енергоресурсів у оборонній промисловості й розладнання залізничного руху зазвичай призводили до недостатнього освітлення міських вулиць та будинків, браку якісного водопостачання, перебування містян в погано опалювальних приміщеннях.

Значні зміни торкнулися міського транспорту, зокрема електричного й автомобільного, ресурси якого активно залучали для військових потреб. Як наслідок, пересуватися містом стало не лише складніше, а й небезпечніше. З

великим навантаженням працювали засоби зв'язку – телефон та пошта, що в умовах війни становили для держави особливий інтерес.

З огляду на підвищену санітарно-епідемічну небезпеку, на міські санітарні служби та медичну інфраструктуру лягла колосальна відповідальність. Їхнє функціонування ускладнювалось як нестачею фахівців і засобів для дотримання чистоти та гігієни, так і дефіцитом медичного персоналу, необхідних медикаментів і лікарняних ліжок.

ВИСНОВКИ

Головні наукові результати та підсумки дослідження повсякденного життя міського населення Правобережної України в роки Першої світової війни зводяться до таких висновків:

– Сформована до сучасного періоду історіографія Першої світової війни включає низку напрямків. Хоча ще у воєнний період та за радянської доби певні проблеми міської повсякденності розглядалися, лише після 1991 р., під впливом західної історичної науки, в українській та зарубіжній (насамперед російській) історіографії, з'явилися праці як з історії повсякденності періоду Першої світової війни, так і соціальної історії, які містять сегменти повсякдення. Водночас відсутні роботи, які дають характеристику повсякденного життя Правобережної України в цілому та з урахуванням його регіональної специфіки.

Для розкриття теми дисертації автором залучено різноманітні групи джерел, до яких належать опубліковані й неопубліковані архівні матеріали, газетна періодика, спогади, щоденники, листування, нотатки сучасників воєнної доби. Джерела були критично вивчені й зіставлені, що дало можливість розкрити об'єктивну картину повсякденного життя міського населення Правобережної України в роки Першої світової війни.

Фахове дослідження повсякденності жителів міст Правобережної України потребувало використання відповідної теоретико-методологічної бази. Методологічну основу дисертації склали фундаментальні принципи наукового пізнання – діалектики та детермінізму та загальнонаукові – історизму й об'єктивності. Для дослідження історії повсякденності населення правобережних міст автор застосував такі теоретико-методологічні підходи: історико–антропологічний, системний, історико-ситуативний, формаційний, цивілізаційний. Теоретико-методологічну базу дослідження реалізовано за допомогою низки загальнонаукових, логічних, спеціально-історичних та міждисциплінарних методів дослідження.

– Напередодні вибуху Першої світової війни розвиток Правобережних міст характеризувався такими ознаками:

а) невідповідність між темпами та рівнем урбанізації. Впродовж 1897–1914 рр. чисельність міст населення краю зросла на 70 %. Урбанізація переважно здійснювалася за рахунок притоку селян, для яких переїзд до міст створював можливості для покращення матеріально-побутового становища. Однак попри стрімкі урбанізаційні темпи, Правобережна Україна загалом залишалася аграрним регіоном, де кількісно переважали міста, чисельність населення яких не перевищувала 20 тис. осіб, а деякі з них за рівнем розвитку інфраструктури фактично нічим не відрізнялися від навколишніх сіл;

б) залежність від географічного чинника. Вона зумовлювалася близьким розташуванням Правобережжя до Австро-Угорщини і небажанням Російської імперії витрачати кошти на розвиток прикордонної території. Це негативно позначилося на довоєнному розвитку тамтешніх міст. Наприклад, у Кам'янці-Подільському та Ковелі були відсутні залізничне сполучення та електростанція, відповідно;

в) контрастність. Ступінь розвитку транспортної системи, житлово-комунальної та культурно-дозвілєвої сфери в правобережних містах був неоднаковим. Лише три з них мали трамвайне сполучення, наявні водогони зазвичай лише частково обслуговували міських мешканців, каналізаційна мережа функціонувала винятково в Києві, а на Поділлі, наприклад, у 1911 р. лише в третині міст діяли стаціонарні театри та в половині – кінематографи.

На початку XX ст. міський соціум Правобережжя перебував у процесі формування нового світогляду та модерного суспільства, які багато в чому суперечили традиційному устрою життя. Це відбулося на хвилі ідеологічної кризи в Російській імперії, під час якої православна церква швидко втрачала свій колишній вплив на населення.

Секуляризація, а також поширення ідеї свободи особистості, призвели до різкого зростання в містах регіону кількості самогубств, особливо серед

молоді. Ще одним проявом зниження морально-психологічного стану міського населення напередодні воєнної доби було загострення національних суперечностей. Зростання російського шовінізму: а) зіштовхувало його з національними почуттями українців. Це чітко видно із заборони святкування 100-річчя від народження Т. Шевченка; б) спричинювало хвилі єврейських погромів.

– Для певної частини населення перехід міської повсякденності Правобережної України від нормативного рівня до екстремального не був різким. Це значною мірою спричинювалося розташуванням регіону поблизу Галичини та Балканського півострова. Присутність у суспільній свідомості місцевого населення ідеї про ймовірність майбутньої війни посилювалася із кожним передвоєнним місяцем. Це було зумовлено: протистоянням між спецслужбами Російської імперії та державами Троїстого союзу, яке час від часу різними шляхами набувало розголосу, зокрема й через місцеву пресу; появою розвідувальних аеропланів з Австро-Угорщини; введенням особливого режиму на кордоні з Галичиною; поширенням чуток про можливу війну з імперією Габсбургів; діяльністю ЗМІ, що не лише інформували про загострення політичної ситуації в Європі, а й розпалювали шовіністичні антиавстрійські настрої, поступово цим формуючи образ ворога та обґрунтовуючи ідею необхідності стати на захист прав слов'янських народів, які тоді перебували під скіпетром австрійської монархії.

– Упродовж 1914–1917 рр. відображення в масовій свідомості містян Правобережної України військово-політичних подій кардинально змінилося. Хоча до середини 1915 р., попри виявлені нами прояви антивоєнних настроїв, які мали поодинокий характер, у громадській думці все ж домінувала ідея підтримання зовнішньополітичного курсу царського режиму, тобто ведення війни до переможного кінця, то вже починаючи з другої половини 1915 р. і, особливо, ближче до зими 1916/1917 рр., все чіткіше простежувалася протилежна тенденція. Це зумовлювалося не стільки соціально-

економічними чинниками чи успіхами або провалами на фронтах, скільки психологічно-емоційною складовою.

По-перше, емоційно-патріотичний підйом, що спостерігався в містах на початку війни, на відміну від західноєвропейських країн із громадянським суспільством, спирався лише на ситуативний спалах імперського шовінізму, короткочасне почуття спільності. Психологічно обиватель був готовим лише до нетривалої переможної війни, віра в яку з кожним подальшим воєнним місяцем зменшувалася.

По-друге, благодійницький рух, який можна вважати індикатором суспільних настроїв, почав сповільнюватися вже на початку 1915 р. Це свідчило про наростання суспільної індиферентності, оскільки, як правило, причина цього лежала не в матеріальній, а в моральній площині.

По-третє, війна перетворювалася на важку рутину, стала нормою повсякденності. Пов'язані з початком воєнних дій очікування містян вступили в дисонанс з реальною картиною життя. Руїна в Західній Волині та поява в тилкових містах списків із загиблими, пораненими, зниклими без вісти містянами, військових цвинтарів та скалічених військовослужбовців породжували гнітючу психологічну атмосферу та вели до психологічного виснаження і втоми.

— Деформація повсякденної реальності виявлялася в збільшенні кількості людей, які ладні були кинути виклик тодішній системі цінностей, не зупиняючись ні перед чим задля досягнення поставленої мети. Подібно до патріотичного руху початку війни, підприємницький авантюризм і жага збагачення розривали усі можливі норми і соціальні бар'єри. Це, зокрема, знайшло вираження в спекуляції дорогоцінним металом і розмінними монетами, а також у шахрайстві на благодійності. Соціально-економічні труднощі, втома від війни та інші чинники, що вибивали з-під ніг міського жителя почуття гідності та моральні принципи, вплинули й на ухилення від військового призову й поширення проституції. Війна завдала болючого удару по інституту сім'ї: почастишали випадки дітозгубництва та відмови матерів

від новонароджених дітей; зростала дитяча злочинність, особливо – в Києві. Єдиним девіантним явищем, яке впродовж війни продемонструвало негативну динаміку, було самогубство.

– Масштабність та перебіг бойових дій, а також політика царської влади щодо цивільного населення окупованих та прифронтових територій, спричинили проникнення до міст Правобережної України величезної кількості «прийшлих людей», багато з яких за способом життя та ментальністю суттєво відрізнялися від місцевого люду. Це були іноземні військові – окупанти чи полонені, постраждалі солдати і офіцери російської армії та біженці. У свідомості правобережних містян вони зазвичай викликали страх, цікавість та, за винятком окупаційних військ, співчуття. Їхня поява надала можливість жителям тилкових міст на власні очі побачити жахіття війни, переосмислити ідею про сенс ведення її до переможного кінця.

– Одночасно з появою «чужинців» в Правобережній Україні розпочалася кампанія супроти «чужих» за політико-правовою та національною ознакою: осіб, що мали підданство держав Троїстого союзу, російських «німців» та євреїв. З одного боку, ухвалені в Російській імперії закони передбачали арешт та виселення підданих Австро-Угорщини та Німеччини. Російські піддані німецького походження стали об'єктами для дискримінації. З іншого боку, посилювалися утиски євреїв. Побутовий антисемітизм розпалювався шовіністичними закидами в бік юдеїв, яких звинувачували в лояльності до ворожих держав, та, іноді, у веденні підривної діяльності на користь останніх. Страху та фобії поширювалися штучним підсиленням внутрішньої ксенофобії. «Єврейське питання» також загострилося через масові депортації євреїв з театру воєнних дій, що збільшувало їхню питому вагу у містах регіону.

Зазначимо, така агресивна політика царської влади щодо представників названих етнічних меншин далеко не скрізь у регіоні отримала підтримку як з боку місцевої влади, так і містян.

– Протягом 1914–1917 рр. істотно змінився рівень життя жителів міст. Викликані воєнною добою негативні зміни кон'юнктури продовольчого ринку неминуче призвели до зниження купівельної спроможності більшості містян. Попри здешевлення окремих експортних товарів першої необхідності на початку війни, вже з 1915 р. встановилася стійка тенденція тотального подорожчання продуктів. Вона, передусім, була спричинена кризою транспортної системи, яка фактично унеможливила вчасне підвезення продовольства до міст. Це зумовило необхідність адміністративного регулювання цін на основні продукти та їхній розподіл серед містян шляхом продовження використання практики встановлення такси та запровадження продовольчих карток. Однак посилення у такий спосіб ролі держави в житті суспільства зазвичай давало зворотній ефект, оскільки створювало нові можливості для зловживань у продовольчій сфері як з боку чиновників, так і торгівців. Розрив між цінами та зарплатами збільшувався не на користь останніх, оскільки, як правило, піднята оплата праці одразу нівелювалася інфляцією. На тлі цього відбувалося зростання соціальних контрастів: появи прошарку людей, що заробили в період воєнного лихоліття цілі статки, зокрема й за рахунок крайнього зубожіння широких верств населення.

Заборона на продаж міцних спиртних напоїв була безпрецедентним втручанням держави в сферу народного споживання. І хоча антиалкогольна кампанія на початку війни дала позитивний ефект – значно знизився рівень злочинності та скоротилася кількість скоєних самогубств, уже невдовзі виявився її зворотний бік: поширення незаконного виробництва та продаж алкоголю і сурогатних напоїв. Споживання останніх нерідко закінчувалося небезпечними захворюваннями та летальними випадками. Оскільки безпечний для вживання нелегальний алкоголь був доступний лише тим, хто мав владу чи гроші, у середовищі простолюдинів виникало справедливе озлоблення, загострювалося відчуття соціальної несправедливості, пригніченості, що разом з погіршенням загального економічного становища послугувало чинником політичної дестабілізації.

Водночас, простежувався очевидний взаємозв'язок між антиалкогольною кампанією та сферою дозвілля. По-перше, для значної кількості містян дозвілля стало альтернативою забороненим спиртним напоям, що проявилось в різкому зростанні попиту на видовища. Це, зокрема, призвело до збільшення ролі театру та кінематографу в повсякденному житті жителів міст та прискорило формування масової культури. Кінотеатри, крім того, відігравали значну роль в системі військової пропаганди. По-друге, в Правобережній Україні спостерігалось збільшення популярності серед міського населення азартних ігор. Вони компенсували нестачу гострих відчуттів, які раніше давав алкоголь, і перетворилися на гостру соціальну хворобу.

Війна популяризувала живопис та читання, де найбільший інтерес викликали воєнні мотиви, та водночас негативно вплинула на спортивне життя міст регіону.

– Погіршення економічної ситуації, величезні потоки мігрантів, реквізиції приміщень, руйнування житлового фонду в наближених до зони бойових дій районах тощо призвели до загострення квартирного питання в міському просторі Правобережжя. У 1916 р., насамперед, у Києві, воно переросло в житлову кризу. Тема непростих, інколи відверто ворожих, стосунків між квартирантами та домовласниками посіла одне з чільних місць на шпальтах місцевих газет. У суспільстві виник величезний запит на правове регулювання відносин між сторонами найму. Правлячий режим відреагував на це спеціальним законом, який надавав домовласникам можливості легально піднімати квартплату у встановлених межах та забороняв їм безпідставно виселяти квартирантів. Попри наявність деяких юридичних шпарин, цим заходом вдалося розрядити соціальну напругу в регіоні.

– Проблеми житлово-комунальної сфери та міської інфраструктури Правобережжя зумовлювалися п'ятьма чинниками: економічним, мобілізаційним, міграційним, воєнним, морально-правовим.

Розлад економічної системи Російської імперії призвів до розладу системи життєзабезпечення міст Правобережної України. Внаслідок кризи транспортної сфери в регіоні відчувався дефіцит вугілля, нафти, газу, технічного обладнання для інфраструктурних об'єктів, трамваїв, телефонних мереж. Ситуацію погіршувало переведення економіки на воєнний лад, унаслідок чого для держави вирішення побутових проблем міст стало другорядним питанням.

Мобілізація спричинила гостру нестачу фахівців, які забезпечували функціонування електростанцій, водогонів, трамвайного руху, медичних закладів.

Перебування в правобережних містах російських військ та біженців збільшили навантаження на міську інфраструктуру. Зокрема, підвищився рівень санітарно-епідемічної небезпеки. Міста постійно перебували під загрозою поширення епідемій. Якщо в 1914–1915 рр. міське населення здебільшого страждало від холери, то в 1916–1917 рр. – від тифу.

Близькість регіону до фронту поставило на порядок денний питання евакуації об'єктів міської інфраструктури, зокрема, електростанцій. Частину з них було вивезено на схід. Попри руйнівні наслідки бойових дій, вплив окупації на благоустрій міст регіону був неоднозначним: подекуди вона навіть принесла позитивні зміни через необхідність забезпечення окупаційних військ належними санітарними умовами.

Тенденція ж до зниження морально-правової культури суспільства яскраво простежувалася в автомобільному та гужовому транспорті. Якщо автомобілісти дедалі частіше порушували правила дорожнього руху, створюючи смертельну небезпеку для пішоходів, то візники все менше звертали увагу на існування встановленої такси на перевезення, свавільно підвищуючи ціни за проїзд.

– Проведене нами дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми повсякденного життя міського населення Правобережної України доби Першої світової війни. Це пов'язано як з великою територією

досліджуваного регіону, кожна частина якого мала свої особливості, так і з широким розмаїттям джерельної бази, яку можна використати для висвітлення тих чи інших проявів повсякденного життя.

По-перше, потребує окремого висвітлення повсякдення населення міст Західної Волині, що в 1915–1918 рр. перебували під окупацією австро-угорських та німецьких військ. На нашу думку, реконструкцію повсякденного життя передусім можливо здійснити за допомогою використання архівних документів, що перебувають у спеціалізованих установах Берліна та Відня.

По-друге, актуальним є простеження на повсякденному рівні впливу Першої світової війни на національну свідомість українців Правобережжя. В цьому контексті варто детально проаналізувати контакти українських січових стрільців з міським населенням Західної Волині та військовополонених-галичан – з жителями тилкових міст, насамперед – Києва. Не викликає сумнівів, що створена за воєнної доби комунікація між західними і східними українцями не лише сприяла зростанню національної ідентичності, а й посилювала відчуття приналежності до єдиної великої нації, розділеної між двома ворожими імперіями.

По-третє, залишається до кінця нез'ясованим питання сприйняття воєнної доби окремими соціальними і віковими категоріями. Якщо, наприклад, ставлення до війни інтелігенції і дворянства можна дослідити шляхом ґрунтовного вивчення джерел особового походження, то дітей – через аналіз навчально-виховного процесу в закладах початкової освіти, що, зокрема, передбачав малювання на воєнну тематику й листування з фронтовиками.

По-четверте, окремої уваги потребує дослідження гендерного аспекту міської повсякденності Правобережжя в контексті посилення ролі жінки в суспільстві.

По-п'яте, важливим напрямом вивчення повсякдення 1914–1917 рр. є комунікація між тилом і фронтом. Міжособистісне спілкування, яке

здійснювалося за допомогою листування, підтримувало між адресатами відчуття спільного життя, не зважаючи на війну. Ці листи є носіями особливої інформації, цінної для аналізу світогляду людини воєнної доби на фронті та в тилу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Неопубліковані джерела.

1.1. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України.

Ф. 335. Піскорський К. В. 1923–1960-ті рр.

Опис 1.

1. Спр. 113. Листи Піскорським В. К. та З. З. (батьку, матері). 4.07.1914 – 30.09.1916. Ї/д. 28 арк. 10

Ф. 542. Василенко М. П. 1864–1946 рр.

Опис 1.

2. Спр. 311. Листи Меншової М. Ф. до Меншова Д. П. 10.07.1916 – 5.01.1917. 300 арк.

1.2. Центральний державний історичний архів України, м. Київ.

Ф. 91. Волинське відділення Київського жандармського поліцейського управління залізниць. 1899–1917 рр.

Опис 1.

3. Спр. 20. Предписания начальника Волынского отделения Киевского жандармского полицейского управления железных дорог унтер-офицеру станции Шепетовка, об аресте и обыске лиц, политически неблагонадёжных или шпионов, приезжающих из-за границы, о принятии мер к недопущению общения публики с австрийскими военнопленными и т.д. 11.10.1914 – 21.10.1915. 100 арк.

Ф. 274. Київське губернське жандармське управління. 1829–1917 рр.

Опис 1.

4. Спр. 3263. Сообщение помощника начальника Киевского ГЖУ от 31 августа 1914 г. о результатах проверки освобождённых во время мобилизации евреев в г. Черкассах и выяснении лиц, освобождавших евреев за взятки от службы. Подлинник. 31.08.1914. 13 арк.
5. Спр. 3311. Дело по обвинению мещан г. Киева Сербинова Г. Ф., Дубинского М. П. и Шрайбера А. Г. в незаконном освобождении в Киевском военном госпитале от службы призванных из запаса нижних чинов (в основном евреев). 20.08.1914 – 3.10.1915. 156 арк.
6. Спр. 3501. Дело по обвинению проживающего в гор. Киеве кр-на Короля Ф. Н. в высказывании против царя и воинской службы. 23.12.1915 – 8.06.1916. 25 арк.
7. Спр. 3570. Дело по обвинению проживающего в г. Умани мещанина Моргулиса Л. Ш. в агитации солдат, сдавшихся в плен. 16.07.1915 – 10.08.1915. 9 арк.

Опис 4.

8. Спр. 190. О лицах, способствующих уклонению лиц еврейской национальности от службы в армии в Подол. губ. Из сведений, полученных агентурным путём. 12.02.1916 – 06.03.1917. 562 арк.
9. Спр. 346а. Донесения уездных исправников и помощников начальника Киевского ГЖУ в уездах о политическом настроении населения, о забастовках рабочих фабрик и заводов в гор. Киеве и Киевской губ. в день 1 мая; об аресте 25 июля 1914 г. сходки членов Киевского комитета РСДРП; о распространении в гор. Киеве листовок Киевского комитета РСДРП; о прохождении призыва новобранцев в армию в связи с начавшейся войной и по другим вопросам. 3.04.1914 – 13.01.1915. 181 арк.
10. Спр. 352. Дело о распространении в гор. Киеве листовок Киевского комитета РСДРП, Киевского комитета партии эсеров, УСДРП и других партий и организаций. 31.01.1914 – 11.02.1915. 62 арк.
11. Спр. 370. Дело об аресте членов Экономической комиссии Киевского коммерческого института за подготовку в день годовщины смерти Толстого

- Л. Н. 7 ноября 1914 г. однодневной забастовки студентов и распространение в институте листовки об-ва «Красный крест» и других листовок, призывающих к борьбе против войны и смертной казни. 24.11.1914 – 14.12.1914. 47 арк.
12. Спр. 456. Доклады министру внутренних дел, записки начальника Киевского ГЖУ, рапорты и донесения помощников начальника Киевского ГЖУ о революционном движении и политическом настроении населения Киевской губ. 25.08.1915 – 12.05.1916. 85 арк.
13. Спр. 539. Переписка с киевским губернатором, начальником Штаба Киевского военного округа и приставами полицейских участков гор. Киева о распространения среди населения гор. Киева слухов о предстоящем избиении немцев и евреев. 28.05.1915 – 3.01.1916. 468 арк.
14. Спр. 548. Донесения и рапорты помощников начальника Киевского ГЖУ, уездных исправников и приставов полицейских участков гор. Киева и Киевской губернии. Записка № 5 начальника Киевского ГЖУ с обзором революционного и общественного движения и политического настроения населения Киевской губ. с 1 января по 1 марта 1916 г. 19.01.1916 – 12.01.1917. 375 арк.
15. Спр. 569. Дело о демонстрациях студентов в гор. Киеве в день 55 годовщины смерти Шевченко Т. Г. Списки студентов. 25.02.1916 – 3.03.1916. 57 арк.
16. Спр. 624. Дело о сборе сведений о проживающих в г. Киеве и Киевской губ. лицах, уклоняющихся от воинской повинности и занимающихся незаконным освобождением призывников от военной службы. 4.01.1916 – 12.02.1917. 562 арк.
17. Спр. 625. Дело о сборе сведений о проживающих в г. Киеве и Киевской губ. лицах, уклоняющихся от воинской повинности и занимающихся незаконным освобождением призывников от военной службы. 26.04.1916 – 28.01.1917. 584 арк.
18. Спр. 640. Донесения и рапорты помощников начальника Киевского

ГЖУ, уездных исправников и приставов полицейских участков г. Киева об отношении населения к войне, о тяжёлом состоянии крестьянского хозяйства, о продовольственном кризисе, о дороговизне, о забастовке женщин-работниц табачной фабрики Зарицкого в гор. Черкассах и другим вопросам. 15.01.1917 – 14.02.1917. 21 арк.

Ф. 276. Південно-західне районне охоронне відділення. 1906–1914 рр.

Опис 1.

19. Спр. 476. Переписка с киевским губернатором, Подольским, Волынским ГЖУ и другими учреждениями о подготовке Австрии к войне с Россией. 8.01.1914 – 16.02.1914. 19 арк.

Ф. 278. Київське жандармське поліцейське управління залізниці. 1869–1917 рр.

Опис 1.

20. Спр. 221. Приказы, циркуляры и распоряжения начальника военных сообщений армий Юго-Западного фронта, Штаба отдельного корпуса жандармов, киевского губернатора и др. лиц и учреждений об обеспечении охраны и бесперебойной работы железнодорожного транспорта, о перевозке войск и военных грузов, недопущении антиправительственной и антивоенной агитации и по др. вопросам. 13.07.1914 – 28.02.1917. 639 арк.

21. Спр. 222. «Обязательные постановления» и объявления Особого Комитета при Управлении Юго-Западных ж. д., киевского, подольского и волынского генерал-губернатора и главного начальника Киевского военного округа о запрещении частным лицам выхода на железнодорожные платформы во время стоянок и прохождения воинских поездов, о предоставлении сведений об австро-германских подданных, проживающих в Киевской, Подольской и Волынской губерниях, о запрещении вывоза хлеба и другие. 19.07.1914 – 10.03.1917. 527 арк.

22. Спр. 266. Дело о розыске, задержании и возвращении на место жительства несовершеннолетних лиц, бежавших на фронт. 27.11.1914 –

11.03.1917. 791 арк.

23. Спр. 309. Циркуляры Киевского губернатора о запрещении и разрешении разным лицам проживать в пределах Киевской губ., об осуществлении надзора за функционированием библиотек Вольно-Экономического общества, о порядке выдачи разрешений на переезды лицам, состоявшим под гласным надзором полиции и другие. 12.01.1915 – 29.07.1915. 70 арк.

Ф. 280. Київське відділення Київського жандармського поліцейського управління залізницею. 1892–1917 рр.

Опис 1

24. Спр. 30. Переписка с управлениями Юго-западных ж. д. и ж. д. Галиции о выдаче пропусков на право проезда по ж. д. Журналы заседаний Особого комитета при Управлении Юго-Западных ж. д. и другие документы. – 12.04.1916 – 30.06.1916. 1012 арк.
25. Спр. 33. Донесения унтер-офицеров Киевского отделения Киевского жандармского полицейского управления ж. д. о дезертирах, о перевозке меди, в воровстве казенного имущества и оружия. Журналы заседаний Особого комитета при Управлении Юго-Западных ж. д. и др. документы. 1.07.1916 – 30.10.1916. 982 арк.

Ф. 301. Подільське губернське жандармське управління. 1883–1917 рр.

Опис 1.

26. Спр. 1742. Переписка с Департаментом полиции, подольским губернатором, помощниками начальника Подольского ГЖУ в уездах и жандармскими унтер-офицерами об эвакуации населения из пограничной полосы, об изъятии у населения запасов цветных металлов, о мерах борьбы против уклоняющихся от военной службы, о ликвидации притонов и по другим вопросам. 10.02.1915 – 19.11.1915. 69 арк.
27. Спр. 1773. Дело о мещ. г. Могилёв-Подольского Халфине В-Я. И., обвиняемом в распродаже золотых монет с изображением австрийского

императора Франца-Иосифа. 18.08.1915 – 26.08.1916. 25 арк.

28. Спр. 1872. Еженедельные и ежемесячные донесения унтер-офицеров и помощников начальника Подольского ГЖУ о настроении населения в губернии. 4.01.1916 – 21.01.1917. 340 арк.
29. Спр. 2973. Донесения жандармских унтер-офицеров и рапорты начальнику Подольского ГЖУ о наблюдении за настроением населения и об отсутствии политических выступлений и забастовок на предприятиях, выполняющих военные заказы в Винницком, Брацлавском, Литинском, Летичевском и Гайсинском уездах; ведомости о производстве дознаний. Списки предприятий, выполняющих заказы Винницкого военно-промышленного комитета с указанием числа рабочих и количества производимой продукции. 7.01.1916 – 11.01.1917. 169 арк.

Опис 2.

30. Спр. 131. Переписка с помощниками начальника Подольского ГЖУ в уездах, Департаментом полиции и уездными исправниками о подготовке Австрии к войне с Россией и мерах по укреплению охраны пограничной полосы, в борьбе со шпионажем, о военных действиях и высылке из Подольской губ. австро-германских подданных, о наблюдении за настроением населения в связи с войной и по другим вопросам; список конно-полицейских стражников резервного отряда Подольской губ. 31.01.1914 – 23.02.1915. 420 арк.
31. Спр. 132. Дело о выяснении деятельности администрации немецкого семенного завода «Роббетке и Гизеке» в гор. Виннице, подозреваемой в шпионаже. 16.11.1914 – 28.06.1915. 126 арк.
32. Спр. 148. Переписка с Департаментом полиции, губернскими жандармскими управлениями и помощниками начальника Подольского ГЖУ в уездах о наблюдении за украинским «мазепинским» движением. 25.01.1915 – 29.11.1915. 105 арк.
33. Спр. 282. Агентурные сведения о наблюдении за украинскими, польскими и еврейскими буржуазно-националистическими организациями, за

рабочими Винницкой обувной фабрики «Ястреб» и за лицами, подозреваемыми в шпионаже и содействии в уклонении от военной службы; переписка с начальником Подольского ГЖУ о разработке агентурных сведений о приёме на службу вспомогательных агентов. Сведения о забастовке на обувной фабрике «Ястреб» в гор. Виннице. 5.01.1914 – 18.12.1914. 76 арк.

34. Спр. 396. Переписка с начальником Подольского ГЖУ и жандармскими унтер-офицерами о розыске и наблюдении за лицами, подозреваемыми в шпионаже и о разработке сведений для военной разведки. 6.02.1913 – 3.01.1914. 377 арк.

35. Спр. 397. Переписка с начальником Подольского ГЖУ и жандармскими унтер-офицерами о розыске и наблюдении за лицами, подозреваемыми в шпионаже и о наблюдении за польским населением в связи со сведениями о подготовке Австрии к войне с Россией. 27.12.1913 – 20.03.1914. 119 арк.

36. Спр. 434. Переписка с начальником Подольского ГЖУ о политической проверке разных лиц и наблюдением за настроением населения, о сборе сведений о лицах, подозреваемых в шпионаже и уклонении от воинской службы, о распределении военнопленных, отпущенных на сельскохозяйственные работы; сведения об отделениях «Союза русского народа» в Ушицком у 2.01.1916. 31.12.1916. 385 арк.

Ф. 317. Прокурор Київської судової палати. 1880–1919 рр.

Опис 1.

37. Спр. 5753 Дело о выяснении лиц, выкрикивавших слова «Долой Россию! Да здравствует Австрия!» у здания австрийского консульства в г. Киеве. 11.03.1914 – 18.10.1914. 12 арк.

Ф. 318. Київська судова палата. 1880–1919 рр.

Опис 1.

38. Спр. 2587. Дело по обвинению владельца гостиницы в г. Житомире

Н. Шейгеца (он же Шац) в агитации новобранцев к отказу от участия в 1-й империалистической войне. 6.01.1915 – 1.05.1917. 63 арк.

Ф. 419. Прокурор Одеської судової палати. 1869–1920 рр.

Опис 1.

39. Спр. 6954. Дело по обвинению мещан г. Каменец-Подольска Щупака Р., Ниссенгольца Н. и др. в «членовредительстве» лиц, призываемых на военную службу. 20.10.1916 – 10.08.1917. 21 арк.

Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. 1832–1919 рр.

Опис 713.

40. Спр. 37. Дела об уклонении от воинской повинности лиц еврейской национальности в Киевской, Подольской и Волынской губ. 1914. 141 арк.

Опис 859.

41. Спр. 45 ч. 6. Переписка с Волынским губернатором, штабом Киевского военного округа и др. о подготовке Австрии к войне с Россией. О лицах, подозреваемых в шпионаже, об установлении наблюдения за деятельностью польской националистической организации «Союз активной борьбы». 16.02.1909 – 8.03.1914. 143 арк.

Опис 862.

42. Спр. 7. Переписка с киевским губернатором, киевским полицмейстером и др. лицами о проведении забастовок рабочими Южно-Русского машиностроительного и др. заводов в г. Киеве и Киевской губ., об убийстве надзирателя и др. 1912 – 18.12.1913. 129 арк.

Опис 864.

43. Спр. 246. Обязательные постановления генерал-губернатора о сообщении домовладельцами, содержателями гостиниц и заезжих домов в Киевской, Подольской и Волынской губерниях полиции сведений о проживающих германских и австро-венгерских подданных, содержании в

порядке подворных книг, запрещении продажи спиртных напитков, некоторых медикаментов в аптеках и по др. вопросам. 28.07.1914 – 8.09.1914. 73 арк.

Ф. 707. Управління попечительства Київського учбового округу. 1833–1920 рр.

Опис 199.

44. Спр. 2. Дело управления Киевского учебного округа. 1915. 469 арк.

Опис 258.

45. Спр. 9. Военное дело. 1915. 704 арк.

Ф. 719. Управління головноуповноваженого Російського товариства Червоного хреста (РТЧХ) у районі армій Південно-Західного фронту. 1914–1918 рр.

Опис 1.

46. Спр. 401. Приказання по 57 Київському тыловому евакуационному пункту и переписка с главным врачом пункта об эвакуации больных и раненых воинов из гор. Киева, сокращении и прекращении работы госпиталей из-за отсутствия топлива и их личном составе. Список сестёр милосердия пункта. 28.10.1914 – 28.03.1918. 386 арк.

Ф. 1262. Помічник начальника Волинського ГЖУ в Новоград-Волинському, Острозькому та Ізяславському повітах. 1902–1917 рр.

Опис 1.

47. Спр. 305. Дело об аресте в г. Житомире рабочего Кириляка за высказывание против офицеров русской армии, которые «на войне прячутся за спины солдат». 22.10.1916 – 8.02.1917. 25 арк.

Опис 2.

48. Спр. 20. Переписка с Волынским ГЖУ, унтер-офицерами дополнительного штата и другими лицами о мобилизации запасных чинов,

о розыске дезертиров, о задержании иностранных подданных, подозреваемых в военном шпионаже; списки иностранных подданных, подлежащих выселению из Волынской губ. 18.07.1914 – 2.01.1915. 234 арк.

Ф. 1335. Волинське губернське жандармське управління. 1830–1917 рр.

Опис 1.

49. Спр. 1631. Циркулярные распоряжения и переписка с помощниками начальника Волынского ГЖУ с унтер-офицерами дополнительного штата и другими лицами об усилении жандармского пограничного надзора, о введении военного положения в Волынской губ., о задержании дезертиров и по другим вопросам, связанным с началом военных действий; списки германских и австрийских военных подданных, проживающих в Волынской губ. 14.07.1914 – 8.05.1915. 771 арк.

50. Спр. 1659. Переписка со Штабом Киевского военного округа, житомирским, кременецким уездными исправниками и другими лицами о повышении цен на продовольственные товары в гор. Луцке, о случаях сдачи русских солдат в плен, о розыске лиц, проводивших агитацию среди военнослужащих за уклонение от воинской службы, о политической проверке служащих Волынской земской управы, Житомирского, Кременецкого лазаретов и других лиц. 5.12.1914 – 8.07.1915. 694 арк.

51. Спр. 1798. Дело о политической проверке задержанного в гор. Житомире сына священника Жолтовского В. Х., распространявшего слухи о наступлении австрийских и немецких войск на Киев и Житомир. 14.06.1915 – 23.07.1915. 32 арк.

52. Спр. 1900. Рапорты уездных исправников и помощников начальника Волынского ГЖУ в уездах о политическом настроении населения. 11.02.1915 – 9.01.1916. 217 арк.

Опис 3.

53. Спр. 40. Циркуляры Департамента полиции и переписка с уездными исправниками, помощниками начальника Волынского ГЖУ в уездах и

другими лицами о сборе сведений, установлении наблюдения и розыске лиц, подозреваемых в военном шпионаже в пользу Австрии. 10.01.1911 – 19.01.1912. 408 арк.

54. Спр. 67. Дело о проверке разных лиц, подозреваемых в военном шпионаже. 8.06.1912 – 31.12.1912. 416 арк.
55. Спр. 109. Дело о политической проверке задержанных в гор. Луцке артистов и служащих кукольного театра Разгона К. И., Брабеца Б. Я. и Брабец А. В., подозреваемых в военном шпионаже. 11.02.1913 – 28.02.1913. 61 арк.
56. Спр. 123. Циркуляры Департамента полиции и переписка с Штабом Киевского и Варшавского военных округов и помощниками начальника Волынского ГЖУ в уездах о сборе сведений, установлении наблюдения и розыске лиц, занимающихся военным шпионажем. 4.01.1914 – 31.05.1914. 639 арк.
57. Спр. 130. Переписка с Департаментом полиции, житомирским полицмейстером, помощниками начальника Волынского ГЖУ в уездах и другими лицами о сборе сведений об агентах по продаже швейных машин фабрики «Зингер» в Волынской губ., подозреваемых в военном шпионаже. Списки агентов по продаже швейных машин фабрики «Зингер» и другие. 28.11.1914 – 21.04.1916. 203 арк.
58. Спр. 200. Переписка с помощниками начальника Волынского ГЖУ в уездах о мобилизации населения на военные работы, о выселении вглубь страны немцев-колонистов, об аресте в г. Дубно австрийских секретных агентов и по другим вопросам. 2.01.1916 – 14.10.1916. 863 арк.

Ф. 1598. Помічник начальника Волинського губернського жандармського управління в Луцькому, Ковельському та Володимир-Волинському повітах. 1874–1914 рр.

Опис 2.

59. Спр. 29. Предписания Волынского ГЖУ и помощника начальника

Волынского ГЖУ в Луцком и других уездах о выяснении делегатов на совещание членов РСДРП и на предстоящий в конце марта 1914 г. в Вене съезд партии «Бунд»; об установлении наблюдения и розыске лиц, занимающихся военным шпионажем; о розыске утерянных паспортов. 4.01.1914 – 30.12.1914. 381 арк.

60. Спр. 32. Переписка с Волынским ГЖУ и помощником начальника Волынского ГЖУ в Луцком и других уездах о принятии мер против устройства демонстраций и забастовок 9 января, о выяснении делегатов на предстоящий за границей съезд партии «Бунд», о розыске и установлении наблюдения за лицами, подозреваемыми в военном шпионаже. 4.01.1914 – 4.01.1915. 408 арк.

Ф. 1599. Помічник начальника Волинського губернського жандармського управління в Житомирському, Овручському та Старокостянтинівському повітах. 1903–1917 рр.

Опис 1.

61. Спр. 130. Переписка с Волынским ГЖУ и унтер-офицерами дополнительного штата об усилении работы служащих Волынского ГЖУ в связи с введением военного положения, о высылке иностранных подданных из района военных действий. 15.07.1914 – 9.03.1915. 353 арк.
62. Спр. 278. Переписка с Волынским ГЖУ, унтер-офицерами дополнительного штата и другими лицами о розыске дезертиров и лиц, укрывающихся от воинской повинности о недействительности утерянных документов и по другим вопросам. 9.10.1916 – 3.03.1917. 227 арк.

1.3. Державний архів Вінницької області.

Ф. 172. Вінницький окружний суд. 1899–1920 рр.

Опис 28.

63. Спр. 359. Следственное дело по обвинению Екатерины Константиновны Скальской в умерщвлении ребёнка; м-ко Райгород.

12.02.1916 – 23.05.1916. 76 арк.

64. Спр. 412. Следственное дело по обвинению Сидора Матвиенко, Татьяны Чверкалюк и Ефросиньи Петренко в умышленном умерщвлении ребёнка; с. Чечелевка. 23.01.1917 – 18.02.1917 рр. 158 арк.

Опис 29.

65. Спр. 51. Дело по обвинению крестьянки Мельник А. М. в убийстве новорожденного ребёнка; с. Ильяшовка. 2.10.1909 – 14.12.1910. 70 арк. 110

Опис 30.

66. Спр. 15. Дело по обвинению крестьянки Шевчук А. В. в убийстве новорожденного ребёнка; с. Подойма. 13.04.1917 – 31.12.1918. 60 арк.

Ф. Д-200. Вінницький повітовий предводитель дворянства. 1824–1916 рр.

Опис 1.

67. Спр. 835. Документы о деятельности комитета по оказанию временной помощи пострадавшим от военных действий. 21.08.1915 – 10.12.1915. 188 арк.

Ф. Д-230. Вінницька міська управа. 1871–1920 рр.

Опис 1.

68. Спр. 1040. Переписка с жандармским управлением, Винницким уездным воинским начальником, губернским распорядительным комитетом по административно-хозяйственным вопросам. 23.08.1904 – 17.07.1916. 35 арк. 113

69. Спр. 1424. Протоколы приставу 2 части. Переписка с Подольским губернатором, с главным врачом госпиталя и акционерными обществами о водопроводе и оборудовании для водопроводов. Смета на расширение водопровода. 17.08.1912 – 4.01.1918. 395 арк.

70. Спр. 1508. Циркуляр Подольского губернатора о принятии мер борьбы с холерой и переписка с городским санитарным врачом, губернской

санитарно-исполнительной комиссией и др. вопросам санитарии. 6.09.1913 – 27.12.1918. 576 арк.

71. Спр. 1510. Циркуляр промышленного комитета об местных источниках для получения электроэнергии. Протоколы заседаний Думы. Переписка с Одесским обществом о тарифе страховых взносов. 12.09.1913 – 20.02.1918. 744 арк.
72. Спр. 1553. Сведения о справочных ценах на 1914 г. 01.1914 – 24.12.1914. 485 арк.
73. Спр. 1575. Переписка с Подольским губернским правлением, приставами по вопросам оценки зданий, решения спорных вопросов. 19.06.1914 – 12.01.1916. 407 арк.
74. Спр. 1583. Списки мобилизованных на войну 1914–1917 гг. и состав их семей. 7.08.1914 – 25.12.1918. 1032 арк.
75. Спр. 1592. Циркуляры Подольского губернатора об установлении цен на предметы первой необходимости; заготовке продовольственного хлеба; доставке вагонов с товарами. Протоколы заседаний городской Думы. 17.10.1914 – 23.06.1917. 540 арк.
76. Спр. 1604. Сведения о справочных ценах на разные предметы. 2.01.1915 – 5.01.1916. 832 арк.
77. Спр. 1605. Сведения о справочных ценах на разные предметы. 2.01.1915 – 23.12.1916. 1017 арк.
78. Спр. 1616. Циркуляры Подольского губернатора о запасе топлива, протоколы заседаний Киевской губернской комиссии. Переписка с главным начальником сообщения армии о топливе. 15.01.1915 – 17.12.1915. 63 арк.
79. Спр. 1650. Смета электростанции на уплату денег за пользование электроэнергией. Переписка с частными фирмами о закупке топлива для электростанции. 25.05.1915 – 28.12.1917. 763 арк.

Ф. Д-255. Вінницька повітова земська управа. 1899–1920 рр.

Опис 1.

80. Спр. 41. Воззвания о помощи семейсвам военнослужащих, циркуляры губернатора, закон о ликвидации немецкого и австрийского землепользования. 20.10.1914 – 21.07.1915. 336 арк.
81. Спр. 45. Журнал заседания комиссии пятого очередного собрания, циркуляры о заготовке продовольствия и фуража для армии, воззвания о помощи пострадавшим от войны. 17.12.1915 – 19.12.1915. 430 арк.
82. Спр. 56. Материалы комиссии по вопросу борьбы с алкоголизмом. 24.02.1915 – 19.12.1915. 25 арк.

Ф. Д-262. Вінницька міська дума. 1846–1920 рр.

Опис 1.

83. Спр. 27. Протоколы заседаний городской думы. 13.03.1915 – 29.12.1915. 120 арк.

Ф. Д-286. Гайсинська міська управа. 1879–1920 рр.

Опис 1.

84. Спр. 39. Книга записи содержания постановлений Гайсинской городской думы. 1914 – 1915. 66 арк.
85. Спр. 41. Протоколы внеочередных заседаний Гайсинской городской думы. 1916 – 1918. 118 арк.
86. Спр. 343. Приказ главного начальника снабжения армии и др. 13.11.1915 – 27.12.1917. 856 арк.
87. Спр. 509. Список детей беженцев. Сведения о торговых запасах хлеба в Российской империи. 4.01.1916 – 31.12.1916. 366 арк.

Опис 3.

88. Спр. 2. Акты Гайсинской городской санитарной комиссии о проверке состояния ретиградов при казармах 18 пехотного запасного полка. Протоколы Подольской губернской санитарно-исполнительной комиссии. Циркуляры управления главного инспектора. 1.01.1917 – 9.12.1917. 75 арк.

Ф. Р-965. Подільське губернське статистичне бюро Губернського виконавчого комітету Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. 1919–1925 рр.

Опис 1.

89. Спр. 34. Статистические сведения о количестве, о национальном составе и густоте заселения территории Подолии населением. 1922. 15 арк.

Ф. Р-5257. Брілінг Георгій Густавович, краєзнавець.

Опис 1.

90. Спр. 2. К истории Винницкого областного краеведческого музея. Очерки. Винница, 1968. 373 арк.

1.4. Державний архів Волинської області.

Ф. 3. Луцька міська управа. 1870–1919 рр.

Опис 1.

91. Спр. 1052. Протоколы заседания Луцкой Городской думы и переписка с Волынским губернатором об установлении твёрдых цен на продукты питания в г. Луцке. 15.12.1912 – 11.01.1919. 434 арк.

92. Спр. 1145. Переписка с Луцким электро-техническим обществом и постановления Луцкой Городской думы об освещении улиц и площадей г. Луцка. 12.06.1913 – 27.02.1919. 176 арк.

93. Спр. 1287. Переписка с Российским обществом Красного Креста, главным врачом 373 подвижного госпиталя и др. об ассенизационной очистке г. Луцка. 4.06.1914 – 4.12.1916. 130 арк.

94. Спр. 1461. Протоколы заседаний Луцкой городской Санитарно-исполнительной комиссии, постановления Луцкой Городской думы и инструкция для участковых санитарных попечителей по г. Луцку и Луцкому уезду о предупреждении инфекционных заболеваний. 17.03.1915 – 24.09.1916. 76 арк.

95. Спр. 1570. Циркуляры Волынского губернатора и протокол заседания Волынской губернской санитарно-исполнительной комиссии об ассенизационной очистке г. Луцка. Правила работы парикмахерских г. Луцка. 30.12.1916 – 5.01.1917. 138 арк.
96. Спр. 1581. Переписка с Волынским губернским комитетом об обеспечении населения г. Луцка мясом. Квитанции и счета на мясо, сданное для нужд населения. 1.06.1916 – 27.08.1917. 159 арк.
97. Спр. 1583. Переписка с Волынским губернским Присутствием, заявления жителей г. Луцка об обеспечении населения керосином. 26.09.1916 – 19.12.1916. 34 арк.
98. Спр. 1584. Постановления Луцкой Городской думы. 1.02.1916 – 11.12.1916. 53 арк.

1.5. Державний архів Житомирської області.

Ф. 62. Житомирська міська управа.

Опис 1. 1877–1919 рр.

99. Спр. 1249. Об изменении таксы за проезд трамваем. 4.02.1914 – 19.02.1915. 8 арк.
100. Спр. 1251. Об освещении города электричеством и о трамвайном движении. 26.01.1915 – 7.12.1915. 79 арк.
101. Спр. 1267. Об улучшении санитарного состояния г. Житомира. 23.05.1915 – 11.06.1915. 10 арк. 150
102. Спр. 1270. О принятии мер против распространения инфекционных болезней. 10.01.1915 – 5.02.1916. 538 арк.

Ф. 70. Канцелярія Волинського губернатора.

Опис 2. 1906–1916 рр.

103. Спр. 69. Манифесты царя Николая II, обязательные постановления и объявления Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора по случаю начала империалистической войны 1914 года. 30.06.1914 – 03.1915.

106 арк.

104. Спр. 70. Распоряжения Волынского губернатора исправникам Волынской губернии и Житомирскому полицмейстеру о выселении в особо выделенные губернии России подданных воюющих с Россией держав и переписка с генерал-губернатором по исследованию политической благонадёжности жителей гор. Житомира Ш. Башмака, Ш. Беспрозванного и других. 08.1914 – 08.1915. 33 арк.

Опис 1. 1904–1919 рр.

105. Спр. 297. Земско-медицинский отчёт Волынской губернии за 1915 год. 1915. 246 арк.

1.6. Державний архів Київської області.

Ф. 9. Київське губернське по земських та міських справах присутствіє. 1855–1917 рр.

Опис 30.

106. Спр. 75. Протоколы заседаний Сквирского городской думы за 1914 год. 1914. 39 арк.
107. Спр. 76. Протоколы заседаний Уманской городской думы за 1914 год. 1914. 38 арк.
108. Спр. 92. Обязательные постановления Липовецкой городской думы о благоустройстве города и материалы к ним. 1914. 90 арк.
109. Спр. 94. Обязательные постановления Таращанской городской думы. 1914 р. 48 арк.

Опис 31.

110. Спр. 16. Протоколы заседаний Васильковской городской думы за 1915 год. 3.01.1915. 83 арк.
111. Спр. 17. Протоколы заседаний Звенигородской городской думы за 1915 год. 1915. 241 арк.
112. Спр. 18. Протоколы заседаний Каневской городской думы за 1915 год.

3.01.1915. 189 арк.

113. Спр. 20. Протоколы заседаний Радомысльской городской думы за 1915 год. 3.01.1915. 179 арк.

114. Спр. 23. Протоколы заседаний Уманской городской думы за 1915 год. 3.01.1915. 230 арк.

115. Спр. 25. Протоколы заседаний Чигиринской городской думы за 1915 год. 3.01.1915. 125 арк.

116. Спр. 97. О секвестре электрического предприятия в г. Звенигородке. 18.01.1915 г. 81 арк.

Опис 32.

117. Спр. 19. Протоколы заседаний Липовецкой городской думы. 1916. 82 арк.

118. Спр. 24. Протоколы заседаний Черкасской городской думы. 1916. 462 арк.

Опис 33.

119. Спр. 15. Протоколы заседаний Бердичевской городской думы. 1917. 608 арк.

120. Спр. 23. Протоколы заседаний Уманской городской думы. 1917. 304 арк.

Ф. 2031. Штаб Київського військового округу. 1862–1917 рр.

Опис 2.

121. Спр. 367. О расследованиях и дознаниях, произведенных чинами окружного штаба. 27.11.1914 – 23.10.1915. 316 арк.

122. Спр. 435. Донесения о настроении населения. 1.07.1916 – 8.12.1916. 68 арк.

1.7. Державний архів Рівненської області.

Ф. 165. Рівненська міська управа. 1874–1918 рр.

Опис 1.

123. Спр. 27. Переписка Ровенской городской управы с Ярославским городским общественным управлением и другими по проведению трамвайных линий. 1.05.1914 – 15.08.1914. 76 арк.

124. Спр. 28. Журналы очередных собраний Ровенской городской думы. 15.01.1915 – 9.10.1915. 160 арк.

Ф. 359. Дубенське міське спрощене громадське управління. 1894–1916 рр.

Опис 1.

125. Спр. 12 Журналы собрания городских Уполномоченных за 1914 год. 1914. 542 арк.

126. Спр. 13. Журналы собрания городских Уполномоченных за 1915 год. 1915. 294 арк.

127. Спр. 14. Журналы собрания городских Уполномоченных за 1916 год. 1916. 202 арк.

1.8.Державний архів Тернопільської області

Ф. 242. Кременецька міська дума. 1870–1919 рр.

Опис 1.

128. Спр. 65. Книга протоколов совещания членов городской думы. 28.01.1914 – 29.12.1914. 12 арк.

1.9. Державний архів Хмельницької області.

Ф. 227. Подільське губернське правління. 1796–1919 рр.

Опис 3.

129. Спр. 8039. По ходатайству австрийского подданого Ивана Францевича Завадского о принятии его в подданство России. 16.08.1914 – 30.10.1914. 12 арк.

130. Спр. 8277. О принятии мер против азиатской холеры в Подольской губернии. 2.06.1914 – 2.02.1915. 250 арк.

131. Спр. 8585. Объявления об убитых, раненых и пропавших без вести

нижних чинах. 1.06.1915 – 8.02.1918. 800 арк.

132. Спр. 8595. Об эвакуации правительственных учреждений. 12.06.1915 – 28.12.1915. 537 арк.

133. Спр. 8605. Об эвакуации общественных и частных учреждений. 14.04.1915 – 18.11.1915. 86 арк.

Ф. 271. Кам'янець-Подільське розшукове відділення. 1908–1917 рр.

Опис 2.

134. Спр. 21. Приказ Главнокомандующего Юго-Западного фронта от 23 июля 1914 г. о полевом управлении войск в военное время; циркуляры департамента полиции, подольского губернатора и др. за 1914 г. 28.10.1913 – 4.12.1914. 95 арк.

Ф. 409. Подільське губернське по земських та міських справах присутствіє. 1903–1917 рр.

Опис 1.

135. Спр. 192. Предписания Министерства Внутренних дел, генерал-губернатора и губернатора о запрете чествования Шевченко. 10.02.1914 – 14.12.1914. 66 арк.

136. Спр. 193. Предписание МВД, журналы заседаний городских дум и переписка с губернатором об установлении цен на товары первой необходимости. 20.10.1914 – 23.02.1917. 378 арк.

137. Спр. 242. Доклад уездного исправника о чрезмерной дороговизне дров и предметов первой необходимости, о спекуляции дровами лесопромышленников в г. Винница. 12.11.1915 – 24.06.1916. 66 арк.

138. Спр. 437. Копия постановления Каменецкой городской думы о благоустройстве города в санитарном отношении и переписка с Киевским, Подольским и Волынским генерал-губернатором по этому вопросу. 14.03.1914 – 15.10.1914. 20 арк.

1.10. Державний архів Черкаської області.

Ф. 8. Черкаська міська дума. 1801 – 1918 рр.

Опис 1.

139. Спр. 509. Заявления продавцов города о повышении цен на продукты. 13.01.1916 – 16.06.1916. 55 арк.

Опис 2.

140. Спр. 730. Табель поденных рабочих и ведомость о выдаче жалованья преподавателям I-VII городских приходских училищ. 1916. 230 арк.

1.11. Державний архів м. Києва.

Ф. 149. Київське електричне товариство. 1891–1918 рр.

Опис 1.

141. Спр. 159. Годовой технический отчёт Центральной электрической танции за 1915 г. 1915. 12 арк.
142. Спр. 176. Технический отчёт Центральной электрической станции за 1916 г. 1916. 26 арк.

Ф. 163. Київська міська управа. 1870–1910 рр.

Опис 39.

143. Спр. 503. Журналы, выписки из журналов, доклады и другие материалы об организации, оборудовании и содержании госпиталей и лазаретов для больных и раненых воинов, об оказании материальной помощи их семьям и по другим вопросам. 21.07.1914 – 4.02.1915. 559 арк.

Опис 54.

144. Спр. 302. Дело о передаче управе имущества секвестрованного германского киевского электрического общества (есть протоколы межведомственного совещания о секвестре торговых фирм и предприятий, принадлежавших германским и австрийским подданным со сведениями об их связи с германским капиталом. Списки рабочих и служащих

электрического общества.). 13.01.1915 – 16.08.1917. 203 арк.

Ф. 209. Правління Товариства Київської міської залізниці. 1904–1919 рр.

Опис 1.

Ф. 237. Київська міська поліція. 1802–1917 рр.

145. Спр. 43. Приказы по полиции за 1915 г. 1915. 14 арк.

1.12. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України.

Ф. І. Комплексний фонд «Літературні матеріали». Зібрання літературних творів і документів поч. XII–XX ст.

146. № 9543. Святошин, 12 січня 1915. Лист до Бориса Васильовича. 12 арк.

Ф. Х. Всеукраїнська Акадесія наук (ВУАН) (1918–1933). Архів і колекція документів XVI–XX ст.

147. № 14834–14836. Боровский Н. К. Национально-социальные перегруппировки населения гор. Киева в предреволюционный период (1917–1923 гг.). 17 арк.

Ф. 78. Назаревський Олександр Адріанович (1877–1977) – літературознавець, бібліограф. Поч. XX ст. 1977 р.

148. № 1629. Назаревский Александр Адрианович. Отроковский Владимир Михайлович. «Дремотная зелень склоняет...» 1913 г. «Ночные окна» и др. 1910–1916 гг. Стихотворения и выписки из дневника. Автограф, переписано Б. А. Лариным, А. А. Назаревским и др. Рукоп., машиноп., печатн. 34 арк.

149. № 1732. Назаревский Александр Адрианович – Назаревскому Адриану Захаровичу. Письма. 5.02.1917. 1 арк.

Ф. 91. Дергальов Іван Петрович (рр. н. і см. невід.). 1916–1917 рр.

150. № 1. Крутицький Іван Іванович, присяжний повірений – Дергалеву

Івану Петровичу. Повідомлення про збільшення плати за квартиру – 4.10.1916 – 1 арк.

Ф. 145. Синайський Василь Іванович (1876–1949) – правознавець. 1883–1927 рр.

151. № 61. Война и гражданско-правовой порядок. Лекция. Машиноп. с автор. правкой 1914–1917 гг. 28 арк.

Ф. 179. Степович Андроник Оникійович (1856–1935) – славіст. 1820 – 30-ті рр. XX ст.

152. № 137. Степович Андроник Іоаникійович. Нові студії з історії Києва В. І. Щербини. К., 1926, стор. 164, вид. УАН. Рецензія. Автограф. Дані про створення нових вулиць в м. Києві в кінці XIX поч. XX ст.

Ф. 194. Голубев Степан Тимофійович (1848–1920) – історик церкви, архівознавець, професор КДА та Київського університету. 1879–1919 рр.

153. № 33. Голубев Степан Тимофеевич. Киевская духовная академия – Голубеву Степану Тимофеевичу. Письмо об условиях учебных занятий в 1915 – 1916 г. 15 ноября 1915 г. Из Киева в Саратов. Печатн. 2 арк.

2. Опубліковані джерела

2.1. Збірники документів і матеріалів

154. Авербах О. И. Законодательные акты, вызванные войною 1914 года с Германиею, Австро-Венгриєю и Турциєю. Законы, Манифесты, Рескрипты, Указы Правительствующему Сенату, Распоряжения и Постановления Министров и др. Вильна : Тип. А. Г. Сыркина, 1915. Т. I. 763 с.

155. Авербах О. И. Законодательные акты, вызванные войною 1914–1915 г.г. Законы, Манифесты, Рескрипты, Указы, Положения Совета Министров, Военного и Адмиралтейств Советов. Распоряжения и Постановления Министров и др. Петроград : Тип. Т-ва п. ф. Электро-Тип. Н. Я. Стойковой, 1915. Т. II. 846 с.

156. Авербах О. И. Законодательные акты, вызванные войною 1914–1916 г.г. Законы, Манифесты, Рескрипты, Указы, Положения Совета Министров, Военного и Адмиралтейств Советов. Распоряжения и Постановления Министров и др. Петроград : Тип. Петр. Т-ва печ. и изд. дела Труд, 1916. Т. III. 788 с.
157. Авербах О. И. Законодательные акты, вызванные войною 1914–1916 г.г. Законы, Манифесты, Рескрипты, Указы, Положения Совета Министров, Военного и Адмиралтейств Советов, Распоряжения и Постановления Министров и др. Петроград : Скоропечатня П. О. Яблонского, 1916. Т. IV. 756 с.
158. Большевики в годы империалистической войны. 1914 – февраль 1917. Сборник документов местных большевистских организаций. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1939. 230 с.
159. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2 кн. Кн. 2: Мовою документів і свідчень / [ред. кол. : В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, В. С. Великочий, В. Ф. Верстюк, О. І. Гуржій та ін.]. Київ : ТОВ Видавництво КЛІО, 2015. 800 с.
160. Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918 рр.) : монографія. Харків : ХНАМГ, 2010. 360 с.
161. Новый квартирный закон (Постановление Временного Правительства от 5 августа 1917 года об установлении предельных цен на квартиры и другие помещения). Практическое руководство / [сост. : И. Мордухай-Болтовской, М. Суслов]. Петроград : Сенатская типография, 1917. 103 с.
162. Рабочее движение на Украине в период первой мировой империалистической войны. Июль 1914 г. февр. 1917 г. : Сб. док. и материалов/Редкол.: И. Т. Щербина. Киев : Наук. думка, 1966. 434 с.
163. Alma mater: університет св. Володимира напередодні та в добу української революції 1917–1920 : матеріали, документи, спогади: у 3 кн. Кн. 1. Університет св. Володимира між двома революціями / [авт.-упоряд. : В. А. Короткий, В. І. Ульяновський]. Київ : Прайм, 2000. 697 с.

2.2. Статистичні довідники

164. Календарь. Справочна книжка на 1919 рік. Кам'янець-Подільський : Друкарня Когена і Дунаєвського, 1919. 120 с.
165. Статистический ежегодник России. 1914 г. (Год одиннадцатый). Петроград : Издание Центрального Статистического Комитета М.В.Д., 1915. 354 с.
166. Статистический ежегодник России. 1915 г. (Год двенадцатый). Петроград : Издание Центрального Статистического Комитета М.В.Д., 1916. 724 с.
167. Статистический ежегодник России. 1916 г. (Год тринадцатый). Выпуск 1. Петроград : Издание Центрального Статистического Комитета М.В.Д., 1918. 121 с.
168. Чорний С. М. Національний склад населення України в XX сторіччі : довідник. Київ : ДНВП Картографія, 2001. 86 с. : табл. URL : <http://ethnography.national.org.ua/nsklad/index.html> (дата звернення: 12.07.2017).

2.3. Мемуари, спогади, епістолярна спадщина

169. Барятинская М. Моя русская жизнь. Воспоминания великосветской дамы, 1870–1918. Москва : Центрполиграф, 2006. 400 с.
170. Брусилов А. А. Мои воспоминания. Москва : Военное издательство народного комиссариата вооружённых сил Союза ССР, 1946. 264 с.
171. Великий Князь Александр Михайлович. Книга воспоминаний. Москва : Вече, 2008. 108 с.
172. Вінниця у спогадах: у 3 т. Т. 1. XIX – початок XX ст. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. 720 с. : іл. (Серія «Подільська старовина»).
173. Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. Кн. 2 : Листування: Д–Я. Ч. 1: Д–Н / [ред. кол.: А. Г. Загородній, О. С. Онищенко (голова), В. А. Смолій та ін.]. Київ, 2012. 708 с.

174. Воспоминания о Михаиле Булгакове / [сост. Е. С. Булгакова, С. А. Ляндрес]. Москва : Советский писатель, 1988. 527 с.
175. Григор'єв Г. У старому Києві. Київ : Радянський письменник, 1961. 357 с.
176. Гринберг А. Киевская организация РСДРП (б) в эпоху войны (1914–1916 гг.) // Летопись революции – № 1 (28), 1928. С. 138–135.
177. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. 1914–1920 : в 4 ч. 2-е вид. Мюнхен : Українське видавництво, 1969. 543 с.
178. Записки Графа Д. Ф. Гейдена (1914–1917 гг.) (Продолжение) // Военно-исторический вестник. № 39. Париж : Издание Общества ревнителей русской военной старины, 1972. С. 16–22.
179. Записки Графа Д. Ф. Гейдена (1914–1917 гг.) (Продолжение) // Военно-исторический вестник. № 40. Париж : Издание Общества ревнителей русской военной старины, 1972. С. 6–13.
180. Записки Графа Д. Ф. Гейдена (1914–1917 гг.) // Военно-исторический вестник. № 37. Париж : Издание Общества ревнителей русской военной старины, 1971. С. 9–16.
181. Каганович Л. М. Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советско-государственного работника. Москва : Вагриус, 2003. 762 с. : ил.
182. Кн. Е. Н. Сайн-Витгенштейн. Дневник 1914–1918/подгот. к печати Мария Разумовская. Paris : YMCA-press, 1986. 302 с.
183. Кошиць О. Спогади / [передмова М. Головащенко; післямова М. Слабошпицького]. Київ : Рада, 1995. 384 с.
184. Лифар С. Спогади Ікара / [пер. з фр. Г. Малець]. Київ : Унів. вид-во Пульсари, 2007. 192 с. : іл.
185. Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914–1918 гг. / [пер. с нем. Свечина А.А.]. Москва : Издательство Вече, 2014. 752 с.
186. Приходько В. Під сонцем Поділля : спогади. Ч. 2 / [упоряд. і авт. передм. Ю. Легун, О. Кравчук]. Вінниця : ТОВ Консоль, 2011. 416 с.

187. Русова С. Мемуари. Щоденник. Київ : Поліграфкнига, 2004. 544 с.
188. Сикорский И. И. Воздушный путь. Москва : Русский путь. N.-Y. : YMCA Press, 1998. 329 с.
189. Софронов Г. П. Неподвластное времени. Москва : Воениздат, 1976. 376 с.
190. Толстой А. Н. По Волыни // Первая мировая / [сост., предисл., вступ. статьи к документам и коммент. С. Н. Семанова]. Москва : Молодая гвардия, 1989. С. 370–374.
191. Цвейг С. Вчерашний мир / [пер. с нем., предисл. Д. Затонского; вступ. статья К. Федина]. Москва : Радуга, 1991. 544 с.
192. Чикаленко Є. Щоденник. (1907–1917). У 2-х т. : Документально-художнє видання. Київ : Темпора, 2004. Т. 1. 428 с. : іл.
193. Шульгин В. В. Последний очевидец: Мемуары. Очерки. Сны. Москва : ОЛМА–ПРЕСС Звёздный мир, 2002. 588 с. : ил.

2.4. Матеріали періодичної преси

194. «Беженец» // Южная копейка. 1916. 12 января. С. 3.
195. «Благополучие» // Южная копейка. 1914. 29 ноября. С. 2.
196. «Вегетарианство и его значение» // Южная копейка. 1913. 1 апреля. С. 2.
197. «Винопатия» // Южная копейка. 1914. 21 декабря. С. 5.
198. «Гастролёры – хипесники» // Южная копейка. 1915. 3 августа. С. 3.
199. «Денатурированные» мародёры // Южная копейка. 1916. 5 ноября. С. 2.
200. «Железка» // Южная копейка. 1916. 6 февраля. С. 3.
201. «Золотая» молодёжь // Юго-Западный край. 1915. 18 апреля. С. 3.
202. «Карточный голод» // Жизнь Волыни. 1915. 24 ноября. С. 3.
203. «Компания Зингер» // Киев. 1915. 22 июля. С. 4.
204. «Ломбардные мануфактуристы» // Южная копейка. 1917. 27 января. С. 2.
205. «Мясопустное» // Южная копейка. 1916. 4 августа. С. 2.
206. «Освобождение» от воинской повинности // Южная копейка. 1913. 1 марта. С. 3.
207. «По купечески»... // Южная копейка. 1916. 14 декабря. С. 2.

208. «Подольянином» отмечено... // Подолья. 1914. 29 июня. С. 4.
209. «Праздник трезвости» в Киеве // Южная копейка. 1913. 29 апреля. С. 2.
210. «Религиозность» Т. Г. Шевченка // Киев. 1914. 28 февраля. С. 2.
211. «Спортсмены – воинам» // Южная копейка. 1914. 29 декабря. С. 2.
212. «Тоска» по алкоголю // Юго-Западный край. 1915. 13 августа. С. 2.
213. «Трезвость» и слепота // Юго-Западный край. 1916. 6 июля. С. 2.
214. «Ханжа» и зрение // Южная копейка. 1915. 4 июня. С. 2.
215. «Харакири» // Южная копейка. 1913. 16 мая. С. 3.
216. «Художники – воинам» // Юго-Западный край. 1915. 12 апреля. С. 2.
217. 14 марта игравшими на берегу реки... // Подольянин. 1915. 17 марта. С. 3.
218. 16 июля в гостинице... // Подолья. 1914. 18 июля. С. 4.
219. 2 фунта сахара в месяц // Жизнь Волыни. 1916. 7 октября. С. 3.
220. 28 июня проследовала... // Юго-Западный край. 1915. 1 июля. С. 2.
221. 5 мая с. г. состоялось... // Подольянин. 1916. 8 мая. С. 3.
222. 6 декабря... // Юго-Западный край. 1915. 9 декабря. С. 3.
223. Vivat / «Разсрочки» // Южная копейка. 1915. 9 января. С. 2.
224. Vivat / Жёны запасных // Южная копейка. 1914. 14 сентября. С. 2.
225. Vivat / Жёны запасных // Южная копейка. 1914. 15 октября. С. 2.
226. Vivat / Немки по... недоразумению // Южная копейка. 1915. 11 февраля. С. 2.
227. А было вчера... // Подольянин. 1915. 21 июля. С. 4.
228. А. Бонч-Лубневский / Миниатюры // Подольянин. 1915. 3 мая. С. 3.
229. А. Брынский / В Луцке // Киевская мысль. 1916. 4 июня. С. 2.
230. А. Брынский / На Волыни // Киевская мысль. 1915. 28 августа. С. 1.
231. А. Брынский / На Волыни // Киевская мысль. 1915. 4 октября. С. 2.
232. А. Брынский / Поездка в Дубно // Киевская мысль. 1916. 5 июня. С. 2.
233. А. Войцеховский / Болтовня и её последствия // Земская мысль. 1915. 21 июня. С. 4.
234. А. И. Гучков о мясе // Юго-Западный край. 1916. 29 июля. С. 2.
235. А. Подольский / Летичев // Юго-Западный край. 1916. 14 июля. С. 4.

236. Австрийцы в Дубно (рассказ жителя) // Киевская мысль. 1916. 21 июня. С. 4.
237. Австрийцы в Каменец-Подольске (Из записной книжки врача) // Жизнь Волыни. 1914. 28 августа. С. 4.
238. Автомобили... // Подолянин. 1915. 13 августа. С. 3.
239. Автомобильный ужас // Южная копейка. 1916. 1 сентября. С. 2.
240. Авто-шалости // Южная копейка. 1916. 24 апреля. С. 2.
241. Администрацией винницкого городского трамвая... // Юго-Западный край. 1916. 10 июля. С. 2.
242. Администрацией обращено внимание... // Юго-Западный край. 1915. 7 июля. С. 2.
243. Акцизным управлением... // Подолянин. 1915. 3 марта. С. 3.
244. Алкогольная панама // Киев. 1915. 1 февраля. С. 5.
245. Альде / «Иерихонские трубы» // Южная копейка. 1916. 14 июня. С. 2.
246. Альде / Новый квартирный закон // Южная копейка. 1916. 7 сентября. С. 1.
247. Антисанитария «санитарного двора» // Киевская мысль. 1915. 15 февраля. С. 4.
248. Арабески // Киевская газета. 1904. 15 февраля. С. 4.
249. Арест «сборщика» // Южная копейка. 1915. 16 февраля. С. 3.
250. Арест афериста // Юго-Западный край. 1916. 2 августа. С. 4.
251. Арест и высылка проф. Ф. И. Кнауэра // Киевская мысль. 1914. 30 декабря. С. 3.
252. Арест мнимой сестры милосердия // Жизнь Волыни. 1916. 17 июня. С. 5.
253. Арест сахарозаводчиков // Южная копейка. 1916. 22 октября. С. 2.
254. Арест шайки, содействовавшей дезертирам // Юго-Западный край. 1916. 22 сентября. С. 4.
255. Арсений / Заметки репортёра // Южная копейка. 1914. 11 августа. С. 4.
256. Арсений / Заметки репортёра // Южная копейка. 1914. 13 октября. С. 4.
257. Арсений / Заметки репортёра // Южная копейка. 1914. 3 августа. С. 3.

258. Аферисты // Киевская мысль. 1914. 10 августа. С. 3.
259. Афиша // Подолянин. 1915. 7 мая. С. 1.
260. Аэроплан над Житомиром // Жизнь Волыни. 1914. 13 июля. С. 3.
261. Б. Ж. Валевский / Маленький фельетон // Юго-Западный край. 1916. 10 августа. С. 2.
262. Б. Петров / Почему? // Юго-Западный край. 1916. 22 февраля. С. 2.
263. Б. Скур / По улице // Южная копейка. 1914. 20 июня. С. 2.
264. Балканская война... // Подолянин. 1913. 19 мая. С. 3.
265. Балта // Киевская мысль. 1916. 6 мая. С. 5.
266. Балта // Юго-Западный край. 1915. 26 апреля. С. 4.
267. Беженцы в Житомире // Жизнь Волыни. 1915. 11 августа. С. 3.
268. Беженцы из Турции // Южная копейка. 1914. 9 ноября. С. 2.
269. Без дров // Южная копейка. 1915. 19 марта. С. 2.
270. Без здоровой воды // Киев. 1915. 15 февраля. С. 4.
271. Без керосина // Жизнь Волыни. 1916. 30 сентября. С. 4.
272. Безе / Нет... // Южная копейка. 1916. 5 августа. С. 2.
273. Бельгийский консул... // Подолянин. 1915. 24 февраля. С. 3.
274. Бердичев // Юго-Западный край. 1916. 5 мая. С. 4.
275. Бердичев // Южная копейка. 1913. 9 января. С. 4.
276. Беспорядки в г. Радомысль // Киевская мысль. 1914. 4 ноября. С. 3–4.
277. Биллиарды // Киевская мысль. 1914. 11 декабря. С. 4.
278. Благодаря увеличению... // Юго-Западный край. 1915. 20 июня. С. 2.
279. Больной вопрос // Жизнь Волыни. 1915. 16 сентября. С. 3.
280. Борьба городского управления с дороговизной // Южная копейка. 1915. 10 января. С. 2.
281. Борьба с пьянством и патронат для слепых // Южная копейка. 1914. 17 ноября. С. 2.
282. Борьба с тайной проституцией и... окопы // Юго-Западный край. 1915. 23 января. С. 4.
283. Боязнь неприятельских аэропланов // Жизнь Волыни. 1915. 15 августа.

С. 3.

284. Бродяги // Южная копейка. 1916. 11 сентября. С. 2.
285. Будущее принадлежит славянству // Подолія. 1914. 31 декабря. С. 1.
286. Бумажный голод и почта // Южная копейка. 1916. 30 июня. С. 3.
287. Буря // Жизнь Волыни. 1914. 12 июля. С. 4.
288. В бюро Подольского общества... // Подолія. 1914. 5 ноября. С. 4.
289. В виду продолжающих... // Юго-Западный край. 1915. 4 августа. С. 2.
290. В Виннице и уезде... // Юго-Западный край. 1915. 29 августа. С. 3.
291. В Винницком Городском Управлении... // Юго-Западный край. 1915. 12 октября. С. 2.
292. В Волынской губ. появились... // Подолія. 1914. 19 октября. С. 4.
293. В воскресенье на базаре Нового Плана... // Подолянин. 1915. 7 апреля. С. 3.
294. В воскресенье... // Юго-Западный край. 1915. 14 апреля. С. 2.
295. В г. Литине с 1 ноября... // Юго-Западный край. 1916. 2 декабря. С. 2.
296. В городе // Киевская мысль. 1916. 26 мая. С. 4.
297. В городе // Южная копейка. 1915. 27 августа. С. 1.
298. В городе // Южная копейка. 1915. 7 сентября. С. 1.
299. В городских булочных // Жизнь Волыни. 1916. 6 ноября. С. 5.
300. В городской санитарной комиссии // Южная копейка. 1916. 4 апреля. С. 2.
301. В губернское акцизное правление... // Юго-Западный край. 1915. 26 февраля. С. 3.
302. В Дубно // Жизнь Волыни. 1916. 4 июня. С. 3–4.
303. В Дубно и Луцке // Юго-Западный край. 1916. 1 июня. С. 3.
304. В еврейской больнице // Жизнь Волыни. 1914. 21 августа. С. 3.
305. В еврейском театре // Южная копейка. 1915. 21 сентября. С. 4.
306. В Житомире // Южная копейка. 1915. 26 августа. С. 2.
307. В Каменец приезжают... // Подолія. 1914. 17 сентября. С. 4.
308. В Каменце задержаны... // Подолія. 1914. 23 февраля. С. 4.

309. В квартире... // Юго-Западный край. 1915. 24 июля. С. 2.
310. В клубе русских националистов // Киев. 1914. 28 февраля. С. 5.
311. В Луцке // Юго-Западный край. 1916. 1 июня. С. 3. 405
312. В Могилёве-Подольском... // Юго-Западный край. 1915. 23 августа. С. 2.
313. В настоящее время... // Юго-Западный край. 1915. 22 мая. С. 2.
314. В настоящее время... // Юго-Западный край. 1916. 10 июля. С. 2.
315. В настоящее время... // Юго-Западный край. 1916. 30 ноября. С. 3.
316. В ночь с 15 на 16 июля... // Подолія. 1914. 18 июля. С. 4.
317. В общегородском комитете // Южная копейка. 1915. 15 мая. С. 4.
318. В очередях // Жизнь Волыни. 1917. 14 февраля. С. 3.
319. В помещении винницкого купеческого общества... // Юго-Западный край. 1916. 17 октября. С. 2.
320. В последнее время... // Юго-Западный край. 1915. 18 августа. С. 2.
321. В последнее время... // Юго-Западный край. 1916. 21 июля. С. 2.
322. В Ровно // Жизнь Волыни. 1916. 14 апреля. С. 6.
323. В Ровно и Луцке // Юго-Западный край. 1916. 1 июня. С. 3.
324. В ряду мер... // Подолянин. 1915. 21 ноября. С. 4.
325. В святи с «хвостами»... // Юго-Западный край. 1916. 28 октября. С. 2.
326. В субботу 29 августа... // Юго-Западный край. 1915. 2 сентября. С. 3.
327. В театре «Люкс» // Жизнь Волыни. 1914. 30 октября. С. 3.
328. В тени // Южная копейка. 1913. 20 февраля. С. 3.
329. В трамвае // Юго-Западный край. 1915. 12 июля. С. 2.
330. В университете // Южная копейка. 1913. 30 марта. С. 2.
331. В чём дело? // Южная копейка. 1917. 8 февраля. С. 2.
332. В эти дни // Жизнь Волыни. 1914. 6 сентября. С. 3.
333. В этом году... // Подолянин. 1913. 22 июня. С. 3.
334. В Ровно // Киевская мысль. 1915. 1 сентября. С. 3.
335. В. Александрович / Пленные // Южная копейка. 1914. 2 ноября. С. 2.
336. В. Майский / Женщины и война // Киевская мысль. 1915. 22 июля. С. 2.
337. В. Федорович / Карикатура // Южная копейка. 1914. 27 августа. С. 2.

338. Валовой доход... // Юго-Западный край. 1915. 3 июня. С. 3.
339. Вахтенный / Миниатюры // Жизнь Волыни. 1917. 30 января. С. 4.
340. Введение карточной системы на сахар в Луцке и в уезде // Жизнь Волыни. 1916. 26 ноября. С. 4.
341. Введение карточной системы на хлеб в Житомире, Ровно, Луцке, Кременце, Дубно и Овруче // Жизнь Волыни. 1917. 15 февраля. С. 3.
342. Верблюды для г. Киева // Южная копейка. 1916. 30 октября. С. 2.
343. Весенние картинки // Южная копейка. 1915. 12 апреля. С. 3.
344. Вечные странники // Южная копейка. 1914. 1 июля. С. 3.
345. Вздорные слухи // Жизнь Волыни. 1914. 12 августа. С. 3.
346. Возрождение жизни в Киеве // Киевская мысль. 1914. 10 декабря. С. 5.
347. Возрождение продуктов // Жизнь Волыни. 1914. 22 июля. С. 3.
348. Возрождение тёплой одежды // Жизнь Волыни. 1914. 5 октября. С. 3.
349. Возрождение фруктов // Киев. 1914. 19 сентября. С. 4.
350. Виктор Ват / «Новый» тип // Южная копейка. 1914. 29 августа. С. 2.
351. Виктор Ват / Человек // Южная копейка. 1914. 23 октября. С. 2.
352. Винница // Подолянин. 1915. 18 июля. С. 3.
353. Винницкая городская телефонная сеть... // Юго-Западный край. 1915. 30 сентября. С. 2.
354. Винницкие картинки // Юго-Западный край. 1915. 16 мая. С. 2.
355. Винницкие картинки // Юго-Западный край. 1915. 17 марта. С. 2.
356. Винницкие картинки // Юго-Западный край. 1915. 19 июня. С. 2.
357. Винницкие картинки // Юго-Западный край. 1915. 2 июля. С. 2.
358. Винницкие картинки // Юго-Западный край. 1915. 20 марта. С. 2.
359. Винницкие картинки // Юго-Западный край. 1916. 30 октября. С. 2.
360. Винницкий полицмейстер обратился... // Юго-Западный край. 1915. 2 сентября. С. 2.
361. Винницкий полицмейстер... // Юго-Западный край. 1915. 16 июня. С. 2.
362. Винницкий полицмейстер... // Юго-Западный край. 1915. 3 сентября. С. 3.

363. Виновными себя не признают // Южная копейка. 1916. 9 октября. С. 3.
364. Винокурное отделение... // Юго-Западный край. 1915. 22 березня. С. 3.
365. Витя (Рассказ Юрия Зубовского) // Южная копейка. 1914. 3 ноября. С. 2.
366. Владимироволынск // Жизнь Волыни. 1914. 1 сентября. С. 4.
367. Во всех почтовых учреждениях... // Подолія. 1914. 7 ноября. С. 4.
368. Во вторник... // Подолія. 1914. 23 июля. С. 3–4.
369. Водопроводная линия... // Юго-Западный край. 1915. 26 апреля. С. 2.
370. Водоснабжение города // Южная копейка. 1916. 22 июля. С. 2.
371. Водоснабжение города // Южная копейка. 1916. 6 июня. С. 2.
372. Водяной голод в Киеве // Киев. 1915. 9 марта. С. 4.
373. Военная цензура // Киевская мысль. 1914. 26 июля. С. 4.
374. Военно-автомобильная повинность // Киевская мысль. 1914. 18 сентября. С. 2.
375. Военный цензор г. Каменца... // Подолянин. 1915. 12 февраля. С. 3.
376. Возвращённая контрибуция // Жизнь Волыни. 1914. 21 августа. С. 2–3.
377. Возобновление освещения на улицах // Южная копейка. 1915. 16 декабря. С. 2.
378. Война и аптеки // Киев. 1914. 29 июля. С. 5.
379. Война и арестанты // Южная копейка. 1914. 26 сентября. С. 2.
380. Война и ёлка // Подолія. 1914. 3 декабря. С. 1–2.
381. Война и киевские домовладельцы // Южная копейка. 1914. 28 августа. С. 2.
382. Война и наше духовенство // Подолія. 1914. 14 сентября. С. 1.
383. Война и театры // Киев. 1916. 30 января. С. 4.
384. Война и читатели // Южная копейка. 1915. 21 июля. С. 2.
385. Война и шоффера // Киев. 1914. 10 сентября. С. 4.
386. Вокзальный разъезд // Южная копейка. 1916. 21 июля. С. 2.
387. Вокруг «керосинного голода» // Жизнь Волыни. 1915. 21 октября. С. 3.
388. Володимир-Волинський в часи Першої світової війни. Фото // Хроніки Любарта. URL : <http://www.hroniky.com/news/view/10593-volodymyr->

- volynskiy-v-chasy-pershoi-svitovoi-viiny-foto (дата звернення 16.11.2018)
389. Вопрос о поднятии цен на квартиры // Южная копейка. 1916. 18 июня. С. 2.
390. Вопрос о продаже пива // Южная копейка. 1914. 8 октября. С. 1.
391. Воспрещение игры в лото // Южная копейка. 1915. 16 декабря. С. 1.
392. Воспрещение продажи одеколona // Киевская мысль. 1915. 26 ноября. С. 2.
393. Восстановление электростанции в Ровно // Жизнь Волыни. 1916. 11 ноября. С. 5.
394. Врал Брежунович // Южная копейка. 1915. 6 января. С. 2.
395. Всенародное молебствие 31 августа // Киевская мысль. Иллюстрированное приложение. 1914. 31 августа. С. 1.
396. Вследствие циркуляра Начальника губернии... // Юго-Западный край. 1915. 9 января. С. 2.
397. Вчера в 12 час. дня... // Юго-Западный край. 1915. 2 августа. С. 2–3.
398. Вчера в 6 час. вечера... // Юго-Западный край. 1915. 10 июля. С. 2.
399. Вчера в вагонах трамвая... // Юго-Западный край. 1915. 8 июля. С. 2.
400. Вчера в Виннице было приступлено... // Юго-Западный край. 1915. 4 октября. С. 2.
401. Вчера в городе // Жизнь Волыни. 1916. 3 декабря. С. 4.
402. Вчера за недостатком в городе... // Юго-Западный край. 1915. 17 сентября. С. 2.
403. Вчера и третьего дня... // Подолянин. 1915. 21 января. С. 3.
404. Вчера на лестнице городского полицейского управления... // Юго-Западный край. 1916. 3 декабря. С. 3.
405. Вчера около 10 часов утра... // Юго-Западный край. 1916. 18 сентября. С. 2.
406. Вчера по Загородной ул... // Подолянин. 1915. 1 декабря. С. 4.
407. Вчера по случаю четверга // Подолянин. 1915. 3 апреля. С. 3.
408. Вчера приступлено к выселению... // Подолянин. 1915. 29 марта. С. 3.

409. Вчера утром во дворе дома Лукачера... // Подолянин. 1915. 12 апреля. С. 4.
410. Вчера утром... // Подолянин. 1915. 16 января. С. 3.
411. Вчера утром... // Юго-Западный край. 1915. 9 декабря. С. 2.
412. Вчера, несмотря на большой привоз... // Подолянин. 1916. 5 августа. С. 3.
413. Вывоз муки из Киева // Киевская мысль. 1917. 16 февраля. С. 2.
414. Выдача карточек на керосин // Южная копейка. 1916. 18 декабря. С. 2.
415. Вымирающая благотворительность // Юго-Западный край. 1916. 1 января. С. 1.
416. Выселение евреев окончивших коммерч. институт // Южная копейка. 1913. 23 ноября. С. 2.
417. Выселяемые евреи // Южная копейка. 1915. 21 апреля. С. 2.
418. Г. Наумов / Квартирный вопрос // Киевская мысль. 1916. 24 июня. С. 1.
419. Г. Подольский Губернатор... // Юго-Западный край. 1916. 29 января. С. 2.
420. Г. Рой / Волк сыт // Подолянин. 1916. 27 июля. С. 3.
421. Г. Фурман / Дни нашей жизни // Южная копейка. 1914. 6 сентября. С. 2.
422. Г. Рой / Воскресные рифмы // Подолянин. 1916. 14 февраля. С. 4.
423. Гайсин // Подолянин. 1913. 23 мая. С. 4.
424. Гарольд / Миниатюры // Киевская мысль. 1914. 22 октября. С. 3.
425. Гарольд / Миниатюры // Киевская мысль. 1915. 11 листопада. С. 2.
426. Гарольд / Миниатюры // Киевская мысль. 1915. 3 апреля. С. 3.
427. Гастроли А. К. Саксаганского // Подолянин. 1915. 27 января. С. 3.
428. Георгий Неделин / Снова ритуал // Двухглавый орёл. 1916. 31 января. С. 3.
429. Главной военно-цензурной комиссией... // Юго-Западный край. 1916. 29 октября. С. 2.
430. Главный начальник ... // Юго-Западный край. 1915. 12 сентября. С. 2.
431. Главным начальником... // Подолянин. 1916. 27 мая. С. 3.

432. Главным управлением... // Юго-Западный край. 1915. 29 января. С. 2.
433. Годичный юбилей киевской таксы // Киевская мысль. 1916. 23 января. С. 4.
434. Голод в Ковеле // Жизнь Волыни. 1916. 3 февраля. С. 4.
435. Голь на выдумки хитра // Южная копейка. 1914. 12 ноября. С. 2.
436. Горнов / Улица и кинематограф // Подолянин. 1916. 3 декабря. С. 2.
437. Город и электричество // Жизнь Волыни. 1915. 18 января. С. 3–4.
438. Городская хроника // Киевская газета. 1904. 30 января. С. 2–3.
439. Городские заметки // Подолянин. 1914. 28 июня. С. 3.
440. Городской театр // Юго-Западный край. 1916. 21 февраля. С. 2.
441. Грандиозные обыски у фирмы «Зингер» // Юго-Западный край. 1915. 12 июля. С. 2.
442. Грандиозный вечер // Подолянин. 1915. 28 января. С. 2.
443. Гри-Гри / Наши будни // Юго-Западный край. 1916. 13 ноября. С. 2.
444. Д. Волков / «Гримасы улицы» // Южная копейка. 1915. 1 июня. С. 2.
445. Д. Волков / В эти дни // Южная копейка. 1915. 27 августа. С. 1.
446. Д. Громов / Жилищный вопрос // Киев. 1916. 15 июля. С. 2.
447. Два года без казённой водки // Юго-Западный край. 1916. 27 августа. С. 1–2.
448. Две жертвы // Южная копейка. 1916. 26 июля. С. 3.
449. Девять месяцев в Луцке // Киевская мысль. 1916. 10 июля. С. 2.
450. Дела сапожные // Южная копейка. 1916. 1 июля. С. 2.
451. Дело о шпионстве // Южная копейка. 1913. 14 декабря. С. 3.
452. Дело Ш. Зильбермана, Н. Компера и других // Подолянин. 1915. 26 июня. С. 2.
453. Денатурат – яд // Южная копейка. 1915. 23 июля. С. 2.
454. Дети и война // Южная копейка. 1915. 9 января. С. 2.
455. Дети улицы // Южная копейка. 1915. 9 июля. С. 2.
456. Дети-герои // Жизнь Волыни. 1914. 4 сентября. С. 2.
457. Детоубийцы // Юго-Западный край. 1916. 20 июля. С. 2–3.

458. Детская преступность и борьба с ней // Южная копейка. 1913. 11 апреля. С. 2.
459. Дешевизна сельских продуктов // Киевская мысль. 1915. 13 октября. С. 2.
460. Дзвін: Журнал-місячник літератури, науки й громадського життя марксистського напрямку. Київ, 1913. Т. 2. №7/8–12.
461. Доклад по вопросу об устройстве электрического освещения и трамвая // Голос Умани. 1914. 28 мая. С. 2–3.
462. Дома без отопления // Южная копейка. 1915. 31 июля. С. 2.
463. Дороговизна жизни // Юго-Западный край. 1915. 17 февраля. С. 1–2.
464. Дороговизна жизни и заработная плата // Юго-Западный край. 1915. 23 мая. С. 4
465. Дороговизна квартир // Жизнь Волыни. 1914. 1 августа. С. 3.
466. Дороговизна медикаментов в Киеве // Киев. 1915. 6 февраля. С. 3.
467. Дороговизна продуктов // Жизнь Волыни. 1917. 15 февраля. С. 3.
468. Доставка раненых // Южная копейка. 1914. 2 сентября. С. 4.
469. Дровяной вопрос в луцком уезде // Жизнь Волыни. 1916. 8 сентября. С. 5.
470. Дровяной голод // Южная копейка. 1915. 1 марта. С. 2.
471. Душевно-больной // Киев. 1915. 2 февраля. С. 4.
472. Душевное настроение современ. учащейся молодёжи // Южная копейка. 1913. 17 февраля. С. 3.
473. Евреи и дачный вопрос // Южная копейка. 1915. 2 мая. С. 2.
474. Ежедневно наблюдается... // Подолія. 1914. 24 сентября. С. 4.
475. Электрический голод // Жизнь Волыни. 1915. 10 февраля. С. 3.
476. Ёлочный голод // Жизнь Волыни. 1916. 20 декабря. С. 5.
477. Ещё об извозчиках // Киев. 1914. 22 августа. С. 4.
478. Женщина – столб государства // Киев. 1916. 22 августа. С. 1.
479. Жертва электрической станции // Жизнь Волыни. 1914. 29 ноября. С. 3.
480. Живой товар // Подолія. 1913. 29 сентября. С. 3.

481. Жилищный вопрос в Киеве // Киевская мысль. 1915. 15 мая. С. 5.
482. Житейская муть // Южная копейка. 1916. 29 августа. С. 2.
483. Жительница 2 части города Винницы... // Подолянин. 1916. 5 марта. С. 4.
484. Жмеринская городская дума постановила... // Юго-Западный край. 1915. 28 июля. С. 3.
485. За последние дни (Из городских скитаний) // Наша Волынь. 1914. 22 июля. С. 3.
486. За последние дни... // Юго-Западный край. 1916. 24 июля. С. 2.
487. Задержанный австрийскими властями... // Подоля. 1913. 8 февраля. С. 4.
488. Задержаны третьего дня... // Юго-Западный край. 1915. 18 июля. С. 3.
489. Закон о воспреещении повышать цены на жилые помещения // Юго-Западный край. 1916. 11 сентября. С. 2.
490. Закон о сокращении потребления мяса и мясных продуктов // Юго-Западный край. 1916. 25 июля. С. 2.
491. Закон об ответственности торговцев за повышение цен // Киев. 1916. 6 октября. С. 3.
492. Законопроект о наказуемости посягательств против нравственности малолетних // Южная копейка. 1916. 2 февраля. С. 1.
493. Закрытие клиник // Южная копейка. 1917. 9 февраля. С. 2.
494. Закрытие магазинов Зингера // Киевская мысль. 1915. 12 июля. С. 3.
495. Заметки дня // Земская мысль. 1915. 20 июня. С. 4.
496. Заметки дня // Земская мысль. 1915. 20 мая. С. 4.
497. Заметки репортёра // Южная копейка. 1914. 22 октября. С. 2.
498. Запрещение продажи пива в Киевской губернии // Киевская мысль. 1914. 28 октября. С. 2.
499. Заседание Волынского губернского комитета Всероссийского земского союза (Продолжение) // Жизнь Волыни. 1915. 12 ноября. С. 4.
500. Засилье домовладельцев // Южная копейка. 1916. 2 июля. С. 2.

501. Затерявшиеся 2 вагона сахара // Жизнь Волыни. 1916. 6 декабря. С. 4.
502. Зелёное поле // Южная копейка. 1915. 18 июля. С. 2.
503. Зингер и К^о – шпионская организация // Земская мысль. 1915. 15 июля. С. 4.
504. Злободневные книги // Киевская мысль. 1914. 31 октября. С. 2
505. Злоупотребления с сахаром // Киевская мысль. 1916. 15 ноября. С. 4.
506. И. Бабат / Выселение семейств запасных // Южная копейка. 1914. 28 сентября. С. 2.
507. И. Квасковский / Письмо в редакцию // Киевская мысль. 1915. 11 декабря. С. 5.
508. Игорные дома // Южная копейка. 1915. 6 апреля. С. 3.
509. Игра в войну // Жизнь Волыни. 1914. 12 августа. С. 3.
510. Игроки // Юго-Западный край. 1915. 17 апреля. С. 2.
511. Идея западно-германского прогресса и русское православие // Подолія. 1914. 28 сентября. С. 1–2.
512. Идите к воинам // Юго-Западный край. 1916. 16 апреля. С. 2.
513. Из повременной печати // Подолія. 1914. 4 июля. С. 2.
514. Из провинциальных курьёзов // Юго-Западный край. 1915. 28 апреля. С. 4.
515. Избиение евреев на Слободке // Южная копейка. 1913. 9 июля. С. 3.
516. Изменение цены на керосин // Киевлянин. 1917. 6 января. С. 2.
517. Икс / Киевская неметчина // Киев. 1914. 31 января. С. 3.
518. Илка Чёрный / «Австрийцы» // Южная копейка. 1914. 29 августа. С. 4.
519. Илка Чёрный / На вокзале // Южная копейка. 1914. 11 августа. С. 4.
520. Императорское Высочество... // Юго-Западный край. 1916. 15 жовтня. С. 2.
521. Интересная статистика // Киев. 1916. 5 октября. С. 4.
522. Интимники // Южная копейка. 1916. 10 января. С. 2.
523. Итоги переписи // Жизнь Волыни. 1916. 27 мая. С. 5.
524. К борьбе с пьянством // Южная копейка. 1914. 18 июня. С. 2.

525. К выкупу трамвайного предприятия // Киев. 1916. 20 октября. С. 4.
526. К выселению немцев // Жизнь Волыни. 1916. 21 февраля. С. 3.
527. К дефектам городского водопровода // Киев. 1915. 5 октября. С. 4.
528. К запросу о дороговизне квартир // Киевская мысль. 1915. 29 сентября. С. 2.
529. К мобилизации автомобилей // Киев. 1914. 1 августа. С. 3.
530. К новой переписи // Киевская мысль. 1916. 17 февраля. С. 1.
531. К отопительному кризису в Киеве // Киевская мысль. 1917. 7 февраля. С. 4.
532. К отсутствию мелкой монеты // Жизнь Волыни. 1915. 14 августа. С. 3.
533. К предстоящей сахарной кампании на Волыне // Жизнь Волыни. 1916. 8 сентября. С. 5.
534. К приезду шахматиста Алёхина // Киев. 1916. 6 мая. С. 4.
535. К расширению водопровода // Киевская мысль. 1914. 2 августа. С. 2.
536. К русским людям Волыни // Жизнь Волыни. 1915. 18 октября. С. 3.
537. К сведению // Подолія. 1914. 24 сентября. С. 1.
538. К секвестру акционерного о-ва «Сименс и Гальске» // Южная копейка. 1915. 1 февраля. С. 2.
539. К секвестру предприятий Зингера // Киевская мысль. 1915. 11 ноября. С. 2.
540. К созданию в Житомире курорта // Жизнь Волыни. 1915. 17 января. С. 3.
541. К строительному сезону // Земская мысль. 1915. 29 мая. С. 4.
542. К строительному сезону // Киевская мысль. 1915. 26 мая. С. 3.
543. К урегулированию трамвайного движения // Киев. 1915. 23 сентября. С. 4.
544. К устройству подземной железной дороги в Киеве // Киевская мысль. 1916. 6 декабря. С. 3.
545. К функционированию электрического предприятия // Киевская мысль. 1915. 24 мая. С. 3.
546. К читателям // Южная копейка. 1915. 2 июля. С. 2.

547. Кадетский корпус без воды // Киевская мысль. 1915. 19 июня. С. 3.
548. Как богатеют на Руси // Юго-Западный край. 1915. 17 сентября. С. 4.
549. Как мы покупали дрова // Киевская мысль. 1915. 3 марта. С. 3.
550. Как передает «Киевл»... // Юго-Западный край. 1915. 1 июня. С. 2.
551. Каменец – Сербии и Черногории // Подолянин. 1915. 28 февраля. С. 1.
552. Каменецкая городская управа... // Юго-Западный край. 1915. 11 июля. С. 2.
553. Каменецкая уездная полиция... // Юго-Западный край. 1915. 25 марта. С. 2.
554. Каменец-Под. // Южная копейка. 1913. 18 января. С. 4.
555. Каменец-Подольск // Киев. 1914. 5 марта. С. 5.
556. Каменец-Подольск // Юго-Западный край. 1915. 10 февраля. С. 4.
557. Каменец-Подольск // Юго-Западный край. 1915. 9 апреля. С. 4.
558. Каменец-Подольск // Южная копейка. 1915. 4 июля. С. 4.
559. Карикатура // Южная копейка. 1915. 15 декабря. С. 2.
560. Картинки с натуры // Киев. 1916. 12 января. С. 3–4.
561. Картины войны // Жизнь Волыни. 1915. 23 января. С. 3.
562. Карточка на сахар... // Юго-Западный край. 1916. 26 октября. С. 3.
563. Квартирная нужда студенчества // Киев. 1916. 31 августа. С. 4.
564. Квартирная помощь студентам // Южная копейка. 1916. 7 сентября. С. 2.
565. Квартирный «голод» // Жизнь Волыни. 1916. 18 августа. С. 3.
566. Квартирный вопрос в Киеве // Южная копейка. 1914. 2 февраля. С. 2.
567. Квартирный кризис // Киевская мысль. 1916. 4 сентября. С. 3.
568. Керосинный кризис // Жизнь Волыни. 1916. 14 октября. С. 5.
569. Керосинный кризис // Южная копейка. 1916. 18 октября. С. 2.
570. Керосиновый голод, его причины и устранение их // Подолянин. 1916. 17 сентября. С. 3–4.
571. Киевские негативы // Южная копейка. 1915. 14 октября. С. 2.
572. Киевские негативы // Южная копейка. 1915. 17 марта. С. 2.
573. Киевские негативы // Южная копейка. 1915. 7 декабря. С. 2.

574. Киевские негативы // Южная копейка. 1916. 2 августа. С. 2.
575. Киевские негативы // Южная копейка. 1916. 4 июля. С. 2.
576. Киевские типы // Южная копейка. 1913. 14 января. С. 3.
577. Киевский городской голова... // Юго-Западный край. 1915. 30 сентября. С. 2.
578. Кинематографы // Киевская мысль. 1915. 23 октября. С. 3.
579. Кіноафіша // Жизнь Волыни. 1915. 10 декабря. С. 1.
580. Кіноафіша // Киев. 1916. 3 мая. С. 1.
581. Кіноафіша // Киевлянин. 1917. 2 февраля. С. 1.
582. Кіноафіша // Юго-Западный край. 1915. 6 мая. С. 1.
583. Кіноафіша // Юго-Западный край. 1915. 8 января. С. 1.
584. Кіноафіша // Юго-Западный край. 1916. 13 апреля. С. 2.
585. Клочки. Движение вперёд // Южная копейка. 1915. 1 июля. С. 2.
586. Книжный голод // Подолянин. 1917. 2 февраля. С. 4.
587. Когда кончится война? // Юго-Западный край. 1916. 20 ноября. С. 2.
588. Колбасный магазин с одеколоном // Южная копейка. 1916. 3 марта. С. 3.
589. Количество браков в Киевской губернии // Киев. 1915. 6 декабря. С. 3.
590. Количество пленных австрийцев за время войны // Киевская мысль. 1915. 16 апреля. С. 2.
591. Количество проданного вина // Киевская мысль. 1916. 5 мая. С. 2.
592. Колючка / Новый мародёрско-домовладельческий трюк // Южная копейка. 1917. 21 января. С. 1.
593. Конрад Тихий / Закулисные тайны // Южная копейка. 1916. 14 января. С. 2.
594. Контрагент Винницкой телефонной сети... // Юго-Западный край. 1916. 6 июля. С. 2.
595. Критическое положение электрической станции // Южная копейка. 1917. 21 февраля. С. 2.
596. Крошечный доброволец // Южная копейка. 1914. 9 декабря. С. 3.
597. Крылатые рифмы // Подолянин. 1916. 15 мая. С. 3.

598. Л. Бутовцов / Силуэты жизни. Беженцы // Южная копейка. 1916. 27 июля. С. 2.
599. Л. Заволода / «Неизвестные злоумышленники» // Южная копейка. 1916. 31 мая. С. 2.
600. Л. Заволода / Модный девиз // Южная копейка. 1916. 28 февраля. С. 2.
601. Л. Заволода / Огорчение // Южная копейка. 1916. 3 марта. С. 2.
602. Л. Заволода / Равнодушные // Южная копейка. 1916. 7 января. С. 2.
603. Л. Заволода / Сахарные короли // Южная копейка. 1916. 12 февраля. С. 2.
604. Лекция о холере // Подолянин. 1915. 24 июля. С. 4.
605. Леонидов / Могилёв-Подольский // Юго-Западный край. 1915. 28 марта. С. 4.
606. Летичевская городская дума постановила... // Подоля. 1914. 19 декабря. С. 4.
607. Летучие заметки // Южная копейка. 1915. 7 марта. С. 2.
608. Летучие заметки // Южная копейка. 1916. 14 ноября. С. 2.
609. Летучие заметки // Южная копейка. 1916. 28 июня. С. 2.
610. Лже-сборщики // Южная копейка. 1914. 7 декабря. С. 3.
611. Ликвидация киевского электрического общества // Южная копейка. 1915. 6 мая. С. 4.
612. Ликвидация холерной эпидемии // Южная копейка. 1914. 19 сентября. С. 2.
613. Литин // Юго-Западный край. 1916. 11 мая. С. 4.
614. Литин // Юго-Западный край. 1916. 17 сентября. С. 4.
615. Луцк // Жизнь Волыни. 1916. 30 октября. С. 6.
616. Любители денатурата // Жизнь Волыни. 1915. 4 апреля. С. 3.
617. Любопытная статистика // Южная копейка. 1916. 22 мая. С. 2.
618. М. Л. Кай / Маленький фельетон // Юго-Западный край. 1916. 14 сентября. С. 2.
619. М. Л. Свой / Маленький фельетон. Брачный кризи // Юго-Западный край. 1916. 18 мая. С. 2.

620. Мазепинско-еврейские безобразия // Киев. 1914. 26 февраля. С. 4–5.
621. Маленькие проститутки // Киевская мысль. 1916. 14 января. С. 1.
622. Маленький фельетон // Земская мысль. 1915. 4 июня. С. 3.
623. Маленький фельетон // Подолянин. 1916. 22 сентября. С. 3.
624. Маленький фельетон // Юго-Западный край. 1916. 28 июля. С. 2.
625. Маленький фельетон // Южная копейка. 1916. 25 июля. С. 2.
626. Малолетний воин // Киевская газета. 1904. 11 февраля. С. 2.
627. Малолетний пленник // Киевская мысль. 1914. 8 ноября. С. 2.
628. Мальчики-герои // Жизнь Волыни. 1914. 12 ноября. С. 3.
629. Манифестации в Киеве // Киевская мысль. 1914. 17 июля. С. 3.
630. Манифестация в Каменце // Подолія. 1914. 20 июля. С. 3.
631. Мародёрство торговцев // Южная копейка. 1916. 30 сентября. С. 2.
632. Мародёры тыла // Жизнь Волыни. 1917. 17 января. С. 3.
633. Мародёры тыла // Южная копейка. 1915. 3 июля. С. 2.
634. Матч футболистов // Жизнь Волыни. 1915. 29 июня. С. 3.
635. Медицинское совещание // Киевская мысль. 1916. 9 мая. С. 4.
636. Мелочи жизни // Юго-Западный край. 1915. 8 сентября. С. 2.
637. Мелочи жизни // Южная копейка. 1915. 13 мая. С. 2.
638. Мемуары // Киевская газета. 1905. 20 августа. С. 3.
639. Местной полиции сообщают... // Юго-Западный край. 1915. 4 января. С. 3.
640. Министерством торговли и промышленности выяснено... // Подолія. 1914. 19 декабря. С. 4
641. Министр торговли... // Юго-Западный край. 1916. 4 февраля. С. 2
642. Митька // Южная копейка. 1914. 29 сентября. С. 2.
643. Мих. Безсонов / Мелочи жизни // Южная копейка. 1915. 9 мая. С. 2.
644. Могилёв-Подольск // Подолянин. 1916. 22 июля. С. 4. 736
645. Могилёв-Подольский // Юго-Западный край. 1915. 10 февраля. С. 4.
646. Могилёв-Подольский // Юго-Западный край. 1915. 21 февраля. С. 4.
647. Могилёв-Подольский // Юго-Западный край. 1915. 27 марта. С. 4.

648. Могилёвская городская дума постановила... // Подолія. 1914. 30 октября. С. 3.
649. Морозы // Жизнь Волыни. 1917. 19 января. С. 3.
650. Мошенники // Южная копейка. 1915. 7 октября. С. 3.
651. Мошенничество // Южная копейка. 1914. 9 августа. С. 2.
652. Мухомор / «Квартирное» // Южная копейка. 1916. 9 сентября. С. 2.
653. Мухомор / Киевские картинки // Южная копейка. 1916. 21 января. С. 2.
654. Мухомор / Типы киевского дна // Южная копейка. 1916. 4 марта. С. 2.
655. Мучной вопрос в Киеве // Киев. 1915. 26 мая. С. 3.
656. Мучной кризис в Житомире // Жизнь Волыни. 1916. 27 октября. С. 5.
657. Мы и они // Подолянин. 1917. 6 января. С. 3.
658. Мысли вслух // Южная копейка. 1913. 12 июня. С. 2.
659. Мысли вслух // Южная копейка. 1916. 26 сентября. С. 2.
660. Мысли житомирянина // Жизнь Волыни. 1916. 18 ноября. С. 5.
661. Мясопуст в Киеве // Киевская мысль. 1916. 29 июля. С. 3.
662. Н. Никифоров / Колыбельная // Юго-Западный край. 1915. 28 февраля. С. 2.
663. Н. П. Михайлов / Из прошлого к грядущему // Киев. 1914. 20 июля. С. 2.
664. На днях в г. Житомире // Юго-Западный край. 1916. 13 ноября. С. 3.
665. На днях чинами... // Подолянин. 1915. 14 мая. С. 3.
666. На днях... // Подолянин. 1914. 2 ноября. С. 3.
667. На казарменном участке... // Земская мысль. 1915. 3 мая. С. 4.
668. На киевских базарах... // Южная копейка. 1916. 19 июля. С. 2.
669. На Киевской товарной станции... // Юго-Западный край. 1915. 23 января. С. 3.
670. На лету // Юго-Западный край. 1916. 25 января. С. 2.
671. На прошлой неделе... // Юго-Западный край. 1915. 7 марта. С. 3.
672. На случай эвакуации города // Киевская мысль. 1915. 21 сентября. С. 2.
673. На ст. Житомир... // Юго-Западный край. 1916. 26 ноября. С. 2.
674. Набег австрийцев на Каменец-Подольск // Жизнь Волыни. 1914.

19 августа. С. 2.

675. Налог на... больных // Южная копейка. 1915. 30 июля. С. 2.
676. Нас просят обратить внимание... // Подолянин. 1915. 15 мая. С. 3.
677. Нас просят сообщить... // Подолянин. 1916. 12 ноября. С. 3.
678. Население г. Житомира и его ежедневная потребность // Жизнь Волыни. 1915. 10 октября. С. 3.
679. Население г. Киева // Киев. 1915. 26 февраля. С. 4.
680. Население Киева // Киевская мысль. 1916. 7 августа. С. 3.
681. Наставление для добывания пищевых жиров и бульона из костей // Подолянин – 1917. 1 февраля. С. 3.
682. Начальник Винницкой почтово-телеграфной конторы... // Юго-Западный край. 1915. 8 декабря. С. 2.
683. Начальник Главного Управления почт и телеграфов... // Юго-Западный край. 1915. 6 марта. С. 3.
684. Начальник губернии сообщил... // Подолія. 1914. 12 декабря. С. 4.
685. Начальник губернии... // Юго-Западный край. 1915. 15 марта. С. 3.
686. Наш бюджет // Южная копейка. 1913. 10 мая. С. 2.
687. Наша провинция. Ковель // Южная копейка. 1915. 7 февраля. С. 4.
688. Нашествие крыс // Южная копейка. 1916. 9 сентября. С. 2.
689. Нашествие мышей // Киевская мысль. 1914. 6 сентября. С. 2.
690. Наши «благодетели» // Южная копейка. 1915. 24 мая. С. 2.
691. Наши мостовые // Подолянин. 1916. 18 мая. С. 3–4.
692. Наши тротуары // Южная копейка. 1916. 13 февраля. С. 2.
693. Наши язвы и наши нужды // Киев. 1915. 7 апреля. С. 4.
694. Неблагоустройство канализационной сети // Киев. 1915. 1 декабря. С. 4.
695. Негативы // Южное слово. 1917. 19 января. С. 3–4.
696. Недоброкачественный хлеб // Киев. 1916. 31 июля. С. 4.
697. Недопущение езды автомобилей без ярлыков // Жизнь Волыни. 1916. 23 марта. С. 3.
698. Недостаток булок и хлеба // Жизнь Волыни. 1917. 26 января. С. 3.

699. Недостаток воды // Киевская мысль. 1915. 3 июня. С. 3.
700. Недостаток воды в городе // Киевская мысль. 1915. 5 июня. С. 3.
701. Недостаток керосина // Киевская мысль. 1915. 12 ноября. С. 2.
702. Недостаток рабочих // Киев. 1915. 24 августа. С. 4.
703. Недостаток разменной монеты // Южная копейка. 1915. 14 августа. С. 2.
704. Недостаток разменной монеты // Южная копейка. 1915. 15 августа. С. 3.
705. Недостаток сахара // Южная копейка. 1915. 2 февраля. С. 1.
706. Недостаток угля // Южная копейка. 1916. 14 мая. С. 3.
707. Недостаток угля и трамвай // Киев. 1915. 28 февраля. С. 3.
708. Недостача сахара // Юго-Западный край. 1916. 20 ноября. С. 3.
709. Недуг нашего времени // Подолія. 1914. 18 июля. С. 1.
710. Независимо от состоявшегося на днях перехода... // Юго-Западный край. 1915. 4 января. С. 2.
711. Некрасивая история // Южная копейка. 1915. 6 июня. С. 2.
712. Нельзя было уже больше молчать // Жизнь Волыни. 1916. 20 апреля. С. 5.
713. Немецкий завод обращён в лазарет // Жизнь Волыни. 1914. 25 сентября. С. 4.
714. Необходимые предупредительные меры // Южная копейка. 1916. 13 августа. С. 3.
715. Неотложная задача // Подолянин. 1916. 29 ноября. С. 3.
716. Неприятельский аэроплан над Здолбуновым // Жизнь Волыни. 1916. 1 сентября. С. 4.
717. Нептун / Студенты // Южная копейка. 1916. 10 сентября. С. 2.
718. Несколько советов // Южная копейка. 1916. 9 мая. С. 2.
719. Несмотря на громадный рост цен... // Юго-Западный край. 1916. 31 декабря. С. 2.
720. Несчастный случай // Киев. 1916. 25 октября. С. 4.
721. Нет воды // Южная копейка. 1913. 4 июля. С. 3.
722. Николай Руднев / Цивилизация и прогресс // Подолія. 1914. 15 октября. С. 1–2.

723. Новоградволыньск // Жизнь Волыни. 1915. 19 августа. С. 3–4.
724. Новые оклады в полиции // Киевская мысль. 1916. 24 ноября. С. 2.
725. Новый год // Подолія. 1914. 1 января. С. 2.
726. Новый трамвайный проект // Подольские известия. 1914. 28 мая. С. 2–3.
727. Ночные врачебные дежурства // Южная копейка. 1916. 26 ноября. С. 2.
728. О повышении квартирной платы // Южная копейка. 1916. 26 июля. С. 2.
729. О проезде нижних чинов в трамвае // Жизнь Волыни. 1916. 10 января. С. 3.
730. О том же самом // Южная копейка. 1914. 22 октября. С. 2.
731. Обирайлы // Южная копейка. 1916. 30 октября. С. 2.
732. Облавы на евреев // Южная копейка. 1914. 8 июля. С. 3.
733. Обсеменение школьных огородов // Южная копейка. 1916. 5 мая. С. 3.
734. Общая хроника // Подолія. 1914. 12 октября. С. 2.
735. Общая хроника // Подолія. 1914. 24 октября. С. 2.
736. Общественные столовые // Южная копейка. 1917. 1 марта. С. 2.
737. Объявление // Подольнин. 1916. 16 ноября. С. 1.
738. Объявление // Южная копейка. 1915. 4 сентября. С. 1.
739. Объявление г. Киевского губернатора // Киевская мысль. 1914. 19 октября. С. 3.
740. Объявление мобилизации в Киеве // Киевская мысль. 1914. 17 июля. С. 3.
741. Объявление по мобилизации // Киевская мысль. 1914. 3 августа. С. 1.
742. Объявления // Киевлянин. 1914. 1 сентября. С. 4.
743. Объявления // Киевлянин. 1914. 2 сентября. С. 4.
744. Объявления // Киевлянин. 1914. 3 сентября. С. 4.
745. Объявления // Киевлянин. 1914. 4 сентября. С. 6.
746. Объявления // Киевлянин. 1914. 5 сентября. С. 4.
747. Объявления // Киевлянин. 1914. 6 сентября. С. 6.
748. Объявления // Киевлянин. 1914. 7 сентября. С. 5–6.
749. Объявления // Киевлянин. 1915. 1 сентября. С. 4.

750. Объявления // Киевлянин. 1915. 2 сентября. С. 4.
751. Объявления // Киевлянин. 1915. 3 сентября. С. 4.
752. Объявления // Киевлянин. 1915. 4 сентября. С. 4.
753. Объявления // Киевлянин. 1915. 5 сентября. С. 4.
754. Объявления // Киевлянин. 1915. 6 сентября. С. 4.
755. Объявления // Киевлянин. 1915. 7 сентября. С. 4.
756. Объявления // Киевлянин. 1916. 1 сентября. С. 4.
757. Объявления // Киевлянин. 1916. 2 сентября. С. 4.
758. Объявления // Киевлянин. 1916. 3 сентября. С. 4.
759. Объявления // Киевлянин. 1916. 4 сентября. С. 4.
760. Объявления // Киевлянин. 1916. 5 сентября. С. 4.
761. Объявления // Киевлянин. 1916. 6 сентября. С. 4.
762. Объявления // Киевлянин. 1916. 7 сентября. С. 4.
763. Обыватель / Вопросы дня // Юго-Западный край. 1915. 25 июня. С. 2.
764. Обязательное постановление // Южная копейка. 1915. 27 марта. С. 2.
765. Обязательное постановление // Южная копейка. 1917. 21 января. С. 1.
766. Обязательные постановления // Киев. 1914. 5 августа. С. 5.
767. Обязательные постановления... // Юго-Западный край. 1915. 4 августа. С. 4.
768. Огненный дождь // Жизнь Волыни. 1914. 12 июля. С. 4.
769. Ограничение прав германских и австрийских подданных // Южная копейка. 1915. 7 февраля. С. 2.
770. Ознакомление населения с ходом войны // Киевская мысль. 1914. 24 августа. С. 2.
771. Около сцены // Юго-Западный край. 1915. 6 мая. С. 3.
772. Ольгопольской городской думой... // Подолянин. 1915. 12 июня. С. 4.
773. Опять хулиганские выходки // Южная копейка. 1913. 29 января. С. 3.
774. Организация надзора за проституцией // Южная копейка. 1916. 16 июня. С. 2.
775. Осветительный голод // Жизнь Волыни. 1914. 27 ноября. С. 3.

776. Осенние перспективы // Южная копейка. 1916. 7 сентября. С. 2.
777. Особенности текущего лета // Подолія. 1914. 4 июля. С. 3–4.
778. Особой Канцелярией по кредитной части... // Юго-Западный край. 1915. 4 февраля. С. 3.
779. Оставление Ровны // Юго-Западный край. 1915. 30 августа. С. 2.
780. От Винницкой Городской Управы // Юго-западный край. 1916. 16 октября. С. 1.
781. От Винницкой Городской Управы // Юго-западный край. 1916. 30 сентября. С. 1.
782. От Городской Управы // Юго-Западный край. 1916. 12 декабря. С. 1.
783. От Начальника Киевского военного округа... // Юго-Западный край. 1915. 25 июля. С. 2.
784. От Подольского Губернатора... // Подолія. 1914. 15 октября. С. 4.
785. От редакции // Юго-Западный край. 1916. 30 сентября. С. 1.
786. От трамвайного отдела Винницкой Городской Управы // Юго-Западный край. 1915. 29 августа. С. 1.
787. Отголоски войны // Подолія. 1914. 26 октября. С. 3.
788. Отголоски войны // Подолія. 1914. 28 ноября. С. 3.
789. Отголоски войны // Подолянин. 1914. 7 октября. С. 4.
790. Отголоски дня // Юго-Западный край. 1915. 6 июня. С. 2.
791. Отклик среди арестантов // Жизнь Волыни. 1914. 6 сентября. С. 3.
792. Отклики ноты вражеских держав // Жизнь Волыни. 1916. 4 декабря. С. 4.
793. Отклонение ходатайства // Киевская мысль. 1916. 6 мая. С. 5.
794. Открытая подписка на газету... // Подолянин. 1917. 8 января. С. 1.
795. Открытие движения житомирского трамвая // Волынь. 1899. 24 августа. С. 1.
796. Открытие новых столовых // Южная копейка. 1916. 20 октября. С. 2–3.
797. Открытие оперного сезона // Жизнь Волыни. 1914. 28 сентября. С. 3.
798. Открытие поляками лазарета для раненых // Жизнь Волыни. 1914. 29 августа. С. 3.

799. Откуда оно? // Южная копейка. 1916. 20 октября. С. 2.
800. Отмена ограничения для евреев // Южная копейка. 1915. 26 октября. С. 3.
801. Отпуск муки по карточкам // Южное слово. 1917. 22 февраля. С. 4.
802. Отпуск электрической энергии для госпиталей // Киевская мысль. 1915. 16 мая. С. 2.
803. Отравление народа // Подолія. 1914. 9 июля. С. 2–3.
804. Отсутствие воды // Киевская мысль. 1914. 2 августа. С. 2.
805. Отсутствие игральные карт // Жизнь Волыни. 1915. 15 октября. С. 3.
806. Отсутствие квартир // Жизнь Волыни. 1915. 10 ноября. С. 3.
807. Отъезд врачей на Дальний Восток // Киевская газета. 1904. 6 февраля. С. 3.
808. Охрана беженков // Южная копейка. 1916. 1 октября. С. 2.
809. Очередь // Киевская мысль. Иллюстрированное приложение. 1916. 9 сентября. С. 4.
810. Оштрафование домовладельцев // Южная копейка. 1916. 16 сентября. С. 2.
811. Падение преступности // Киев. 1914. 9 сентября. С. 3.
812. Падение цен на продукты // Киевская мысль. 1914. 3 августа. С. 2.
813. Паразиты войны // Юго-Западный край. 1915. 1 октября. С. 2.
814. Пасынки жизни // Южная копейка. 1916. 19 декабря. С. 2.
815. Патриотическая манифестация // Жизнь Волыни. 1914. 21 июля. С. 3.
816. Пауки хищники // Южная копейка. 1914. 20 ноября. С. 1.
817. Пенсии раненым и больным // Подолія. 1914. 7 декабря. С. 2.
818. Переезд в город // Жизнь Волыни. 1914. 22 июля. С. 3.
819. Переименование Петербургских улиц // Жизнь Волыни. 1914. 14 октября. С. 3.
820. Перекупщики продуктов // Южная копейка. 1915. 21 декабря. С. 2.
821. Перемена фамилии // Жизнь Волыни. 1916. 25 ноября. С. 3.
822. Перемена фамилии // Киевская мысль. 1915. 10 декабря. С. 2.

823. Переполнение трамваев // Жизнь Волыни. 1914. 24 июля. С. 3.
824. Пересмотр закона о мясопустных днях // Юго-Западный край. 1916. 9 ноября. С. 1.
825. Переход в русское подданство // Киевская мысль. 1914. 1 августа. С. 2.
826. Печальное объявление // Киевская мысль. 1916. 20 июня. С. 4.
827. Печать // Юго-Западный край. 1916. 2 декабря. С. 1.
828. Пленные австрийские офицеры // Жизнь Волыни. 1915. 8 сентября. С. 3.
829. Пленные турки // Южная копейка. 1914. 20 ноября. С. 2.
830. По городу // Южная копейка. 1916. 28 октября. С. 3.
831. По городу // Южная копейка. 1917. 17 февраля. С. 2.
832. По городу // Южная копейка. 1917. 27 января. С. 2.
833. По Набережной улице... // Подолянин. 1916. 10 сентября. С. 3.
834. По нашему краю // Киевская мысль. 1916. 15 сентября. С. 4.
835. По первой полицейской части задержано... // Юго-Западный край. 1915. 21 июля. С. 2.
836. По постановлению начальника края... // Подолянин. 1915. 16 января. С. 3.
837. По провинции // Южная копейка. 1915. 29 сентября. С. 4.
838. По стопам Костенко // Южная копейка. 1915. 31 мая. С. 3.
839. Побольше осторожности // Южная копейка. 1915. 8 февраля. С. 1–2.
840. Повышение платы за проезд в трамвае // Киев. 1916. 3 июля. С. 4.
841. Повышение цен на хлеб // Южная копейка. 1917. 10 февраля. С. 2.
842. Под квартирным гнетом // Южная копейка. 1915. 12 июля. С. 2.
843. Под квартирным гнетом // Южная копейка. 1915. 13 июля. С. 2.
844. Под квартирным гнетом // Южная копейка. 1915. 14 июля. С. 2.
845. Подземный трамвай в Киеве // Южная копейка. 1916. 24 октября. С. 2.
846. Подобно в Виннице и в Проскурове... // Юго-Западный край. . 8 сентября. С. 2.
847. Подозрительные личности в солдатской форме // Жизнь Волыни. 1916. 18 ноября. С. 3.

848. Подольский Губернатор... // Юго-Западный край. 1915. 21 июня. С. 2.
849. Подписание договора // Южная копейка. 1914. 27 сентября. С. 2.
850. Подпольные адвокаты не дремлют // Жизнь Волыни. 1914. 11 августа. С. 4.
851. Пожар в Политехникуме // Киевская мысль. 1914. 21 октября. С. 2.
852. Покушение на самоубийство // Жизнь Волыни. 1915. 31 января. С. 4.
853. Покушение на самоубийство // Южная копейка. 1914. 6 августа. С. 2.
854. Половинной сетью // Жизнь Волыни. 1916. 26 января. С. 3.
855. Положение извозчиков // Южная копейка. 1913. 31 марта. С. 3.
856. Поляки и Шевченко // Киев. 1914. 3 марта. С. 2.
857. Помещая отчёт... // Земская мысль. 1915. 4 сентября. С. 4.
858. Посетители // Южная копейка. 1914. 2 ноября. С. 2.
859. Постовой городской... // Юго-Западный край. 1915. 11 сентября. С. 3.
860. Потеря зрения у «ханжистов» // Южная копейка. 1917. 25 февраля. С. 2.
861. Право жительства евреев в Киеве // Южная копейка. 1915. 28 сентября. С. 2.
862. Правожительство евреев в Киеве // Южная копейка. 1915. 7 сентября. С. 2.
863. Предстоящий театральный сезон... // Киевская мысль. 1914. 3 августа. С. 2.
864. Прежде и теперь // Киевская мысль. 1915. 4 февраля. С. 5.
865. Прежде и теперь... // Южная копейка. 1915. 3 сентября. С. 1.
866. Прекращение автобусного движения // Южная копейка. 1914. 16 декабря. С. 2.
867. Прекращение строительных работ // Киев. 1916. 31 июля. С. 4.
868. Преступный мир в Киеве и война // Южная копейка. 1914. 10 августа. С. 2.
869. Прибывший из Ровно... // Юго-Западный край. 1916. 13 октября. С. 2.
870. Прибыла в Каменец... // Подолія. 1913. 30 мая. С. 3.
871. Приказ войскам киевского гарнизона // Южная копейка. 1916. 4 октября.

- С. 2.
872. Прикращение автомобильной езды // Киевская мысль. 1914. 1 августа. С. 2.
873. Приостановление выселения евреев // Южная копейка. 1914. 24 июля. С. 2.
874. Пристав 2 части г. Винницы... // Юго-Западный край. 1916. 19 августа. С. 2.
875. Причины дороговизны. (Доклад проф. К. Г. Воблого) // Киевская мысль. 1915. 14 февраля. С. 5.
876. Провинциальные картинки // Юго-Западный край. 1915. 6 сентября. С. 4.
877. Продажа керосина // Подолянин. 1916. 3 ноября. С. 4.
878. Продовольственная вакханалия // Киевская мысль. 1916. 20 сентября. С. 5.
879. Проект устройства стадиона // Южная копейка. 1916. 21 ноября. С. 2.
880. Произвол извозчиков // Жизнь Волыни. 1914. 24 июля. С. 3.
881. Происшествия // Земская мысль. 1915. 27 июля. С. 4.
882. Проскуров // Юго-Западный край. 1915. 26 апреля. С. 4.
883. Проскуровская дума единогласно... Подолія. 1914. 26 октября. С. 4.
884. Протест против повышения квартирной платы // Киевская мысль. 1917. 27 июня. С. 4.
885. Прошлой ночью... // Юго-Западный край. 1916. 7 ноября. С. 2.
886. Публичная библиотека... // Подолянин. 1916. 6 апреля. С. 4.
887. Пьянство воли // Юго-Западный край. 1916. 23 февраля. С. 1.
888. Пьянство усиливается // Южная копейка. 1914. 30 октября. С. 2.
889. Разменная вакханалия // Юго-Западный край. 1915. 30 сентября. С. 2.
890. Разрешение езды на автомобилях // Киевская мысль. 1914. 20 августа. С. 2.
891. Разрешение открытия магазинов компании «Зингер» // Жизнь Волыни. 1915. 15 ноября. С. 3.
892. Разрешение продажи виноградных вин // Жизнь Волыни. 1916. 14

апреля. С. 6.

893. Разъяснение об иностранных подданных // Киевская мысль. 1914. 2 сентября. С. 2.
894. Распоряжение о полном запрещении... // Юго-Западный край. 1915. 26 сентября. С. 2.
895. Распоряжение об автомобилях // Киевская мысль. 1915. 12 мая. С. 5.
896. Расхищение городских дров // Южная копейка. 1916. 3 марта. С. 3.
897. Расширение водопроводной сети // Киев. 1916. 5 июля. С. 4.
898. Результаты переписи населения // Киевская мысль. 1916. 4 августа. С. 4.
899. Результаты переписи населения г. Киева // Киев. 1916. 8 февраля. С. 4.
900. Реквизиция имущества // Киевская мысль. 1914. 30 декабря. С. 3.
901. Реквизиция керосина // Южная копейка. 1915. 18 декабря. С. 3.
902. Рестораны // Киев. 1914. 2 августа. С. 5.
903. Робинзон / Маленький фельетон // Южная копейка. 1916. 13 июня. С. 2.
904. Робинзон / Маленький фельетон // Южная копейка. 1916. 4 декабря. С. 2.
905. Робинзон / Маленький фельетон // Южная копейка. 1917. 11 января. С. 2.
906. Робинзон / На кого пенять // Южная копейка. 1916. 29 октября. С. 3.
907. Робинзон / Старая «такция» // Южная копейка. 1916. 12 октября. С. 3.
908. Родительский комитет... // Юго-Западный край. 1916. 11 октября. С. 2.
909. Рост детской преступности // Киевская мысль. 1916. 6 ноября. С. 2.
910. Рост заработной платы // Киев. 1915. 16 листопада. С. 1.
911. Рост строителств в Киеве // Киевская мысль. 1914. 9 июля. С. 3.
912. Рост цен на дрова // Киевлянин. 1917. 7 февраля. С. 3.
913. С надлежайшего разрешения... // Юго-Западный край. 1915. 8 января. С. 2.
914. С сегодняшнего дня... // Подолянин. 1916. 16 сентября. С. 4.
915. Сахарные заводы... // Юго-Западный край. 1916. 14 октября. С. 2.
916. Сахарные карточки // Киевская мысль. 1916. 18 октября. С. 2.
917. Сахарные недоразумения // Южная копейка. 1916. 19 ноября. С. 2.
918. Сахарный и мясной голод // Жизнь Волыни. 1916. 5 января. С. 3.

919. Свободная продажа вина // Киевская мысль. 1916. 10 апреля. С. 5.
920. Сегодня открывается телефонное сообщение... // Юго-Западный край. 1915. 29 августа. С. 3.
921. Сегодня предполагается... // Юго-Западный край. 1916. 13 ноября. С. 2.
922. Секвестр владений виселенных немцев в Житомире // Жизнь Волыни. 1916. 5 июня. С. 5.
923. Секвестр имущества торгового дома «Герман в Берлине» // Южная копейка. 1915. 20 января. С. 2.
924. Сёстры милосердия // Южная копейка. 1916. 7 января. С. 3.
925. Синод о самоубийцах // Южная копейка. 1913. 4 октября. С. 2.
926. Сколько город употребляет воды в день // Жизнь Волыни. 1916. 14 мая. С. 4.
927. Скорая медицинская помощь // Южная копейка. 1915. 15 мая. С. 4.
928. Скорая помощь в борьбе с самоубийствами // Южная копейка. 1913. 10 августа. С. 4.
929. Скупка домов // Киев – 1916. 7 июля. С. 4.
930. Скупка меди и медной монеты // Юго-Западный край. 1915. 11 июля. С. 3–4.
931. Скупка сахарных заводов // Юго-Западный край. 1916. 12 июля. С. 3.
932. Смертность в городе // Южное слово. 1917. 19 февраля. С. 4.
933. Совещание об урегулировании трамвайного движения // Южная копейка. 1917. 17 февраля. С. 2.
934. Современная женская молодёжь, как отразительница настоящего безвременья // Подолія. 1914. 8 января. С. 2–3.
935. Современный «рекорд» // Киевская мысль. 1916. 5 ноября. С. 2.
936. Современный упадок духовной жизни // Подолія. 1914. 29 июня. С. 1–2.
937. Согласно обязательному постановлению... // Подольанин. 1915. 17 июня. С. 4.
938. Сод / Маленький фельетон // Юго-Западный край. 1916. 17 октября. С. 2.
939. Содержатели магазинов... // Подолія. 1914. 14 сентября. С. 4.

940. Сожжение портрета Шевченки // Киевлянин. 1914. 28 февраля. С. 3.
941. Сокращение трамвайного движения // Киевская мысль. 1917. 16 февраля. С. 2.
942. Сокращение электрического освещения // Южная копейка. 1916. 24 сентября. С. 2.
943. Сокращения уличного освещения // Южная копейка. 1916. 31 января. С. 2.
944. Состояние тротуаров // Жизнь Волыни. 1917. 26 января. С. 4.
945. Список убитых, раненых и безвести пропавших нижних чинов, уроженцев Подольской губернии // Подолія. 1914. 7 ноября. С. 4.
946. Список убитых, раненых и безвести пропавших нижних чинов, уроженцев Подольской губернии // Подолія. 1914. 9 ноября. С. 4.
947. Список убитых, раненых и безвести пропавших нижних чинов, уроженцев Подольской губернии // Подолія. 1914. 12 ноября. С. 4.
948. Список убитых, раненых и безвести пропавших нижних чинов, уроженцев Подольской губернии // Подолія. 1914. 19 ноября. С. 4.
949. Список убитых, раненых и безвести пропавших нижних чинов, уроженцев Подольской губернии // Подолія. 1914. 23 ноября. С. 4.
950. Спрос на крупные дома // Киевская мысль. 1917. 8 февраля. С. 2.
951. Старая-Ушица // Киев. 1914. 10 сентября. С. 4.
952. Статистика продажи спирта // Киев. 1915. 29 мая. С. 4.
953. Статистическая таблица численности населения г. Каменец-Под. 1795–1918 гг. // Подольский край. 1918. 11 июля. С. 3.
954. Строительное затишье // Жизнь Волыни. 1916. 20 июля. С. 3.
955. Строительный кризис // Киев. 1914. 19 сентября. С. 4.
956. Стыдно! // Южная копейка. 1914. 6 сентября. С. 2.
957. Суд // Юго-Западный край. 1915. 19 февраля. С. 3.
958. Суд // Юго-Западный край. 1916. 16 октября. С. 4.
959. Сухой спирт // Южная копейка. 1915. 4 июля. С. 2.
960. Тайная продажа напитков // Подолянин. 1914. 10 октября. С. 3.

961. Таинственные аэропланы // Южная копейка. 1913. 16 февраля. С. 3.
962. Такса на обувь // Южная копейка. 1916. 12 июня. С. 2.
963. Театр и искусство // Подолянин. 1915. 27 марта. С. 3.
964. Театр Мяновского // Жизнь Волыни. 1914. 10 января. С. 4.
965. Театральные заметки // Киевская мысль. 1914. 7 октября. С. 2.
966. Театральный налог // Юго-Западный край. 1916. 16 сентября. С. 2.
967. Телефонная реформа // Киев. 1914. 5 октября. С. 4.
968. Телефонные неурядицы // Киевская мысль. 1914. 17 ноября. С. 2.
969. Техническо-строительным Комитетом... // Подолянин. 1916. 28 апреля. С. 3.
970. Типы киевского «дна» // Южная копейка. 1916. 29 февраля. С. 2.
971. Тиф в новоградволынской тюрьме // Жизнь Волыни. 1917. 4 февраля. С. 4.
972. Тиф и скарлатина // Подолянин. 1917. 21 января. С. 3.
973. Тоже кризис // Южная копейка. 1916. 6 февраля. С. 2.
974. Только электричество! // Подолянин. 1914. 4 октября. С. 4.
975. Торгаш-кулак // Южная копейка. 1915. 9 декабря. С. 2.
976. Торговля живым товаром // Киевская мысль. 1916. 21 апреля. С. 4.
977. Торговля спиртными напитками // Южная копейка. 1914. 9 ноября. С. 2.
978. Торф как топливо // Южная копейка. 1915. 1 декабря. С. 4.
979. Трамвай и извозчики // Киев. 1916. 11 августа. С. 2.
980. Трамвайная катастрофа // Южная копейка. 1916. 27 октября. С. 3.
981. Тревожность политического момента // Подолянин. 1914. 17 сентября. С. 3.
982. Трезвые дни рабочих // Киев. 1914. 20 сентября. С. 4.
983. Третьего дня во дворе Кафедрального собора... // Подолянин. 1916. 10 мая. С. 4.
984. Третьяго дня... // Юго-Западный край. 1915. 16 сентября. С. 2.
985. Тьма крошечная // Южное слово. 1917. 4 января. С. 4.
986. Тюремное ведомство... // Подолія. 1914. 2 декабря. С. 2.

987. У всех служащих... // Юго-Западный край. 1915. 10 июля. С. 2.
988. У нас в городе... // Подолянин. 1915. 2 апреля. С. 3.
989. У нас в городе... // Подолянин. 1915. 4 июня. С. 3.
990. У последней черты // Южная копейка. 1916. 3 декабря. С. 2.
991. Увеличение платы за воду // Южная копейка. 1915. 9 декабря. С. 3.
992. Увеличение платы за электрическую энергию // Жизнь Волыни. 1916. 26 января. С. 4.
993. Увеличение платы за лечение в Александровской больнице // Южная копейка. 1915. 12 декабря. С. 3.
994. Увольнение австрийских и германских подданных // Киевская мысль. 1914. 2 августа. С. 2.
995. Увы, не я!.. // Подолянин. 1917. 12 января. С. 2.
996. Угольный голод // Южная копейка. 1916. 13 марта. С. 2.
997. Угольный кризис // Киевская мысль. 1917. 3 января. С. 3.
998. Угольный кризис // Южная копейка. 1917. 16 января. С. 3.
999. Уезжающие извозчики // Южная копейка. 1915. 26 августа. С. 2.
1000. Укрощение автомобилистов // Южная копейка. 1916. 9 мая. С. 4.
1001. Уничтожение немецких названий // Южная копейка. 1915. 27 августа. С. 1.
1002. Упразднение немецких званий // Южная копейка. 1914. 18 сентября. С. 2.
1003. Усиления наказания за неявку и уклонение от воинской повинности // Юго-Западный край. 1916. 11 ноября. С. 2.
1004. Усиленный отъезд публики... // Юго-Западный край. 1915. 6 сентября. С. 3.
1005. Фабрикация подложных документов // Южная копейка. 1916. 15 сентября. С. 3.
1006. Фальсификация // Южное слово. 1917. 4 февраля. С. 4.
1007. Фланер / Мемуары // Киевская газета. 1905. 5 июля. С. 3.
1008. Хищническая рубка лесов // Юго-Западный край. 1916. 14 апреля. С. 4.

1009. Хлебные карточки и городское самоуправление // Южная копейка. 1917. 24 февраля. С. 2.
1010. Ходатайства на Высочайшее имя // Южная копейка. 1915. 2 ноября. С. 4.
1011. Ходатайство аптекарей // Киевская мысль. 1914. 23 декабря. С. 3.
1012. Ходатайство евреев // Южная копейка. 1915. 30 сентября. С. 2.
1013. Ходатайство о секвестре электрического предприятия // Киевская мысль. 1916. 4 декабря. С. 5.
1014. Ходатайство рабочих // Южная копейка. 1916. 13 июля. С. 3.
1015. Холера в Подолии // Киевская мысль. 1914. 11 июля. С. 4.
1016. Холод в публичной библиотеке // Жизнь Волыни. 1917. 27 января. С. 3.
1017. Хроника / Земская мысль. 1915. 20 марта. С. 4.
1018. Хроника // Подолянин. 1914. 10 октября. С. 3.
1019. Художники – воинам // Юго-Западный край. 1915. 18 апреля. С. 3.
1020. Цена на керосин... // Подолянин. 1916. 9 октября. С. 3.
1021. Цена отдельного № // Киевлянин. 1917. 10 января. С. 1.
1022. Цензура песен и рассказов // Киевская мысль. 1915. 11 августа. С. 2.
1023. Цены на керосин... // Подолянин. 1916. 11 октября. С. 3.
1024. Цирк // Юго-Западный край. 1915. 3 июня. С. 2.
1025. Цирк Трепетова // Южная копейка. 1915. 11 ноября. С. 2.
1026. Циркуляр об азартных играх // Киевская мысль. 1914. 31 августа. С. 3.
1027. Чи-жик / Брызги пера // Южная копейка. 1913. 28 марта. С. 2.
1028. Чинами полиции предписано... // Подолянин. 1915. 5 апреля. С. 3.
1029. Чинами полиции... // Подолянин. 1915. 15 марта. С. 4.
1030. Число извозчиков в Житомире // Жизнь Волыни. 1916. 8 апреля. С. 4.
1031. Членовредительство // Жизнь Волыни. 1914. 31 октября. С. 3.
1032. Чок-Бор / Летучие заметки // Южная копейка. 1916. 14 октября. С. 2.
1033. Чрезвычайное заседание думы // Южное слово. 1917. 28 февраля. С. 4.
1034. Чрезмерное вздорожание недвижимостей // Киев – 1916. 12 июля. С. 4.
1035. Что говорят цифры // Юго-Западный край. 1915. 25 июня. С. 4.

1036. Что делается в Ковеле // Жизнь Волыни. 1915. 6 ноября. С. 3.
1037. Шевченко и евреи // Киев. 1914. 24 февраля. С. 1–2.
1038. Шины на подошвы // Жизнь Волыни. 1916. 5 октября. С. 4.
1039. Штрихи // Юго-Западный край. 1915. 24 января. С. 2.
1040. Штрихи и эскизы // Киевская газета. 1904. 1 февраля. С. 3.
1041. Экономическая жизнь // Юго-Западный край. 1915. 20 октября. С. 4.
1042. Электрическое освещение // Жизнь Волыни. 1914. 10 июля. С. 3.
1043. Электрическое освещение // Провинциальный голос. 1914. 18 июля. С. 3.
1044. Электричество в г. Ковель // Жизнь Волыни. 1914. 9 июля. С. 3.
1045. Эмиграция евреев // Подолія. 1913. 26 мая. С. 4.
1046. Эпидемические заболевания в Киеве // Киевлянин. 1917. 25 января. С. 2.
1047. Эпидемия самоубийств // Южная копейка. 1913. 14 февраля. С. 3.
1048. Эпидемия самоубийств // Южная копейка. 1914. 29 июня. С. 4.
1049. Эпидемия самоубийств // Южная копейка. 1914. 3 мая. С. 3.
1050. Эпизоды момента // Подолянин. 1915. 22 августа. С. 4.
1051. Юрзу / Киевские негативы // Южная копейка. 1916. 7 октября. С. 2.
1052. Юрзу / Киевские негативы // Южная копейка. 1916. 8 января. С. 2.
1053. Юрзу / Раешник // Южная копейка. 1916. 12 августа. С. 2.
1054. Юрзу / Старые пословицы на новый лад // Южная копейка. 1916. 25 февраля. С. 2.

ЛІТЕРАТУРА

1.1. Монографії, статті, брошури

1055. «А се грехи злые, смертные..»: любовь, эротика и сексуальная этика в доиндустриальной России (X - первая половина XIX в.) / [отв. ред. Пушкарёва Н. Л.]. Москва: Ладомир, 1999. 863 с.
1056. Ардашев Н. Великая война и женщины русские. Москва : тип.

- Ф. Я. Пригорина, 1915. 112 с.
1057. Асташов А. Б. Членовредительство и симуляция болезней в Русской армии во время Первой мировой войны // Новый исторический вестник. 2012. № 34. С. 6–18.
1058. Асташов А. Б. Сексуальный опыт русского солдата на Первой мировой и его последствия для войны и мира // Военно-историческая антропология. Актуальные проблемы изучения. Москва : Российская политическая энциклопедия, 2006. С. 367–382.
1059. Ашаффенбург Г. Преступление и борьба с ним: Уголовная психология для врачей, юристов и социологов / [сост. и вступ. статья В. С. Овчинского, А.В. Федорова]. Москва : Инфра-М, 2010. 241 с.
1060. Багас Л. Вирішення проблем біженців у Подільській губернії під час Першої світової війни // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського : зб. наук. пр. Серія : Історія / [за заг. ред. П. С. Григорчука]. Вінниця, 2007. Вип. 12. С. 171–174.
1061. Баканурский А. Еврейский театр в Одессе // «Дерибасовская – Ришельевская». Альманах. 2013. № 2 (53). С. 287–310.
1062. Барсук О. Л., Кудрейко О. И. Страницы футбольной летописи. Минск : Полымя, 1987. 160 с. : ил.
1063. Басанова Т. А. О мировоззрении личности: научные представления // Известия ЮФУ. Технические науки. 2006. № 14. С. 87–92.
1064. Басенко І. В. Образ німців у воєнній поезії: за матеріалами преси Києва (серпень–грудень 1914 р.) // Український історичний журнал. 2014. № 3. С. 70–77.
1065. Басенко І. В. Характеристика щоденної суспільно-політичної преси Києва за матеріалами цензурних звітів (1907–1916 рр.) // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2013. Т. 143. С. 15–20.
1066. Безуглий А. І., Герасимов Т. Ю. Вплив Першої світової війни на театральне життя міст Правобережної України (1914–1916) // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі

- України. Серія: Історичні науки. Луцьк : Вид-во СВНУ ім. Лесі Українки, 2017. № 4 (353). С. 38–43.
1067. Беленцов С. И. Социальная активность школьного юношества в России в годы Первой мировой войны // Известия Юго-Западного государственного университета. 2012. № 4 (43). Ч. 3. С. 229–233.
1068. Белова И. Б. Первая мировая война и российская провинция. 1914 – февраль 1917 г. Москва : АИРО–XXI, 2011. 288 с. : илл.
1069. Бернадський Б. Діяльність австро-угорської та німецької розвідок на території Правобережної України напередодні Першої світової війни // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету : Збірник наукових праць. Рівне : РДГУ, 2009. Вип. 15. С. 205–211.
1070. Бернадський Б. До питання про місце Правобережної України у планах ворогуючих сторін напередодні Першої світової війни // Вісник Київського міжнародного університету. 2007. Вип. 5. С. 132–146.
1071. Биншток В. Народное питание и народное здравие : [в войну 1914–1918 гг.]. Москва; Ленинград : Гос. изд-во, 1929. – 90, [1] с.
1072. Білецький П. М. Антинімецька кампанія в Подільській губернії (1914–1917 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2012. Вип. 20. С. 210–219.
1073. Білоус Л. В. Виселення євреїв російськими військовими під час Першої світової війни // Наукові записки. Том 104, Історичні науки /Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2010. С. 23–28.
1074. Білоус Л. Єврей як «ворог» та «офірний цап» у Російській імперії під час Першої світової війни // Магістеріум. Вип. 4 : Історичні студії, 2010. С. 63–67.
1075. Бондаровер Ю. С. Уголовное законодательство о детоубийстве в Российской империи второй половины XIX века (гендерно-правовой аспект) // Актуальні проблеми держави і права. 2013. Вип. 70. С. 377–382.
1076. Борисова Я. И. Феномен упадничества конца XIX – начала XX вв. (на

- примере творческой системы М. П. Арцыбашева) // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2014. № 4–2 (34). С. 56–58.
1077. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв.: в 3-х т. Т. 1. Структуры повседневности: возможное и невозможное Москва : Прогресс, 1986. 622 с. : ил.
1078. Букшпан Я. М. Военно-хозяйственная политика: формы и органы регулирования народного хозяйства за время мировой войны 1914–1918 гг. Москва ; Ленинград : Гос. изд-во, 1929. 541 с.
1079. Буравченко Д. А. Культурна ситуація в Україні на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2009. Вип. 16. С. 362–372.
1080. Введенский И. Н. Опыт принудительной трезвости. Москва : Издание Московского Столичного Попечительства о Народной Трезвости, 1915.
1081. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. Київ : ТОВ Видавництво КЛЮ, 2013. 784 с.
1082. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр. У 2-х т. Т. 1. Жовква : Місіонер, 1998. 524 с.
1083. Верменич Я. В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. 306 с.
1084. Викторов А. Миролубие русских и злоба немцев. Київ : И. Т. Губанов, 1914. 32 с.
1085. Вільшанська О. Л. Вдалий шлюб в уявленнях городян у другій половині XIX – на початку XX ст. (на основі джерел особового походження та художньої літератури) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2012. Вип. 20. С. 77–95.
1086. Вільшанська О. Л. Зміни в громадському побуті населення Києва на початку Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2003. Вип. 6. С. 245–254.
1087. Вільшанська О. Л. Суспільні настрої в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2014. Вип. 23.

- С. 152–162.
1088. Вільшанська О. Повсякденне життя міст України кін. XIX – поч. XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості: монографія/НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2009. 172 с.
 1089. Вільшанська О. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни // Український історичний журнал. 2004. № 4. С. 56–70.
 1090. Вінниця: історичний нарис. Вінниця : кн.-газ.вид-во., 1964 р. 354 с.
 1091. Вінниця: Історичний нарис / [гол. ред. Подолинний А. М. та ін.]. Вінниця : Книга-Вега, 2007. 304 с.
 1092. Вітюк О. О. Правове регулювання життя територіальних громад на Східному Поділлі у 1914 р. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [ред. кол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. Вип. 8: До 25-річчя утворення кафедри історії України. С. 382–389.
 1093. Вітюк О. О., Герасимов Т. Ю. Висвітлення історії Ушицького повіту в добу Першої світової війни 1914–1918 рр. на сторінках подільської преси // Віньковеччина в історії Поділля. Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції / [Л. В. Баженов. (відп. ред.), В. В. Войтович (відп. секретар) та ін.]. Віньківці : [б. в.], 2015. С. 70–75..
 1094. Вітюк О. Ушицький повіт Подільської губернії в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.): соціально-правовий аспект // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Кам'янець-Подільський : ТОВ Друкарня Рута, 2015. Т. 25. С. 415–425.
 1095. Война и общество в XX веке: в 3 кн. Кн. 1. : Война и общество накануне и в период Первой мировой войны / [рук. проекта и сост. О. А. Ржешевский]. Москва : Наука. 2008. 611 с.
 1096. Волковинський В. М. «Чорна сотня» та її «хрещені батьки» в Україні на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2003.

Вип. 5. С. 54–65.

1097. Волковинський В. М. Бойові дії та військові операції на українських землях у період Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст., 2005. Вип. 9. С. 21–60.
1098. Волковинський В. М. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2004. Вип. 4. С. 52–69.
1099. Волконский Н. Л. История информационных войн. В 2 ч. Ч. 2. Санкт-Петербург : ООО Изд-во Полигон. 2003. 736 с., ил.
1100. Гавриш Н. Рівненщина в період Першої світової війни 1914 – 1918 рр. // Наукові записки. Вип. 5. Рівне : Перспектива, 2007. С. 33–39.
1101. Гатальская К. Самоубийства на беларуских землях в начале XX // Деды – 2011. № 8. С. 237–249.
1102. Геллнер Э. Нации и национализм. Москва : Прогресс, 1991. 320 с.
1103. Герасимов Т. Ю. «Хлібне питання» в містах Правобережної України доби Першої світової війни (1914–1917 рр.) // Інтелігенція і влада: громадсько-політ. наук. збір. Вип. 35. Одеса : Астропринт, 2016. С. 79–89.
1104. Герасимов Т. Ю. Бердичів у роки Першої світової війни: деякі аспекти повсякденної історії міста (1914–1917 рр.) // Бердичів від давнини до сьогодення. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 12–13 листопада 2015 р.). Вип. 52 / [упор. П. С. Скавронський]. Бердичів : ФОП Мельник М. В., 2015. С. 100–106.
1105. Герасимов Т. Ю. Благодійництво як індикатор суспільних настроїв у містах Правобережної України в період Першої світової війни (1914–1917 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ, 2017. Вип. 47. С. 89–92.
1106. Герасимов Т. Ю. Водопостачання міст Правобережної України в період Першої світової війни (1914 – 1917 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ,

2015. Вип. 44. Том 1. С. 118–121.
1107. Герасимов Т. Ю. Вплив Закону «Про заходи щодо скорочення споживання населенням м'яса...» на повсякденне життя мешканців Києва в період Першої світової війни // Інтелігенція і влада: громадсько-політ. наук. збір. Вип. 32. Одеса : Астропринт, 2015. С. 132–142.
1108. Герасимов Т. Ю. Вплив Першої світової війни на охорону здоров'я в містах Правобережної України (1914–1917 рр.) // *Virtus: Scientific Journal* / [ed. by M. A. Zhurba]. 2018. Issue 23. Part 2. Pp. 71–73.
1109. Герасимов Т. Ю. Вплив Першої світової війни на повсякденне життя мешканців міста Могилева-Подільського (1914–1917 рр.) // П'ята Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція. Матеріали конференції, 16–17 жовтня 2015 р., м. Могилів-Подільський / [ред. кол.: С. Д. Гальчак (гол. ред.), Л. В. Баженов (співголова) та ін.]. Вінниця : ПП Балюк І. Б., 2015. С. 161–167.
1110. Герасимов Т. Ю. Вплив Першої світової війни на телефонний і поштовий зв'язок: соціальний аспект (на прикладі міст Правобережної України) // *Гілея: науковий вісник*. Київ : Вид-во «Гілея», 2016. Вип. 113 (10). С. 38–40.
1111. Герасимов Т. Ю. Гайсин у Першій світовій війні (1914–1917 рр.): деякі аспекти повсякденного життя міста // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ, 2015. Вип. 42. С. 14–17.
1112. Герасимов Т. Ю. Електропостачання міст Подільської губернії в роки Першої світової війни (серпень 1914 р. – лютий 1917 р.) // *Гілея: науковий вісник*. Київ : Вид-во «Гілея», 2015. Вип. 95 (4). С. 35–38.
1113. Герасимов Т. Ю. Загострення квартирної проблеми в Києві в роки Першої світової війни (1914–1917 рр.) // *Уманська старовина: Науковий журнал*. Умань: Видавничо-поліграфічний центр Візаві, 2017. Вип. 3. С. 56–61.
1114. Герасимов Т. Ю. Загострення опалювальних проблем в містах

- Правобережної України в 1914–1917 рр. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Рівненський державний гуманітарний університет. Збірник наукових праць. Вип. 26. Рівне : О. Зень, 2015. С. 24–26.
1115. Герасимов Т. Ю. Кам'янець-Подільський у переддень та на початку Першої світової війни // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки / [ред. кол.: В. Степанков (відп. ред.), В. Смолій, Л. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський : Рута, 2015. Т. 25. С. 391–399.
1116. Герасимов Т. Ю. Міста Правобережної України і Перша світова війна: повсякденна історія : монографія. Вінниця : ТОВ Меркьюрі-Поділля, 2017. 436 с.
1117. Герасимов Т. Ю. На соціальному дні: біженці в містах Правобережної України в період Першої світової війни (1914–1917 рр.) // Zbiór artykułów naukowych. Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej "Nowoczesne badania podstawowe i stosowane" (29.04.2017 – 30.04.2017). Warszawa : Wydawca: Sp. z o.o. "Diamond trading tour", 2017. С. 32–34.
1118. Герасимов Т. Ю. Продовольча ситуація в містах Правобережної України в початковий період «Великої війни» (серпень 1914 – перша половина 1915 рр.) // Історичні і політологічні дослідження. Вінниця : [б. в.], 2016. № 1 (59). С. 7–16.
1119. Герасимов Т. Ю. Розвиток трамвайного руху в м. Вінниці в роки Першої світової війни (серпень 1914 р. – лютий 1917 р.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 23. Збірник наукових праць / [за заг. ред. проф. О. А. Мельничука]. Вінниця : ДП Державна картографічна фабрика, 2015. С. 44–47.
1120. Герасимов Т. Ю. Санітарні проблеми міст Волинської губернії в 1914–1917 рр. // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / [ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін.]. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2015. Вип. 10. С. 172–174.

1121. Герасимов Т. Ю. Спекуляція в сфері грошового обігу в Києві в серпні 1915 р. // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в ХХ – на початку ХХІ століть» / [за заг. ред. проф. Г. М. Стародубець]. Житомир : Полісся, 2015. С. 32–34.
1122. Герасимов Т. Ю. Спекуляція як повсякденне явище в містах Правобережної України в роки Першої світової війни (1914–1917 рр.) // Гілея: науковий вісник. Київ : Вид-во «Гілея», 2016. Вип. 114 (11). С. 37–39.
1123. Герасимов Т. Ю. Справа компанії «Зінгер» на Правобережній Україні в період Першої світової війни // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / [за заг. ред. проф. І. С. Зуляка]. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 1. Ч. 2. С. 39–42.
1124. Герасимов Т. Ю. Ухилення від військової служби на Правобережній Україні у роки Першої світової війни (серпень 1914 – лютий 1917 рр.) // Емінак: науковий щоквартальник. Київ–Миколаїв : [б. в.], 2016. № 3 (15) (липень-вересень). Т. 2. С. 14–17.
1125. Герасимов Т. Ю. Цукрові перипетії в Правобережних містах у роки «Великої війни» (1914–1917 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / [за заг. ред. проф. І. С. Зуляка]. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 2. Ч. 1. С. 57–59.
1126. Герасимов Т. Ю., Вітюк О. О. Іноземні військовополонені в містах Правобережної України у період Першої світової війни (1914–1917 рр.): погляд з минулого // Князі Острозькі в історії Центрально-Східної Європи: минуле і сучасність: Науковий збірник за підсумками Всеукраїнської науково-практичної конференції. М. Старокостянтинів, 25–27 травня 2017 р. / [ред. кол.: А. Г. Філінюк, докт. іст. наук, проф. (голова); О. М. Завальнюк, докт. іст. наук, проф. (заст. голови) та ін.]. Старокостянтинів : ФОП Биник Ю. В., 2017. С. 178–182.

1127. Герасимов Т. Ю., Вітюк О. О. Місто Проскурів у 1915 р.: сторінки повсякденної історії міста (за матеріалами періодичної преси Правобережної України) // Матеріали I-Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» / [ред. кол.: Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова, відпов. ред.) та ін.]. Хмельницький : [б. в.], 2016. С. 56–58.
1128. Герасимов Т. Ю., Вітюк О. О. Проституція на Правобережній Україні в період Першої світової війни (1914 – 1917 рр.) // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж» – 2'2015) / [ред. кол.: А. Г. Філінюк (співголова), О. Г. Погорілець (співголова) та ін.]. Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2015. С. 253–260.
1129. Герасимов Т. Ю., Романюк І. М. Перебіг антиалкогольної кампанії в Києві в період Першої світової війни (1914–1917 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 25. Збірник наукових праць / [за заг. ред. проф. О. А. Мельничука]. Вінниця : ДП ФОП Корзун Д. Ю., 2017. С. 81–86.
1130. Герасимов Т. Ю., Романюк І. М. Подільські міста на порозі Першої світової війни // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXVII Всеукраїнської Вінницької історико-краєзнавчої конференції 7–8 жовтня 2016 р. / [ред. кол.: Ю. А. Зінько (відп. ред.), А. В. Войнаровський (відп. секр.) та ін.]. Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2016. С. 198–205.
1131. Герасимов Т. Ю., Романюк І. М. Прояви зворотного боку благодійності в містах Правобережної України в період Першої світової війни (1914–1917 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / [за заг. ред. проф. І. С. Зуляка]. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 2. Ч. 1. С. 127–130.

1132. Герасимов Т. Ю., Романюк І. М. Самогубства в містах Правобережної України напередодні та в роки Першої світової війни) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки / [ред. кол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.), С. А. Копилов, С. В. Олійник та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2016. Вип. 9. С. 244–254.
1133. Герасимов Т. Ю., Романюк І. М., Вітюк О. О. Висвітлення історії міст Західної Волині в роки Першої світової війни на сторінках преси Правобережної України (1914 – 1917 рр.) // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі. Науковий збірник. Випуск 58. Матеріали 58 Міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю подій Першої світової війни на Волині, смт. Маневичі, 5–6 липня 2016 року / [упоряд. Г. Бондаренко, А. Силук, П. Хомич]. Луцьк : [б. в.], 2016. С. 8–11.
1134. Гермайзе О. Противоєнні прокламації часів світової війни // Україна. 1924. Кн. 3. С 123–145.
1135. Гернет М. Н. Детоубийство. Социологическое и сравнительно-юридическое исследование: С приложением 12 диаграмм. Москва : Типография Императорского Московского Университета, 1911. 346 с.
1136. Гишинский Я. Основные тенденции динамики самоубийств в России. URL : <http://www.narcom.ru/ideas/socio/28.html#3>. (дата звернення: 18.01.2016).
1137. Гинзбург С. С. Кинематография дореволюционной России. Москва : Аграф, 2007. 496 с. : илл.
1138. Годземба С. Беглые мысли о немецком засилье. Киев : Польск. тип., 1915. 63 с.
1139. Голиш Г. М. Особливості монетного обігу на українських землях у період Першої світової війни // Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку Великої війни) : тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю, Київ–Черкаси, 25–26 вересня

- 2014 р./редкол.: В. А. Смолій та ін. Київ : Інститут історії України, 2014. С. 114–116.
1140. Горбатовський П. Стаціонарний польський театр у Києві 1905–1914 років // Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавства. Випуск 5. Львів, 2005. С. 19–44.
1141. Гуменюк А. О. Роль міграційних процесів у формуванні міського населення Правобережної України (1861 – 1914 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. Т. 12. С. 114–120.
1142. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Київ : Либідь, 1993. 288 с.
1143. Дем'янюк О. Ковель напередодні та в перші роки Першої світової війни (1914–1916 рр.) // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ковель і Ковельщина в історії України та Волині. Наук. зб. Вип. 50. Матеріали 50-ї Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф. (м. Ковель, 12–13 грудня 2013 р.) / [упоряд. А. Силук]. Ковель, 2013. С. 91–95.
1144. Дем'янюк О. Й. Розгортання бойових дій на території Волинської губернії у 1915 р. // Військово-науковий вісник. 2013. Вип. 20. С. 40–51.
1145. Денисюк В. Місцеве самоуправління в Луцьку під час Першої світової війни // Щит і меч землі Дубенської : воєнна історія краю : Матеріали міжнародної наукової історичної краєзнавчої конференції, присвяченої 500-річчю Оршанської битви, 100-річчю від початку Першої світової війни та 70-й річниці визволення України від німецько-фашистських загарбників. Луцьк : Прат Волинська обласна друкарня, 2014. С. 128–136.
1146. Дети и война : сборник статей. Киев: Издание Киевского Фребелевского Общества, 1915. 120 с.
1147. Джумига Є. Ю. Чутки як ментальна складова повсякденного життя мешканців Одеси в період Першої світової війни (1914–1917 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Вип. 35. Запоріжжя : ЗНУ, 2013. С. 98–101.

1148. Джумига Є. Ю. Паливна криза в Одесі у період Першої світової війни (1914–1917 рр.) // Інтелігенція і влада : громадсько-політ. наук. збір. Вип. 24. Одеса, 2012. С. 26–32.
1149. Добржанський С. О. Міста Правобережної України: статистика та особливості розвитку (друга половина XIX – початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. 2017. Вип. 26. С. 57–67.
1150. Донік О. М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2005. Вип. 9. С. 61–86.
1151. Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923 рр. Том 1. Київ : Темпора, 2002. 320 с.
1152. Доценко В. О. Об'єднатися щоб вижити: єврейський громадський рух в Україні (60-ті рр. XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) : монографія. Вінниця : ТОВ Нілан-ЛТД, 2014. 332 с.
1153. Доценко В. О. Политика царский властей в отношении евреев украинских губерний Российской империи в период Первой мировой войны // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ, 2014. Вип. 41. С. 109–113.
1154. Драч О. О. Будні курсисток в умовах воєнного лихоліття // Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку Великої війни): тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю, Київ–Черкаси, 25–26 вересня 2014 р. / [ред. кол.: В. А. Смолій та ін.]. Київ : Інститут історії України, 2014. С. 72–74.
1155. Дюркгейм Э. Самоубийство. Социологический этюд / [пер. с фр. А. Н. Ильинского]. Санкт-Петербург: Издание Н. П. Карбасникова, 1912. 541 с.
1156. Ерёмин И. А. Военнопленные Первой мировой войны в Западной Сибири // Известия Томского политехнического университета. 2007. № 1. С. 259–263.
1157. Ерёмин И. А. Забота о больных и раненых воинах в Западной Сибири в

- годы Первой мировой войны (1914 – 1918 гг.) // Известия Томского политехнического университета. 2006. Т. 309. Социально-экономические и гуманитарные науки. № 6. С. 202–205.
1158. Єсюнін С. М. Динаміка чисельності населення міст Подільської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. С. 391–397.
1159. Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія. Хмельницький : ФОП Мельник А. А., 2015. 336 с., іл.
1160. Єсюнін С. М. Становлення транспортної мережі у Подільській губернії та її вплив на розвиток міст в другій половині XIX – на початку XX ст. // Вісник Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка : іст. науки. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2009. Вип. 2. С. 145–154.
1161. Єсюнін С. М. Благоустрій та створення міської інфраструктури у містах Подільської губернії у другій пол. XIX – на поч. XX ст. // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції / [ред. кол.: О. М. Завальнюк, В. І. Войтенко, Л. В. Баженов (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. С. 323–336.
1162. Жванко Л. М. Організація транспортування біженців Першої світової війни у тилі губернії України (літо – осінь 1915 р.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ, 2014. Вип. 40. С. 39–47.
1163. Жванко Л. Н. Женщина-беженка Первой мировой войны: штрихи к психологическому портрету (на примере украинских губерний). 1915–1917 // Маленький человек и Большая война в истории России, середина 19 – середина 20 века : междунар. colloquium, Санкт-Петербург (Россия), 17–20 июня 2013 г.: науч. докл. Санкт-Петербург : Нестор-История, 2013. С. 191–205.
1164. Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–

- 1918 pp.) : монографія. Харків : Віровець А. П. Апостроф, 2012. 568 с.
1165. Заболотна Т. Історія повсякденності – «панацея від усіх хвороб» чи пастка для історика? // Історія повсякденності: теорія та практика : матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / [упоряд.: Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю.]. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 38–43.
1166. Завальнюк К, Журахівський І., Рекрут В. Натхненний Вічністю. Літературна та життєва доля Валер'яна Тарноградського. Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2018. 260 с.
1167. Загребельна Н., Коляда І. Велика Війна: Українство і благодійність (1914 – 1917 pp.): монографія. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Ін-т Історії України НАН України, 2006. 194 с.
1168. Загребельна Н. І. Благодійна діяльність та меценатство представників українських торгово-промислових кіл та інтелігенції у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2012. Вип. 20. С. 220–227.
1169. Загребельна Н. І. Роль Комітету її імператорської величності великої княжни Тетяни Миколаївни в організації надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2005. Вип. 9. С. 87–91.
1170. Західне Полісся: історія та культура : монографія / [авт. кол.: Г. В. Бондаренко, О. Н. Гаврилюк, А. А. Дмитренко та ін., наук. ред. В. К. Баран]. Луцьк : ПрАТ Волинська обласна друкарня, 2012. 784 с.
1171. Зеленюк І. С. 1917 рік на Поділлі. Львів : Каменяр, 1966. 166 с.
1172. Зеньковский В. О влиянии войны на детскую психику // Дети и война : сборник статей. Киев : Издание Киевского Фребелевского Общества, 1915. С. 38–66.
1173. Златина М. А. Циркуляр от 13 августа 1915 о разрешении евреям проживать вне черты оседлости: Отношение местных властей и проблемы реализации // Известия Российского государственного педагогического ун-

- та им. А. И. Герцена: науч. журн. Санкт-Петербург, 2009. Вып. 115. С. 61–64.
1174. Зориков А. Н. Криминогенная обстановка как результат и фактор социальной мобильности в России в начале XX в. // Революция и человек: Быт, нравы, поведение, мораль. Москва, 1997. С. 5–11.
1175. Зюбан М. Н. Политика Российского государства в отношении женской проституции: середина XIX столетия – 1917 год // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. 2008. № 7. С. 82–86.
1176. Ильин С. А. Русская православная церковь и «Еврейский вопрос» в Российской империи // Вестник ТГУ. 2009. № 3. С. 215–220.
1177. История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков). Краткий курс/под ред. Комиссии ЦК ВКП(б). Москва : издательство ЦК ВКП(б) Правда, 1938. 351 с.
1178. История Киева. В 3-х т., 4-х кн. Т.2. Киев периода позднего феодализма и капитализма / [под ред. В. Г. Сарбей]. Киев : Наукова думка, 1983. 463 с.
1179. История первой мировой войны 1914–1918 гг. Москва : Наука, 1975. 708 с.
1180. История физической культуры и спорта. Москва : Издательский центр Академия, 2001. 312 с.
1181. Історія Волині: з найдавніших часів до наших днів / [під ред. О. Г. Михайлика, Р. А. Арцишевського, Н. В. Бурчака та ін.]. Львів: Вища школа, 1988. 238 с.
1182. Історія робітничого та професійного руху друкарів Київщини (1901–1926) / [за ред. І. Шингарова]. Київ : Б.в., 1926. 116 с.
1183. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. Т. 4: Україна в період імперіалізму (1900–1917)/Редкол.: Ф. Є. Лось (відп. ред.) та ін. Київ : Наукова. думка, 1978. 532 с.
1184. Кабузан В. М. О достоверности учета населения России (1858–1917 гг.) // Источниковедение отечественной истории. Сборник статей. Москва :

- Издательство Наука, 1982. С. 100–117.
1185. Кароева Т. Р. Книжкова культура у підтримці патріотичних настроїв населення під час Першої світової війни (на матеріалах Подільської губернії) // Народи світу і велика війна 1914 – 1918 рр. : матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3–4 квітня 2015 р.. Вінниця : ТОВ Нілан-ЛТД, 2015. С. 241–244.
 1186. Карпова В. Работа трудовых огородных ученических дружин в 1916 г. // История повседневности. 2016. № 1. С. 105–115.
 1187. Касаткина С. С. Городская повседневность как направление социально-философских исследований // Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова. Кострома, 2011. Т. 17. № 3. С. 89–92. 1276
 1188. Кедрин І. Паралелі в історії України. Нью-Йорк, 1971. 139 с.
 1189. Кенц О. А. Криза імперії та міжетнічні відносини на Поділлі на початку ХХ століття // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : Історичні науки. Т. 17. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. С. 202–212.
 1190. Кирієнко О. Військовополонені австро-угорської та німецької армій в українських губерніях російської імперії (1914 – 1918) // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі. Науковий збірник. Вип. 58. Матеріали 58 Міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю подій Першої світової війни на Волині, смт. Маневичі, 5–6 липня 2016 року / [упоряд.: Г. Бондаренко, А. Силюк, П. Хомич]. Луцьк, 2016. С. 181–184.
 1191. Кирієнко О. Ю. Маргіналізація суспільства. Становище жінок, дітей, військовополонених // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. Київ : ТОВ Видавництво КЛЮ, 2013. 467–481 с.
 1192. Кирієнко О. Ю. Контроль за інформаційним простором в українських губерніях Російської імперії у роки Великої війни // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. 2014. Вип. 23. С. 200–205.

1193. Кирієнко О. Ю. Приватна кореспонденція в полі зору російської військової цензури (1914–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2009. Вип. 16. С. 108–114. 121
1194. Кирьянов Ю. И. Рабочие Юга России. 1914 – февраль 1917 г. Москва : Наука, 1971. 307 с.
1195. Клиер Дж. Почему российские евреи не были верноподданными (Kaisertreu)? // Новая имперская история постсоветского пространства: Сборник статей. Казань : Центр исследований национализма и империи, 2004. С. 545–562.
1196. Клименко Т. А. Черкащина в роки Першої світової війни // Архіви України. 2014. № 4–5. С. 5–23.
1197. Кліщинський П. В. Зміни в соціально-правовому статусі іноземних громадян і національних меншин Правобережної України в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2011. Вип. 4. С. 194–203.
1198. Ковальчук І. В. Економічний стан і соціальна сфера Житомира напередодні і в роки Першої світової війни // Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 17–18 липня 2015 року). Одеса : Причорноморський центр досліджень проблем суспільства, 2015. С. 22–25.
1199. Ковальчук Т. В. Взаємодія світської та церковної влади в Російській імперії на початку XX століття (за матеріалами українських єпархій РПЦ) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2008. Вип. 14. С. 331–337.
1200. Коляструк О. А. Історія повсякденності в Україні: проблема становлення і легітимізації // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія: збірник наукових праць / [за заг. ред. П. С. Григорчука]. Вінниця : ДП ДКФ, 2010. Вип. 18. С. 387–391.

1201. Коляструк О. А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності // Український історичний журнал. 2008. № 2. С. 145–153.
1202. Коляструк О. А., Коляструк О. П. Проблематика історії повсякденності в сучасній українській історіографії // Матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 травня 2010 р. / [упоряд.: Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю.]. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 23–33.
1203. Комаренко О. Ю. Ставлення пролетаріату України до Першої світової війни // Український історичний журнал. 1989. № 8. С. 68–76.
1204. Котис. О. Луцьк у Першій світовій: як ми вижили. URL : <http://www.volynpost.com/articles/436-luck-u-pershij-svitovij-iak-my-vyzhyly>. (дата звернення 3.05.1015).
1205. Кошман Л. В. Культурное пространство русского города XIX – начала XX вв. К вопросу о креативности исторической памяти // NB: Культуры и искусства. 2013. № 2. С. 42–115.
1206. Кривошея І. І. Гендерний аспект мілітаристського дискурсу в егодокументах: компаративний аналіз мемуарів «уманського періоду» Надії Суровцової та Петра Курінного (1914–1917) // Гілея: науковий вісник. Київ : Вид-во «Гілея». 2014. Вип. 90. С. 117–122.
1207. Кругляк М. Е. Матеріальне становище студентів підросійської України (друга половина XIX – початок XX століття) // Історична панорама. 2011. Вип. 13. С. 7–31.
1208. Кульпанович О. А. Медицина и здравоохранение Беларуси в годы Первой мировой войны (1914 – 1918 гг.) // Первая мировая война в исторических судьбах Европы: сб. материалов Междунар. науч. конф., г. Вилейка, 18 окт. 2014 г. / [редкол.: В. А. Богуш (пред.) и др.]. Минск : Изд. центр БГУ, 2014. С. 218–222.
1209. Купченко В., Серга В. Київ у Першій світовій війні (за документами Державного архіву міста Києва) // Архіви України. 2014. № 4–5. С. 24–34.
- 1294
1210. Курінна Т. М. Благодійницька діяльність на Черкащині в I період

- Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2003. Вип. 6. С. 280–291.
1211. Куцик Р. Р. Брошура як важливий засіб імперської пропаганди на території Київської, Подільської та Волинської губерній у 1914–1917 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. Вип. 25. Збірник наукових праць / [за заг. ред. О. А. Мельничука]. Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2017. С. 366–371.
1212. Куцик Р. Р. Карикатура як особливий механізм інформаційної пропаганди на території українських губерній Південно-Західного краю у 1914–1917 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ, 2017. Вип. 47. С. 86–91.
1213. Куцик Р. Р. Нормативно-правова база інформаційної політики російської імперської влади щодо населення Київської, Подільської та Волинської губерній у 1914–1917 рр. Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія : Історія, міжнародні відносини / [гол. ред. Л. М. Алексієвець]. Вип. 17. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. С. 266–275.
1214. Куцик Р. Р. Прийоми інформаційного впливу російської імперської влади на населення Київської, Подільської та Волинської губерній у 1914–1917 рр. // Київські історичні студії : наук. журнал. Київ : Київський університет ім. Б. Грінченка, 2017. С. 82–87.
1215. Куцик Р. Р. Роль Російської православної церкви в інформаційній політиці імперської влади щодо населення українських губерній Південно-Західного краю у 1914–1917 рр. // Історія релігій в Україні : науковий збірник світлій пам'яті професора Ярослава Дашкевича (1926–2010) / [за заг. ред. М. Капраля, О. Киричук, І. Орлевич]. Львів : Інститут релігієзнавства філія Львівського музею історії релігії, Логос, 2016. Частина 1 : Церковна історія. С. 464–471.
1216. Куцик Р. Російськомовна преса Київщини, Поділля та Волині у 1914–

- 1917 pp. // Етнічна історія народів Європи : Збірник наукових праць. Вип. 50., 2016. С. 45–50.
1217. Кучера І. В. Добровільна і примусова міграції населення Східної Галичини в роки Першої світової війни // Гілея: науковий вісник. Київ : Вид-во «Гілея». Вип. 19. 2009. С. 10–16.
1218. Кушнір Е. Н. Изменения повседневной жизни городского населения Западной Сибири в годы Первой мировой войны. URL : <http://www.newlocalhistory.com/content/kushnir-en-omsk-izmeneniya-povsednevnoy-zhizni-gorodskogo-naseleniya-zapadnoy-sibiri-v-gody>. (дата звернення: 17.02.2016).
1219. Лазанська Т. І. Становище біженців України в роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2009. Вип. 16. С. 196–240. 1304
1220. Левитский В. М. Беспризорные дети и война // Дети и война : сборник статей. Киев : Издание Киевского Фребелевского Общества, 1915. С. 6–20.
1221. Лимар Р. С. Феномен девіантної поведінки як об'єкт міждисциплінарних досліджень // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Психологічні науки. 2013. Вип. 114. С. 124–127.
1222. Лисенко О. Історія повсякденності як галузь наукового знання (повсякденна історія війни: методологічні нотатки) // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня. 2010 р. / [упоряд.: Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю.]. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 11–19.
1223. Лисий А. К., Марценюк Н. М. Вінниця у 1914–1917 pp. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. 2008. Вип. 13. С. 230–234.
1224. Лисий А. К. Повітове місто Поділля в буремні 1914 – 1917 pp. Народи світу і велика війна 1914 – 1918 pp. : матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3–4 квітня 2015 р. Вінниця : ТОВ Нілан-ЛТД, 2015. С. 244–

- 253.
1225. Литвин В. М. Україна: доба війн і революцій (1914–1920 рр.). Київ : Альтернативи, 2003. 488 с.
1226. Лор Э. Русский национализм и Российская империя: Кампания против «вражеских подданных» в годы Первой мировой войны. Москва : Новое литературное обозрение, 2012. 304 с.
1227. Любченко В. Б. Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908–1914 рр.) // Український історичний журнал. 1996. № 2. С. 55–65.
1228. Лярский А. Мода на самоубийство? // Теория моды: одежда, тело, культура. 2011. Вып. 2 : Лето. С. 213–243.
1229. Майоров М. З історії революційної боротьби на Україні 1914–1918 рр. Харків: Держвидав України, 1928. 78 с.
1230. Мак-ки А. Сухой закон в годы Первой мировой войны: причины, концепция и последствия введения сухого закона в России. 1914–1917 гг. // Россия и Первая мировая война: материалы международного научного colloquium. Санкт-Петербург, 1999. С. 147–159.
1231. Маковецкий М. Проституция в Российской империи. URL : <http://www.proza.ru/2015/04/24/968>. (дата звернення: 12.06.2016).
1232. Малышев А. И. и др. Бумажные денежные знаки России и СССР. Москва : Финансы и статистика, 1991. 496 с. : ил.
1233. Маркова С. В. Соціально-демографічна характеристика українського соціуму наприкінці XIX – на початку XX ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2013. Т. 20. С. 502–509.
1234. Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. Харків : Харківський приватний музей міської садиби, 2008. 128 с.
1235. Машкевич С. Київський трамвай у період Першої світової війни // Етнічна історія народів Європи. 2014. Вип. 42. С. 149–161.

1236. Мельник Н. М. Висвітлення подій початку Першої світової війни на сторінках газети «Подолія» // Народи світу і Велика війна 1914–1918 рр. : матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 3–4 квітня 2015 р. Вінниця : ТОВ Нілан-ЛТД, 2015. С. 267.
1237. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі. Науковий збірник. Вип. 58. Матеріали 58 Міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю подій Першої світової війни на Волині, смт. Маневичі, 5–6 липня 2016 року / [упоряд. Г. Бондаренко, А. Силук, П. Хомич]. Луцьк, 2016. 261 с.
1238. Миронов Б. Н. Город из деревни: чetyреста лет российской урбанизации. URL : <http://magazines.russ.ru/oz/2012/3/m45.html>. (дата звернення: 17.04.2015).
1239. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. Т. 2. Санкт-Петербург : Дм. Буланин, 2003. – 583 с.
1240. Мілясевич І. Еволюція волинської преси в останнє десятиріччя російського самодержавства (1906–1916) // Вісник Книжкової палати. 2013. № 8. С. 34–38.
1241. Мінгазутдінов О. Громадсько-політична обстановка в Києві на початку першої світової війни (на матеріалах періодичної преси) // Перша світова війна і слов'янські народи. С. 51–56.
1242. Мірчук П. Українська державність 1917–1920. Філадельфія, 1967. 400 с.
1243. Молчанов Б. В. Вплив Першої світової війни на життєвий рівень населення України // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2014. Вип. 23. С. 92–102.
1244. Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2005. 318 с.
1245. Муженко Т. Громадсько-релігійне життя православних міщан

- Київської єпархії 1900–1917 рр. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : історичні науки. 2012. Вип. 5. С. 143–152.
1246. Мукосев В. А. Экономические причины войны // Вопросы мировой войны : сборник статей / [под ред. М. И. Туган-Барановского]. Петроград : Литейный, 28, 1915. С. 225–269.
1247. Мурзина Л. И. Генезис уголовной ответственности за детоубийство // Известия ПГУ им. В. Г. Белинского. 2008. № 11. С. 101–104.
1248. Нагайко Т. Ю. Історія повсякденності: погляд на проблему // Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук.конф. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 43–48.
1249. Нагайко Т. Ю. Повсякденність як понятійна категорія історичного дослідження: осягнення інтерпретацій // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 29. С. 4–12.
1250. Нариси з історії театрального мистецтва України ХХ століття / ред. кол.: В. Сидоренко (голова) та ін.]. Київ : Інтертехнологія, 2006. 1054с. : іл.
1251. Нариси історії Вінницької обласної партійної організації. Одеса : Маяк, 1980. 343 с.
1252. Нариси історії Волинської обласної партійної організації. Львів : Каменярь, 1981. 250 с.
1253. Нариси історії Житомирської обласної партійної організації. Київ : Політвидав України, 1980. 315 с.
1254. Нариси історії Київської обласної партійної організації. Київ : Вид-во політ. літератури України, 1967. 652 с.
1255. Нариси історії Ровенської обласної партійної організації. Львів : Каменярь, 1981. 264 с.
1256. Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. Львів : Каменярь, 1982. 270 с.
1257. Нариси історії Черкаської обласної партійної організації.

- Дніпропетровськ : Промінь, 1981. 254 с.
1258. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / [відп. ред. С. В. Кульчицький]. Кн. 1. Ч. 1. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. 445 с.
1259. Народи світу і Велика війна 1914–1918 рр. : матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3–4 квітня 2015 р. Вінниця : ТОВ Нілан-ЛТД, 2015. 350 с.
1260. Нахтігаль Р. Дарницький табір військовополонених під час Першої світової війни // Український історичний журнал. 2010. № 2. С. 103–116.
1261. Николаев М. Н. Особенности творчества М. П. Арцыбашева. URL : http://az.lib.ru/a/arcybashew_m_p/text_0420.shtml. (дата звернення: 5.06.2015).
1262. Никонов В. Крушение России. Москва : АСТ: Астрель, 2011. 926 с. 1336
1263. Огановский Н. П. От чего загорелась великая европейская война. Москва : Задруга, 1915. 31 с.
1264. Олійник Н. Ю. Особливості залученості жінок у громадсько–політичні процеси (середина XIX ст. – початок XX ст.) // Гілея: науковий вісник. Київ : Вид-во «Гілея». 2013. № 72. С. 75–80.
1265. Орлик С. В. Українське повітове місто і Велика війна: продовольчі проблеми та ріст цін // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2014. Вип. 23. С. 114–133.
1266. Оськии М. В. Неизвестные трагедии Первой мировой. Пленные. Дезертиры. Беженцы. Москва : Вече, 2011. 432 с. : ил.
1267. Панасенко О. Рівненщина: сторінки минулого. Рівне, 2001. 314 с.
1268. Первая мировая война: пролог XX века / [отв. ред. В. Л. Мальков]. Москва : Наука, 1998. 693 с.
1269. Первая мировая/сост., предисл., вступ. статьи к документам и коммент. С. Н. Семанова. Москва : Молодая гвардия, 1989. 608 с. : ил.
1270. Первые километры, первые годы, первые пятилетки. URL :

<http://depo.vn.ua/node/132>. (дата звернення: 13.12.2014).

1271. Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку Великої війни): тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю, Київ–Черкаси, 25–26 вересня 2014 р. / [ред. кол.: В. А. Смолій та ін.]. Київ : Інститут історії України, 2014. 151 с.
1272. Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події): збірка матеріалів Міжнародного наукового форуму 26–28 червня 2014 р. Львів : АСВ, 2014. 211 с.
1273. Перша світова війна: історичні долі держав і народів (до 100-річчя від початку Першої світової війни) : збірник наукових праць / [ред. кол.: Кудряченко А. І. (заг. ред.), Солошенко В. В. (відп. ред., упорядн.), Врадій О. С. (ред.), Ілюк Т. В. (ред.)]. Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України» НАН України. Київ : ДУ Інститут всесвітньої історії НАН України, 2015. 352 с.
1274. Погребінська І. М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. 1996. № 4. С. 124–132.
1275. Подольський А. Ю. Антисемітська політика російського царизму в Україні на початку XX ст. // Український історичний журнал. 1995. № 6. С. 61–65.
1276. Полонский Г. Регулирующие мероприятия правительственной и общественной власти в хозяйственной жизни за время войны. Петроград : Амер. скоропечатня, 1917. 52 с.
1277. Поташнікова Г. Особливості контрабандного промислу на Правобережній Україні у кінці XIX – початку XX ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 2008. Вип. 12. – С. 30–33.
1278. Прищепа О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне : М. Дятлик, 2010. 287 с.
1279. Прищепа О. П. Міста Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: сучасний стан досліджень та перспективи вивчення // Науковий

- вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. 2013. № 12. С. 131–139.
1280. Прищепа О. П. Правові та економічні аспекти розвитку приватновласницьких міст Волині у другій половині XIX – початку XX ст. // Бердичів древній і вічно молодий : матеріали науково-красознавчої конференції «Бердичів древній і вічно молодий», 8-14 червня 2005 року / [гол. ред. М. Ю. Костриця]. Житомир : видання М. Косенко, 2005. С. 128–132.
1281. Проаль Л. Воспитание и самоубийство детей: Психол. и социл. этюд. Санкт-Петербург : А. Н. Зарудный, 1908. 184 с.
1282. Прокопович С. Н. Война и народное хозяйство. Москва : Дело, 1917. 214 с.
1283. Пушкарева Н. Л. «История повседневности» и «история частной жизни»: содержание и соотношение понятий // Социальная история: ежегодник. 2004. С. 93–113.
1284. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811–1913) : статистические очерки. Москва : Государственное статистическое издательство, 1956. 352 с.
1285. Реєнт О., Сердюк О. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2004. № 7. С. 5–47.
1286. Реєнт О., Янишин Б. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз // Український історичний журнал. 2004. № 4. С. 3–37.
1287. Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. Київ : Генеза, 2004. 480 с.
1288. Розанов. В. В. Война 1914 года и русское возрождение. Петроград : ип. т-ва А. С. Суворина. Новое время, 1915. 236 с.
1289. Романюк І. М., Герасимов Т. Ю. Житлове законодавство Російської імперії доби Першої світової війни як спосіб вирішення квартирної кризи

- (на прикладі м. Києва) // *Realita a perspektivy vyvoja spolocnosti: socialne, psychologicke a politicke aspekty. Zbornik prispievkov z medzinarodna vedecko-prakticka konferencia (28–29 oktobra 2016)*. Sladkovicovo : Vysoka Skola Danubius, 2016. С. 25–28.
1290. Россия в начале XX века / [под ред. А. Н. Яковлева]. Москва : Новый хронограф, 2002. 744 с.
1291. Руга В. Повседневная жизнь Москвы. Очерки городского быта в период Первой мировой войны. Москва : АСТ: Астрель, 2011. 678, [10] с.
1292. Рудянин І. Кременець та Кременецький повіт у період Першої світової війни // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі. Науковий збірник. Вип. 58. Матеріали 58 Міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю подій Першої світової війни на Волині, смт. Маневичі, 5–6 липня 2016 року* / [упоряд.: Г. Бондаренко, А. Силюк, П. Хомич]. Луцьк, 2016. С. 153–156.
1293. Савчук П. О. Дубно напередодні і на початку Першої світової війни // *Щит і меч землі Дубенської: воєнна історія краю: Матеріали міжнародної наукової історичної краєзнавчої конференції, присвяченої 500-річчю Оршанської битви, 100-річчю від початку Першої світової війни та 70-й річниці визволення України від німецько-фашистських загарбників*. Луцьк : Прат Волинська обласна друкарня, 2014. С. 152–157.
1294. Самарцев І. Г. Чорносотенці на Україні (1905–1917 рр.) // *Український історичний журнал*. 1992. № 1. С. 90–98.
1295. Седой Ю. Н. Денежное обращение России в годы Первой мировой войны // *Вестник Адыгейского государственного университета*. 2006. № 2. С. 36–38.
1296. Семенова Е. Ю. Отражение «еврейского вопроса» в мировоззрении городского населения Поволжья в годы Первой мировой войны // *Научные проблемы гуманитарных исследований*, 2011. Вып. 1. С. 59–70.
1297. Семенова Е. Ю. Патриотические и антипатриотические настроения горожан Поволжья в Первую мировую войну (1914 – начало 1918 гг.) //

- Современные проблемы науки и образования. 2011. № 5. URL : <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=4905>. (дата звернення: 9.10.2015).
1298. Сенилов Б. В. Денежный кризис и расстройство валютной системы царской России во время мировой войны 1914–1918 гг. // Нумизматический альманах. 2000. № 4. С. 39–46.
1299. Сенявская Е. С. Психология войны в XX веке: исторический опыт. Москва : РОССПЭН, 1999. 383 с.
1300. Сенявский А. С., Сенявская Е. С. Военная повседневность как предмет исторического исследования: теоретико-методологические проблемы // 65 лет Великой Победы: в 6 т. Москва : МГИМО-Университет, 2010. Т. 3. Победа. С. 197–211.
1301. Сергеев И. И. Мирное завоевание России немцами. Петроград : Общество 1914 г. 1915. 68 с.
1302. Сердюк О. Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. К., 2002. Вип. 4. С. 111–132.
1303. Серебрянников В. В. От воинственности к миролюбию // Социс: Социологические исследования. 2002. № 5. С.81–88.
1304. Сидоров А. Л. Экономическое положение России в годы Первой мировой войны. Москва : Наука, 1973. 656 с.
1305. Симонова О. А. Образ сестры милосердия в русской литературе конца XIX – начала XX века: диалог с традицией // Культурологический журнал. 2015. Вып. 1 (19). URL : http://www.cr-journal.ru/files/file/04_2015_10_23_24_1428575004.pdf. (дата звернення: 27.02.2016).
1306. Сідак В. С. Діяльність спецслужб Російської імперії на українських землях Австро-Угорщини (кінець XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. 1998. № 3. С. 84–92.
1307. Скавронський П. С. Бердичів в роки Першої світової війни (серпень

- 1914 р. листопад 1918 р.) // Бердичів від давнини до сьогодення. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 12–13 листопада 2015 р.). Вип. 52 / [упор. П. С. Скавронський]. Бердичів: ФОП Мельник М. В., 2015. С. 88–100.
1308. Смирнов Н. Н. Война и российская интеллигенция // Россия и Первая мировая война (Материалы международного научного colloquium). Санкт-Петербург : Издательство Дмитрий Буланин, 1999. С. 257–271.
1309. Соблиров Х. Х. Исторический дискурс о России: «Многонациональная империя» или национальное государство // Научные проблемы гуманитарных исследований. 2009. №10–2. С. 100–104.
1310. Соловйов О. Економічне становище Волині в роки Першої світової війни // Науковий вісник ВДУ. Луцьк, 1997. С. 35–40.
1311. Соловйов О. Міста Волині у вирі фронтового життя Великої Європейської війни // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. Луцьк, 2000. № 1. С. 112–117.
1312. Сологуб В. Процес евакуації біженців на території Поділля під час Першої світової війни // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі. Науковий збірник. Випуск 58. Матеріали 58 Міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю подій Першої світової війни на Волині, смт. Маневичі, 5–6 липня 2016 року / [упоряд.: Г. Бондаренко, А. Силюк, П. Хомич]. Луцьк, 2016. С. 47–51.
1313. Суворова И. В. Концепция «Естественного человека» в романах М. П. Арцыбашева // Вестник Тюменского государственного университета. Социально-экономические и правовые исследования. 2006. № 8. С. 26–30.
1314. Сухова О. А. «Дороговизна» как фактор трансформации повседневности в эпоху первой мировой войны: предмет и метод исследовательской // Известия ВУЗов. Поволжский регион. Гуманитарные науки. 2014. № 2 (30). С. 44–53.

1315. Тарасов А. Н. Социокультурная трансформация и мировоззрение // Аналитика культурологии. 2013. № 27. С. 72–76.
1316. Титова А. А. Быт и традиции в структуре менталитета социальных и профессиональных групп городского населения российской провинции в конце XIX – начале XX вв. // Фундаментальные исследования. 2014. № 6–4. С. 845–850.
1317. Тітовська Ж. В. Особливості розвитку «сестринського руху» в Російській імперії під час Першої світової війни (1914–1918 рр.) // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер. : «Історія та географія». Харків, 2012. Вип. 43. С. 73–78.
1318. Трубецкой Е. Смысл войны. Вып. 1. Москва: Б. в., 1914. 46 с.
1319. Тютюкин С. В. Россия: от Великой войны – к Великой революции // Война и общество накануне и в период Первой мировой войны. Москва : Наука, 2008. С. 120–160.
1320. Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема [про актуальність історії повсякденності. URL : <https://history.sumynews.com/research/article/226-istoriyapovsyakdennostiyakmetodologichnaproblemazalyudinoznavchuistoriyuu krajiniiproaktualnististorijipovsyakdennosti.html>. (дата звернення: 18.12.2015).
1321. Україна крізь віки. У 15-ти тт. Т. 9: Сарбей В. Г. Національне відродження України / [за заг. ред. В. Смолія]. НАН України. Інститут історії України. Київ : Альтернативи, 1999. 336 с.
1322. Федотова В. Г. Модернизация и культура. Москва : Прогресс-Традиция, 2015. 334 с.
1323. Франчук В. Вінницький римо-католицький цвинтар «за містом»: від початків до 1917 р. // Культурний ландшафт Вінниці: від минулого до майбутнього : зб. ст. / [упоряд.: О. Коляструк, Т. Каросєва]. Вінниця : ТОВ Нілан-ЛТД, 2017. С. 177–187.
1324. Фуллер У. Внутренний враг: шпиономания и закат императорской

- России. Москва : НЛЮ, 2009. 376 с.
1325. Футбол в юго-западной части Российской Империи до 1918 года. URL : <http://www.koranyi-myach.info/index.aspx?page=history01>. (дата звернення: 9.07.2015).
1326. Хобсбаум Э. Век Империи. 1875–1914. Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. 512 с.
1327. Холодилин К., Герасимов Т. Возникновение жилищного кризиса и борьба с его последствиями: Правобережная Украина в 1914–1918 гг. // Исторический журнал: научные исследования. Москва : ООО «НБ Медиа», 2017. № 1. С. 115–128.
1328. Христенко О. Роль жіноцтва в громадському житті України в період Першої та Другої світових воєн // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / [за заг. ред. І. С. Зуляка]. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. Вип. 1. С. 78–81.
1329. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. 304 с.
1330. Шапошнікова Н. О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 р.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2002. 174 с.
1331. Шишкина С. Ю. Патриотизм и толерантность в общественных настроениях в годы Первой мировой войны (на материалах Зауралья) // Сибирский исторический журнал. 2006/2007. С. 53–56.
1332. Щербак М. Г., Щербак Н. О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). Київ : ІЗМН, 1997. 92 с.
1333. Щербак М. Г. Каральні органи царизму наприкінці XIX – на початку XX ст. // Історія України. 1999. № 4. С. 10–12.
1334. Щербинин П. П. Детская повседневность в период первой мировой

- войны 1914–1918 гг. : монография. Тамбов : б. в., 2015. 256 с.
1335. Щур О. Т. Медицина на Поділлі у 1914 р. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2000. Т. 4 (6). С. 197–202.
1336. Экштут С. А. Россия перед Голгофой. Эпоха Великих реформ. Москва : Вече, 2010. 256 с.
1337. Юдин Н. В. Патриотический подъем в начале Первой мировой войны: конструктивистский ракурс // Вестник МГИМО-Университета. 2014. № 4. С. 17–25.
1338. Яненко О. Ю. Расторжение брака в Российской империи на рубеже XIX–XX вв. // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Социально-гуманитарные науки. Т. 13. №. 1. 2013. С. 192–194.
1339. Янковий В. В. З футбольного літопису Київської політехніки // Сторінки історії: збірник наукових праць. 2009. Вип. 29. С. 110–116.
1340. Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. : Монографія. Харків : Консум, 2001. 246 с.
1341. Chickering R. The Great War and Urban Life in Germany : Freiburg, 1914–1918. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. 628 pp.
1342. Cochet F. Home and fighting fronts at the Start of the War: a complicated and ambiguous relationship // Daily lives of civilians in wartime twentieth-century Europe/ [ed. by N. Atkin]. Westport, Conn. : Greenwood Press, 2008. Pp. 25–33.
1343. Cohen A. J. Flowers of evil: mass media, child psychology, and the struggle for Russia's future during the First world war // Children and war: a historical anthology/ [ed. by J. A. Marten, R. Coles]. New York, London : New York University Press, 2002. Pp. 38–49.
1344. Cossins A. Female criminality. Infanticide, moral panics and the female body. [б. м.] : Springer, 2015. 302 pp.
1345. Der Erste Weltkrieg und die Städte : Studien zur Rhein-Ruhr-Region / [bearbeitet von F. Becker]. Duisburg : Univ.-Verlag Rhein-Ruhr, 2015. 334 pp.

1346. Dohle O., Mitterecker T. Salzburg im Ersten Weltkrieg : fernab der Front dennoch im Krieg. Wien : Böhlau, 2014. 492 pp.
1347. Felson M., Eckert A. Crime and every day life. Fifth edition. SAGE Publications, Inc, 2015. 240 pp. URL : https://books.google.com.ua/books?id=GzJyBgAAQBAJ&hl=ru&source=gb_s_milarbooks (дата звернення: 17.02.2018).
1348. Ferro M. La Grande Guerre 1914–1918. Paris: Gallimard, 1969. 384 pp.
1349. Florinsky M. The end of the Russian Empire: A study in the economic and social history of the war. New Haven, CT : Yale university press, 1931. 272 p.
1350. Gatrell P. A whole empire walking: Refugees in Russia during World War I. Bloomington : Indiana University Press, 1999. 336 p.
1351. Goebel S., Keene D. Cities into Battlefields. Metropolitan Scenarios, Experiences and Commemorations of Total War. Farnham, England and Burlington, VT : Ashgate. 2011. 239 pp.
1352. Gregory A. The last Great War. British society and the First world war. Cambridge : Cambridge University Press, 2008. 364 pp. URL : https://books.google.com.ua/books?id=VfjZAQAAQBAJ&pg=PT51&hl=ru&source=gb_s_toc_r&cad=4#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 19.02.2018).
1353. Hamm M. F. Kiev : a Portrait, 1800-1917. Princeton, N. J. : Princeton University Press. 2014. 328 pp.
1354. Healy M. Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I. New York : Cambridge University Press, 2004. 333 pp.
1355. Holquist P. Making war, forging revolution: Russia's continuum of crisis, 1914–1921. Cambridge, MA and London : Harvard University Press, 2002. 384 p.
1356. Home J. State, society and mobilization in Europe during the First World War. Cambridge : Cambridge University Press, 2002. 292 pp.
1357. Hubertus J. Patriotic culture in Russia during World War I. Ithaca : Cornell University Press, 1995. 256 p.

1358. Infanticide. Psychosocial and legal perspectives on mothers who kill/ed. by M. G. Spinelli. Washington, London : American Psychiatric Publishing, Inc. 2003. 296 pp.
1359. Jansen H., De Jong F. The construction of an urban past : narrative and system in urban history. Oxford : Berg, 2001. 374 pp.
1360. Kholodilin K., Gerasymov T. Coping with Consequences of a Housing Crisis during Great War: A Case of Right-Bank Ukraine in 1914–1918 // Deutsches Institut für Wirtschaftsforschu, 2016. URL : https://www.diw.de/documents/publikationen/73/diw_01.c.544987.de/dp1610.pdf (дата звернення: 20.11.2017).
1361. Kucera R. Rationed life. Science, everyday life, and working-class politics in the Bohemian lands, 1914-1918. Oxford : Berghahn Books Ltd. 2016. 224 pp.
1362. Leicester in the First World War Early Days August 1914 – December 1914. URL : <http://www.storyofleicester.info/city-heritage/at-war/world-war-i/leicester-in-world-war-i/> (дата звернення: 21.03.2018).
1363. Murray F. Cultural mobilization: Russian theatre and the First World War, 1914–1917 // Slavonic and East European Review. 2012. Vol. 90 (2). Pp. 288–322.
1364. Osinsky P. From War to State Breakdown: A War-Centered Theory of the Early Twentieth Century European Revolutions. URL : https://www.researchgate.net/publication/267990899_From_War_to_State_Breakdown_A_War-Centered_Theory_of_the_Early_Twentieth_Century_European_Revolutions (дата звернення: 10.02.2018).
1365. Proctor T. M. Civilians in a world at war, 1914–1918. New York : New York University Press. 2010. 363 pp.
1366. Rachamimov A. POWs and the Great War: Captivity on the Eastern Front. London : Bloomsbury Publishing, 2014. 448 pp.
1367. Rauchensteiner M. The First world war and the end of the Habsburg Monarchy, 1914–1918. Wien, Köln, Weimar : Böhlau Verlag Ges.m.b.H & Co.

KG, 2014. 1188 pp.

1368. Sanborn J. Education for war, peace, and patriotism in Russia on the eve of World War I // *An improbable war? The outbreak of World War I and European political culture before 1914*. Oxford/New York : Berghahn Books, 2007. Pp. 213–229.
1369. Schwendinger C. *Kriegspropaganda in der Habsburgermonarchie zur Zeit des Ersten Weltkriegs: eine Analyse anhand fünf ausgewählter Zeitungen*. Hamburg : Diplomica Verlag, 2011. 169 ss.
1370. Shevin-Coetzee M., Coetzee F. *Authority, identity and the social history of the Great War*. Providence, RI : Berghahn Books, 2006. 362 pp.
1371. *The Cambridge history of Russia*. Vol. 2, Imperial Russia, 1689–1917 / [ed. by D. Lieven]. Cambridge : Cambridge University Press, 2006. 765 pp.
1372. Verhey J. *The spirit of 1914 : militarism, myth and mobilization in Germany*. Cambridge, New York : Cambridge University Press, 2006. 268 pp.
1373. Winter J., J.-L. Robert. *Capital cities at war : Paris, London, Berlin, 1914–1919*. Cambridge : Cambridge University Press, 1997. 622 pp.
1374. Winter J., Prost A. *The Great War in history : debates and controversies, 1914 to the present*. Newcastle-upon-Tyne : Cambridge Scholars Publishing, 2005. 264 pp.

1.2. Довідники, енциклопедії, путівники

1375. Библиография периодических изданий России 1901–1916: у 4-х т. Том 2. И–П / [под общ. ред. В. М. Барашенкова, О. Д. Голубевой, Н. Я. Морачевского]. Ленинград : ГПБ, 1959. 714 с.
1376. Библиография периодических изданий России 1901–1916: у 4-х т. Том 3. Р–Я / [под общ. ред. В. М. Барашенкова, О. Д. Голубевой, Н. Я. Морачевского]. Ленинград : ГПБ, 1960. 668 с.
1377. Внуков В. *Чемпионаты России и СССР 1912–1935 гг.* Чебоксары : Б. в., 1999. 76 с.
1378. *Война: Энциклопедия военных и морских наук* / [под ред. Г. А. Леера]. Санкт-Петербург : тип. В. Безобразова и Комп., 1883. Т. 2. 622 с.

1379. Всероссийский союз городов. Карточная система в городах. Москва : [б. в.], 1916. 24 с.
1380. Гельмгольц Е.Ф. Справочная книжка по призрению раненых и увечных нижних чинов и их семейств 2-е изд. Київ : Б. в., 1916. 272 с.
1381. Горобець В. М. Історія повсякдення // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е – Й / [ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2005. 618–620 с.: іл.
1382. Історія міст і сіл Української РСР : В 26 т. / [гол. ред. кол. П. Т. Тронько]. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1966 – 1974.
1383. Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька область / [гол. ред. кол. П. Т. Тронько]. Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. 777 с.
1384. Історія міст і сіл Української РСР: Житомирська область / [гол. ред. кол. П. Т. Тронько]. Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973. 727 с.
1385. Історія міст і сіл Української РСР: Хмельницька область / [гол. ред. кол. П. Т. Тронько]. Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. 707 с.
1386. Киев: энциклопедический справочник / [под ред. А. В. Кудрицкого]. Киев : Гл. ред. УРЕ, 1985. 760 с.
1387. Київ: Провідник / [за ред. Ф. Ернста]. Київ: Всеукраїнська академія наук, 1930. 800 с.
1388. Колпакиди А. Спецслужбы Российской империи. Уникальная энциклопедия. Москва : Яуза : Эксмо, 2010. 768 с. URL : <http://www.e-reading.club/book.php?book=1010016>. (дата звернення: 31.10.2015).
1389. Реєнт О. Перша світова війна і Україна // Енциклопедія історії України: Т. 8. Па–Прик / [ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2011. С. 162–168.
1390. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства / [за ред. І. К. Білодіда]. Київ : Наукова думка, 1970–1980. Т. 9. 916 с.
1391. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди / [гол. ред. В. І. Шинкарук]. Київ : Абрис, 2002. 742 с.

1392. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. В 86 т. Т. 31. Санкт-Петербург : Типография Акц. Общ. Издательское дело, 1900. 472 с. : ил., карт.
1393. Caglioti D. L. Property rights and economic nationalism. URL : https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/property_rights_and_economic_nationalism (дата звернения: 28.02.2018).
1394. Crouthamel J. Sexuality, sexual relations, homosexuality. URL : https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/sexuality_sexual_relations_homosexuality (дата звернения: 15.03.2018).
1395. Donson A. Children and youth. URL : https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/children_and_youth?version=1.0 (дата звернения: 12.03.2018).
1396. Dornik W. Occupation during and after the war (Russian Empire). URL : https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/occupation_during_and_after_the_war_russian_empire?version=1.0 (дата звернения: 18.03.2018).
1397. Ermacora M. Civilian morale. URL : https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/civilian_morale (дата звернения: 12.03.2018).
1398. Houlihan P. J. Religious mobilization and popular belief. URL : https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/religious_mobilization_and_popular_belief (дата звернения: 11.03.2018).
1399. International Encyclopedia of the First World War. URL : <https://encyclopedia.1914-1918-online.net> (дата звернения: 21.03.2018).
1400. Krivanec E. Staging war. Theatre 1914–1918. URL : https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/staging_war_theatre_1914-1918 (дата звернения: 27.03.2018).
1401. Lees A. Urban societies and cities. URL : https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/urban_societies_and_cities

- online.net/article/urban_societies_and_cities (дата звернення: 19.02.2018).
1402. Little B. State, civil society and relief organizations for war. URL : https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/state_civil_society_and_relief_organizations_for_war?version=1.0 (дата звернення: 24.02.2018).
1403. Medyakov A. Propaganda at home (Russian Empire). URL : https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/propaganda_at_home_russian_empire (дата звернення: 17.03.2018).
1404. Proctor T. M. Everyday as involved in war. URL : https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/the_everyday_as_involved_in_war?version=1.0 (дата звернення: 13.03.2018).
1405. Steward J. Prostitution. URL : <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/prostitution> (дата звернення: 16.03.2018).
1406. Sumpf A. Film/cinema (Russian Empire). URL : https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/filmcinema_russian_empire (дата звернення: 19.03.2018).
1407. Ther V. Propaganda at home (Germany). URL : https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/propaganda_at_home_germany (дата звернення: 11.03.2018).

1.3.Дисертації та автореферати дисертацій

1408. Аксенов В. Б. Повседневная жизнь Петрограда и Москвы в 1917 году : дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история». Москва, 2006. 234 с.
1409. Берест І. Р. Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни : автореферат дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01. «Історія України». Львів, 2009. 22 с.
1410. Бернадський Б. В. Волинь у роки Першої світової війни : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Луцьк, 1999. 197 с.

1411. Бушмаков А. В. Изменения ментальности городского населения российской провинции в конце XIX – начале XX века : автореф. дис. на соискание учёной степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» Пермь, 2006. 24 с.
1412. Джумига Є. Ю. Вплив Першої світової війни на повсякденне життя населення Одеси (1914 – лютий 1917 рр.): автореферат дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01. «Історія України». Одеса, 2015. 16 с.
1413. Жванко Л. М. Перша світова: біженці в Україні (1914 – 1918 рр.) : дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Харків, 2013. 525 с.
1414. Кліщинський П. В. Правобережна Україна в роки Першої світової війни: соціально-економічний та громадсько-політичний аспекти (1914 – лютий 1917 рр.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Кам'янець-Подільський, 2010. 253 с.
1415. Кривошина Б. М. Україна в Першій світовій війні: вітчизняна історіографія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Львів, 2004. 20 с.
1416. Семенова Е. Ю. Влияние Первой мировой войны на мировоззрение, общественные настроения и поведенческие практики городского населения поволжских губерний Российской империи (июль 1914 г. – февраль 1917 г.). Автореф. дис. на соискание учёной степени докт. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история». Саратов., 2013. 50 с.
1417. Титова А. А. Эволюция повседневной жизни населения городов российской провинции во второй половине XIX – начале XX вв. (по материалам Курской губернии) : автореф. дис. на соискание учёной степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история». Белгород., 2016. 26 с.
1418. Чагадаева О. А. «Сухой закон» в Российской империи в годы Первой мировой войны (По материалам Петрограда и Москвы) : автореф. дис. на соискание учёной степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02. «Отечественная

история». Москва, 2013. 24 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Ціни на товари першої необхідності в Києві в серпні 1914 р. та в жовтні 1916 р.

Назва продукту	Одиниця виміру ваги/кількості	Ціна в серпні 1914 р. (руб.)	Ціна в жовтні 1916 р. (руб.)	Інфляція у %
яловичина	фунт	0,18	0,60	233
сало	фунт	0,30	1,40	366
курка	штука	0,50–0,60	2,50–3,50	400–483
молоко	склянка	0,03	0,07	133
сир	фунт	0,10	0,45	350
масло вершкове	фунт	0,42	1,00	138
яйця курячі	10 штук	0,30	0,85	183
хліб чорний	фунт	0,03–0,045	0,06–0,09	100
хліб напівбілий	фунт	0,05–0,07	0,11–0,18	120–157
сіль	фунт	0,015	0,05	233
рис	фунт	0,12	0,32	167
картопля	пуд	0,40	1,50	275
кавун	штука	0,15–0,25	1,00	300–567
олія	фунт	0,16	0,60	275
мило сире	фунт	0,10–0,11	0,48–0,55	380–400

Додаток Б

*Карикатура київського художника В. Федоровича, присвячена
впровадженню заборони на продаж спиртних напоїв*

Додаток В

*Кількість міського населення Волинської губернії в 1914–1916 рр., тис.
осіб*

<i>Назва повіту</i>	<i>1 січня 1914 р.</i>	<i>1 січня 1915 р.</i>	<i>1 січня 1916 р.</i>
Житомирський	86,5	96,8	100,1
Володимир-Волинський	17,4	17,7	17, 6
Дубенський	22,6	23,3	23,3
Ізяславський	16,5	16,6	17
Ковельський	28,2	30,5	30,5
Кременецький	25,3	25,7	25,7
Луцький	27,7	29,4	29,9
Новоград-Волинський	24	26,1	26,6
Овручський	14,9	15,3	15,5
Острозький	28,9	31,4	31,8
Ровенський	34,5	34,9	35,2
Старокостянтинівський	25,9	26,1	26,5
Усього	352,3	373,8	379,2

Складено за: 165, с. 35; 166, с. 35; 167, с. 27.

Додаток Д

Кількість міського населення Київської губернії в 1914–1916 рр., тис. осіб

<i>Назва повіту</i>	<i>1 січня 1914 р.</i>	<i>1 січня 1915 р.</i>	<i>1 січня 1916 р.</i>
Київський	520,5	610,2	615, 1
Бердичівський	94	96,1	98,4
Васильківський	23,8	29,9	23,9
Звенигородський	27	27,1	27,2
Канівський	13,2	13,4	13,5
Липовецький	17,1	17,1	17,2
Радомишльський	16,9	17,1	17,1
Сквирський	25,2	25,2	25,4
Таращанський	17,9	17,9	18
Уманський	44,4	51,8	52,5
Черкаський	42,8	43	43
Чигиринський	20,5	20,5	20,6
Всього	863,3	963,3	971,9

Додаток Е

*Кількість міського населення Подільської губернії в 1914–1916 рр.,
тис. осіб*

<i>Назва повіту</i>	<i>1 січня 1914 р.</i>	<i>1 січня 1915 р.</i>	<i>1 січня 1916 р.</i>
Кам'янець-Подільський	49,9	52	54
Балтський	36	31,1	31,7
Брацлавський	11,9	12,2	12,5
Вінницький	72	72,8	74,1
Гайсинський	13,7	14,9	16,1
Летичівський	11,1	11,8	12,4
Літинський	35,9	37	38,2
Могилівський	55,3	57,5	59,6
Ольгопільський	11,7	12,1	12,5
Проскурівський	36,2	37,8	38,8
Ушицький	19,8	21	22,3
Ямпільський	9,6	10,1	10,5
Всього	357,7	370,3	382,7

Додаток Ж

Статистика оголошень щодо оренди житла в газеті «Киевлянин»

Часовий проміжок (за старим стилем)	Оголошення з пропозиціями	Оголошення про пошук житла
01.09-07.09.1914	150	0
01.09-07.09.1915	32	0
01.09-07.09.1916	12	10

Складено за: 742, с. 4; 743, с. 4; 744, с. 4; 745, с. 6; 746, с. 4; 747, с. 6;
748, с. 5–6; 749, с. 4; 750, с. 4; 751, с. 4; 752, с. 4; 753, с. 4; 754, с. 4; 755, с. 4;
756, с. 4; 757, с. 4; 758, с. 4; 759, с. 4; 760, с. 4; 761, с. 4; 762, с. 4.

Додаток 3

Карикатура, присвячена підвищенню цін на водогінну воду в Києві (грудень 1915 р.

Додаток II

Єврейське населення в зруйнованому Володимир-Волинському

Складено за: 389.

Додаток К

Австро-угорські війська йдуть через центральну частину Луцька

Складено за: 1204.

Додаток Л

Оголошення про мобілізацію в Києві (3 серпня 1914 р.)

ОБЪЯВЛЕНИЕ.

По мобилизации.

На основании инструкции, утвержденной 15 октября 1909 года, объ учетѣ, распределеніи по ополченскимъ частямъ и призывѣ на службу, подлежатъ учету всѣ ратники ополченія, имѣющіе ученые медицинскія званія лекаря, ветеринара или провизора, какъ перечисленные въ ополченіе по окончаніи дѣйствительной военно-медицинской службы и изъ запаса, такъ и тѣ, которые вовсе не проходили рядовъ армии, ни въ нижнемъ званіи, ни въ классныхъ чинахъ.

Первыя двѣ категоріи, служившія въ войскахъ и перечисленные изъ запаса подлежатъ учету до 55-лѣтняго возраста, а послѣдняя категорія—зачисленные при призывѣ въ исполненіе воинской повинности въ ратники ополченія 1 разряда до 49-лѣтняго возраста.

Между тѣмъ, по имѣющимся въ кievскомъ губернскомъ военномъ присутствіи свѣдѣніямъ и поступающимъ заявленіямъ, многія изъ лицъ, имѣющихъ ученые медицинскія званія, въ особенности ратники 1 разряда, не выполнили возлагаемой на нихъ закономъ обязанности и не поступили на учетъ.

Поэтому приглашаю лицъ перечисленной выше категоріи безотлагательно выполнить лежачій на нихъ долгъ подъ опасеніемъ тяжелой отвѣтственности передъ закономъ и отечествомъ, ибо они будутъ сочтены скрывшимися отъ службы въ военное время.

Заявленія по нижеприлагаемой формѣ, вмѣстѣ съ указами объ отставкѣ и копіями съ нихъ или ратничьими свѣдѣтельствами представить лично или по почтѣ въ кievское губернское по военной повинности присутствіе.

Форма:

Фамилія.
Имя, отчество.
Чинъ, время его полученія.
Время рожденія.
Вѣроисповѣданіе.
Гдѣ и когда окончилъ курсъ.
Ученая степень и время ея полученія.
Какую занимаетъ должность.
Время и мѣсто отбыванія воинской повинности.
Семейное положеніе.
Мѣсто жительства.
Приложеніе: свидѣтельство о выполненіи воинской повинности.
Подпись:

Додаток М

Масовий молебень у Києві (вересень 1914 р.)

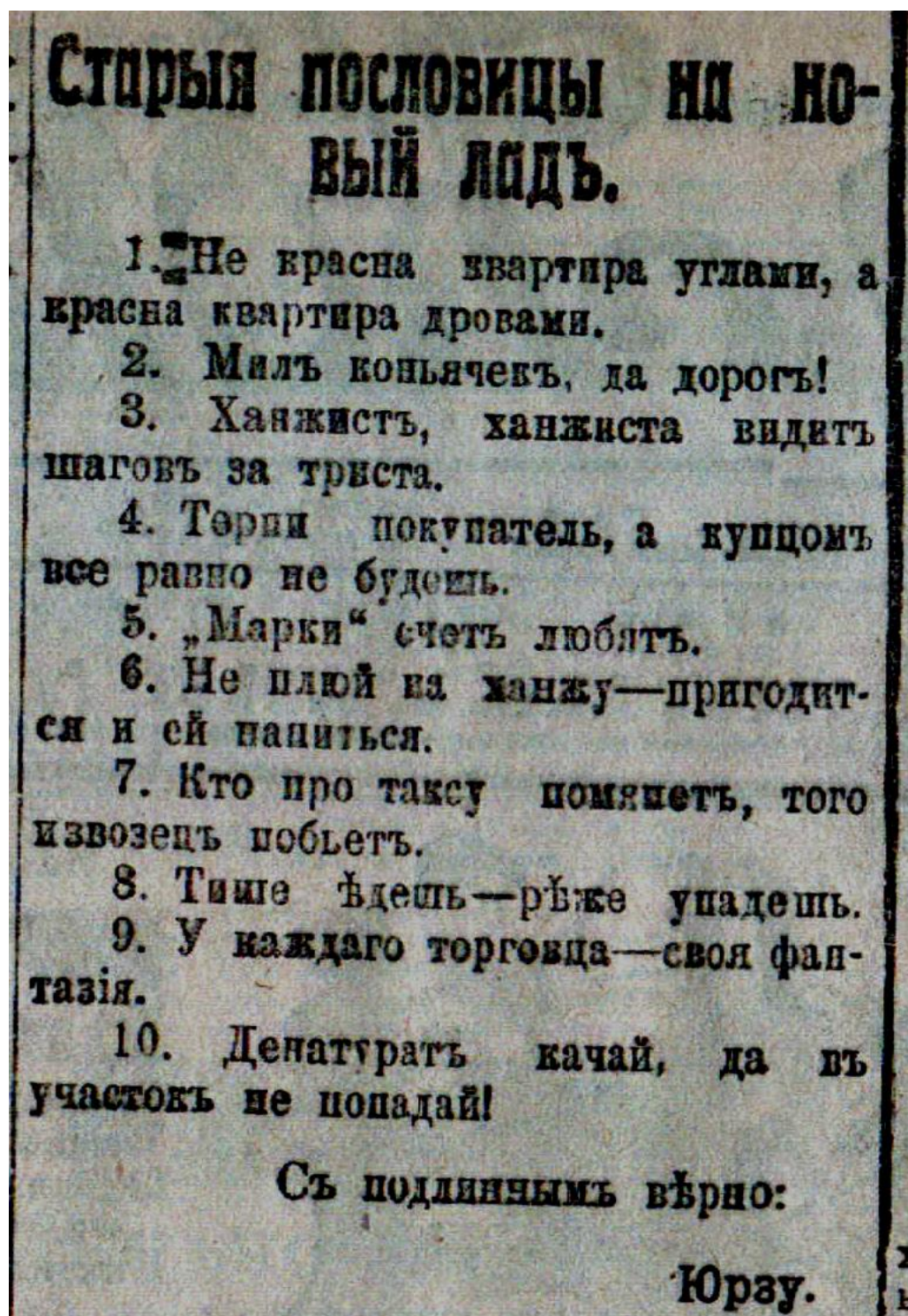
Додаток Н

Колискова – елемент воєнної пропаганди (Вінниця, березень 1915 р.)

Колибельная. Спи! Пусть будет сонъ твой сла- внымъ, Баюшки-баю... Вмѣсто старыхъ сказокъ-сказокъ, Новую спою Пѣсню я тебѣ, малютка; Твой отецъ герой На войнѣ теперь, и нутѣю, Страшно мнѣ порой. Но надежду я на Бога Твердую таю, И молчитъ моя тревога... Баюшки-баю. * * * Цѣлый міръ въ борьбѣ кровавой, Грозной, роковой, Но свершаетъ Русь со славою Подвигъ боевой. Богъ поможетъ въ срокъ прочный Нѣмцевъ одолѣть, Долгій миръ настанетъ прочный, И безъ нѣмцевъ впередъ. Будетъ намъ легко, просторно Жить въ родномъ краю, Знай, работай плодотворно... Баюшки-баю. * * * Нашъ прогрессъ въ усложнен- ныхъ Двинется впередъ: Для Ивановыхъ, Петровыхъ Всюду будетъ ходъ. Шульцы, Миллеры и Шендты, Мѣстъ утративъ рядъ, Со своихъ позицій сбѣты, Въ фатерляндъ назадъ Уберутся поневолѣ; Разовьется свою	Мощь народъ нашъ въ лучшей долѣ... Баюшки-баю. * * * Станутъ нѣмцевъ сторониться, Всю съ нихъ силѣй собьютъ, Будетъ русскій умъ цѣниться, Бодрый русскій трудъ. Подрастешь ты, счастья много Въ жизни ждетъ тебя, Знай, работай, вѣря въ Бога, Родину любя! Путь грядущій—путь оградный; Къ свѣту правъ ладью Смѣло, сонъ мой ненаглядный!.. Баюшки-баю. Н. Никифоровъ. Дрожь до смерти. У старухи уже трясась голова, и она очень любила играть съ дѣть- ми. Сядетъ въ кругъ съ ними, прямо на полъ, и забавляется пусканіемъ ка- кихъ-нибудь волчковъ, стройкой до- мовъ изъ кубиковъ и прищочекъ. Съ жадностью ѣла конфеты, ур- ча, какъ накой-то сѣдой страшный звѣрь. А дѣти завидовали ея свободѣ брать за столомъ сладкое сколько хочетъ: — Намъ нельзя, а ей можно... Памяти — никакой. Но вчера очень удивила. Подожель я къ календарю, при- поднялъ листокъ и разсѣянно про- бормотала: — Какой-же это праздникъ?.. Цар- скій день — что ли?.. — Батюшка мой, да ты что же это?.. Въ умѣ?.. — откликнулась старуха.

Додаток II

Нові приказки на злободенну тему (березень 1916 р.)

Додаток Р

Афіша благодійницького концерту в Кам'янці-Подільському (травень 1915 р.)

Додаток С

Черга біля міських продовольчих лавок у Києві – ілюстрація продовольчої кризи в Правобережній Україні (вересень 1916 р.)

Складено за: 809, с. 4.